СОЛТАНША АТАНЫЯЗОВ

СӨЗ МҮЛКҮНЕ СЫЯХАТ

Гысгача топонимик сөзлүк

АШГАБАТ «МАГАРЫФ» 1984

Атаныязов С.

А 91 Сөз мүлкүне сыяхат: (Гысгача топонимик сөзлүк) Яшлар үчин.—А.: Магарыф, 1984.

Мекдепде гечилйән сапакларда ве бизиң гүнделик дурмушымызда жали-шинди эшидилип дурлан Москва, Париж, Тянь-Шань, Памир, Дашкент, Волга, Америка... ялы географик атларың йүзе чыкышы ве оларың аңладян манысы көплери гызыкландырян болса герек. Элиңиздәки китапда дүнйә картасындакы шәхерлериң, юртларың, дагларың, деңизлериң, дерьяларың... 3000 чемесиниң адына дүшүндириш берилйәр.

Түркменистан ССР-иниң Ылым ве техника барадакы дөвлет байрагының лауреаты С. Атаныязовың бу китабы мекдеп окувчыларына, ВУЗ-ларың студентлерине, мугаллымлардыр гиң окыжылар көпчүлигине ниетленилйәр.

Атаниязов С. Путешествие в сокровищницу слов. Краткий топонимический словарь.

А $\frac{4602020000—1118}{М\ 552\ 14—84}$ 142—84   81.2—4

СӨЗБАШЫ

ГЕОГРАФИК АТЛАР ЕРИҢ ДИЛИДИР. ЕР ШАРЫ БОЛСА ГЕОГРАФИК АТЛАР АРКАЛЫ АДАМЗАТ ТАРЫХЫ ЯЗЫЛАН БИР КИТАПДЫР.

Н. И. НАДЕЖДИН, (этнограф).

Хорматлы окыжылар! География картасына үнс билен сын эдиң. Ынха, гоңрас реңк билен белленен даглар, олардан баш алып, яшыл реңке боялан оазислериң ичинден акып ятан дерялар, шол деряларың гуйян көллери, деңизлер, океанлар... Буларың хер хайсының өз ады бар. Картаның гуры ери шекиллендирйән бөлегинде өвнуклы-ирили тегележик беллижеклере гөзүңиз дүшер. Булар дүрли илатлы пунктларың аламатлары. Ол белликлериң гапдалында-да ушажык харплар билен шол шәхерлериң, посёлокларың атлары язылыпдыр.

Географик объектлериң шол атлары билен биз хер гүн иш салышярыс. Мекдеплерде гечилйән сапакларда, газет-журналларда, чепер эсерлерде биз дүрли юртларың, шәхерлериң, деңиз-деряларың атларына габат гелйәрис. Радио ве телевидение геплешиклеринде-де географик атларың эңчемесини эшидип дурус.

Диймек, ер-юрт атлары — бизиң айрылмаз гүнделик хемрамыз. Бу атларың аңладян манылары,оларың йүзе чыкыш себәплери билен адамлар хас ирки дөврүрлерден бәри гызыкланып гелипдирлер. Барып гадымы грек алымлары Аристотелиң, Птолемейиң, Геродотың, Исидор Харакскиниң ве бейлекилериң ылмы ишлеринде хем-де сыяхатнамаларында географик атларың йүзе чыкыш себәплерине ве аңладян маныларына багышланан маглуматлар душ гелйәр. Бу мөхүм меселә соңкы дөврүрлерде, хут бизиң гүнлеримизде хас-да көп үнс берилйәр.

Ылмың географик атлары өвренйән йөрите бир шахасы бар. Оңа *топонимика* дийилйәр (грекче *топос* —

«орун», «ер», *онома* — «ат», ягны «ер-юрт атлары»). Топонимика[1] географик атларың аңладян манысыны, этимологиясыны, хайсы дилиң сөзлеринден эмеле гелендигини, йүзе чыкыш себэплерини ве ол атларың дүрли девүрлерде нэхили үйтгешмелере сезевар боландыгыны өвренйэр.

Географик атлары шейле ичгин өвренмеклик зерурмы? Онуң нэме эхмиети бар? Окыжыларда шейле сораглaрың йүзе чыкмагы хем мүмкин. Бу сораглара жогап бермек үчин, ылмың дүрли угурлары үчин топонимиканың берйэн пейдасыны гысгача ятлап гечелиң.

Өңи билен, топонимиканың дил билими үчин нэхили эхмиете эедиги барада гүррүң эделиң. Билшимиз ялы, географик атларың көпүси өрэн узак яшаяр. Урушлар, тебигы бела-бетерлер ве шуңа меңзешлер зерарлы шэхерлер, обалар ер билен егсан эдилйэр, гранитден, мермерден салнан көшки-эйванлар ве дүрли биналар вейран боляр, эмма оларың атлары велин көпленч абат сакланып галяр. Мары, Термез, Нөкүс, Бухара, Самаркант, Дашкент, Үргенч, Киев, Тбилиси... ялы шэхерлериң атларына үнс бериң. Бу шэхерлериң дөрэнине өнларча асырлар гечипдир. Тарыхдан мэлим болшуна гөрэ, оларың үстүнде кесеки басыбалыжылар билен энчеме гезек газаплы сөвешлер хем болупдыр, нетижеде буларың кэбири өз орнуны хем бирнэче гезек үйтгедипдир. Муңа серетмезден, ол шэхерлериң атлары өзлерини дөреден шол гадымы халклардан галан ажайып ядыгэрликлер хөкмүнде бизиң гүнлеримизе гелип етипдир. Бу сөзлер дилиң ве халкың тарыхыны өвренйэнлер үчин иңңэн улы эхмиете эедир. Үстүнден көп асыры гечирен шейле атларың аңладян маныларыны ичгин өвренсең, шол атлары дөреден халкларың кимлер боландыгыны, оларың хайсы дилде геплэндигини, нэхили кэр билен мешгулланандыгыны, аныкламак мүмкин. Гадымы топонимлериң хакыкы этимологиясы айдыңлашдырыландан соң, ол сөзлериң хайсы дилиң тэсирине ду-

[1] Хэзир топоним, топонимика, топонимия, терминлериниң аңладян манылары тапавутландырыляр: топоним—хайсы-да болса бир географик ат: топонимия—белли бир территориядакы географик атларың жеми: топонимика болса шол атлары өвренйэн ылым. Биз шу ишимизде географик атлар, ер-юрт атлары, топонимлер диен терминлериң үчүсини-де уланжакдырыс.

шуп, нәхили фонетик үйтгешмелере дучар эдилендигини хем билмек боляр. Дүрли урушлар я-да улы халкларың тәсири нетижесинде кәбир кичи халкыетлер ер йүзүнден ёк болуп гидипдирлер, оларың дили хем йитипдир. Шейле овнук халкларың дили ве тарыхы өврениленде, алымлар оңи билен оларың галдырып гиден топонимлерине йүзленйәрлер. Мысал үчин, Демиргазык Америкада ве Австралияда колонизаторчылык сыясат нетижесинде ёк эдилен индей ве бейлеки кичи тайпаларың дилине дегишли гымматлы маглуматлар хут шу усул билен алынды. Шу меселеде археологик барлаглар нетижесинде үсти ачылан ве ылымда хениз мәлим болмадык язгыларың аглабасыны окамаклыга ве оларың манысына дүшүнмеклиге илки билен географик атларың көмек эдендигини ятлап гечмек хем артыкмачлык этмесе герек.

Ер-юрт атлары тарыхы вакалар билен хем берк багланышыклыдыр. Хер бир адың манысының ве ол атларың тутуш системасының йүзе чыкыш себәбини аныкламак үчин, оларың дөрән дөврүниң тарыхы-социал ве ыкдысады шертлерини өвренмеклик зерурдыр. Шейле эдиленде, географик атлар тарых ылмы үчин бай материал берип билйәр. Меселем, энчеме топонимлер, ылайта-да, деңизлериң, богазларың, аглаба адаларың атлары оларың ачылыш тарыхы билен багланышыклыдыр. Шонуң билен бирликде, элиңиздәки китапдан Африка, Америка ве Австралия континентлериндәки энчеме топонимлериң йүзе чыкыш тарыхына дегишли язылан макалалары окап гөрсеңиз, шол атларың иңлис, француз, голланд, португал, испан колонизаторлары тарапындан дөредилендигине, оларың энчемесине басыбалыжыларың атларының дакыландыгына гөз етирерсиңиз.

Географик атларың гөнүден-гөни география ылмына дахыллыдыгы болса өз-өзүнден дүшнүклидир. Ер үстүниң гадымы гурлушыны, өсүмликлер ве хайванат дүнйәсини, пейдалы байлыкларыны, хова ве климат шертлерини өвренмекде хем-де оны дикелтмекде топонимлер өрән гымматлы маглуматлар берйәр.

Географик атларың геология, геодезия, этнография, археология, топография, картография, хатда ботаника, биология ве зоология ялы ылымлар үчин хем әхмиетиниң уллудыгыны ятлап гечмек зерур. Гечмишиң язув

ядыгәрликлери сакланмадык халкларда географик атлар ылым үчин хас хем әхмиетлидир, шол себәпли ер-юрт атларыны алымлар архитектура ве археологик ядыгәрликлери билен бир хатарда гойярлар. Хут шол ядыгәрликлер ялы, топонимлери горап сакламак барада якында Японияда йөрите тәзе җемгыетиң дөредилмеги хем төтәнден дәлдир.

Мекдеплерде, йөрите орта ве ёкары окув җайларында окадылян тарых, география ве бейлеки сапакларда душ гелйән топонимлериң аңладян маныларыны дүшүндирмеклик сапагың гызыклы гечмеклигине, окувчылар тарапындан говы дүшүнилмегине ве өзлешдирилмегине ярдам эдйәр.

Топонимиканың тербиелейҗилик ролы хем улудыр. Гөрнүкли партия ве дөвлет ишгәрлериниң, зәхметкеш халкың багты угрунда гөрешен ялкымлы революционерлериң, мешхур язъҗы-шахырларың, тәзе ерлери ачан сыяхатчыларың, гөрнүкли алымларың, гражданлык ве Бейик Ватанчылык урушларында эдерменлик гөркезен гөрчеклериң, Совет Союзының ве Социалистик Зәхметиң Гахрыманларының атлары дакылан шәхерлер, даглар, деңизлер агзаланда, оларың адының йүзе чыкыш тарыхы барадакы гүррүңлер окувчыларда өз мәхрибан үлкесине сөйгини, халкың батыр огулларының эдерменлигине болан гуванҗы ве асыллы ватанчылык дуйгуларыны тербиелейәр. Колонизаторчылык сыясат нетиҗесинде Африканың, Американың, Азияның ве Австралияның ерли илатының бойнуна зор билен дакылан топонимлер болса, терсине, диңлейҗилерде ве окыҗыларда басыбалыҗылык, таланчылык сыясатына йигренч дөредйәр.

Топонимиканың дүрли ылымлар билен галташянлыгы хем-де шол ылымлар үчин гымматлы маглуматлары өзүнде җемлейәндиги себәпли, ер-юрт атларының хайсы ылма дегишлидиги барасында алымларың арасындакы чекишме узак вагтлап довам этди. Географлар оңа география ылмының, тарыхчылар болса диңе тарых ылмының, дилчилер хем дил билиминиң айрылмаз бөлеги хөкмүнде серетдилер. Хәзирки вагтда алымларың аглабасы топонимиканы дил ылмының бир шахасы хасаплаярлар, йөне географик атлары өвренен­де дил, тарых, география ылымларыны говы билип, оларың методларындан комплекслейин пейдаланмагың зерурдыгыны хем ныгтаярлар. Бирнәче алымлар болса топонимиканы

дил, тарых ве география ылымларының гатнашмагында, оларың чатрыгында дөрәп гелйән өзбашдак ылым хасаплаярлар.

Топонимлериң ылмы ве практики әхмиетиниң иңңән улудыгы үчин, олары өвренмеклиге берилйән үнс йыл гечдигиче гүйчленйәр. Хәзир топонимика боюнча диңе бир Европа юртларында хер йылда энчеме китаплар нешир эдилйәр, йөрите топонимик журналлар гойберилйәр, географик атлары өвренйән айратын институтлар, бөлүмлер, комиссиялар ишлейәр. 1939-нжы йылдан башлап, хер үч йылдан бир гезек Халкара ономастик конгрес чагырыляр. Бирлешен Миллетлер Гурамасының янында географик атлары ве оларың язув дүзгүнлерини тертиплешдирмек боюнча йөрите комиссия ишлейәр.

Бейик Ватанчылык уршундан соңкы йылларда бизиң үммүлмез Ватанымызың топонимлерини йыгнамак ве хертараплайын өвренмеклиге-де улы үнс берилди, Москва, Киев, Минск, Алмаата, Дашкент, Баку, Тбилиси, Томск, Свердловск, Рига, Таллин ялы шәхерлерде улы топонимик меркезлер дөреди ве оларың тагалласы билен топонимик сөзлүклериң ве шу меселә багышланан дүрли йыгындыларың энчемеси нешир эдилди.

Соңкы 20—25 йылың ичинде Түркменистаның топонимиясыны өвренмек боюнча хем кәбир ишлер амала ашырылды, географик атларың дүрли меселелери барада онларча ылмы макалалар, брошюралар ве китаплар нешир эдилди, топонимик сөзлүклер дүзүлип, олар көпчүлиге хөдүрленди. Муңа гарамаздан, түркмен дилинде дүрли юртларың, улы дагларың, деряларың, океанларың, мекдеп окувчылары үчин якындан таныш болан шәхерлериң ве бейлеки ерлериң атларының аңладян манысыны дүшүндирйән сөзлүк хенизе ченли дүзүлмән гелйәрди. Шейле голданманың зерурдыгы болса өз-өзүнден дүшнүклидир.

Гүнешли республикамызың зәхметде, ылымда, медениетде ве сунгатда газаняи үстүнликлери диңе бир Совет Союзында дәл, эйсем ондан хас узакларда хем көп адамлары гызыкландыряр, шол үстүнликлер билен танышмага, өвренмәге, социалистик гурлушың артыкмачлыкларына гөз етирмәге дашары юртлардан дүрли делегацияларың энчемеси хер йыл Түркменистана мыхманчылыга гелйәр. Ашгабатда халкара ассамблеяларың, конференцияларың, конгреслериң, симпозиумла-

рың ве семинарларың хем бирнәчеси гечирилди. Өз гезегинде, Түркменистаның алымлары, ишчи-гуллукчылары ве колхозчылары хем дашары юртларда болуп, ол үлкелериң илаты, тебигаты, географик шертлери билен якындан танышярлар. Гүн-гүнден гүйчленип барян бу хошниетли гатнашыклар нетижесинде гоңшы үлкелериң ве дүрли юртларың сыясы, ыкдысады хем-де тебигы шертлери барада маглумат берйән хер хили справочниклере, шол санда топонимик сөзлүклере болан ислег барха артяр.

Бейик Ватанчылык уршундан соңкы дөвүрде империализмиң колониал сыясатына гүйчли зарба урулды, дүнйәниң көп юртлары колониал зулумдан азат болуп, өзбашдаклык газанды. Ол юртлар билен хертараплайын арагатнашыгымыз барха говулашяр, илатың шол юртлар барада көп затлары билеси гелйәр. Шу бабатда-да топонимик сөзлүклер окыҗыларың ислегини белли дереҗеде канагатландырып билер.

Шу ягдайлары назара алып ве мекдеплерде хем-де йөрите орта ве ёкары окув җайларында гечилйән сапакларда пейдалы болар диен умыт билен элиңиздәки китабы окыҗыларың дыкгатына хөдүрлемеги макул билдик. «Сөз мүлкүне сыяхат» дийлип атландырылан бу китап географик атларың дүшүндиришли сөзлүги гөрнүшинде болуп, оңа окувчылар үчин якындан таныш болан ве мекдеп сапакларында көп душ гелйән ер-юрт атлары сечилип алынды. Китапда Түркменистан билен серхетдеш областларың топонимлериниң дерңевине мүмкингадар көп үнс берилди.

Республикамызың территориясындакы ер-юрт атлары бизиң 1980-нҗи йылда «Ылым» неширяты тарапындан нешир эдилен «Түркменистаның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги» диен китабымызда долурак дерңелйәндиги үчин, элиңиздәки китаба оларың көпүси гиризилмеди, иши голязма гөрнүшинде окан ёлдашларың маслахаты боюнча, бу китапда дине Түркменистандакы хас улы объектлериң: дагларың, деряларың, чөллериң ве кәбир шәхерлериң адына гысгача дүшүндириш бермек билен чәкленилди.

Географик атлары сайлап алмакда автор нешир эдилен дүрли китаплардан, областлар, республикалар боюнча дүзүлен топонимик сөзлүклерден, ылайта-да В. А. Никоновың «Краткий топонимический словарь»

(М., «Мысль», 1966) диен сөзлугинден, шонуң ялы-да, хер хили сыяхатнамалардан ве ылмы эдебиятлардан пейдаланды. Топонимлер сечилип алнанда, өңи билен, оларың аңладян манылары, этимологиясы барада маглумат бар-ёклугындан угур алынды, манысы дүйбүнден нәмәлим болан атлар бу сөзлүге гиризилмеди.

Ер-юрт атларының манысыны дүшүндирмекде биз ёкарда атзалан китапларда гетирилйән маглуматлара эсасландык. Шейле чешмелерде душ гелйән маглуматлара, бир адың гелип чыкышы барадакы дүрли-дүрли пикирлере танкыды чемелешилди, олар сечилип алнанда объектлериң ерлешйән географик шертлери, илатың этник айратынлыклары, ыкдысады хем-де социал ягдайлары, тарыхы вакалар, халкың геплешик дили ве шуңа меңзешлер гөз өңүнде тутулды. Шейлеликде, бир ат барадакы дүрлүче дүшүндиришлериң бириси я-да бирнәчеси сайланып алнып, ол, мүмкингадар, окыжа хас дүшнүкли болар ялы сада форма гетирилди.

Кәбир түрки топонимлериң, гоңшы областларда ерлешен бирнәче объектлериң адының дерңевинде биз өз топлан маглуматларымыза даяндык.

Шу китабың язылан ве чапа тайярланан дөврүнде дегерли маслахатлары билен автора хемаят эден адамларың көп боландыгыны биз миннетдарлык билен беллемекчидирис, ылайта-да, авторың шу хысырдылы ишинде гөнүден-гөни көмек берен, китабы голязма гөрнүшинде окап, онуң шу дережә етмегине ярдам эден ТССР ЫА-ның академиги профессор П. Азымов, филология ыламларының кандидатлары Г. Атаев, М. Сөегов, В. Месгудов, ыкдысады ылымларың кандидаты Н. Халов, ТССР ЫА-ның Чөллер институтының ылмы ишгәри Ө. Р. Гурбанов ёлдашлара, шу китабы редактирлемек ялы хысырдылы иши өз үстүне алан Х. Широва биз түйс йүрекден хошаллыгымызы билдирйәрис.

Дүнйә картасындакы эсасы географик атларың дүшүндиришли сөзлугиниң түркмен дилинде илкинжи гезек дүзүлйәндиги үчин, бу китапда кәбир сәвликлериң, етмезчиликлериң болжакдыгы шүбхесиздир. Шол кемчиликлер барада хабар берен окыжылардан автор өрән миннетдар болар. Хатлары авторың адына ашакдакы адресе ибермегиңизи хайыш эдйәрис: 744000, Ашгабат шәхери, Гоголь көчеси, 15-нжи жай, ТССР ЫА-ның Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институты.

СӨЗЛҮГИҢ ГУРЛУШЫ ХАКЫНДА

Шу китапда дүнйә картасындан сечилип алнан географик атларың 3000 чемесине дүшүндириш берилйәр. Сөзлүкде топонимлер элипбий тертибинде ерлешдирилип-реестр сөзден соң объектиң ерлешйән ери (юрды, области ве типи (шәхер, даг, деря...) гетирилйәр.

Кәягдайларда реестр сөзлерден соң яй ичинде географик адың дүрли вариантлары, дүрли диллерде уланылыш айратынлыклары хем гөркезилди (бу, эсасан, географик адың манысы, йүзе чыкышы ве объектлериң ерлешишлери барада гошмача маглумат бермек, шонуң ялы-да, дүрли диллерде топонимиң түркмен дилиндәкиден хас тапавутлы уланылышыны гөркезмек максады билен эдилди). Меселем;

Австрия (немецче Остеррейх);

Авшаран (азербайжанча Әфшәран, русча Апшерон);

Антил адалары (Улы Антил ве Кичи Антил адалары) ве ш. м.

Сөзлүкден пейдаланмагы аңсатлашдырмак максады билен дүрли диллериң сөзлери түркмен элипбийинде язылды.

Кәбир объектлер хер дөвүрде бир ат билен белли болупдыр (Константинополь — Истанбул — Стамбул, Абиссиния—Хебешистан—Эфиопия, Акмолинск—Целиноград, Сарысув—Царицын—Сталинград—Волгоград ве ш. м.) Сөзлүкде атларың бу вариантларының аглабасы гетирилди, йөне оларың манысы диңе бир ерде—адың хәзирки дөвүрде уланылян ресми вариантының ызында дүшүндирилип, галан ягдайларда шоңа салгыланылды. Меселем:

Абиссиния — сер. Эфиопия:

Акмолинск — сер. Целиноград ве ш. м.

Объектин адресини ве типини билдирйән сөзлерден соңра топонимлериң аңладян манысы ы, оларың составындакы сөзлериң терҗимеси я-да дүшүндирилиши, мүмкин болан ягдайларда болса объектлере нәме себәпден шейле адың дакыландыгы барасындакы маглуматлар берилди.

Дүшүндирилйән сөзлер, мысаллар курсив билен, оларын терҗимеси, манысы, этимологиясы болса гошадырнак ичинде гетирилди.

Кәбир атларың манысы, этимологиясы барада бирнәче чаклама болуп билер. Шейле ягдайда бу маны вариантларының сайланып алнанларының херси айратынлыкда саналып гечилди.

Кәте бир сөз ики я-да үч объектиң ады болуп гелйәр. Бу ягдайда ол объектлер реестр сөзден соң арап цифрлери билен гетирилип, айратынлыкда дериелди. Меселем:

Зеландия—1. Нидерландларда велаят..; 2. Данияның иң улы адасы.

Ер тыгшытламак максады билен хер сөзлүк макаласында пейдаланылан китаплара салгыланма макул билмедик, йөне ишиң ахырында оларың долы списогы гетирилди.

Географик атларың язылышында көпленч оларың рус дилинде уланылышына эсасланылды, йөне кәбир атларың түркмен дилинде дәп болуп гелйән уланылыш айратынлыгы хем назара алынды. Меселем: Афганистан — Овганыстан, Башкирия—Башгырдыстан, Иран—Эйран, Китай—Хытай Египет—Мүсүр, Баб-эль-Мандеб—Баб-эл-Мандеб, Астрахань—Астрахан, Казань — Газан ве ш. м.

Географик атларың язув дүзгүнлерини ве обьектлериң ерлешйән ерлерини аныкламакда биз „Советский энциклопедический словарь" (М., „Сов. энциклопедия", 1980) диен сөзлүге эсасландык.

СӨЗЛҮК

Абадан — Эйранда шәхер. Бу ат эйран диллериндәки „абат", „абадан" диен сөздендир.

Абакан—Хакас автоном областында, Абакан деръясының аягында ерлешен шәхер. Оңа деряның ады дакылыпдыр. Бу ады көпленч „айы ганы" (хакас дилинде *аба*—„айы", *кан*—„ган") дийип дүшүндирйәрлер, эмма *кан* сөзи Сибирь (умуман, Азия) гидронимиясында „сув", „деря" манысында көп душ гелйән сөздүр. *Аба (аб)* сөзи хем аслында хинди-европа диллеринде ёкар-

дакы манйда уланылан сөзден болса герек.

Абастумани—Грузия ССР-нде посёлок. Бу ат грузин дилиндәки *хабаз*—„чөрек бишириән"ве *убани*—„квартал" сөзлериндең дуряр.

Абиссиния—сер. Хебешистан.

Абихингов, **Хингов**—Пенж дерясының (Амыдеряның улы гошантларының биринин) бир гошанды, Тәжикче *аб (об)*—„сув", „деря", *хингов*—„буз ялы сув" диймекдир.

Абхазия, **Абхазия АССР**-и—Кавказда автоном республика. Бу ат „абхаз халкының юрды" диен маныдадыр. Абхазлар өзлерине апсуа дийиәрлер.

Австралия—Гүнорта ярым шарда ерлешен материк ве дөвлет (Австралия союзы). Латынча *аустралис*—„гүнорта" диймекдир. II асыр грек алымы Птолемей бу ады *Терра Аустралис инкогнита* („гүнортадакы" нәбелли юрт") гөрнүшинде уланыпдыр. XVII асырың башында голландлар бу материги ачып, оңа *Тәзе Голландия* дийип ат берйәрлер. 1814-нжи йылда иңлис деңизде йүзүжиси М. Флиндерс материге *Терра Аустралис*—„гүнорта юрт" диен ады дакмагы теклип эдйәр. Соңра бу адың диңе *Австралия* („гүнорта") диен бөлеги уланылмага башлаяр.

Австрия (немецче **Остеррейх**).—Меркези Европада дөвлет. Австрия—„гүндогар" диймекдир. Бейик Карлың империясы дагандан соң, IX асырда ол ерде дөрән дөвлетлериң бирине латынча *Мархия Аустриака*—„гүндогар үлке" диен ат дакыляр. Славянлар бу юрда *Ракуш* дийипдирлер.

Авшаран (азербайжанча **Эвшэран**, русча **Апшерон**)—Азербайжанда Каспи деңзиниң ярым адасы. Ерли алым А. Гүсейинзадәниң пикириче, илки галаның, соңра шәхериң ве тутуш ярым аданың ады хөкмүнде уланылан *авшаран* сөзи XVI асырда Орта Азиядан шу ере аралашан *авшар (овшар)* диен огуз-түркмен тайпасының адындан ве көплүк саның-*ан* гошулмасындан дуряр.

Агадир—Мароккода шәхер ве провинция. Бу ат финикиялыларың дилиндәки *гадер* („хаят", „гала") сөзүндендир.

Адай-Хох—Улы Кавказ гершиниң меркези бөлегинде даг. Осетиялыларың дилинде *адай*—„ата", *хох*—„даг", ягны „ата даг".

Аддис-Абеба—Эфиопия довлетиниң пайтагты. Хебеши дилинде *аддис*—„тәзе“, *абеба* хем „гүл“ диймек дир

Аделаида—Австралияда шәхер. Иңлис королы Уильям IV деврүнде (1836) дүйби тутулан бу шәхере шол королың аялының ады дакыляр.

Аден—Йемениң (ЙХДР-иң) пайтагты. Бу ат арап дилиндәки „отурымлы“, „чомры“ манысындакы *аден* сөзүндендир.

Адлер—Краснодар үлкесинде, Гара деңзиң кенарында шәхер. Шу ердәки улы бурна (депә) өң *Артлар* дийлипдир. *Арт*—абхазларың *арто* тайпасының адындан болса герек, *лар*—көплүк гошулмасы.

Адриатик деңиз — Балкан ве Апеннин ярымадаларының аралыгында Еропта деңзиниң бир бөлеги, деңиз. Бу ат бизиң эрамыздан өңки VI-V асырларда шу деңзиң кенарында мөхүм пункт хасапланан *Адрия* шәхериниң адындан болуп, ол иллирия дилинде „сув“, „деңиз“ ялы манылары аңладан *адур* сөзүндендир.

Адыгея—Краснодар үлкесинде автоном область. Адыгея—шу ерде яшаян халкың адыдыр. Оны абхазларың „сув“ манысындакы *адзы* сөзүнден ве *-га* гошулмасындан хасаплаярлар („сувуң кенарында яшаянлар“).

Ажарыстан, Ажарыстан АССР-и—Грузия ССР-инде автоном республика. Бу ат „ажар халкының юрды“ диен маныдадыр.

Азербайжан—1. Кавказда союз республикаларың бири. 2. Эйраның демиргазык — гүнбатарында гадымы үлке, юрт. Хас ир дөврүнде ерли илат бу ериң адыны *Атурпаткан*, *Адарбадган*, *Атропатана* ялы дүрли фонетик вариантларда уланыпдыр. Бу ады көпленч „отлы (ялынлы) юрт“ дийип дүшүндирйәрлер (небите, газа бай юрт).

Азия—Дүнйәниң иң улы бөлеги. *Азия (асья)*—ассириялыларың „гүндогар“ манысындакы *асу* сөзүнден болуп, бу ат илки Эгей деңзиниң гүндогар кенарыны аңладыпдыр. Гадымы греклер Кичи Азияның кенарякa областларына, римлилер болса шу ердәки Пергам дөвлетине *Асья* дийипдирлер. Хас соңрак бу ат дүнйәниң улы бөлегине дакылыпдыр.

Азнакай—Татарыстанда район, посёлок. *Азнакай*—адам ады (азна, ягны анна гүни доглан адам, *-кай* — гошулма).

Азов деңзи—СССР-иң Европа бөлегиниң гүнортасында деңиз. Бу адың манысы барада шейле чакламалар

бар: а) XIV асырда дөрән *Азак* диен ат „аяк" (Дон дерясының аягы) манысында; б) Гыпжак ханы Азука ның адындан (ол 1067-нжи йылда шу этрапда өлдүрилйәр); в) черкес дилиндәки *узэв* („богаз") сөзүнден ве ш. м. Бу деңзе гадымы греклер *Майотис лиман* (*меотлар*—халк ады), римлилер *Палус Меотис* („меотлар батгалыгы"), ерли илат *Темеринда*, орта асыр руслары *Сурож деңзи* (Крымдакы Сурож, хәзиркн Судак шәхеринин ады боюнча), араплар болса *Бахр-эл-Азов* („гөк деңиз") дийипдирлер.

Азор адалары — Атлантик океанда, Африканың демиргазык-гүнбатар кенарларында адалар. Барып орта асыр карфагенлерине мәлим болан бу адалара араплар *Гушлы адалар* дийип ат берипдирлер. Португаллар 1431-нжи йылда тәзеден „ачып", олара *Азор адалары* (*азор* — „гыргы", ягны „гыргылы адалар") дийип ат дакярлар.

Айдахо — АБШ-ның бир штаты. Бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) ерли индейлериң дилиндәки гүлли өсүмлигиң (черригиң) адындан; б) шоларың дилиндәки „балыкчы" („бекречи") диен сөзден; в) алтын ве күмүш кәнлерине гөрә, „дагың гыммат дашы", „лагыл даш" манысындакы сөзден.

Айова — АБШ-ның бир штаты. Оңа 1846-нжы йылда Миссисипи дерясының бир голуның ады дакыляр. Ерли индейлериң сөзи болан бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) ерли сиу халкының *айова* („хүвдүлейжи") сөзүнден; б) хинди тайпаларының бириниң ады.

Ай-Петри — Гүнюрта Крымда даг гершн. Бу адың составындакы *ай* сөзи (түрки диллерде *ай*, грекче *агиос*)—„мукаддес", *Пётр* сөзи хем грекче „гая", „учут", „даш" ялы манылары аңладян *петра* сөзүндендир (*Пётр* диен ат хем шу сөзден эмеле гелипдир).

Ай-Тодор — Крымың гүнорта кенарында даг бурны. Түркүче *ай*/„мукаддес", *тодор*—„Фёдор" (аслы грекче болан *Фёдор Теодор*) *Тодор* диен ат *теос*—„худай" ве *дорон* — „совгат" сөзлеринден эмеле гелип, алланың берен совгады" диен маныны аңладяр).

Айыдаг — Крымың гүнорта кенарында, Гурзуфың 2,5 км демиргазык — гүндогарында формасына гөрә ат дакылан даг. Онуң ады түрки диллериң *айы* ве *даг* сөзлериндендир.

Айылы ада (русча Медвежий остров)—Демир-

газык Бузлук океанда Норвегия дегишли ада. 1596-ижы йылда В. Баренц шу аданы ачанда бу ерде ак айы авланы үчин, оңа шейле ат дакяр.

Ак дениз (русча Белое море) — СССР-иң Европа бөлегиниң демиргазыгында Демиргазык Бузлук океаның бир деңзи. В. А. Никоновың пикириче, сувуның агымтыл гөрүнйәндиги үчин, оңа шейле ат берлипдир.

Акидел (русча Белая) — Башгырдыстан АССР-нде деря, Каманың чеп гошанды. Бу ат *Ак Итил (Итил* — „Волга") диен түрки атдандыр.

Аккөл (русча Белое озеро) — Вологда областында көл. В. А. Никонов бу адың составындакы *ак* сөзүниң „мукаддес" диен маңыда болаймагының мүмкиндигини язяр.

Акметжит — сер. Симферополь.

Акмолинск — сер. Целиноград.

Ак Нил (арапча Бахр-эл-Абяд) — Нил дерясының Суданда уланылян ады. Деряның *Бахр-эл-Газал* („жеренли деря") ве *Бахр-эл-Азрак* („гөк деря") гошантларының арасыгының ады болан бу сөз сувуң реңки билен багланышыклы болса герек.

Ак Орда — Чингиз ханың улы оглы жучының (? — 1227) хөкүм сүрен гин территориясының (жучы-улусының) бир чети, Алтын Орданың бир бөлеги (ол Поволжьйәни, Кавказың демиргазык ве гүндогар районларыны. Газагыстаны өз ичине аляр). Нәме үчин *ак* дийленлиги белли дәл, *орда* сөзи „лагерь", „орда", „гала", „харбы — административ система" ялы маңылары аңладяр. Деңешдириң: Алтын Орда, Гызылорда.

Аксай — Ростов, Волгоград областларында, Орта Азияда ве Газагыстанда деря хем-де чешме атлары. Бу ат „ак сай", „ак реңкли акаба" диен маңыдадыр.

Аксубай — Татарыстанда район ве посёлок. Посёлогың орнундакы оба *Аксубай* диен адамың ады дакылыпдыр.

Актюбинск — Газагыстан ССР-нде шәхер. 1869-нжы йылда дүйби тутулан гала, соңра шу ерде дөрән шәхере газакча *Актубе* („ак депе") дийип ат берилйәр.

Алабама — АБШ-ның бир штаты. Чакламалара гөрә, бу сөз ерли индейлериң дилинде „токайдан ер ачанлар" диен маңыда болуп, илки шу ери ачан тайпаның адыдыр.

Алабуга — Татарыстанда шәхер ве район (рус

дилинде *Елабуга*). Г. Ф. Саттаров XVI асырың икинжи ярымында гадымы булгар шәхериниң орнунда дөрән Алабуганың адыны адам ады билен багланышдыряр. Аслында, алабуга („ала бука“, ягны „ала өкүз“) — окунь балыгының түркче адыдыр (ол ала өкүзиң келлесини ядa саляр). Бу ат адам ады хөкмүнде-де уланыляр.

Алаверди — Эрменистан ССР-нде шәхер (ящы-якына ченли рус дилинде бу ат Аллаверды гөрнүшинде уланылярды). Топоним *Аллаберди* диен түрки адамың ады билен багланышыклы болса герек. В. А. Никонов бу ады *алан* этнoними ве грузин дилиндәки *гверди* („жүлге“) сөзи билен багланышдыряр („аланлар жүлгеси“).

Алагөз — сер. Арагац.

Алагир—Демиргазык Осетия АССР-нде шәхер. Бу ат осетия дилиндәки *уалаг* („ёкаркы“) ве *Ир* („Осетия“) сөзлеринден болуп, „Ёкаркы Осетия“ диен манызы аңладяр.

Алазани — Грузия ССР-нде (Кахетияда) дерья. Бу ат грузин дилиндәки *ала* („чыглы“, „өл“) ве *зани* („ер“, „орун“) сөзлериндендир.

Алай — Орта Азияда даг, Түркүстан гершиниң довамы; Гыргызыстанда жүлге. Бу ат гыргыз дилиндәки *алай* я-да *алайы* сөзүнден эмеле гелип, „яйла“ „говы өри“ диен маныны аңдадяр. *Алай* сөзи, аслында, санскрит дилинде „юрт“, „мекан“ диймекдир.

Аланд адалары — Балтика деңзинде Финляндия дегишли адалар топлумы. Бу ат швед дилиндәки *а*-„сув“,ве *ланд* — „юрт“ сөзлеринден эмеле гелип. „сувлы юрт“, „сувлар меканы“ диен маныдадыр.

Алат — Өзбегистан ССР-ниң Бухара областында район, посёлок, демир ёл станциясы. Хытай чешмелеринде IV асырдан бәри белли болан *алат* диен гадымы түрки тайпаның бир бөлеги VIII асырда түркмен-огузларың составына гошулыпдыр. Бу ат, шонуң ялы-да, Түркменистандакы *Алат* диен ерлер хут шол тайпа билен багланышыклыдыр. С. Караев бу сөзи *Арлат* диен тайпа адының үйтгән гөрнүши хасаплаяр.

Алатау — Газагыстанда, Гыргызыстанда, Гүнорта Сибирде ве Башгырдыстанда даглар. Бу атлар „ала даг“ диен маныдадыр. Гарлы даглара, шонуң ялы-да, өсүмликли ве өсүмликсиз гаяларың сеплешип гидйән дагларына *Аладаг (Алатау)* дийилйәр.

Алашань — Хытайың демиргазыгында даг ве онуң ады дакылан чөл. Бу ат түрки диллердәки *ала* ве хытайча *шань* („даг“) сөзлеринден дүряр. Аслы *Алатаг*.

Албания, Албания Халк Социалистик Республикасы, АХСР — Европаның гүнортасында, Балкан ярым адасында дөвлет. Бу ады юрдуң гүнортасындакы *Албения* диен гадымы областың ады билен багланышдырярлар. Онуң иллирия дилиндәки *олба* („оба“) сөзүнден болмагы хем мүмкиндир. Албанлар өз юрдуна *Шкиперия* диййәрлер (албанча *шкипе* — „бүргүт“).

Алдан — Якутыстан АССР-нде дерья, шәхер. Илки деряның ады болан бу сөз „алтын“ диен түрки сөзденидир (деряның якасында алтын кәнлери бар).

Александр I Ери — Антарктидада Беллинсгаузен деңзиниң бир адасы. 1821-нжи йылда Беллинсгаузениң ве Лазаревиң рус экспедициясы тарапындан ачылан бу ада патыша Александр I-иң ады дакыляр.

Александрия — Мүсүрде улы шәхер (араплар оңа *Ал-Искандарей* диййәрлер). Бизиң эрамыздан өңки 331-нжи йылда Ракотис диен обаның орнунда Исгендер Зүлкарнейн (Александр Македонский) тарапындан дүйби тутулан шәхере шу ат дакыляр. Исгендериң ады билен багланышыклы *Александрия* диен шәхерлер өң Эйранда, Орта Азияда, шол санда Марыда ве Газанжыкда хем болупдыр.

Алеут адалары — Юваш океаның демиргазыгында адалар. *Алеутлар* — шу ерде яшаян халкың ады (олар өзлерине унанган диййәрлер).

Алжир, Алжир Халк Демократик Республикасы, АХДР — Африкада дөвлет ве онуң деңзиң кенарында ерлешен пайтагты. Арапча *ал-жезайыр* — „адалар“ диймекдир, Шәхер илки дөрт адада ерлешип, онуң ады соңра бүтин юрда дакылыпдыр.

Аликанте — Испанияда шәхер ве провинция. Гадымы римлилер бу ере *Алона* дийипдирлер, 715-нжи йылда болса бу ат *Лукентум* („ышык берйән“) гөрнүшинде дүш гелйәр, чүнки Ерорта деңзиниң кенарындакы бу шәхерде өң маяк отурдылыпдыр. Араплар *Лукентум* диен ады соңра *Алькант* гөрнүшинде үйтгедип уланмага башлапдырлар.

Аллахабат — Хиндистанда, Ганг дерясының кенарында улы шәхер. Мусулман хөкүмдарларының агалыгы дөврүнде гадымы Праяга шәхерине *Аллахабат*, яг-

ны „алланың абат эден ери, шәхери“ диен ат дакылыпдыр.

Аллеган даглары — АБШ-да Аппалач даг системасының гүндогар бөлеги. Ерли делавар индейлериниң дилиндәки бу ат „түкенмез даг“, „учсуз-гыраксыз даглар“ диен манына аңладяр.

Алмаата — Газагыстан ССР-ниң пайтагты. Газаклар бу ады *Алматы* гөрнүшинде уланярлар. *Алматы* — „алмалы“ диймекдир, чүнки шәхер алмасы көп болан обаның орнунда 1896-нжы йылда дөрейәр. 1921-нжи йыла ченли шәхере Верный дийилйәрди.

Алтай — Азияда (СССР-иң, МХР-иң ве ХХР-иң территорияларында) даг системасы. Газак алымы Г. Коңкашпаевиң пикириче, бу ат *алтан* („алтын“) сөзүнден ве *-тай* сөз ясайжы гошулмасындан ыбарат болуп, „алтынлы“ диен манысыдыр *(алт-тай, алтан-тай)*. Бу ады „ала даг“, „бейик даг“, „улы токайлы даг“ дийип дүшүндирйән алымлар хем бар.

Алтынкөл — Алтайда көл. Оңа шу ердәки *Алтынтуу (Алтындаг)* дагының ады дакылыпдыр. Дагда болса самыр (алтына барабар дерили хайван) авланяр. Көле *Алтын-юр* я-да *Телец* (ягны *телеут) көли* хем дийилйәр.

Алтын Орда — XIII асырың 40-нжы йылларында хан Батый тарапындан эсасландырылан түрки-монгол феодал дөвлети. Гүнбатар Сибири, Хорезмиң демиргазыгыны, Волга боюндакы Булгарияны, Демиргазык Кавказы, Крымы, Волга-Дунай аралыгындакы гиң сәхраны өз ичине алан, XV асырда болса Сибирь, Газан, Крым ве Астрахан ханлыкларына бөлүнен бу дөвлетиң адындакы *орда* сөзи гадымы түрк-монгол диллеринде харбы-административ гураманы, соңра чарва илатың дүшлән ерини, обаны, хас соңраккы дөвүрлерде болса ханларың, солтанларың месгенини аңладыпдыр. Түркмен дилинде-де бу сөзүң „топар“, „сүри“ манысы бар. Гечен асырың гөрнүкли дилчиси Н. Ф. Катанов Алтын Орда адының йүзе чыкышы барада шейле язяр: хытай Богдуханы алтын ве зер парчалар билен безелен чадырлары Чингиз хана совгат эдйәр. Илки Волганың боюнда дикилен шу чадырлара (лагере) *Алтын Орда* дийилйәр, соңра бу ат онуң неберелериниң эсасландыран дөвлетине дакыляр.

Алтынтаг — Хытайың гүнбатарында даг гершй. Түрки сөзлерден эмеле гелен бу ат „алтынлы даг" диен манысындадыр.

Алтын Шах (русча Золотой Рог) — Боспор богазында, Стамбул шәхериниң ерлещен еринде аматлы гәми дуралгасы. Онуң аматлыдыгы, формасының хем сугуның шахыны яда салияндыгы үчин, бу ере шейле ат берлипдир. Шейле атдакы гәми дуралга Владивостокда хем бар.

Алупка — Крымың гүнортасында курорт шәхери. Бу ат гадымы грек дилиндәки *алопекиа* — „тилкили" диен сөзденди, чүнки бу ерде өң тилки көп экен. XIV асырда генуялылар оңа *Лупико* дийипдирлер.

Алькантара — Испаниядакы Пиренейлериң якынында шәхер. Арапча *кантар* — „көпри" диймекдир, чүнки шәхер Тахо дерясының көпрусиниң янында ерлешйәр.

Альмаден — Испанияда симап газып алыжыларың меркези шәхери. Бу ат арап дилиндәки *ал-мадин* („магданлы", „кәнли") сөзүндендир.

Альмерия — Испанияда, Ерорта деңзиниң кенарында ерлешен шәхер. Арап дилинде *ал-мериа* „гөзегчилик эдилйән диң" диен манысындадыр.

Альмодовар — Испанияда, Пиреней дагларының этегинде шәхер. Бу ат арап дилиндәки *ал-мудавар* („дашы беркидилен", „гала") сөзүндендир.

Альп даглары — Гүнбатар Европада иң белент даг системасы. Кельт дилинде *альп* — „белент даг" диймекдир.

Аляска — Демиргазык Америкада ярым ада; АБШ-ның бир штаты. Бу ат алеут дилиндәки *А-ла-ас-ка* сөзлеринден болуп, „улы ер" диен маныны аңладяр. Илки бу сөз шу ердәки адаларың, соңра кенар якасындакы ерлериң, XIX асырың ортасындан соң болса тутуш ярым аданың ады хөкмүнде уланылмага башлаяр. Илки бу ярым аданы XVII асырда руслар ачып, оны *Рус Америкасы* дийип атландырярлар. Рус патышасы 1867-нжи йылда ярым аданы Америка сатяр.

Амазонка — Гүнорта Америкада деря, Ер шарының иң улы дерясы. 1541-нжи йылда оңа испанча *Рио де лас амазонас* („амазонкаларың, ягны сөвешижи аялларың дерясы") диен ат дакыляр, чүнки индейлериң тепуа тайпасының аяллары эркеклер билен дең дуруп, испанларың гаршысына сөвешйәрлер. Бу адың ерли илатың „улы толкун" манысындакы *амазуну* сөзүнден болмагы-

-да мүмкиндир, чүнки деңиз дашгынында эпет толкунлар деряның ёкарлыгына йүзлерче километре етип билйәр.

Амангелди — Газагыстан ССР-ниң Кустанай областында район, оба (обаның өңки ады: *Батнаккара*. Булара газак халкының гахрыман оглы, Совет хәкимиети угрунда актив гөрешижи, 1916-нжы йылдакы гозгаланың ёлбашчысы, 1919-нжы йылда контрреволюционерлер тарапындан өлдүрилен коммунист Амангелди Имановың (1873—1919) ады дакылды.

Америка — *Демиргазык Америка* ве *Гүнорта Америка* диен ики материкден дурян дүнйә бөлеги. 1492-нжи йылда Христофор Колумб бу материклери ачяр ве олары Гүнбатар Хиндистандакы адалар хасаплаяр. 1503-нжи йылда Италия деңизде йүзүжиси Америго Веспуччи (1451—1512) Гүнорта Америка материгини *Тәзе дүнйә* дийип атландыряр, соңра бу ат ики материге-де яйрадыляр. Немец алымы Вальдземюллер 1507-нжи йылда материклере Америго Веспуччиниң адыны дакмагы теклип эдйәр. 1515-нжи йылда карталарда Гүнорта Американың ады хөкмүнде илкинжи гезек Америка сөзи пейда боляр. XVI асырың ортасында бу ат Тәзе дүнйәниң тутуш адына өврүлйәр (*Америго* сөзи Америка гөрнүшинде бирнеме үйтгедилйәр). Американы илки кимиң ве хачан ачандыгы барадакы меселе жеделлидир. Кәбир пикире гөрә, Колумбдан хас өң, барып орта асырларда Америка континентиниң бардыгыны Орта Азия алымлары (меселем, Насреддин Тусы, 1201—1274) кагыз йүзүнде хасаплап билипдирлер.

Американың Бирлешен Штатлары, АБШ — Демиргазык Америкада дөвлет. Онуң бир дөвлете бирлешен 50 штаты бар. Бу ат өңки иңлис колонияларының өзбашдаклык ве бир дөвлете бирикмеклик угрундакы гөреши нетижесинде 1776-нжы йылда дөрейәр.

Амирант адалары — Хинди океанында адалар. Ол Васко да Гаманың (1469—1524) португал экспедициясы тарапындан 1502-нжи йылда ачыляр. Шу шахсың хатырасына адалара *Илхас де Алмиранте* („адмиралың адалары") диен ат дакыляр. *Алмирант* сөзи соңра Амиранта өврүлйәр.

Амман — Иорданияның пайтагты. Бу ады гадымы Мүсүр худайы Аммонының ады билен багланышдырярлар.

Амритсар — Демиргазык-гүнбатар Хиндистанда шәхер. Мукаддес хасапланяи көлүң кенарында 1577-нжи

йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады санскрит дилиндәки *амрита сарас* („бакылык көли“) диен сөзлерден эмеле гелипдир.

Амстердам — Нидерландларың пайтагты. Бу ат шу ердәки *Амстел* диен деряның адындан ве голланд дилиндәки *дамм* („бент“) сөзүнден ыбарат болуп, „Амстелиң бенди“ диен маңыдадыр.

Амур — Азияда Шилка ве Аргунь деряларының бирикмегинден эмеле гелйән улы деря. Бу ат тунгус-манжур диллеринде „улы деря“ манысында уланылян *амар* (нивх дилинде *дамур*) сөзүндендир. XVII асырда руслар деряның ашак акымларыны өзлешдирип, Эмери деряжыгының Амура биригйән еринде обаның (хәзирки Албазин шәхериниң) дүйбүни тутярлар. Шонуң үчин оларың *Эмери* диен сөзи бу деряның тутуш ады хөкмүнде уланан болмагы-да мүмкиндир (*Эмери — Амар — Амур*). Эвенлер Шилка ве Амур деряларына тутушлыгына *Шалкар*, монголлар *Хара-Мурэн* („гара сув“), манжурлар *Сахальян-Ула* („гара сувлы деря“), хытайлар гадым дөврүрде *Хей-шуй* („гара деря“), хәзир болса диңе Шилка ве Сунгари аралыкдакы бөлегине *Хейлунцзян* („гара аждарха дерясы“) дийип ат берйәрлер.

Амур боюндакы Комсомол — РСФСР-иң Хабаров үлкесинде, Амур дерясының боюнда шәхер, өңки ады *Пермь* обасы. 1932-нжи йылда партияның чагырышы боюнча Узак Гүндогары өзлешдирмәге гелен комсомоллар тарапындан дүйби тутулан бу шәхере илки *Комсомольск*; 1950-нжи йылда Волга боюндакы Комсомол шәхери дөрәнден соң болса *Амур боюндакы Комсомол* диен ат дакылды.

Амур боюндакы Николаев — РСФСР-иң Хабаров үлкесинде, Амур дерясының боюнда порт шәхер (ерли илат бу шәхериң орнуна *Чердах* диййәр). 1852-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере Николай I-ниң ады дакыляр. Бейлеки Николаев диен шәхерлерден тапавутландырмак үчин, 1926-нжы йылда бу адың өңүнден *Амур боюндакы* сөзлери гошуляр.

Амыдеря — Орта Азияның улы дерясы. Бу ат гадымы дөврлерде хәзирки Чәржев шәхериниң орнунда ерлешен *Амул* шәхериниң, шәхер болса *амардлар* диен халкың ады билен багланышыклыдыр. Деряның башга атлары: *Окс (Өгүз, Үгүз), Җейхун, Вехруд, Җаряп, Кеииф дерясы, Үргенч дерясы* ве ш. м.

Амыдеря-Бухара каналы — Амыдерядан (Фарабың якынындан) башалып, Бухара областыны сув билен үпҗүн эдйән улы канал (узынлыгы 233 км, 1965-нжи йылда 1-нжи, 1976-нжы йылда хем 2-нжи нобаты уланылмага берилди).

Анабар—Якутыстан АССР-нде деря. Коряк ве чукот диллеринде *Ванавара* гөрнүшинде уланылян бу ат „смолалы" диен маныны аңладяр (*ванава* — „смола").

Анадолу (русча Анатолия) — гадымы дөвүрде Кичи Азияның тутуш ады; Осман империясы дөврүнде Кичи Азияның гүнбатарындакы илиң ады (меркези Кютахья); шу асырың 20-нжи йылларындан соң болса Түркийәниң Азиядакы бөлеги. Бу ат грек дилиндәки *анатоле* („гүндогар") сөзүнден эмеле гелипдир.

Анадырь—СССР-иң демиргазык-гүндогарында айлаг, шол айлага гуйян деря ве онуң кенарында ерлешен шәхер. Чукот дилинде бу ат „шемаллар дервезеси" (елиң өвүсйән угры) диен маныдадыр.

Анапа—Краснодар үлкесинде, Кавказың Гара дениз кенарында курорт шәхери. И. А. Җавахишвилиниң пикирине гөрә, бу ат *Хан* деряҗыгының адындан ве *апэ* („аяк", деряның аягы) сөзүнден болуп, „Хан дерясының аягы, деңзе гуйян ери" диен маныдадыр. Византиялылар бу ере *Эндусия*, XY асырда генуялылар *Мапа*, түрклер болса *Бугургала* (*Бугур*— деря ады) дийипдирлер.

Анатолия—сер. Анадолу.

Ангара—Гүндогар Сибирде деря, Енисейиң иң көп сувлы саг голы. Бу ат тунгус-маньжур диллериндәки *ангар* сөзүндендир. Ол монгол дилинде „ыш", „ярык", бурят дилинде „агыз", „җүлге", эвенк дилинде „агыз", якут дилинде хем „гапы", „гирелге", „җүлге" ялы маныларыг аңладяр. Түрк дилинде *ангар* сөзүниң „гиң җүлге" диен манысы бар. Ангара ГЭС-и гурулян дөвүрде (1946) дүйби тутулан посёлога-да Ангарск диен ат дакылды.

Англия (иңлисче Энгланд)—Великобритания адаларының гүнорта ве орта бөлеги, *Великобритания ве Ирландия Бирлешен короллыгы* диен дөвлетиң гысга ады. *Энгланд*—„Англлар юрды" диймекдир. *Англлар*—шу адалара Y-YI асырларда гөчүп гелен герман тайпасының адыдыр, Латынчалашдырылан *Англия* сөзи Польшадан Руссия, рус дилинден хем түркмен дилине аралашяр.

Ангола, Ангола Халк Республикасы, АХР—Африканың гүнбатарында дөвлет. Чаклама гөрә, *Ангола* сөзи банту дилиндәки *Нгола* сөзүниң португал колонизаторлары тарапындан үйтгедилен гөрнүши болуп, ол аслында королың титулыдыр.

Ангрен—сер. А х а н г а р а н.

Андалусия—Испанияның гүнортасында тарыхы область. Бу ат V асырда Пиреней ярым адасының гүнортасыны басып алан *вандаллар* диен герман тайпасының адындандыр. Бу ери соңра араплар басып аляр ве онуң адының башындакы *в* сесини ташлап уланмага башлаяр *(Вандалусия — Андалусия).*

Андаман адалары — Хинди океанының демиргазыгында архипелаг (адалар топлумы). *Андаман* сөзүни Малайя дилиндәки Хандуман диен худайың ады билен багланышдырярлар. Птолемей (II асыр) бу адаларың адыны *Агатос Даймонос* („мелгун, рух“) адалары гөрнүшинде уланыпдыр.

Анд даглары (А н д К о р д и л ь е р л е р и)—Гүнорта Америкада даг системасы, Ер шарының иң узын (900 км) ве белент (6960 м) дагларының бири. Бу ат ерли ниндейлериң я-да инклериң *анта* („мис“) сөзүндендир, чүнки даг мисе ве бейлеки реңкли металлара өрән бай.

Андорра—Пиреней ярым адасында, Франция ве Испания аралыкда кичижик дөвлет. Баск дилиндәки бу ады *андуррал* („өсүмлиге бай белентли-песли ер“) сөзүнден хасаплаярлар.

Андреян адалары—Беринг деңзинде Алеут адалар топлумының бир бөлеги. Олара 1761-нжи йылда шу адалары ачан рус деңизчиси Андреян Толстыхың ады дакылыпдыр.

Андыжан — Өзбегистанда шәхер, область. Орта асырларда *Андиян, Андикан* гөрнүшлеринде уланылан бу ат б. э. башларында шу этраны эелән *ант* я-да *антлар* диен түрки халкың адындан ве тәжикче көплүк саның *-ган* гошулмасындан дуряр.

Анжу адалары—Демиргазык Бузлук океанда, Тәзе Сибирь архипелагында адалар топлумы. Олара 1821—1823-нжи йылларда Арктикада барлаг гечирен рус деңизчиси П. Ф. Анжувың ады дакылыпдыр.

Анкара—Түркийәниң пайтагты. Бизиң эрамыздан өңки VII асырда дүйби тутулан бу шәхериң ады

Фригия дилиндәки *анкире* („лабыр", „аран") сөзүнден болуп, „дуралга", „гәми дуралгасы" диен манысыны аңладыпдыр. Бу сөз, шонуң ялы-да, онуң билен асылдаш болан *Леңңер, Ленкоран* ялы атлар дениз топонимиясында көп душ гелйәр.

Анкона—Италияда, Адриатик дeңзиниң кенарында б. э. өңки IV асырда сиракузлы греклер тарапындан дүйби тутулан шәхер. Бу ат гадымы грек дилиндәки *анкон* („бурч", „чүңк") сөзүндендир, чүнки шәхер кенарың эгрелип, бурч эмеле гетирйән еринде ерлешипдир.

Антакья—Түркийәниң гүнортасында шәхер. Онуң ады гадымы грек дилиндәки *Антиохейа* сөзүниң үйтгән гөрнүшидир. Б. э. өңки IV асырың ахырында Искендер Зүлкарнейниң гошунбашлыгы Селевк бу шәхериң дүйбүни тутуп, оңа өз атасы Антиохың адыны дакяр.

Антананариву—Мадагаскар Республикасының пайтагты (оңа Тананариве хем дийилйәр). Малагасилериң дилинде бу ат „мүң оба" диен манывадыр.

Антарктида—Антарктиканың меркезинде материк. Бу ат *Антарктика* сөзи билен асылдашдыр.

Антарктика—Ер шарының гүнортасында Антарктиданы ве Атлантик, Хинди хем-де Юваш океанларының оңа якын бөлеклерини өз ичине алян поляр область. Бу ат грек дилиндәки *антц-Арктика* сөзлеринден болуп, „Арктиканың гаршысындакы ер" диен маныны аңладяр (сер. **Арктика**).

Антверпен—Бельгияда шәхер. Барып 726-нжы йылда латынча *Антиверпо* гөрнүшинде душ гелйән бу ат фламанд дилиндәки *андверп* („бент", „гачы") диен сөздендир.

Антиливан—Сирияда ве Ливанда Ливан даг гершибилен бир угра (параллель) гидйән даг. Бу ат „Ливан (гершиниң) гаршысындакы (даг)" диен манывадыр (грекче *анти*—„гаршы", „гаршыдакы").

Антил адалары (Улы Антил ве Кичи Антил адалары)—Меркези Америкада архипелаг. 1424-нжи йылда чекилен картада бу ат *Антилиас* адасы гөрнүшинде душ гелйәр. *Антилиас* сөзүни ики хили дүшүндирйәрлер: а) латынча *анте* („өң", „маңлай") ве *иллас* („адалар") сөзүнден, чүнки европалылар Американы ачанларындан соң, онуң гүндогар кенарының

өң тарапында ерлешен адалары шейле атландырыпдырлар; б) испанча *анти* („гаршы“) ве *иллас* („адалар“) сөзлеринден, ягны „океаның гаршысында ерлешен адалар“.

Антипод адалары—Юваш океанда, Тәзе Зеландияның якынында адалар. Грекче *антипод*—„гаршы аяк“, ягны „дүйпгөтер гаршы“ диен манырдадыр, чүнки бу адалар Англиядакы Гринвичиң гаршысында ерлешйәр (меридианларың хасабы Гринвичден башланяр).

Антитавр—Кичи Азияда даг, Тавр гершиниң демиргазык-гүндогар тарапы. *Антитавр*—„Тавруң гаршысындакы (даг)“ диймекдир.

Анучин адасы—Курил адаларының бири. 1946-нжы йылда рус совет географы Д. Н. Анучиниң (1843—1923) хатырасына оңа шейле ат дакылды.

Аньхой (А н ъ х у э й)—Хытайда велаят. Бу ат велаятың ики улы Аньцин ве Хойчжоу шәхерлериниң адының биринжи богунларындан дуряр.

Аомынь—Хытайың гүнорта-гүндогар кенарларында Португалия дегишли ер (Европада оңа *Макао* хем дийилйәр). Хытай дилинде бу ат *нгао-мен* гөрнүшинде болуп, ол „айлагың дервезеси“ диен манырдадыр.

Аоста—Италияның демиргазыгында шәхер ве провинция. Б. э. өңки 25-нжи йылда шу ерде римлилер галаның дүйбүни тутуп, оңа император Августың адыны дакярлар (*Августа претория*, ягны „гошунбашы Августың галасы“). Соңра бу адың *претория* диен бөлеги ташланяр ве *Августа* сөзи хем *Аоста* гөрнүшине гечйәр.

Апеннин даглары—Италияда даг гершиһ ве онуң ады дакылан ярым ада. *Апеннин* сөзи кельт дилиндәки *пен* („даг депеси“) сөзүнден эмеле гелипдир (денешдириң: Англиядакы Пеннин даглары).

Апольда—ГДР-иң гүнорта-гүнбатарында шәхер. Бу ат немец дилиндәки *аппель* („алма“) сөзүндендир (ягны „алмалы ер“).

Аппалачы даглары—АБШ-да даг. *Аппалачы*—шу ерде яшан ерли индейлериң бир тайпасы. Колонизаторлар олары бу ерден гысып чыкарыпдырлар.

Апшерон—сер. А в ш а р а н.

Арабат пейкамы—Крым ярым адасының гүндогарында Сиваш айлагыны Азов деңзинден бөлүп айырян инчежик чәгели бурун. Оңа 1771-нжи йыла ченли бар болан Арабат галасының ады дакылыпдыр. *Ара-*

бат—„гала", „кервенсарай" манысындакы *рабат* сөзүндендир.

Арабыстан—Азияның гүнорта-гүнбатарында ярым ада. Бизиң эрамыздан өңки IX асырдан бәри белли болан бу ат арапча *Билад-ал-араб* („чөлүстан", „чөл юрды") сөзлериндендир. Арап миллетиниң ады хем шу атдан эмеле гелипдир („чөл адамлары", „гумлулар").

Арагац—Эрменистанда сөнен вулкан. Түрки халклар оңа *Алагөз* диййәрлер. Дүрлүче дүшүндирилйәндигине серетмезден, бу ат вулканың чыкян ериниң өзболушлы айратынлыгы, реңки билен багланышыклы болса герек.

Арагви—Грузия ССР-нде деря, Кураның чеп гошанды. *Арагви* сөзүни алымлар *Арагон* диен гидроним билен асылдаш хасаплаярлар (сер. Арагон).

Арагон—Испанияда тарыхы область. „Аз сувлы" диен маныны аңладян бу ат илки Эбро дерясының аз сувлы бир гошандының ады болуп, соңра ол шу областың әхли ерине яйрадылыпдыр.

Араз чайы—сер. Аракс.

Аракс—Кура дерясының саг голы, гөзбашыны Түркиедәки даглардан алян Кавказ дерясы. Түрклер, түркменлер бу деря *Араз чайы* диййәрлер („Гөроглы" эпосындакы „Араз чайының көпрүси, үстүнден гызлар гелейди" диен сетирлере үнс бериң). Бу ады „юмрүжы сув", „чалт акян чай" дийип дүшүндирйән болсалар-да, онуң хакыкы манысы анык белли дәл.

Арал деңзи—Орта Азияда сувы хич яна акып чыкмаян улы көл, деңиз. Газак, гарагалпак диллеринде *арал*—„ада" диймекдир. Илки Амыдеряның шу деңзе гуйян голларының аралыгындакы адалара Арал дийлип, соңра бу ат деңзе гечипдир (адаларда яшаянлара-да *араллы* дийилйәр).

Аралпыгамбер—Өзбегистан ССР-ниң Сурхандеря областында, Термезиң якынында Амыдеряның улы адасы. *Арал*—„ада" диймекдир. В. В. Бартольдың язышына гөрә, арап серкердеси Осман бин Мас'уд Термези габан дөврүнде (704-нжи йылда), шу обада 15 мүң адам ерлешдирйәр. Шонуң үчин бу ада илки *Османың адасы*, соңра хем *Аралпыгамбер* („пыгамбериң адасы") диен ат дакыляр.

Арарат—Түркиеде, Эрменистаның арачәгиниң якы-

нында ики саны сөнен белент вулкан депеси (эрменичe: *Масис*, ягны „бейик"). Түрклер дага *Эгридаг*, эйранлылар болса *Кухи-Нух* („Нух дагы") диййәрлер. Гадым дөвүрлерде Арарат ве Масис диен атлар Месопотамиядакы дага, бизиң эрамызың башларында Ван көлүниң демиргазыгындакы белент депә дегишли болуп, соңра олар дагың тутуш адыны аңлатмага башлапдырлар. Арарат сөзи Урарту дөвлетиниң (б. э. өңки IX—VI асырлар) ве онда яшан халкың ады билен багланышыклы болса герек.

Арафур деңзи—Австралия ве Тәзе Гвинея аралыкда Хинди океанының бир деңзи. *Арафурлар* я-да *альфурлар*—Индонезияның гүндогарында яшаян халкың ады.

Аргентина—Гүнорта Америкада дөвлет. Бу ат латын дилиндәки *аргентина* („күмүш", „күмүшли") диен сөздендир. 1526-нжы йылда испан экспедициясының баштутаны Себастьян Кабот шу ердәки улы деряны *Рио де ла Плата* („күмүш дерясы") дийип атландыряр, чүнки ол ерли индейлерден күмүш сатын аляр (күмүш башга ерден гетирилен экен). 1810-нжы йылда илат испан агалыгының гаршысына гөрешип, өзбашдаклык газаняр ве өз юрдуна Аргентина дийип ат дакяр.

Аргон даглары—Францияның демиргазык-гүндогарында даглар. Бу ат кельт дилиндәки *аргун* („токай") сөзүнден эмеле гелипдир („токайлы даглар", „үсти өсүмликли даглар").

Аргунь—СССР-иң ве Хытайың территорияларындан акян деря (хытай дилинде *Хайлар*), Амур дерясының саг гошанды. Бу ат монгол дилиндәки *ёргун* сөзүнден болуп, „гиң" диен манына аңладяр.

Арденна даглары—Бельгияның гүнортасында ве Францияның демиргазык—гүндогарында ерлешйән даглар. Бу ат кельт дилинде „белент" манысыны аңладян *ард* сөзүнден ве *-енна* гошулмасындан дуряр.

Ардон—Демирғазык Осетия АССР-нде деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ат осетия дилиндәки *арра* („гудуз") ве *дон* („деря") сөзлеринден эмеле гелипдир.

Арзамас—РСФСР-иң Горький областында шәхер. Г. Е. Корниловың пикириче, бу ат *эрзя* ве *мас* сөзлеринден дуряр. *Эрзя*—мордва тайпасының адыдыр, гадымы чуваш дилинде *эрсе*—„эйчи", „дери эйлейән",

мас хем *-лык* гошулмасының функциясындадыр („дери ишлейәнлер юрды"), чүнки бу шәхерде дери ишлемеклик өң хас ровач экен.

Арзувлы буруң (русча Желания мыс)—Тәзе Ер адаларының иң демиргазык четкиси. 1596-нжы йылда Баренциң экспедициясы оңа голландча „Арзувың хасыл болан ери" дийип ат дакяр. Рус дилине хем бу ат терҗиме эдилйәр.

Ариана—Овганыстандакы Хырат велаятының (Эйран дүзлүгиниң гүндогарының) гадымы грек дилинде уланылан йөргүнли ады. Шол девүрде Тежен дерясында Арий дийлипдир. Бу адың арий диен халкың адындан эмеле гелен болаймагы мүмкиндир.

Аризона — АБШ-ның бир штаты. Илки кичирәк деряның ады болан бу сөз ерли индейлериң *ари* („кичи") ве *зон* („чешме") сөзлериндендир.

Арканзас — АБШ-да деря ве онуң ады дакылан штат. Бу ат ерли индейлериң *Акензеа* сөзүнден болуп, онуң илкинҗи манысы йитирилипдир.

Арктика — Ер шарының демиргазыгында поляр область. Грек дилинде *арктикос* — „демиргазык" диймекдир.

Армавир—Краснодар үлкесинде, Кубань дерясының кенарында шәхер. 1839-нжы йылда шу ере гөчүп гелен эрменилер тарапындан дүйби тутулан оба Урарту девлетиниң ве Эрменистаның гадымы пайтагты Армавириң ады дакылыпдыр.

Арпа, Арпачай — Аракс дерясының чеп гошандысы. Онуң боюна көпленч арпа экилендиги үчин, түрки халклар оңа шейле ат дакыпдырлар.

Арсеньев—РСФСР-иң Приморье үлкесинде шәхер. Оңа шу үлкәни өвренижи этнограф-алым, сыяхатчы, „Уссури үлкесиниң жүммүшинде" ве „Дерсу Узала" диен китапларың авторы В. К. Арсеньевиң хатырасына шейле ат дакылды.

Арташат — Эрменистан ССР-нде посёлок (өңки ады *Кемерли*). Оңа Эрменистаның гадымы пайтагты Арташадың ады дакылды. Шу этрапда ерлешен Арташат шәхериниң дүйби б. э. өңки 176-нжы йылда эрмени шасы Арташес тарапындан тутулып, ол б. э. өңки 58-нжи йылда Рим гошунлары тарапындан тоздурыляр.

Артек — Крымың гүнортасында, Гара деңзиң кенарында мешхур бүтинсоюз пионер лагери. Бу ат гады-

мы грек дилиндәки *Кардиатрикон* диен сөзүң үйтгән гөрнүшидир, эмма онуң маңысы белли дәл.

Артём адасы — Азербайҗан ССР-ндәки Авшаран ярым адасының якынында Каспи деңзиниң бир адасы, небит алынян ер. Оңа көне большевик, Донбасың ёлбашчыларының бири, даг-магдан ишчилери профсоюзының МК-сының башлыгы Ф. А. Сергеевиң (1883—1921) хатырасына шейле ат дакылды (*Артём*— Сергеевиң лакамы). Ф. А. Сергеевиң Артём диен лакамы дакылан шәхерлер Приморье үлкесинде, Свердлов ве Донецк областларында хем бар.

Архангельск — РСФСР-де область, шәхер. XII асырда шу ерде Михаил Архангелиң монастыры боланы үчин, XVI асырда дүйби тутулан Тәзе Холмогоры посёлогына 1613-нҗи йылда Архангельск диен ат дакыляр. Комилер бу посёлога *Кар-дор* („беркидилен, дашына гала айланан ер") диййәрлер.

Арча — Татарыстанда район ве посёлок. Бу ат *ар* (удмурт халкының булгар тайпалары тарапындан уланылан ады) сөзүнден ве кичелтмеклиги билдирйән *ча* гошулмасындан дуряр („удмурт обаҗыгы").

Арчман — Ашгабат областында бүтинсоюз әхмиетли мешхур курорт. Илки чешмәниң ады болан бу сөз парсларың *әрҗүмәнд* („асыллы, тапавутлы, аҗайып, гымматлы") сөзүнден эмеле гелип, чешмәниң күкүртли сувуның көп кеселлери сагалдяндыгы билен багланышыклы йүзе чыкан болса герек. Э. М. Мурзаев бу ады монголларың *аршан*, гыргызларың *арасан*, демиргазык кавказлыларың *нарзан*, эрменилериң *арзни* (әхлиси „минерал чешме", мукаддес сув" маңысында) сөзлери билен бир хатарда гойяр. Хиндилерде хем *рашяны* сөзи „худайың ичгиси" диен маңыдадыр.

Асбест — Свердлов областында шәхер, асбестиң көп чыкян ери.

Асеновград — Болгарияның гүнортасында шәхер. Оңа өзүниң хөкүм сүрен йылларында (1218—1241) болгар дөвлетини хертараплайын өсдүрен Асен II диен патышаның ады дакыляр.

Аскания-Нова — УССР-иң Херсон областында чөл заповедниги ве посёлок. Оңа 1828-нҗи йылда Германияның Аскания диен ериннден шу тая гөчүп гелен немец мүлкдары шейле ат дакяр („тәзе Аскания"). Бу ериң өңки ады Чапли.

Ассам — Хиндистаның демиргазык-гүндогарында штат. Бу ат таи халкының ахом тайпасының ады билен багланышыклыдыр. Ахомлар XIII асырда шу ере—Брахмапутра дерясының боюна гөчүп гелип, гүйчли дөвлетиң дүйбүни тутярлар. Оларың „еңилмезек" манысындакы *ахом* диен адыны ерли илат *ассам* дийип тутяр.

Астара — Азербайжан ССР-нде, Каспиниң кенарында шәхер. Бу ады „ашакы, асткы ер (юрт)" дийип дүшүндирйәрлер.

Астрахан — РСФСР-де, Волганың ашак акымында шәхер, область, 1459—1556-нжы йылларда ханлык. Бу адың манысы барада көп дүрли пикирлер бар. Оларың арасында хакыката хас лайыгы, бизиңче, арап сыяхатчысы, шу төвереклери өз гөзи билен гөрен Ибн Баттутаның (1304—1377) пикиридир. Ол шейле язяр: „Хажытархан шәхериниң ады *хажы* (Мекгә хажа барып гелен адам) ве *тархан* (салгытдан азат эдилен) сөзлеринден дуряр, чүнки юрдуң солтаны бу ери бир хажа мүлк эдип берйәр ве оны салгытдан бошадяр, Мүлк уланып, оба, соңра шәхере өврүлйәр. Бу шәхер Итилиң (Волганың) боюнда улы базары болан иң говы шәхердир". Хажытархан диен адың Астрахана гечишини лингвистик нукдай назардан делиллендирмек гаты аңсат. Кавказда ве Орта Азияда бу шәхере Хажытархан дийилйәр. Астраханда ве Ставрополда яшаян түрки халклар (ногайлар, түркменлер) *хажы* сөзүниң *х* сесини ташлап, *а* сесини хем узын айдярлар (*а:жы*).

Тархан сөзи билен билеликде уланылян бу ат шейле фонетик үйтгешмелери башдан гечирипдир: *Хажытархан* — *А:жытархан* — *А:жтархан.*—*А:штархан.* Газак ве ногай диллеринде *ш* ерине, көпленч, *с* уланыляндыгы үчин шу этрапларда яшаян ол халкларың дилинде Аштархан Астархана, соңра рус дилинде хем Астрахана өврүлйәр. Бухарада 1599—1753-нжи йыллар аралыгында хөкүм сүрен ханлар династиясына *аштарханылар* (*аштарханитлер*) дийилмеги ве рус дилинде Астрахань диен адың биринжи богнуна басым дүшмеги хем ол адың аслында Хажытархан (А:жытархан, А:штархан) сөзүндендигине шаятлык эдйәр.

Асуан — Мүсүрде, Нил дерясының боюнда шәхер, Совет Союзының көмеги билен гурлан ГЭС. Бу ат гадымы мүсүрлилериң дилинде „дервезе", „гапы", „баш-

лангыч нокат" ялы манылары анладыпдыр (әхтимал, гәми гатнавы деряның ёкарлыгына шу ерден башланан болса герек).

Атакама — Чилиниң демиргазыгында, Юваш океаның кенарында чөллүк. Ерли индейлериң дилинде бу сөз „чөллүк юрт" диен манындадыр.

Атакөл — Гарагалпагыстан АССР-ниң Гоңрат районында ата диен түркмен тайпасының ады дакылан көл („аталарың көли").

Аткарск — РСФСР-иң Саратов областында шәхер. Аслында бу ат Алтын Орда улусының кичирәк ханларының бири Иткарың адындандыр. Онуң ады илки шу ердәки деряжыга, соңра онуң кенарындакы оба, 1780-нжи йылда болса обаның орнунда дөрән шәхере дакылдыр.

Атлантик океан — Улулыгы боюнча дүнйәде икинжи океан. Гадымы греклер Атлас дагларының адыны океана гечирипдирлер. Өң бу океаның хер бөлеги бир ат билен белли болупдыр. Голландиялы географ Б. Варениус 1650-нжи йылда океаның Атлантик океан диен ат билен белли болан демиргазык бөлегиниң адыны океаның тутуш ады хөкмүнде уланмагы теклип эдйәр.

Атлас—Африканың демиргазык-гүнбатарында, Марокко, Алжир ве Тунис дөвлетлериниң территориясында даг системасы. Адың йүзе чыкышы барада ики хили чаклама бар: а) Атлант диен мифик адың үйтгән гөрнүши; гадымы греклер бу дагы ериң ужы хасаплапдырлар, хамала, Атлант шу ерде эгни билен асманы ёкары гөтерип дуранмыш. б) бербер дилинде „даг" манысында уланылян *адрар* сөзүнден.

Аугсбург — ГФР-де (Баварияда) шәхер. Римлилер б. э. өңки 12-нжи йылда шу ерде гала гуруп, оңа император Августың адыны дакярлар (Аугс—Август); соң гошулан *бург* сөзи немец дилинде „шәхер" диен манын аңладяр.

Афины — Грецияның пайтагты. Гадымы греклер бу шәхериң адыны оңа хемаят эден Афина Паллада диен худай аялың ады билен багланышдырыпдырлар. Кәбир алымлар бу ады Балкан ярым адасында греклерден хас өң (б. э. өңки IV мүңйыллыкда) яшан пеласг тайпасының дөредендигини, оларың дилинде бу сөзүң „депе" манысыны аңладандыгыны чаклаярлар.

Афрасияб — Самаркант шәхериниң гадымы харабалары (б. э. өңки VI—б. э. XIII асырлары). Өң *Хасар-е Кухна* („көне гала"), *Курган-е гадым* („гадымы горган"), XVII-XVIII асырларда болса *Тали Афрасияб* („Афрасияб депелиги") ялы атлары болан бу ериң Афрасияб диен ады көне чешмелерде адам ады хасапланяр. Академик Я. Г. Гуламовың пикирине гөрә, бу сөз шу ерден акян *Сияб* („гара сув") каналының адындан эмеле гелипдир. Түрки халкларын халк дөредиҗилигинде Афрасияба Алп әр Тоңа дийлипдир.

Африка — Дүнйәниң Евразиядан соңкы улы бөлеги. Алымлар бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер. Кәбирлери оны финикиялыларың *ф-р-к* көки билен гелйән ве „бөлүнип айрылан" диен маныны аңладян сөзүнден хасаплаярлар хем-де бу ады Карфаген шәхериниң метрополиядан бөлүнип айрылмагы билен багланышдырярлар. Башга чакламалара гөрә, ол берберлериң *авриг, африг* я-да *афариг* диен гадымы тайпасының адындандыр. Римлилер б. э. өңки II асырда Карфагени басып алып, хәзирки Тунисиң территориясына Африка дийип ат дакярлар. Орта асырларда бу ат Алжириң ве Ливияның территориясына, Африка Европа юртларының колониясына өврүленден соң болса тутуш материгиң әхли ерине яйрадыляр.

Ахалкалаки — Грузия ССР-нде шәхер. Грузин дилинде *ахал* — „тәзе", *калаки* — „гала" („тәзе гала").

Ахалцихе — Грузия ССР-нде X-XI асырларда дүйби тутулан шәхер. Грузин дилинде *ахал* — „тәзе", *цихе* — „шәхер" („тәзе шәхер").

Ахангаран (өзбекче Охангарон, русча Ангрен) — Дашкент областында шәхер, дерья (Сырдеряның саг голы). Деряның монголлар чозмазындан өңки ады *Йылак*. Тәҗикче *ахангаран* — „демирчилер", „демир усалары" диймекдир, чүнки бу ерде өң демирчилик өсүпдир.

Ахмедабат — Гүнбатар Хиндистанда 1411-нҗи йылда солтан Ахмет (Ахмет ша) тарапындан дүйби тутулан шәхер.

Ахсикет — Фергана җүлгесинде гадым заманлардан тә XVI асыра ченли гүлләп өсен мешхур шәхер, „эмирлериң ве везирлериң дүшелгеханасы". Согд дилинде бу ат *(Ахсилеш—Ахсакент—Акшакент—Акҗакент)* „ак шәхер" диен маныдадыр.

Ахтуба — Волганың ашак акымында онуң чеп гошантларының бири. Бу ат түрки диллердәки *ак түбе* („ак депе“) сөзлеринден болса герек.

Ахтырка (украинче Охтирка) — УССР-иң Сум областында шәхер. Алымларың пикирине гөрә, бу ат түрки диллердәки *ак тура* (ягны „ак гала“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Ашгабат — Түркменистан ССР-ниң пайтагты, область. Бу ат *ашг* ве *абат* диен ики бөлекден дуряр. *Эшг* диен арап (түркменчеси „ышк“, „сөйги“, „мәхир“, „хөвес“) ве *абат* диен парс (түркменчеси „абат“, „шикессиз“, „бежерилен“, „отурымлы ер“) сөзлери хәзирки түркмен эдеби дилинде-де актив уланыляр. Диймек, бу адың илки „сөйги, мәхир, хөвес билен абат эдилен ер (оба, шәхер)“ ялы манyда йүзе чыкан болмагы мүмкиндир. Муны шейле делиллендирмек мүмкин: орта асыр Хорасаның территориясында ве Гүнорта Түркменистанда Ашгабат диен ерлер көп болупдыр. Меселем, „Эйран обаларының ве шәхерлериниң сөзлүги“ диен китапда жеми 16 саны Ашгабат обалары саналяр. Өң Марыда хем бир Ашгабат обасы бар экен. Оларың әхлиси Эшгабат, ягны „ышк, хөвес билен бина эдилен оба, шәхер“ диен маныда йүзе чыкыпдыр. Эшгабат, Ышгабат соңра Ашгабат гөрнүшине гечипдир.

Б

Баб-эл-Мандеб богазы — Арабыстан ярым адасының ве Африка континентиниң аралыгындакы сув богазы (узынлыгы 50 км). Арап дилинде бу ат „гам-гусса, агы (яс, матам) дервезеси“ диен маныны аңладяр, чүнки богаздан йүзүп гечмек өрән ховплы болупдыр.

Бавария — ГФР-де область (немецче Байерн). Б. э. башында бу ерде кельтлериң *бойи* тайпасы яшанлыгы үчин, оңа шу ат дакыляр. VI асырда шу ере гөчүп гелен герман тайпаларына-да соңра баварлар дийилйәр.

Багам адалары — Атлантик океанда, Флорида адасының гүндогарында архипелаг. 1492-нжи йылда Колумб тарапындан ачылан бу адалара испанлар Лукай адалары дийийәрлер. Бу сөз „сувасты гаялар“ диен маныдадыр, чүнки бу ерде шейле гая көп. Шол дөвүрде Кубаның демиргазыгында бир богаза *Бахама* ди-

йилйән экен (ерли индейлериң дилиндәки бу сөзүң манысы белли дәл). Бу ат соңра Куба ве Флориданың арасындакы богаза, хас соңрак шу ердәки адалар топлумына гечипдир.

Багдат — Ырагың пайтагты. 763-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады эйран диллериндәки *баг* („худай") ве *дад* („берди") сөзлеринден болуп, „алланың берен совгады", „алланың берени" диен манындадыр, чүнки ол харбы тайдан-да, төверегиндәки еринин хасыллылыгы боюнча-да өрән аматлы ерде гурлупдыр.

Багио — Филиппин адаларының бири болан Лусон адасында курорт шәхер. Испан дилинде *багиа (бахиа)* — „бухта", „голтук" диймекдир.

Бадахшан — а) Тәҗигистан ССР-нде Даглы Бадахшан автоном областы; б) Овганыстанда велаят. Бу адың хакыкы манысы белли дәл. Оны көпленч „лагл дашлы даг" дийип дүшүндирйәрлер. Вамбери бу адың *пайдаш* („сырлы ериң, ягны Памириң башлангыҗы") диен манысының тарапыны тутяр.

Баден — ГФР-де ве Швейцарияда бирнәче курорт шәхерлери. Немецче *баден* — „сува дүшүлйән ер" диен манымдадыр.

Базель — Швейцарияда, Рейн дерясының кенарында шәхер. Б. э. 44-нжи йылында дүйби тутулан бу шәхере илки *Робур* (латын дилинде *Робуретум* — „дуб токайы"), 374-нжи йылдан соң болса, *Басилия* дийлипдир. Бу ат грекче *басилевс* — „патыша", ягны „шаның галасы" диен сөзден эмеле гелипдир, чүнки шәхер рим императоры Валентиниана I-ниң резиденциясы болупдыр.

Байдара дервезеси — Крым дагларында, Севастополь — Ялта ёлуның угрунда дагың гысысы, оба. Бу ады „бай дере" (*бай* — әхтимал, этник ат) дийип дүшүндирйәрлер.

Байкал — Гүндогар Сибирде сүйҗи сувлы көл. Дүнйәде иң чуң (1620 м) хасапланян бу көлүң адыны „улы көл", „дениз" ве „мукаддес көл" дийип дүшүндирйәрлер. Бу адың „бай көл" (балыга бай көл), „бай диен тайпаның көли" ялы маныларының тарапыны тутянлар хем бар. Бизиңче, илкинҗи пикир хакыката лайыкдыр. Бу көле бурятлар *Далай* („дениз"), эвенклер *Лама* („дениз"), хытайлар болса *Пай-Хай* („демиргазык дениз") диййәрлер.

Баймак — Башгырдыстанда шәхер (икинжи ады Т а н а л ы к). *Баймак*—шу ерде яшан тайпаның ады.

Байрамалы — Мары областында көне гала ве онуң ады дакылан шәхер. *Байрамалы* — 1782-1785-нжи йылларда Марыда ханлык эден адам. Ол 1785-нжи йылда Бухара эмири Шамырат Велнамы тарапындан алдава салнып өлдүрилйәр. Байрамалы шәхеринде XV асырда салнан улы гала (38 га) хем шу ханың ады дакыляр.

Байтоушань (корейче П э к т у с а н)—Хытайың ве Кореяның арачәгинде даг. Хытай дилинде бу ат „ак башлы даг" диен маныны аңладяр.

Байя — Гүнорта Америкада энчеме порт шәхерлериң, деңзиң айлагларының ады. Испан дилинде *багиа*, португалча *байа* гөрнүшинде уланылян бу сөз „айлаг", „деңзиң голтугы", „бухта" диен маныдадыр.

Бакжасарай (русча Б а х ч и с а р а й) — Крымда, Чүйрүксув деряжыгының боюнда шәхер. „Бакжалы сарай", ягны „баглы-бакжалы шәхер" диен маныда болан бу ат XV асырың ахырларында, ягны шәхериң Крым ханларының пайтагты болан дөврүнде дөрәпдир.

Баку — Азербайжан ССР-ниң пайтагты. А. Гүсейинзаданың догры беллейши ялы, бу ат гадымы түрки диллердәки *баку* („депе") сөзүндендир, чүнки шәхер өң белент депеде ерлешипдир.

Балаклава — Крымда шәхер. Аслында Балыклава болмалы бу түрки ат „балыклы айлаг" диен маныдадыр.

Баласагун — Гыргызыстанда, хәзирки Токмак шәхериниң якынында X-XI асырларда гүлләп өсен шәхер. Адың манысы белли дәл. Газак алымы А. Абдырахмановың пикириче, ол *бала*—„кичи" ве *сагун*, *сыгын* — „гала" сөзлериндендир, чүнки шу ерде өң *Атасагун* („улы гала") хем бар экен. Монголлар басып аландан соң, бу шәхере *Губалык* („говы шәхер") диен ат берилйәр.

Балатон — Венгрияда көл. Гадым дөврүрде *Пелсо* гөрнүшинде уланылан бу ады славян диллеринде „сув гиңишлиги" манысындакы *плесо*, *плёс* сөзүнден хасаплаянлар-да, иллирия дилиндәки *пелсо* („токай") сөзүнден чаклаянлар-да бар.

Балашов — Саратов областында шәхер, 1780-нжи

йыла ченли оба. Бу оба Хопер дерясының боюнда энчеме мүлк ери болан Иван Балашов диен княза дегишли экен.

Балеар адалары — Еророта деңзиниң гүнбатарында Испания дегишли адалар топары, архипелаг. Адың хакыкы манысы белли дәл, оны көпленч „сапан“ я-да „сапанчылар адалары“ дийип дүшүндирйәрлер.

Балкан — Гүнбатар Түркменистанда ики даг: *Улы* ве *Кичи Балкан*. Барып IX асырда бу ат шәхериң ады хөкмүнде уланылыпдыр. Оны ики хили дүшүндирмек мүмкин: 1. Эгер *Балкан* сөзи илки дагың адыны аңладан болса, онда ол түрки диллерде „даг“, „үсти өсүмликли улгам-улгам даг“ манысындакы *Балкан* сөзүнден эмеле гелипдир. Бу сөз даг атларында көп душяр. 2. Эгер илки бу ат шәхере дегишли болуп, соңра дага дакылан болса, онда онуң *бал* диен бөлеги гадымы түрки *балык* (ягны „шәхер“), икинжи *кан* бөлеги хем *кант, кент* („оба,“ „шәхер“) сөзи билен асылдашдыр.

Балкан даглары — Болгарияда даг. Болгарлар бу дага *Стара Планина*, греклер болса *Хемус* я-да *Аймос* диййәрлер. *Балкан* сөзи түрки сөз болуп, „даг“, „үсти өсүмликли улгам-улгам даг“ диен маныдадыр. Академик В. В. Бартольдың пикириче, Түркменистандакы Балкан дагларының төверегинде яшан түрки халклар бу дага шейле ат берипдир, ягны Балкан сөзүни Болгария гөчүрип элтипдир.

Балкантау — Башгырдыстан АССР-нде даг. *Балкан*-„даг“, *тау* хем „даг“ диймекдир.

Балкан ярым адасы — Европаның гүнортасында улы ярым ада. Оңа Болгариядакы Балкан дагының ады дакылыпдыр.

Балкаш (русча Б а л х а ш) — Газагыстанда көл. Оңа *Гөкжедеңиз* ве *Атраккөл* хем дийлипдир. Бу ады газак дилинде „батгалы“, „палчыклы“ манысыны аңладян *балкаш* сөзүнден хасаплаярлар. Газак топонимисти Е. Койчубаев бу адың составындакы *бал* я-да *балык* сөзүни „сув“, „көл“ маныда уланылан гадымы сөз чаклаяр. Шу пикириң догры болаймагы мүмкиндир. Сув билен бағланышыклы *палчык, булут, булдурамак* ялы сөзлер хем аслында шол сөзден эмеле гелипдир Е. Койчубаев *Балкаш* диен адың *-аш* бөлегини хем „сув“ дийип дүшүндирйәр. Диймек, *Балкаш*—„сув“, „көл“, „сувлы бассейн“ ялы манылары аңладяр.

Балта — УССР-иң Одесса областында шәхер. Бу ады молдав дилинде „батга“ манысыны аңладян *балтэ* сөзи билен багланышдырярлар. Онуң түрки диллердәки *балта* (палта) сөзүнден болмагы хем мүмкиндир („агачлары палта билен чапылып ачылан ер“).

Балтийск — Калининград областында шәхер (1946-нжы йыла ченли: П и л л а у, немецче). Балтика деңзиниң кенарында ерлешен бу шәхере шейле ат дакылды.

Балтика деңзи — Европаның демиргазык-гүнбатарында дениз. Руслар өң бу деңзи *Варяг деңзи* (*варяг* — скандинавиялы халк ады, норманлар), *Свей* (*швед*) *деңзи*, немецлер *Остсе* („гүндогар дениз“) дийип атландырыпдырлар. *Балтика* сөзүни литва дилиндәки *балтас* („ак“) ве славян диллериндәки *болото* („палчык“) сөзлеринден хасаплап, дүрлүче дүшүндирйәрлер. М. Фасмер бу ады латын дилиндәки *балтеус*, шведлериң ве даниялыларың дилиндәки *балте* сөзүнден чакланяр. Бу сөз „гушак“, „гуры ери гуршап алан сув гушагы“ диен маныдадыр.

Балтимор — АБШ-да шәхер. 1682-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхер лорд Балтиморың ады билен багланышыклыдыр, чүнки иңлис королы Карл I Балтимора шу ерлери совгат эдипдир.

Балчык — Болгарияда, Гара деңзиң кенарында шәхер. Бу ат түркче болуп, *палчык* сөзүнден эмеле гелипдир.

Бальбоа — Меркези Америкада, Панама каналының Юваш океана чыкян еринде порт шәхер. Оңа 1513-нжи йылда шу ерден илкинҗи гечен европалы алым, испан денизде йүзүҗиси Васко Нуньес Бальбоаның (1475-1517) ады дакылыпдыр.

Бам—Гүндогар Сибирде ве Узак Гүндогарда тәзе гурулян Байкал-Амур (демир ёл) магистралының адының баш харпларындан дурян ат.

Банат — Гүнорта-гүндогар Европада, Дунай, Тиса ве Муреш деряларының аралыгында тарыхы область. Бу ат түрклериң *бан* („хөкүмдар“, „наместник“) диен титулындан эмеле гелипдир, чүнки XVI-XVII асырларда бу ер түрклериң гол астында болупдыр. Славянлар бу ериң Банат диен адыны терҗиме эдип, *Воеводина* хем диййәрлер.

Бангкок — Таиландың пайтагты. Аслы бенгал ди-

линдәки *бангаунг* сөзүнден болан бу ады „токайдакы оба“ ве „зейтун токайы“ дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Бангладеш, Бангладеш Халк Республикасы— Гүнорта Азияда дөвлет. Бу ат „банг халкының юрды“ диен манысындадыр. Сер.: Бенгалия.

Бандунг — Индонезияда, Ява адасында шәхер. Малайя дилинде *бандонг*—„бент“, „гачы“ диймекдир. Бу ады „гоша шәхер“ дийип терҗиме эдйәнлер хем бар.

Банҗармасин — Индонезияда, Калимантан адасында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Малайя дилинде бу ат „көп сувлы (деря)“ диен манысындадыр.

Банка — Индонезияның бир адасы. Малайя дилинде *бенгу* я-да *банка* сөзи „батгалы“ диймекдир.

Банкс адалары — Ювaш океанда, Меланезияда адалар. Оңа Җеймс Кукуң экспедициясына гатнашан иңлис алымы Ж. Банксың (1743—1820) ады дакылыпдыр.

Баранов адасы — Аляскада ада, Александр адаларының бири. Оңа рус Америкасының (Аляcканың) хөкүмдары, шу ерде рус обасының дүйбүни тутан А. А. Барановың (1746—1819) ады дакылыпдыр.

Баренц деңзи — Европаның демиргазыгында Демиргазык Бузлук океаның бир деңзи. Оңа шу деңизде барлаг гечирен ве гәмисини бузуң гысмагы нетиҗесинде вепат болан голланд деңизчиси Виллем Баренциң хатырасына шейле ат дакылды.

Барнаул — Алтай үлкесиниң меркези шәхери. Бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) түрки диллерде „тәзе оба“; б) газакча „говы яйла;“ в) А. П. Дульзоның пикириче, шәхере деряның ады дакылыпдыр, *Барнаул* (*Боруан ул*) диен гидроним болса кет диллеринде „бөри дерясы“ диен манысындадыр.

Барроу — Аляcканың демиргазык нокады, бурун; Канаданың арктик архипелагында богаз. Булара Ювaш океаның демиргазык-гүнбатарындакы сув ёлларыны өвренен иңлис деңизчиси Җон Барроувың (1764—1843) ады дакылыпдыр.

Барсагелмез — Арал деңзиниң бир адасы, кейик, гулан, сайгак ве бейлеки хайванлары горап сакламак үчин 1939-нҗы йылда дөредилен горугхана. Роваята гөрә, гышда Гуланлы ве Барсагелмез адаларының аралыгы буз билен өртүлен вагты чарвалар шу ада мал сүрүп гелйәр. Буз эрән соң олар ызына гайдып бил-

мэн, шу адада галяр ве ада хем шу ат дакыляр. Умуман, гатнавы кын ерлере Барсагелмез дийиэрлер. Шейле атлы чэге массиви Небитдаг төверегинде хем бар.

Барселона — Испанияда Каталонияның улы шэхери, провинция, Ерорта деңзиниң кенарында порт. Роваята гөрэ, бу ат б. э. өңки 230-нжы йылда шэхериң дүйбүни тутан карфаген серкердеси Гамилькар Барканың ады билен багланышыклыдыр.

Басгынчак (русча Баскунчак) — Астрахан областында дуз алынян улы көл. Бу ады түрки диллердэки „басганчаклы (көл)“ сөзлери билен багланышдырярлар. Онуң *басага* („промысель“) сөзүнден болмагы-да мүмкиндир.

Басра — Ырагың гүнортасында шэхер, Шатт-эл-арап дерясының кенарында порт. Халыпа (дөрт чарярларың бири) Омар тарапындан 638-нжи йылда дүйби тутулан бу шэхериң ады *ал-басра* диен арап сөзүнден эмеле гелип, „юмшак (топраклы)“диен маныны аңладяр. Гурлушык материалы болан алебастры хем шу топоним билен багланышдырярлар.

Басс богазы — Тасманияның ве Австралияның аралыгында богаз. Оңа 1798—1799-нжы йылларда шу ерде барлаг гечирен иңлис деңизчиси Жорж Бассың ады дакылыпдыр.

Батуми — Грузияда, Гара деңзиң кенарында шэхер, Ажарыстан АССР-ниң пайтагты, Бу ады грек дилиндэки *батис лимен* („чуң сувлы гэми дуралга“) сөзлеринден хасаплаярлар, чүнки гадымы греклериң сөвда гэмилери Колхида көп гелйэн экен. Бу ады сван дилиндэки *бат* („даш“) сөзи билен багланышдырян алымлар хем бар.

Батурин — УССР-иң Чернигов областында шэхер. 1625-нжи йылда гала хөкмүнде дүйби тутулан бу шэхере Польша королы Стефан Баторийиң (1533—1586) ады дакыляр.

Батхыз — Мургап ве Теҗен деряларының аралыгында гиң байырлык, Союзымыз боюнча ябаны гуланлар ве бейлеки сейрек хайванлар сакланып галан екетэк горугхана. *Батхыз* — парс дилиндэки *бад* („ел“, „шемал“) ве *хыз* („турмак“, „өвүсмек“ манысындакы *хастен* инфинитивиниң хэзирки заман формасы) сөзлеринден эмеле гелип, „ел турян ер“, „шемаллы ер“

диен маныны аңладяр, чүнки бу ерде елли гүнлер көп боляр.

Баффин дензи — Гренландияның гүнбатар кенарында Демиргазык Бузлук океаның бир айлагы, деңиз (оңа *Баффин айлагы* хем дийилйәр). Деңзе шу ерлерде барлаг гечирен ве оны илки ачан иңлис штурманы Уильям Баффиниң (1584—1622) ады дакылыпдыр.

Баффин ери — Канада архипелагының иң улы адасы. Баффин сөзи барада середиң: Баффин дензи.

Бахрейн адалары — Парс айлагында адалар топлумы. Бу ат арап дилиндәки *бахрейн* („ики деңиз") сөзүндендир. Ол „ики деңзиң аралыгындакы адалар" диен манында болса герек.

Бахр-эл-Газал — Нилиң бир голы, Бахр-эл-Җебел билен гошулып, Ак Нил дерясыны эмеле гетирйән деря. Арапча *бахр* — „деря", *газал* — „кейик", „җерен". Чад көлүне гуйян бир деря-да шу ат берлипдир.

Бахр-эл-Җебел — Нил дерясыны эмеле гетирйән ики голуң бири. Арапча *бахр*—„деңиз", „деря", „көл", (бу ерде „деря"), *җебел* хем „даг" диймекдир („даг дерясы").

Башгырдыстан — РСФСР-иң составында автоном республика. Бу ат „башгыртларың юрды" диен маныдадыр. Алымлар *башгырт* диен этноними *баш гурт* („мөҗек, бөри)" дийип дүшүндирйәрлер ве оны тотем билен багланышдырярлар.

Бая-Маре — Демиргазык Румынияда шәхер, Марамуреш велаятының меркези. Румын дилинде *бахия* — „минерал чешме", *маре*—„улы".

Бегабат — Дашкент областында шәхер. Көпленч „бегиң шәхери" дийип дүшүндирилйән бу ады өзбек топонимисти С. Караев этноним хасаплаяр (*бегөвлат— беговат*).

Бегичев адасы — Лаптевлер деңзиниң Хатанга айлагында ики ада (бириниң ады: Улы Бегичев адасы). 1908-нҗи йылда рус деңизчиси, поляр сыяхатчысы Н. А. Бегичев (1874—1927) бу адаларың дашындан айланып чыкяр ве оларың ярым ада дәл-де, ададыгыны аныкляяр. Адалара шу деңизчиниң ады дакыляр.

Беднодемьяновск—Пенза областында 1925-нҗи йылда шахыр Демьян Бедның хатырасына ат дакылан

шәхер. 1779-нжы йылдан 1925-нжи йыла ченли бу шәхериң ады *Спасск*, ондан өң *Богданов обасы.*

Бедфорд—Англияда шәхер. *Беда*—VII—VIII асырларда Англия христиан динини яйрадан монахың ады; иңлисче *форд*—„гүзер", „гечелге",

Бейрут — Ливаның пайтагты, Ерорта деңзиниң гүндогар кенарында улы порт. Бу ат финикиялыларың дилинде „гуюлар" („гуюлы ер") диен маныны аңладыпдыр.

Бейшань — Хытайың демиргазыгында гумаксы байырлы даглар. Хытайча бу ат „демиргазык даглар" диен манывдадыр.

Белгород — РСФСР-де шәхер, область. Рус дилинде бу ат „ак шәхер" диен маныдадыр, чүнки хеңли ак дагың үстүнде *шу шәхериң дүйби тутуляр.*

Белгород-Днестровский — Одесса областында шәхер. Онуң гадымы атлары: *Оксия* (б. э. өңки V асыр, Геродотың ишлеринде), соңра *Адиба*; Константин Багрянородныньң ишлеринде *Аспрон*, Генуя карталарында *Маврокастрон* („гара гала"), түрк дилинде *Аккерман* („ак гала"), молдавча *Четатеалба*, венгрче *Фейервар* („ак гала" диен маныда). Бейлеки Белгородлардан тапавутландырмак учин, 1944-нжи йылда бу шәхериң Белгород диен адының ызына Днестровский сөзи гошулды.

Белград (серб-хорват диллеринде Б е о г р а д) — Югославияның (Сербия Социалистик Республикасының) пайтагты. Барып X асырда-да душ гелйән бу ат „ак шәхер" диен маныдадыр.

Беленжер—Дагыстанда гадымы шәхер, VIII асыра ченли Хазар ханлыгының бир пайтагты. *Беленҗер* — гадымы түрки тайпа, шу ерде яшан хазарларың бир бөлеги.

Белинский — Пенза областында шәхер. Татарча *Чембар* диен ат билен белли болан бу шәхере 1947-нжи йылда В. Г. Белинскиниң арадан чыкан гүнүниң 100 йыллыгының өң янында Белинский диен ат дакылды. В. Г. Белинский (1811—1848) шу шәхерде догулды ве өнүп-өсди.

5 **Беллинсгаузен деңзи** — Юваш океаның бир деңзи. Оны 1821-нжи йылда рус деңизчиси Ф. Ф. Беллинсгаузениң (1779—1852) экспедициясы ачанлыгы үчин, деңзе шу ат дакыляр.

Белогорск — Крымда ак даг ве онуң ады дакылан шәхер. 1944-нжи йыла ченли шәхере Гарасувбазар („Гарасув чешмесиниң боюндакы базар") дийилйәрди.

Белоруссия, БССР — союз республика. Бу ат „белорусларың юрды" диен маныдадыр. Ак руслар диен термин илкинҗи гезек XIV асырда душ гелйәр. Бу адың составындакы *ак* диен реңк адыны „акягыз" дийип дүшүндирйәнлер-де, Акдеряның ады билен багланышдырянлар-да, „эркин" (ягны Алтын Орданың зулмундан азат) дийип хасаплаянлар-да бар.

Белосток (поляк дилинде Бялысток) — Польшада Бяла („ак") дерясының боюнда ерлешен шәхер. *Сток* (*истекать*) сөзи „акмак" (акян) диен маныдадыр („акар сувлы Акдеряның боюндакы шәхер").

Белуха — Алтай үлкесинде иң белент даг (4506 м.). Үсти бузлук ве гар билен өртүлендиги үчин, руслар дага Белуха—„ак (башлы даг)" дийип ат дакыпдырлар. Алтай топонимисти О. Т. Молчанованың язышына гөрә, ерли илат тарапындан мукаддес хасапланян бу дагың алтай дилинде үч ады бар: *Кадын бажы* („Кадын гершиниң башы"), *Музду-туу* („бузлы даг") ве *Үч-айры* („үч айрылан").

Белфаст — Демиргазык Ирландияның иң улы шәхери. Гэл (шотландиялы кельтлериң) дилинде бу ат „чәгели ялпак гүзер" диен манададыр.

Бельгия — Европада дөвлет. *Белглер*—кельт тайпасы. Б. э. башларында Рим Галлиясының бир бөлегине шу тайпаның ады дакыляр: Галлия белгика. Соңра бу ат унудыляр. Бу дөвлетде белглер дәл-де, валлонлар ве фламандлар агдыклык эдйән болса-да, 1830-нжы йылда тәзе дөрән өзбашдак дөвлетиң территориясы гадымы белглериң яшан ери билен ончаклы габат гелмеседе, бу юрда Бельгия диен ат дакыляр.

Бельт (Улы ве Кичи Бельт) — Балтика ве Демиргазык деңизлериниң аралыгында богазлар. Бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) литва дилиндәки балтас („ак") сөзүнден; б) кельт дилинде „сув", „деңиз" манысыны аңладян сөзден; в) гадымы герман дилиндәки *белт* („гушаклык", „гушак") сөзүнден.

Бельфор —Францияның гүндогарында шәхер. Француз дилинде *бел* — „овадан", *форт*—„гала" („овадан гала"). Белент гаяның үстүнде овадан гала бар.

Бенарес — сер. В а р а н а с и.

Бенгазы—Ливияда шәхер. Оңа шу төверекдәки дине уйянлар тарапындан эй гөрүлйән *бен-Газы* диен руханынын ады дакылыпдыр. Шәхере гадымы греклер *Гесперис*, гадымы римлилер болса *Беренике* дийипдирлер.

Бенгал айлагы — Хиндистан ве Хиндихытай ярым адаларынын аралыгында Хинди океанынын бир айлагы. Оңа Бенгалиянын ады дакылыпдыр.

Бенгалия — Азияда, Ганг ве Брахмапутра деряларынын ашак акымында Гүндогар Хиндистаны ве Бангладеши өз ичине алян тарыхы ер. Хинди дилинде *бангалайа*—„банг диен халкың яшаян ери".

Бендер — Молдавияда, Днестр дерясынын кенарында шәхер. *Бендер*—„порт", „гәми дуралгасы", „пристань". Бу ат молдав дилине түрк дилинден, түрк дилине болса парс дилинден гечипдир. Шәхериң гадымы ады: *Тигин*.

Бендерапбас — Эйранда, Парс айлагынын кенарында шәхер. Парсча *бендер* — „гәми дуралга". Хиндистан билен деңиз сөвдасыны ёла гоймак үчин ша Апбас I Сефевиниң (1557—1628) салдыран портуна онуң ады дакылыпдыр. Бу ериң гадымы ады: *Гамрун*.

Бенуэ — Африкада деря, Нигер дерясынын чеп голы. Бу ат батта дилиндәки *бе* („сув") ве *нуэ* („эне") сөзлеринден болуп, „эне сув", „эне деря" диен манысындадыр.

Берат — Албанияда шәхер. Бу ат славян диллериндәки *Белград* („ак шәхер") диен адың гысгалан гөрнүшидир.

Бергамо — Демиргазык Италияда шәхер. Бизиң эрамыздан өң дөрән бу ат кельт я-да лигурий дилиндәки *берг* („даг") сөзүндендир.

Берген — Норвегияда шәхер, Демиргазык деңзиң кенарында порт. Бу ат норвег дилиндәки *бйоргвин* („даг яйласы") сөзүнден эмеле гелипдир.

Бердичев — Житомир областында шәхер. Бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) славян диллериндәки *берда* („даг", „депе", „белентлик") сөзүнден; б) *берендичи, берендейлер* диен халкың адындан; в) адам адындан.

Березань—Гара деңзиң бир адасы. Гадымы греклер оңа *Борисфен* (*Борисфен*—Днеприң ады), түрклер болса *Бөрүөзенада* („бөрүли деря адасы") дийипдирлер. Рус-

лар ол ады бирнеме үйтгедип, *Березана* өврүпдирлер. Бу адың эйран диллериндәки *брезант* („белент гаялы") сөзүнден болмагы-да мүмкиндир.

Березина — БССР-де дерья, Днепр дерясының сағ голы. Бу ады славян диллериндәки *берёза* я-да балтика-литва диллериндәки *берзас* („береза") сөзүнден хасаплаярлар.

Березники — Пермь областында шәхер. Бу ат илки Кама дерясындакы Берёзовый („берёзалы") аданың ады болуп, соң ол шу ерде дүйби тутулан оба ве шәхере гечипдир.

Березово — Тюмень областында шәхер, Ханты-Мансы автоном округының меркези. XVI асырың аякларында рус казаклары тарапындан дүйби тутулан бу илатлы пункта мансы дилиндәки *халь-уш* (*халь*—„береза") я-да ханты дилиндәки *Сумгут-важ* (*сумгут*—„берёза") диен атларың русча варианты гечипдир.

Беринг адасы — СССР-дәки Командор адаларының бири. Оңа 1725-1728-нжи йылларда шу адаларда барлаг гечирен ве 1741-нжи йылда оларың биринде (хәзирки Беринг адасында) арадан чыкан гөрнүкли рус деңизчиси командор Витус Ионассен Берингиң (1680—1741) ады дакылыпдыр.

Беринг богазы — Азияның ве Демиргазык Американың арасындан геçйән, Юваш океаны Демиргазык Бузлук океан билен бирлешдирйән богаз. Оңа 1728-нжи йылда шу богазы барлан В. Берингиң ады дакылыпдыр (сер. *Беринг адасы*).

Беринг деңзи — Юваш океаның демиргазыгында деңиз. Оңа В. Берингиң ады дакылыпдыр (сер. *Беринг адасы*).

Берлин — ГДР-иң пайтагты. 1244-нжи йылда язылан ишлерде-де душ гелйән бу адың манысы барада энчеме чакламалар бар. Ынха оларың кәбири: „көл", „деряның тирсеги", „депе", „бент", „гүмрүкхана", „гумлы ер", „батгалы ер", славян диллеринде: „гаравулхана", *Берла* диен адам адындан ве ш. м.

Бермуд адалары — Атлантик океаның гүнбатарында, Демиргазык Американың якынында адалар. Бу адалара XVI асырың башында олары илки ачан испаниялы деңизчи Хуан Бермудесиң ады дакылыпдыр. Гүйчли ел өсйәнлиги үчин, Бермудес илки бу адалара *Шей-*

тан адалары дийип ат дакяр, эмма соңра бу ат үйтгедилйәр.

Берн — Швейцарияның пайтагты. Бу ады көпленч „батгалы ер“ дийип дүшүндирйәрлер.

Бескида даглары — Карпат дагларының демиргазык учлары, Польшада ве Чехословакияда даглар. Бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) албан дилиндәки *бьеске* („дагың япысы“, „даг яйласы“, „дагдакы токай“) сөзүнден; б) герман диллеринде „сака“, „гатла“ манысындакы сөзден; в) украин дилиндәки *бескид* („керт гая“, „чуң жар“, „даг“) сөзүнден.

Бетпакдала — Арал билен Балкаш көли аралыкда, Газагыстаның меркези бөлегинде гиң чәллүк, Мүрзечөлүң бир тарапы (русча *Голодная степь*). Бу ады „бетбагт чөл“, „ёвуз сәхра“ дийип дүшүндирйәрлер.

Бетпактау — Бетпакдаланың гүндогарында байырлы даг. Бу ат „Бетпакдаладакы даг“ диен манындадыр.

Бештау — Демиргазык Кавказда бәш саны белент депеден ыбарат даг. Шу якында яшаян түркменлер оңа *Бәшдаг*, кабардалар *Ошхитху* („бәш даг“) диййәрлер. Руслар бу ады терҗиме эдип, *Пятигорье* дийип уланыпдырлар (Пятигорск шәхериниң ады шу сөздендир).

Биказ — Румынияда даг ве деря. Румын дилинде бу ат „чалгыдаш“, „кварц“ диен манындадыр.

Бильбао — Демиргазык испанияда шәхер. Орта асырларда *Бельбадо* гөрнүшинде уланылан бу ат латын дилиндәки *бельбум вадум* („говы гүзер“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Бира — Узак Гүндогарда деря, Амурың чеп шахасы. Тунгус-манҗур диллеринде бу ат „деря“ диен маныны аңладяр. Эвен дилинде *бира* — „деря“ диймекдир.

Бирма, Бирма Союзы Социалистик Республикасы — Азияның гүнорта-гүндогарында дөвлет. Санскрит дилинде *мранма* гөрнүшинде уланылан бу сөз шу халкың өзүне дакан ады болуп, „гүйчли“ диен маныны аңладяр.

Биробиҗан — Хабаров үлкесинде Еврей автоном областының меркези. *Бира* ве *Биҗан* — шу ерден акян деряларың атлары.

Бируны — Гарагалпагыстан АССР-нде шәхер ве район. 1957-нҗи йылда олара Орта Азияның мешхур алымы, энциклопедист Абу Рейхан ал-Бируның

(973-1050) ады дакылды. Шәхериң гадымы атлары: *Хорезм* (сер.), *Фил*, *Кас* (*Кәт*, сер. *Нөкүс*) ве *Шаббаз* (Ша Апбас Вели).

Бискай айлагы — Атлантик океанда, Францияның ве Испанияның кенарларында айлаг. Оңа якынындакы Бискаргун диен территорияның ады дакылыпдыр. Баск дилинде бу сөз—„даг герши“ диймекдир.

Бисмарк архипелагы — Тәзе Гвинеяның демиргазык-гүндогарында Юваш океаның ададары. Булары 1700-нжи йылда иңлислер ачып, Тәзе Британия дийип ат дакярлар. 1884-нжи йылда ададары немецлер басып алярлар ве шол вагтдакы Германия дөвлетиниң баштутаны О. Бисмаркың адыны дакярлар.

Битола — Югославияда (Македонияда) шәхер. *Битола*—славян диллериндәки *обитель* („монастырь“) сөзүндендир. Бу шәхериң икинжи ады М о н а с т и р, антик дөврүде болса оңа Г е р а к л и а дийипдирлер (*Геракл*—гадымы грек мифологиясының гахрыманы).

Битюг — Тамбов ве Воронеж областларының территорияларындан акян деря, Дон дерясының чеп гошанды. Ф. Е. Корш ве В. В. Радлов дагының пикириче, *битук* диен түрки (чагатай) сөзи „дүе“ манысыны аңладяр. Эмма бу деря дүйәниң адының дакылыш себәби хениз аныкланан дәлдир.

Бихар — Хиндистаның бир штаты. Санскрит дилинде бу ат „будда монастыры“ диен маныны аңладяр.

Бия — Алтайда деря, Обь дерясының саг гошанды (алтайча Б и й с у у я-да П и и с у у). О. Т. Молчанованың пикириче, бу ат тунгус-манжур диллериндәки *бийа* („деря“, „чешме“) сөзи билен асылдашдыр.

Блэкпул — Англияда шәхер. Иңлисче блэк—„гара“, пул—„батгалык“ диймекдир („гара палчыклы ер“).

Богота — Колумбияның пайтагты. Бу шәхере шу ерде яшан ерли индейлериң тайпа серкердесиниң ады дакылыпдыр.

Боден көли — ГФР-иң, Швейцарияның ве Австрияның аралыгында көл. Бу ат гадымы немец дилиндәки бодам („чеменлик“) сөзүнден эмеле гелипдир. Көле Констанц көли хем дийилйәр. Бу ат онуң кенарындакы Констанц шәхериниң адындандыр.

Бозажы (русча Б у з а ч и) — Каспи деңзиниң гүндогар-демиргазыгында ярым ада. Бу ат бозажы диен түркмен тайпасының адындандыр, чүнки ярым адада өң

шолар яшапдыр (хэзир хем яшаярлар). Бозаҗыларың улы топары хэзир Дашховуз областының Калинин ве Тельман районларындадыр.

Боздаг — түрки халкларың яшаян ве яшан территорияларында энчеме дагларың ады.

Бокситогорск—Ленинград областында боксит алынян ерде ерлешен шэхер. *Боксит*-алюмин өндүрмек үчин зерур болан чиг мал.

Болгария, Болгария Халк Республикасы, БХР — Балкан ярым адасында дөвлет. Бу ат „болгар халкының юрды" диен маныдадыр. Аслында *болгар (булгар)*—Кавказың демиргазыгында, VI асырдан соңра болса Волга ве Кама бойларында яшан түрки дилли тайпаның адыдыр (чувашларың ата-бабалары). Бу тайпаның бир бөлеги VII асырда Аспарухың ёлбашчылыгында гүнбатара (Европа) гидйэр ве Дунайдан гечип, гүнорта славянлар билен гошулышяр, оларың дилини кабул эдйэр, йөне Балканда шол болгарлар билен славянларың гатышмагындан эмеле гелен халка ве дөвлете болгарларың ады гечйэр.

Боливар — Венесуэлада шэхер. Оңа Гүнорта Американы испан агалыгындан халас этмек угрундакы гөрешиң ёлбашчысы, Венесуэланы, Колумбияны, Панаманы шол зулумдан азат эден Симон Боливарың (1783—1830) ады дакылыпдыр. Шэхериң өңки испанча ады Ангостурадыр. Илки деряның ады болан бу сөз „дар" диен маныны аңладяр.

Боливия — Гүнорта Америкада дөвлет (өңки ады Ёкары Перу). Оңа шу юрды испан агалыгындан азат эден ве тэзе дөрэн республиканың илкинҗи президенти болан С. Боливарың ады дакылыпдыр.

Болонья — Италияда шэхер (болонья плащының меканы). Бу ады шу ерде яшан *бойи* диен халкың адының үйтгэн гөрнүши хасаплаярлар.

Бомбей — Хиндистанда улы шэхер ве ада. Бу ат шу этрапда мукаддес гөрлен *Мумба* диен худайың адындан эмеле гелипдир.

Бонифачо — Корсика ве Сардиния адаларының арасындакы богаз. Бу ат илки Корсиканың кенарындакы галаның ады болуп, оңа католик руханысы Бонифациниң ады дакылыпдыр.

Бонн — ГФР-иң пайтагты. Бу ат кельт дилиндэки *бона* сөзүнден болуп, „шэхер", „бина" диймекдир.

Бордо — Францияда шәхер. Гадымы римлилериң дилинде *Бурдигала* гөрнүшинде уланылан бу ады ики хили дүшүндирйәрлер: 1. Галлия тайпаларының бириниң ады; 2. Адың икинжи бөлеги арапларың *гала* сөзүнден. *Бурдигала* соңра *Бордо* гөрнүшинде гысгалдыляр.

Борисов—БССР-иң Минск областында шәхер. Князь Всеслав Полоцкиниң оглы Борис тарапындан 1032—нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере Борисов диен ат дакыляр.

Борисоглебск — РСФСР-иң Воронеж областында шәхер. 1646-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере Киев князы Святополк тарапындан өлдүрилен руханылар Борис ве Глебиң атлары дакыляр.

Борнео — сер. Калимантан.

Борнмут — Великобританияда, Ла-Манш богазының кенарында шәхер. Онуң ады иңлис дилинде „деряжыгың аягында (ерлешен шәхер)" диен маныдадыр.

Борнхольм — Балтика деңзиниң гүнорта-гүнбатар тарапында Дания дегишли ада. Бу ат 1231-нжи йылда *Бургундхольм* гөрнүшинде душ гелип, ол соңра бирнеме үйтгедилипдир. *Бургунд*—герман тайпаларының бириниң ады, *хольм*—„ада" диймекдир.

Боровое — Газагыстан ССР-ниң Көкчетав областында көлүң ады дакылан курорт посёлогы. Рус дилинде бу ат „токайлы" диен манындадыр, чүнки курорт гүр токайлыгың ичинде ерлешйәр.

Боровск — РСФСР-иң Калуга областында шәхер. Онуң ады рус дилинде „хвоялы токай" манысында уланылян *бор* сөзи билен баглыдыр.

Босния — Балкан ярым адасында тарыхы юрт, Югославиядакы Босния ве Герцеговина Социалистик Республикасының бир бөлеги. Оңа Босна дерясының ады дакылыпдыр. Деряның ады „акар" диен маныдадыр.

Бостон — Англияда шәхер. Бу ат *Ботулвестон* диен сөзүң гысгалан гөрнүши болуп, „Ботульфың даш хажы" диен маныны аңладяр (*Ботульф*—шу этрапда христианчылыгы яйрадан руханының ады).

Босфор — Гара ве Мермер деңизлерини бирлешдирйән богаз. Бу ады фракий дилиндәки *Бос-пара* („ак деря") ве грек дилиндәки *бос*(„өкүз") хем-де *порос* („гечелге", „гүзер") сөзлеринден хасаплап, ики хили дүшүндирйәрлер. Түрк дилинде бу богазың Ис-

танбул богазы, Гара дениз богазы ве Мармара богазы ялы атлары бар.

Ботани, Ботани-Бей — Австралияның гүнорта-гүндогар кенарларында айлаг. Иңлис дилинде *ботани* — „ботаника“, *бей* — „айлаг“, ягны „ботаники айлаг“, чүнки Җемс Кукуң экспедициясы 1770-нжи йылда шу айлагы ачып, ол ерден хениз ботаника ылмына нәбелли өсүмликлериң энчемесини тапяр.

Ботник айлагы — Балтика деңзиниң демиргазык тарапы, айлаг, XV асырда Скандинавияның шу айлагың якынында ерлешен бөлеги *Вестерботтен* (швед дилинде *вестер* — „гүнбатар“, *боттен* — „җүлгәниң ашагы, дүйби“), бу айлагың гаршысындакы кенар болса *Остерботтен* (*остер* — „гүндогар“) дийип атландырылян экен. Диймек, Ботник диен ат *боттен* сөзүнден эмеле гелипдир.

Бөгелме (башгыртча Бөгөлме, русча Бугульма) — Татарыстан АССР-нде шәхер, Башгырдыстан АССР-нде посёлок. Бу ат „деряның (чешмәниң) бүкүлен ери, тирсек“ диен маныдадыр.

Брабант — Голландияда ве Бельгияда тарыхы область, Бельгияда хәзир провинция. 751-нжи йылда бу ат *Брагобант* гөрнүшинде душ гелйәр. Гадымы немец дилинде *браха* — „тәзе ер“, *бант* — „область“ диймекдир.

Брадфорд — Демиргазык Англияда шәхер. 1119-нжы йылда-да душ гелйән бу ат иңлис дилиндәки *брад* — „гиң“ ве *форд* — „гүзер“ сөзлеринден эмеле гелипдир.

Браззавиль — Конго республикасының пайтагты. Француз сыяхатчысы Пьер Бразза 1880-нжи йылда шу шәхериң дүйбүни тутяр. Оңа *Бразза-вилле* дийип ат дакярлар (французча *вилле* — „шәхер“).

Бразилия, Бразилия Федератив Республикасы — Гүнорта Америкада дөвлет ве онуң пайтагты. Португал дилинде *бразил* — ачык гызыл бояг алынян агаҗың адыдыр. Шол агаҗа бай ере ве юрда хем соңра шу ат дакыляр.

Брайтон — Англияда шәхер. Бу ат илки „Беортхельм галасы“ диен маныда йүзе чыкяр.

Бранденбург — ГДР-де шәхер ве округ. Бу адың йүзе чыкышы барада шейле чакламалар бар: а) славян диллериндәки *бранибор* („душмандан гораян токай“) сөзлеринден; б) немецче *Бранденбург* — „янан шәхер“;

в) славянча ве немецче „батгалыкдакы шәхер"; г) *Брандо* диен адамың адындан.

Братислава — Чехословакияда шәхер, Дунайың боюнда порт. Бу ады шу илатлы пункты эсасландыран *Братислав* (*Браслав*, *Преслав*, *Вратислав*) диен адамың адындандыр дийип чаклаярлар.

Братск — РСФСР-иң Иркутск областында, Ангараның кенарында шәхер. Шу ере илкинжи гөчүп гелен рус казаклары 1631-нжи йылда гала салып, оңа ерли *бурят* диен халкың адыны дакярлар, йөне *бурят* сөзи *брат* („эркек доган", „ага", „ини") диен рус сөзүне меңзеш боланы үчин, онуң русча варианты кабул эдилйәр. Шол вагтлар руслар бурятлара *брат адамлары* диййән экенлер.

Брауншвейг — ГФР-де шәхер. Барып 861-нжи йылда-да душ гелйән бу ат саксон герцогы Бруноның адындан ве немец дилиндәки *вик* („оба") сөзүнден эмеле гелип, соңра бираз үйтгедилипдир.

Брахмапутра — Хытайдан баш алып, Пакистаның, Хиндистаның ичинден гечйән ве Бенгал айлагына гуйян деря. Бу ады „браминиң оглы" дийип дүшүндирйән хем болсалар, онуң хакыкы манысы аныкланан дәлдир. Тибетлилер бу деряны *Мацанг* ве *Цайо-чу*, ашак акымыны болса *Цанг-по-чу* („арасса, ягны мукаддес сув"), ассамлылар хем *Лохит* („гызыл") ве *Дихонг* дийип атландыряр лар.

Брегенц — Австрияда шәхер. Боден көлүниң кенарында ерлешен бу шәхериң ады кельт дилиндәки *брига* („даг") сөзүндендир.

Брежнев — Татарыстан АССР-нде шәхер (өңки ады *Набережные Челны*). Совет дөвлетиниң ве Коммунистик партияның гөрнүкли ишгәри Л. И. Брежневиң ядыгәрлигини эбедилешдирмек максады билен шәхере онуң ады дакылды.

Бремен — ГФР-де шәхер, Гадымы немец дилинде *брем* — „батгалы кенар" диймекдир.

Брест — Белоруссияда шәхер, область, гала. X асырда *Берестов*, соңра *Брест-Литовский*, 1939-нжы йылдан соң болса *Брест* гөрнүшлеринде уланылан бу ат славян диллериндәки *берест* (гаты агажың ады) сөзүндендир.

Бретань — Францияның демиргазык-гүнбатарында ярым ада. Бу ат кельтлериң *бритта* халкының адын-

дандыр, чүнки V асырда герман тайпалары Британияны басып аляр. Бу ерден ковлуп чыкарылан бритта тайпасы Арморика ярым адасына гөчүп гелйәр. Соңра бу ере-де Британияның ады дакыляр. Йөне муна *Кичи Британия*, өңки ада болса *Улы Британия* диййәрлер.

Бристоль—Англияда шәхер. 1063-нжи йылда *Бригстоун* гөрнүшинде душ гелйән бу ат иңлис дилинде „көприниң якынындакы ер" диен маныны аңладяр.

Британия — Англияның гадымы Рим дилинде уланылан йөргүнли ады. Бу ат кельтлериң *бриттлер* тайпасының ады билен багланышыклыдыр, чүнки гадым дөврде бу тайпа шу ерде яшапдыр.

Брно — Чехословакияда шәхер. Бу адың манысы барада шейле чакламалар бар: а) немец дилиндәки *бруннен* („гуйы", „чешме") сөзүнден; б) славян диллериндәки *брение* („батгалык") сөзүнден.

Бруклин — Нью-Йорк шәхериниң бир районы, 1625-нжи йылда Голландияның Бруклин обасындан гөчүп гелен илат бу ердәки тәзе тутунан обасына-да шол ады дакяр.

Брэдфорд—сер. Б р а д ф о р д.

Брюгге — Бельгияда шәхер. Барып 843-нжи йылда *Брюггес* гөрнүшинде душ гелйән бу ат франк дилиндәки *брюг*—„көпри" сөзүнден эмеле гелипдир. Умуман, орта асырларда улы көпрүлериң янында гурлан шәхерлере ве обалара көпленч *көпри* сөзи билен гелйән атлар дакылыпдыр (Дашкөпри, Гошкөпри, Оснабрюк, Саарбрюкен, Кембриж).

Брюссель — Бельгияның пайтагты. 1107-нжи йылда *Бруксселис* гөрнүшинде душ гелйән бу ат фламанд дилиндәки *брок* („батгалык") ве *сали* („бина") сөзлеринден болуп, „батгалыкдакы бина, оба" диен маныда йүзе чыкыпдыр.

Брянск — РСФСР-де шәхер ве область. Бу ады гадымы рус дилиндәки *Дъбрянский* (*дебрь*—„гүр токай") сөзүнден хасаплаярлар.

Бугульма — сер. Б ө г е л м е.

Бугуруслан — РСФСР-иң Оренбург областында шәхер. Г. Ф. Саттаровың пикирине гөрә, бу ат адам ады билен багланышыклыдыр, антропоним болса *буга* (*бука*, ягны „өкүз") ве *арслан* диен түрки сөзлерден дуряр.

Будапешт — Венгрияның пайтагты. Бу ат Дунайың

сагындакы *Буда* ве чепиндәки *Пешт* шәхерлериниң бирлешип, 1872-нжи йылда шәхере өврүлмегинден эмеле гелипдир. Славян диллериндәки *буда* сөзүни „бина“, „чатма“ я-да „сув“, *пешт* сөзүни болса „говак“ дийип дүшүндирйәрлер.

Бужак — Бессарабияда, Дунай ве Днестр дерялары-ның аралыгында тарыхы область. *Бужак*—ногай тайпасы. *Бужак* (я-да *Бужаклы*) диен оба Саят районында-да бар.

Бузулук — Оренбург областында шәхер; Волга бойларында дерялар (Самараның чеп ве Хопр дерясының саг голлары). В. А. Никонов бу адың *бузавлык* („гөлели“) ве *бозлук* („боз ер“) ялы маныларының тарапыны тутяр. Б. А. Моисеев ерли түрки илатың ири шахлы мал сакламандыгыны, онуң сугуна *бузау* диендигини, бу адың хем *бузаулык* („сугунлы“) сөзүндендигини беллейәр.

Буинск (татарча Буа, чувашча Пава)—Татарыстан АССР-нде шәхер. Татар дилиндәки *буа* сөзи түркмен дилиниң *богы, бөвет* сөзлери билен асылдаш болуп, акының өңүне салнан бөведи, бенди аңладяр. Шәхер шейле бендиң якынында гурлупдыр.

Буй—1. Вятка дерясының саг, Кама дерясының хем чеп гошантлары. Бу атлар башгырт ве татар диллериндәки *буй* („бой“, „деряның бойы, якасы“) сөзүнден эмеле гелипдир; 2) РСФСР-иң Кострома областында шәхер. Бу ат рус дилиниң диалектлеринде „төвереги ачык депе“, „үстүнде бутхана гурлан белентлик“ манысындакы *буй* сөзүндендир.

Буйнакск — Дагыстан АССР-нде шәхер (1866-нжы йылдан 1922-нжи йыла ченли *Темирхан-Шура*. *Темирхан*—роваята гөрә, Темирлениң ады; *шура*—„көл“). Бу шәхере Дагыстанда совет хәкимиети угрундакы гөрешиң ёлбашчыларының бири, 1916-нжы йылдан бәри ССКП члени, 1919-нжы йылда контрреволюционерлер тарапындан атылан Уллубий Буйнакскиниң (1890—1919) ады дакылды.

Буковина — Карпат дагларының демиргазык-гүндогарында (Украинада ве Румынияда) тарыхы область. Бу ат „бук токайы“ диен манидадыр.

Булужыстан — Эйраның ве Пакистаның территорияларында ерлешйән тарыхы юрт. Бу ат „булучлар юрды“ диен маныдадыр.

Булунгур — Самаркант областында гадымы канал. Монголча *булунгур* — „буланык (сув)“ диймекдир.

Бургас — Болгарияда, Гара деңзиң кенарында порт шәхер. Бу ат түрк дилиндәки *бургас* — „гала“ сөзүндендир, түрклере ол грек дилиниден гечипдир.

Бургос — Испанияда шәхер. Гот дилинде *бург* — „көшк“, „гала“ диймекдир.

Бурса — Түркиеде, Мермер деңзиниң кенарында шәхер. Бу ат б. э. өң яшап гечен Прусиас II диен хөкүмдарың ады билен багланышдырыляр.

Бурчлы кенар — Либерияда Гвинея айлагының кенары. Колонизаторлар бу ерден малагетта диен бурчы (гарабурчы) көп әкиденлиги үчин, оңа шейле ат дакыпдырлар.

Бурятыстан — РСФСР-де автоном республика. Бу ат „бурятлар юрды“ диен манылдадыр. Монгол диллеринде *бурят* сөзи „токайда яшаянлар“ диймекдир.

Бутан — Гималай дагларының гүндогарында Хиндистана гарашлы княэлык. Бу ат санскрит дилиндәки *Бхот* („Тибет“) ве *анта* („серхет“, „арачәк“) сөзлеринден эмеле гелип, „Тибетиң серхединдәки шәхер“ диен маныны аңладяр.

Бутурлиновка — РСФСР-иң Воронеж областында шәхер. Илки обаның ады болан бу сөз шу ерде өң улы мүлке эе болан Бутурлиниң фамилиясындан эмеле гелипдир.

Буффало — АБШ-да шәхер. XVIII асырда бу ат „Буффало (ягны биҙоиларың, йүңли өкүзлериң) дерясы“ гөрнүшинде душ гелйәр.

Бухара (түркменлер көпленч Бу х а р, П у х а р гөрнүшинде уланярлар; мугт *Бухарда* ёк — накыл) — Өзбегистанда гадымы шәхер, Чәржев областы билен гоңшы область. Бу сөзүң асыл манысы анык дәл, оны көпленч санскрит дилиндәки *вихара* („будда монастыры“) сөзүнден хасаплаярлар ве бу ады Орта Азия будда дининиң яйрамагы билен багланышдырярлар.

Бухарест (румын дилинде Б у к у р е ш т и) — Румынияның пайтагты. Бу ат *Букур* диен адамың адындан эмеле гелипдир.

Бухенвальд — ГДР-де шәхер, 1934—1945-нжи йылларда фашистлериң өлүм лагери. Бу ат немец дилиндәки *бухен* („бук“) ве *вальд* („токай“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Бушир — Эйранда, Парс айлагының кенарында шәхер. Бу ады *абу-шехр* („шәхерлериң атасы") дийип дүшүндирйәрлер.

Буэнос-Айрес — Аргентинаның пайтагты. 1535-нжи йылда шу шәхериң дүйбүни тутан испан колонизаторлары оңа „Мукаддес троица байрамында дүйби тутулан шәхер ве бизиң Биби Меръемимизиң говы (угра) елли сув голтугы" дийип узын ат дакярлар (шол вагтың гәмилери елкенли боланы үчин, мыдама асуда, угра ел арзув эдилипдир). Католик дининиң тәсиринде йүзе чыкан бу узын адың соңра диңе ики сөзи—*Буэнос-Айрес* („асуда, угра ел, шемал") диен сөзлери галыпдыр. Шәхерлилер геплешикде бу ады *Бойрес* гөрнүшинде гысгалдып уланярлар.

Бүзмейин — Ашгабат областында шәхер. Бу гадымы адың *буза* („спиртли ичги", „чакыр") ве *мейим* („үзүм", деңешдириң: *мей*) сөзлеринден эмеле гелип, „үзүм чакыры", ягны шейле чакырың бежерилйән ери диен маныда йүзе чыкан болмагы мүмкиндир.

Быстрица — Европадакы славян юртларында энчеме деряларың ве чешмелериң атлары. *Быстрица*-„чалт акян" диймекдир.

Бэйшань — Хытайың демиргазыгында даг. Хытай дилинде *бэй*—„демиргазык", *шань*—„даг".

Бэк-Ривер — Канадада деря. *Бэк*—адам ады, 1833-нжи йылда шу деряны илкинжи гөрен европалы сыяхатчы; *ривер*—„деря".

В

Вааль — Гүнорта Америкада деря. Голландиялы колонизаторларың (бурларың) дилинде бу ат „чал сув", „буланык" диен маныдадыр.

Вадуц — Лихтенштейн князлыгының пайтагты. Латын дилинде бу ат „якымлы җүлге" диен маныдадыр.

Вазовград — Болгарияда шәхер (өңки ады *Сопот*). Оңа 1950-нжи йылда болгар эдебиятының классыгы, шу шәхерде доглан Иван Вазовың (1850—1921) доглан гүнүниң 100 йыллыгында шейле ат дакылды.

Вайгач — Архангельск областында Демиргазык Бузлук океаның бир адасы. *Иван Вайгач*—XVI асырда шу аданы ачан рус барлагчысы. В. А. Никонов *вайгач* сөзүни „чөкетлик", „гырманчалы" манысындакы гадымы рус сөзи хасаплаяр.

Вайкато — Тәзе Зеландияда деря. Ерли маори дилинде *Вайкато* — „деря“, „акар сув“.

Вайоминг — АБШ-да бир штат. Ерли индейлериң дилинде *Вайоминг* — „гиң дүзлүк“.

Валахия — Румынияның гүнортасында тарыхы область. Бу ат „валахлар тайпасының юрды“ диен маныдадыр (валахлар сонра румынларың составына гирипдир).

Валенсия — Испанияда шәхер ве тарыхы область. 137-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады латын дилиндәки *валентиа* („гүйчли“, „кувватлы“, „берк“) сөзүндендир.

Валетта (ве Л а-В а л е т т а) — Ерорта деңзиниң бир адасында ерлешйән Мальта дөвлетиниң пайтагты. XVI асырың 60-нжы йылларында дүйби тутулан бу шәхере Мальта рыцарларының магистри, аданы түрклерден горамакда 1565-нжи йылда эдерменлик гөркезен Ж. Паризо де Ла Валет диен адамың ады дакылыпдыр.

Валлис (Валле) — Швейцарияда кантон. Латынча *валлис* — „жүлге“.

Вальдивия — Чилиде шәхер. 1552-нжи йылда испаниялы Педро де Вальдивий тарапындан бу шәхериң дүйби тутуляр.

Вальпарайсо — Чилиде шәхер ве сувуң голтугы. Испанча бу ат „бехишт жүлгеси“ диен манынадыр.

Ван — Түркиеде шор көл. *Ван* сөзүни көлүң гырасында яшан гадымы халкың ады хасаплаярлар.

Ван-Димен — Австралияда айлаг. 1632-нжи йылда оны илки ачан европалы Тасман бу айлага Хиндистаның Голландия дегишли бөлегиниң хөкүмдары Ван-Дремениң адыны дакяр.

Ванкувер — Америкада ве Канадада шәхерлер; Юваш океаның бир адасы. Булара Жеймс Кукуң экспедициясына гатнашып, шу ерлери илки барлан иңлис деңизде йүзүжиси Жорж Ванкувериң (1757—1798) ады дакылыпдыр.

Ванч (В а н ж) — Орта Азияда деря, Амыдеряның (Пенжиң) саг голы. Бу сөзи „агачлы“, „таллы“ дийип дүшүндирйәрлер.

Варанаси (өң русча Б е н а р е с) — Варана ве Аси дерьяларының Ганг дерясына гуйян еринде Хиндистаның бир шәхери, будда динине уйянларың Мекгеси (мукаддес хасаплаян, хажа гидйән ери). Сувуның өрән хапа-

лыгына серетмезден, дине ынанянлар бу ады „говы сувлы шәхер“ дийип дүшүндирйәрлер (бу, элбетде, ялңышдыр). Сәхер билен сува дүшмек (гүнәсини „ювмак“) ве өленлериң җеседини якмак үчин, бу шәхере хер йыл миллионларча адам хаҗа гелйәр.

Вардар — Балкан ярым адасында дерья. Бу ады ики хили дүшүндирйәрлер: а) хинди-европа диллеринде „гара деря“ манысында, онуң саг голуна славянлар *Црна* („гара“) дийййәрлер; башга пикире гөрә, „акян сув“; б) албан дилиндәки *бард*—„ак“, „арасса“ сөзүнден.

Варзоб — Тәҗигистандакы Кафирниган дерясының саг голы (икинҗи ады Душенбе). Тәҗик дилинде *об*—„сув“, „деря“, *варз* сөзүниң болса бирнәче манысы бар: а)„узын“; б)„гышлаг“, „оба“; в) „белент“.

Варна — Болгарияда курорт шәхер. Бу ады славян диллериндәки *ворон* („гара“) ве хинди-европа диллериндәки *вар* („сув“) сөзлеринден хасаплап, ики хили дүшүндирйәрлер.

Варта — Польшада деря, Одраның саг голы. Адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) хинди-европа диллериндәки *верт*—„гирдап“сөзүнден; б) гадымы поляк дилиндәки *варт*—„тирсек“, „деряның эгри ери“ сөзүнден.

Вартбург — ГДР-де ве ГФР-де шәхерлер. Немец дилинде *варта*—„гаравулхана“, *бург*—„шәхер“.

Варшава — Польшаның пайтагты. Бу адың йүзе чыкышы барада шейле чакламалар бар: а) XI асырда Висла гачып гелен ве шәхериң дүйбүни тутан *Варшев* диен чехиң адындан; б)венгр дилиндәки *варош* („гала“, „беркидилен шәхер“) сөзүнден; в) *Варшева*, ягны „Варш диен адамың обасы“ сөзүнден.

Васюган — Гүнбатар Сибирде деря. Бу адың Вас бөлегиниң манысы анык дәл; ханты дилинде *юган*—„деря“.

Ватикан — Рим шәхериниң ичинде 44 га мейданда ерлешйән дөвлет, Рим папасының резиденциясы. Бу ады „пал атылян ер“ дийип дүшүндирйәрлер.

Ватутино — УССР-иң Черкасск областында шәхер. 1949-нҗы йылда дөредилен бу шәхере шу этрапы немец басыбалыҗыларындан азат эден 1-нҗи Украин фронтуның командующиси генерал Н. Ф. Ватутиниң (1901—1944) ядыгәрлигини эбедилешдирмек максады билен шейле ат дакылды.

Вахш — Орта Азияда деря. Амыдеряның улы голы.

Баш алян еринде (Гыргызыстанда) оңа *Гызылсув*, Тәжигистана гирйән еринде хем *Сурхоб* („гызыл сув“) диййәрлер. Сурхоб Абихингов билен гошуландан соң ол Вахш адыны аляр. Бу ады „вагшы“ ве Вахш диен сув худайының ады дийип душүндирйәрлер. Оны *Окс* (*өгүз*—„деря“) сөзүниң гадымы варианты хасаплаянлар хем бар.

Вашингтон — АБШ-ның пайтагты ве онуң бир штаты. 1791-нжи йылда дүйби тутулан шәхере Американың илкинжи президенти Жорж Вашингтоның (1732—1799) ады дакыляр. 1853-нжи йылда тәзе дөрән штата-да шу ат гечйәр.

Везер — ГФР-де деря. Бу ат немец дилиндәки *Вассер* („акар сув“, „деря“) сөзи билен асылдашдыр.

Везувий — Италияда, Неаполь шәхериниң янында вулкан. Бу ат оск халкының дилинде „буг“ манысындадыр. Кратери түсселәп дураны үчин, оңа шейле ат берлипдир. Эгер кратерден от чыкып дурса, оңа *Эгна* („отлы“) диййәрлер.

Веймар—ГДР-де шәхер. Бу ат гадымы немец дилиндәки *вин* („чеменлик“, „яйла“) я-да *вих* („мукаддес“) ве *мари* („көл“, „ята сув“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Великие Луки — Псков областында 1166-нжы йылда дүйби тутулан шәхер. Бу ат „улы тирсек“(ягны деряның улы эгреминдәки шәхер) диен маныдадыр.

Великобритания — Европада ада ве онда ерлешен дөвлет (дөвлетиң ады көпленч *Англия* гөрнүшинде уланыляр). Великобритания—„Улы Британия“ диймекдир, чүнки Франциядакы Кичи Бретань (сер. Б р е т а н ь) адасындан тапавутландырмак үчин, бу аданы Улы Британия дийип атландырыпдырлар. *Британия*—„бритлер юрды“ диен маныдадыр (*бритлер*—шу ерде яшан кельт тайпасы).

Велинград — Болгарияда шәхер. Бу ат „Вела шәхери“ диен маныдадыр. Оңа гитлерчи Германияның гаршысына гайдувсыз гөрешен ерли гахрыман гыз Вела Пееваның (1924—1944) ады дакылды.

Величка — Польшада шәхер. 1119-нжы йылда онуң ады *Виелка Соль* („улы дуз“) гөрнүшинде душ гелйәр. Дуз алыняндыгы үчин бу ере шейле ат берилйәр, чүнки онуң янында аз дуз чыкян башга ер хем бар экен.

Веллингтон — сер. У э л л и н г т о н.

Вена — Австрияның пайтагты, шу шәхериң якынында Дуная гошулян деря. Бу адың манысы барада шейле чакламалар бар: а) кельт дилиндәки *ведуния* („агач") сөзүнден; б) шол дилдәки *виндо* („ак" я-да „бина") сөзүнден. Славянлар бу шәхере *Веден* дийипдирлер.

Венгрия, Венгрия Халк Республикасы, ВХР-Меркези Европада дөвлет. *Венгр*—халк ады. Бу халк өзүне *мадьяр*, түрки халклар (шол санда түркменлер) олара *мажар*, юрдуна-да *Мажарыстан* диййәрлер. Венгр сөзүни алымлар *ун-угур* (*он-угур*, *он-огур*, *он-огуз*?) халкының адындан хасаплаярлар. Б. э. башларында түрки халкларда он-угур тайпасы болупдыр. *Венгр* сөзүниң *Унгар, Хунгар* гөрнүшинде-де язылляндыгы назара тутулып, бу этноними гадымы хунлар ве „Гөроглы" эпосындакы Хүңкар патышасы билен деңешдирмек гызыклыдыр.

Венесуэла — Гүнорта Америкада дөвлет. 1499-нжы йылда испан экспедициясының баштутаны Америго Веспуччи Маракаибоның кенарында индей обасыны гөрйәр. Бу обадакы агач аякларың үстүнде гурлан өйлер Италиядакы Венецияны яда салянлыгы үчин ол бу ере *Венесуэла* („кичи Венеция") дийип ат дакяр. Бу ат соңра шу этрапларың әхли еринин, 1830-нжы йылда болса өзбашдак дөвлетиң ады хөкмүнде уланылмага башлаяр.

Венеция — Италияда, Адриатик деңзиң кенарында шәхер. V асырда бу ери *венетлер* диен тайпа эеләнден соң, римлилер оңа *Венеция (Бенето)* дийип ат дакярлар. 451-нжи йылда дүйби тутулан балыкчылар шәхерине-де шу ат гечйәр.

Вентспилс — Латвияда, Балтиканың кенарында шәхер. *Вента* — шу ерде деңзе гуйян деряның ады; латыш дилинде *пилс* — „шәхер".

Вепш — Польшада деря, Висланың саг голы. Бу деряның, шонуң ялы-да, Днеприң гошантлары болан Вепрь, Вепрец ве Веприк деряларының атлары аслында вепр (полякча *вепш*) сөзүнден болуп, „екегапан" диен маныны аңладяр.

Веракрус — Мексикада порт шәхер. Испан басыбалыжысы Кортес 1519-нжы йылда шу ерде гала салдыряр ве оңа *Виела Рица де ла Вера Крус* („хакыкы хажың бай шәхери") дийип ат дакяр. Соңра бу адың

ики сөзи — Вера Крус („хакыкы хач") сакланып, галанлары ташланяр.

Вердау — ГДР-де шәхер. Бу ат гадымы немец дилинде „дериның адасы я-да кенарындакы шәхер" диен маныны аңладяр.

Верден — Францияда шәхер ве гала. Бу адың *ден (дун)* бөлеги кельт дилинде „гала", „даг" манысындадыр. Тутушлыгына адың манысыны „Маас дерясының гачысының үстүнде гурлан гала" дийип дүшүндирйәрлер.

Вермонт — АБШ-ның бир штаты. Бу ат француз дилинде „яшыл даг" диен манададыр. XVII асырда Франциядан гөчүп гелен илат өсүмликли даглара шу ады дакяр, 1777-нжи йылда дөрән штата-да шу ат гечйәр.

Верона — Италияда шәхер. Гадым дөврде *Верномагос* гөрнүшинде болан бу ат кельт дилиндәки *верное* — „ольха агаҗы" ве *магос* — „мейдан" сөзүндендир.

Версаль — Францияда, Парижиң якынында шәхер. Бу ат „япының арка йүзи" диен манадыдыр.

Верхнеднепровск — УССР-иң Днепропетровск областында шәхер. Бу ат „Днепр (шаглавукларының) ёкары четиндәки шәхер" диен манададыр, чүнки Днепрде ГЭС гурулянча, онуң ашак акымында (деңзе гуйян еринде) шаглавуклар барды.

Верхнеуральск — Челябинск областында шәхер. Бу ат рус дилинде „Уралың ёкары акымындакы шәхер" диен манададыр. 1775-нжи йыла ченли, ягны Яйык дерясының ады *Урал* сөзи билен чалшырылянча, шәхере *Верхнеяицк галасы* дийилйәрди.

Верхоянск — Якутыстан АССР-нде 1638-нжи йылда дүйби тутулан шәхер. Дулгалах ве Сартанг деряларының гошулышып, Яна дерясыны эмеле гетирйән еринде ерлешендиги үчин, оңа „Янаның ёкары акымындакы шәхер" дийип ат дакылыпдыр.

Вест-Индия — Демиргазык ве Гүнорта Американың аралыгындакы адалар топлумы. Бу ат „гүнбатар Хиндистан" диен манда болуп, ол Х. Колумбың ялңышлыгы эсасында йүзе чыкяр, ягны Колумб 1492—1504-нжи йылларда бу адалары ачяр ве олары Азиядакы Хиндистандыр дийип чаклаяр (шол дөврде Колумб Хиндистана барылян ёлы гөзлейәрди). Ялңышанлыгыны биленден соң, ол бу адалара *Вест-Индия*, хакыкы Хиндистана болса *Ост-Индия* („гүнорта Хиндистан") ди-

йип ат дакяр. Шу ялңышлык эсасында Европада бу адаларың илатының *индейлер* („хиндилер") диен нәдогры ады пейда боляр (хакыкы хиндилер билен гатышдырмазлык үчин, биз шу китапда хем *индейлер* диен ады уландык).

Вестфалия — ГФР-де тарыхы область. *Вестфаллар* („гүнбатар фаллар")—Бейик Карл дөврүнде шу ерде яшан герман тайпасының ады.

Весьегонск — РСФСР-иң Калинин областында шәхер. Бу ат *весь* (тайпа ады) ве фин дилиндәки *йокки* („деря") сөзлеринден болуп, „деряның кенарындакы веслер" диен маңыны аңладяр.

Ветлуга—Волга дерясының чеп гошанды ве онуң ады дакылан шәхер. Чаклама гөрә, деряның ады мари дилинде „тал", "сөвүт" манысыны аңладян *вытла* сөзүнден эмеле гелипдир

Веттерн — Швецияда көл. Бу ат швед дилиндәки *ваттен* („сув") сөзүндендир.

Вецлар — ГФР-де шәхер. Ветц дерясының боюнда ерлешен бу шәхериң ады 1142-нжи йылда хем душ гелип, ол „Ветц дерясының боюндакы өри" диен маныны аңладяр (франк дилинде *лар* я-да *лари* сөзи „мейдан", „боз ер" диен маңыдадыр).

Византия — Стамбулың гадымы атларының бири. Сер. Стамбул.

Визе — Кара деңзинде Арктиканы барлан совет алымы В. Ю. Визе (1886—1954) тарапындан математики хасапламалар эсасында бардыгы билнен, 1930-нжы йылда болса „Седов" ледоколындакы экспедицияның барлаглары нетижесинде үсти ачылан ада.

Виктория — Африкада иң улы көл (ерли илатың она *Ньясса*, ягны „көл" диййәр); Замбези дерясының улы шаглавугы (ерли илатың дилинде *Моси-оа-тунья*— „түссели, думанлы шаглавук"). Иңлислер тарапындан ачылан бу ерлере король аял Викторияның ады дакылыпдыр.

Виктория ери—Антарктида кенарларының бир бөлеги. 1841-нжи йылда ачылан бу ере С. Родс иңлис король аялы Викторияның адыны дакяр.

Вилия — Литвада ве Белоруссияда деря (литвалылар она *Нярис* диййәрлер). *Вилия* диен сөзүң манысы барада шейле чакламалар бар: а)„эгри деря"; б)„улы

дерят"; в) „толкунлы сув". *Нярис* диен ады „чуң сув" дийип дүшүндирйәрлер.

Вилькицкий адасы — Кара деңзинде ве Демиргазык Буйлук океанда СССР-е дегишли адалар. Олара 1914-нжи йылда шу адалары ачан рус гидрографы А. И. Вилькицкиниң (1858—1913) ады дакылды. Таймырың ве Демиргазык юрдуң аралыгындакы бир богаз хем шу деңизчиниң адыны гөтерйәр.

Вильнюс — Литва ССР-ниң пайтагты. Бу ат Вилия дерясының адындандыр (шәхер Вилейка я-да Вильняле дерясының Вилия дерясына гошулян еринде ерлешйәр). *Вилия* сөзүни славян диллериндәки *извилистый* („эгри-бугры") ве *волна* („толкун") сөзлери билен багланышдырярлар (бейикли-песлиер).

Вилюй — Гүндогар Сибирде деря, Ленаның чеп голы (якут дилинде *Билю*). Бу ады корякларың *вил* („балыкчылык") сөзи билен багланышдырярлар. Деряда балык көп.

Виннипег — Канадада көл ве шәхер. Илки көлүң ады болан бу сөз ерли индейлериң *ви-нипи* сөзүнден болуп, „буланык сув" диен маныны аңладяр. Көлүң кенарында 1738-нжи йылда дүйби тутулан шәхере французлар илки *Руж форты* („гызыл гала"), 1873-нжи йылдан соң болса *Виннипег* дийип ат дакярлар.

Винница — Украинада шәхер ве область. XIV асырда чакыр заводының төверегинде дүйби тутулан бу шәхериң ады украин дилиндәки *винница* („чакыр-арак заводы") сөзүндендир.

Виргиния — АБШ-ның бир штаты (Гүнбатар Виргиния шу штатдан бөлүнип айрылды). XVI асырда иңлис колониясы болан бу ери Англияның аял королы Елизаветаның (1558—1603) Виргиния диен лакамы билен атландырярлар (латынча *виргиниа* — „пәкизе гыз").

Виргиния адалары — Кичи Антил адаларының бир бөлеги. Булара Англияның аял королы Елизаветаның ады дакылыпдыр. Сер. Виргиния.

Вировитица — Югославияда (Хорватияда) шәхер. Славян диллеринде бу ат „деряның гирдаплы, жаглаклы ери" диен маңыны анладяр.

Висбаден — ГФР-де шәхер. Барып 830-нжы йылда *Висбада* гөрнүшинде душ гелйән бу ат немец дилиндәки *виес* — „чеменлик" ве *бад* — „сув", „чешме" сөзлеринден эмеле гелипдир.

Висбю — Швецияның Готланд адасында шәхер. Адың манысы: „токай обасы“, „токайдакы оба“ (*вис*—„токай“, *бу*—„оба“).

Висконсин — АБШ-ның бир штаты. Оңа деряның ады дакылыпдыр. Чакламалара гөрә, бу ат „отлы-чөпли дүзлүк“ я-да „мүң адалы (деря)“ диен манысыдадыр.

Висла — Польшада деря. Б. э. башларында *Вистула*, *Вистла* гөрнүшлерде душ гелйән бу адың манысы барада дүрли пикирлер бар. Оларың ичинде В. А. Никоновың пикири үнс берерликдир: гүнбатар славян диллеринде *Висла*—„деря“, „чешме“.

Вит — Болгарияда деря, Дунайың саг голы. Бу ат хинди-европа диллериндәки *уд, удо, вода* („сув“, „деря“) сөзлери билен асылдашдыр.

Витебск — Белоруссияда шәхер ве область. Шәхере Витьба дерясының ады дакылыпдыр. *Витьба* сөзүни славян диллериндәки *вить* („эгрем-буграм болмак“, „ишмек“) я-да хинди-европа диллериндәки *уд* („сув“) сөзлеринден хасаплаярлар.

Виттенберг — ГДР-де, Эльбаның боюнда шәхер. 1180-нҗи йылда-да душ гелйән бу ат шу ериң славянча *Белагора* („ак даг“) диен адының немецче терҗимесидир.

Вичуга — РСФСР-иң Иваново областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Чаклама гөрә, бу ат фин-угр диллеринде „овадан“ диен манысыдадыр.

Вишера — РСФСР-иң Пермь областында Кама дерясының чеп гошанды; Коми АССР-ниң территориясында Вычегда дерясының саг гошанды; РСФСР-иң Новгород областында Вишера дерясының ады дакылан ики шәхер: У л ы В и ш е р а ве К и ч и В и ш е р а (хәзир Кичи Вишера Улы Вишерадан хас улудыр). Бу адың гелип чыкышы барада ики хили чаклама бар: а) фин-угрларың *весь* диен тайпасының адындан; б) „деря“, „чешме“, „акын“ манысында.

Виши — Францияда шәхер. Гадымы римлилериң *Викус калидус* диен сөзлеринден гысгалан бу ат латын дилиндәки *викус*—„оба“ ве *калидус*—„йылы“ сөзлеринден болуп, „йылы чешмәниң башындакы оба“ диен манысыдадыр.

Владивосток — Приморье үлкесиниң меркези шәхери. 1860-нҗы йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады

рус дилиндәки *владение Востоком* („гүндогары эелемек“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Владимир — РСФСР-де шәхер ве область. XII асырың башларында гала хөкмүнде дүйби тутулан бу шәхере оны бина эден илкинжи князларың бириниң (Владимир Святославовичиң я-да Владимир Мономахын) ады дакылыпдыр (соңкусы хакыката якындыр).

Владимир-Волынский — Украинаның Волынский областында шәхер. Бу ат 988-нжи йылда-да душ гелйәр. Киев князы Владимир Святославович тарапындан дүйби тутуландыгы үчин, оңа Владимир-диен ат дакыляр. Клязьма боюндакы Владимирден тапавутландырмак үчин, якында бу адың ызына *Волынский* сөзи гошулды.

Влёра — Албанияда шәхер, Адриатик деңзиң бир айлагы. Бу ат гадымы Рим дилиндәки *авлон* („жүлге“) сөзүниң үйтгән гөрнүшидир.

Вогез даглары — Францияда даг. Кельт дилинде *вогез* (*вос*) — „даг гершги“.

Воеводина — Югославияда автоном үлке, өң тарыхы область. Орта асырларда венгрлер оңа *Банат* дийипдирлер. Славян диллериндәки *воевода* ве түрк дилинден гечен *банат* сөзлери „харбы хөкүмдар“ диен манысададыр. Бу ер өң шейле хөкүмдар тарапындан доландырылыпдыр.

Воже — РСФСР-иң Вологда областында көл. Бу ат коми дилинде "гөзбаш", „чешме“ манысында уланылян *вож* сөзүндендир. Шу көле гуйян Вожега дерясының ве онуң ады дакылан демир ёл станциясының атлары хем *вож* сөзүнден эмеле гелипдир.

Вознесение адасы — Гүнорта Американың ве Африканың аралыгында Атлантик океаның бир адасы. Португаллар оны 1508-нжи йылда католик дининиң календарь байрамы болан *Вознесение* гүнүнде ачаны үчин, ада шу ады дакярлар.

Воклюз — Францияның гүнортасында департамент. Бу ат латын дилиндәки *валлис клауса* („бир тарапы япык жүлге“) сөзлеринден эмеле гелип, соңра гысгалдылыпдыр.

Волга — СССР-иң Европа бөлегинде иң улы дерья. Бу сөзүң манысы барада чаклама өрән көп болса-да, адың хакыкы манысы хенизе ченли анықланан дәлдир.

Хас гадым дөврлерде бу деряның *Ра*, түрки халкларда болса *Эдил (Итил, Атал)* ялы атлары болупдыр (Волганың ашак акымында, Астрахан областында бир түркмен обасына хәзир хем Атал дийилйәр). Г. Е. Корниловың пикириче, ***Волга***, *Эдил* (***Атал***), ***Ра*** сөзлери бир сөзүң дүрли вариантлары болуп, олар „деря“, „улы деря“ манысындадыр. Бу сөзлер бизиң эрамызың башларында шу этрапда яшан түрки, фин-угр ве славян халкларының көпүсине махсус болан бир сөзден эмеле гелипдир.

Волгоград — Волганың ашак акымында шәхер, РСФСР-иң бир областы. 1589-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере *Царицын* диен ат дакыляр. Бу сөз түрки диллердәки *сарыгшын* (*сарыгсын*, ягны „сарыгылт“) я-да *сары сув* сөзлеринден эмеле гелипдир. Руслар оны өзлерине дүшнүкли Царицын сөзи билен чалшырыпдырлар (*царица* — „ша аял“). 1925-нжи йылда шәхере *Сталинград* („Сталин шәхери“), 1961-нжи йылда болса *Волгоград* („Волга шәхери“) диен ат дакылды.

Вологда — РСФСР-де, Вологда дерясының боюнда ерлешен шәхер ве область. Илки деряның ады болан *вологда* сөзи фин-угр диллеринде ак реңки ве ак-сүйт өнүмлерини аңладяр. Бу ат сувуң реңки билен багланышыклы болса герек.

Волоколамск — Москва областында шәхер ве шоссе. Бу ат рус дилиндәки *волок* (ики деряның я-да көлүң аралыгындакы гуры ерден йүки, гәмини гөтерип я-да сүйрәп экитмек) сөзүнден ве Лама дерясының адындан эмеле гелипдир.

Волочаевка — Хабаров үлкесинде демир ёл станциясы. 1922-нжи йылда совет гошунларының япон интервентлерини ве ак гвардиячылары чым-пытрак эден ери. Оңа 1908-нжи йылда Кубандан шу ере гөчүп гелен казакларың баштутаны М. С. Волочаевиң ады дакылыпдыр.

Волхов — Ленинград областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ады фин дилиндәки *олхава* („ольха“) сөзи билен багланышдырярлар („ольха диен агаҗың көп ери“).

Вольск — РСФСР-иң Саратов областында, Волганың кенарында порт шәхер. Бу ат *Волгск* („Волганың

кенарындакы шәхер*) диен адың гысгалан гөрнүшидир.

Вольта — сер. Ёкары Вольта.

Волынь — Украинаның демиргазык-гүнбатарында тарыхы область. Бу адың гадымы формасы *Велин* болуп, оны адам ады билен багланышдырярлар.

Вопь — Смоленск областында деря, Днеприң саг голы. Бу ат балтика диллериндәки *упе* („деря“) сөзүндендир.

Воркута — Коми АССР-нде деря ве онуң ады дакылан шәхер. Деряның ады ненец дилиндәки *варк* („айы“) сөзүндендир.

Воронеж — РСФСР-де шәхер, область. Илки деряның ады болан бу сөзи ерли алымлар *Воронег* диен рус адамсының ады билен багланышдырярлар.

Воронин адасы — Кара деңзинде СССР-е дегишли ада. 1930-нжы йылда В. И. Воронининң экспедициясы тарапындан ачылан бу ада шу шахсың ады дакылляр.

Ворошиловград — Украинада шәхер ве область (оларың өңки ады *Луганск*). Булара Совет дөвлетининң ве Компартияның гөрнүкли ишгәри, маршал К. Е. Ворошиловың (1881—1969) ады дакылды. Луганск диен ат Лугань дерясының адындандыр. Чаклама гөрә, бу сөз „чеменлик“ диен маныны аңладяр.

Ворскла — Днепр дерясының чеп голы. Адың манысы барада шейле чакламалар бар: а)„шаглап акян деря“; б) „ак сув“.

Воскресенск — Москва областында шәхер. Оңа христиан дининиң *воскресение* („дирелиш“) байрамчылыгының ады дакылыпдыр.

Врангель адасы — Чукот деңзининң бир адасы. 1823-нжи йылда Арктикада барлаг гечирен гөрнүкли рус алымы Ф. П. Врангелиң (1796—1870) хатырасына бу ере 1867-нжи йылда шу ат дакыляр.

Враца — Болгарияда шәхер. Дагың дар гечелгесинде гала хөкмүнде гурлан бу шәхериң ады *врата* („дерведе“, „гапы“) сөзүндендир.

Вроцлав — Польшада шәхер (бу ады немецлер *Бреслау*, руслар болса 1944-нжи йыла ченли *Бреславль* гөрнүшинде уланыпдырлар). *Вроцлав—Братислав* диен адам адындандыр.

Вршац — Югославияда шәхер. Бу ат „ёкаркы (шәхер)“ диен манyдадыр.

Вудьявр — РСФСР-иң Мурманск областында ик[...] көл. Бу ат саам дилиндәки *вуд* („дагың ялаңач депеси“) ве фин дилиндәки *ярви* („көл“) сөзлериндендир.

Вуковар — Югославияда, Вук дерясының Дуная го[...] шулышян еринде шәхер. *Вук* (русча *волк*) — „мөжек“, „бөри“, венгерче *вар*—„шәхер“ („Вук дерясының ке[...]нарындакы шәхер“).

Вупперталь—ГФР-иң Рур областында шәхер. 1929-нжы йылда Ф. Энгельсиң догдук меканы Бармен ве Эльберфельд шәхерлери гошуляр, олара Вупперта[...] диен ат дакыляр. *Вуппер*— шу ердәки деряның ады; *таль* — „җүлге“.

Выборг — Ленинград областында, Фин айлагының кенарында шәхер, порт. Скандинав диллеринде *ви* — „мукаддес“, *борг* хем „гала“ диен маныдадыр.

Вычегда — Коми АССР-ниң ве Архангельск областының территориясындан акян деря, Демиргазык Двинаның саг голы. Чакламалара гөрә, бу ат ханты дилиндәки *уит-шагет* („деряның чеменли голы“) сөзлериндендир.

Вышгород — Киев областында шәхер, славян юртларының көпүсинде энчеме илатлы пунктлар. *Вышгород (высокий город)* — „белентликдәки шәхер“ диймекдир.

Вышний Волочек — РСФСР-иң Калинин областында шәхер. Гадымы рус дилинде *вышний*—„ёкаркы“, *волок*—ики деряның (көлүң) аралыгындакы йүк дашалян ғуры ер ёлы.

Вьетнам, В ь е т н а м С о ц и а л и с т и к Р е с п у б л и к а с ы, ВСР— Хиндихытай ярым адасының гүндогарында дөвлет. Онуң ады вьетнам дилинде „гүнорта юрды“ диен маныдадыр (вьет—„юрт“, *нам*—„гүнортадакы“).

Вэйхай — Хытайда, Сары деңзиң кенарында шәхер. Хытай дилинде *вэй*—„кувватлы“, „улы“, *хай* хем „деңиз“ диймекдир.

Вюртемберг — ГФР-де тарыхы область, өң өзбашдак дөвлет. Гадымы немец дилинде *берг* — „даг“; *вюртем* сөзүни „тогалак“ ве адам ады дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Вюрцбург — ГФР-де (Баварияда) шәхер. 704-нжи йылда-да душ гелйән бу адың манысы „беркидилен (галалы) шәхер“.

Вязники — РСФСР-иң Владимир областында шәхер.

Бу ат „вяз диен гаты агажың бол ери“ диен манындадыр.

Вятка — Кама дерясының саг голы. Бу ады *вяд* тайпасының ады билен багланышдырярлар. Татарлар бу деря *Навкрад Итил* („Новгород дерясы“?) диййәрлер.

Г

Гаага — Голландияда шәхер. Бу ат „хаят“, „агыл“, „дашына гермев эдилен мейдан“ диен манында йүзе чыкяр, чүнки ол илки графың ав эдйән көшгүниң адыдыр.

Габес — Ерорта деңзиниң кенарында Тунисиң бир шәхери, айлаг. Бу ат финикия дилинде „суварыляи ер“ диймекдир.

Габленц — ГДР-де шәхер. Бу ат славян диллериндәки Яблонец („алмалы“) диен адың немецчелешдирилен гөрнүшидир.

Габон — Африкада дөвлет. Илки деряның ве онуң төверегиндәки гиң территорияның ады болан бу сөз португал дилиндәки *габао* („матрос плащы“) диен сөздендир. XV асырда португаллар ерли илатың эшигини гең гөрүп, олара ве деря шейле ат дакыпдырлар. Ерли дилде деряның ады *Мпонго.*

Габрово — Болгарияда шәхер. Бу ат болгарча *габър* (русча *граб*) сөзүнден болуп, „габр агажының көп ери“ диен манывдадыр.

Гавайа адалары — Юваш океанда 24 ададан дурян архипелаг, 1959-нжы йылдан соң АБШ-ның бир штаты. 1778-нжи йылда Жеймс Кук олара лорд Сандвичиң хорматына *Сандвич адалары* дийип ат дакяр. *Гавайа* сөзи шу ердәки деряның ады болуп, ерли илатың дилинде „худайлар меканы“ диен маныны аңладяр. Бу ат Мауна Кеа ве Мауна Лоа диен вулканларың гадымы адамлара эден тәсири билен багланышыклы дөрәпдир.

Гавана — Кубаның пайтагты. Испанлар тарапындан 1519-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхериң адыны шу ерде яшан тайпаның адындан хасаплаярлар.

Гавр — Францияда, Ла-Маншың боюнда шәхер. 1517-нжи йылда балыкчылар посёлогының орнунда порт хөкмүнде дүйби тутулан бу шәхере *Гавр* („гәми дуралга“, „порт“) дийип ат дакыляр.

Гагарин — РСФСР-иң Смоленск областында шәхер

(өңки ады *Гжатск*). Дүнйәде илкинжи гезек космоса ёл ачан совет адамсы Ю. А. Гагаринин (1934—1968) шу шәхерде догландыгы үчин, 1968-нжи йылда шәхере Гагарин диен ат дакылды.

Гагра — Грузияда, Гара деңзиң кенарында курорт шәхер. Бу адың хакыкы манысы белли дәл. Кәбир алымлар оны „ябаны" манысындакы *агрии* диен грек сөзүнден хасаплаярлар.

Гажаргаң — Өзбегистан ССР-ниң Сурхандеря областында даг. Онуң ады „гажарың (гарагушуң) көп ери" диен манындадыр.

Газа — Ерорта деңзиниң кенарында Палестина шәхери (1967-нжи йылда ол Ысрайыл тарапындан басылып алынды). Гадымы еврей дилинде *газа* — „гала" диймекдир.

Газават — Өзбегистан ССР-ниң Хорезм областында улы канал. Аслында *Газыабат* болмалы бу адың *газы* сөзи Хыва ханы Абылгазы Бахадыр ханың (1645—1683) адындандыр, чүнки канал шу ханың деврүнде тәзеден газыляр (абат эдилйәр). Канала гадым деврүрде *Мадра*, сонра болса *Нахры Насыры* („Насыры каналы") дийлипдир.

Газагыстан — союз республика. Бу ат „газаклар юрды" диен манындадыр. Аслында *газак* сөзи „азат адамлар", „эркинлер", „тархан" диен манындадыр.

Газан (русча К а з а н ь) — Татарыстан АССР-ниң пайтагты, деря. XIII асырың ортасында Газан дерясының боюнда дөрән бу шәхериң адының манысы барада шейле чакламалар бар: а) Булгар ханы Габдулла ханың оглы Алтын бегиң хызматкәри тылла газаны деря гачыраны үчин, илки деря шейле ат берлипдир; б) „газан ялы ой ер" манысында; в) деряның ханасында газганакларың, чуңңулларың („газанларың") көплүги билен баглы; г) Алтын Орда ханы Газаның адындан; д) *каен, казен* („берёза") сөзүнден; е) этнограф Г. В. Юсуповың пикириче, бу ат *газан* (түркменлердәки *салыр-газан*) диен этноним билен баглы. Татар топонимисти Г. Ф. Саттаров бу пикирлериң әхлисини инкәр эдйәр ве шәхере деряның адының дакыландыгыны *Газан* сөзүниң болса *газ* диен этнонимден ве *ан* („деря") сөзүнден дуряндыгыны язяр (*газан* — „газ тайпасының дерясы"). Бу адың *газан* этнониминден болмагы мүмкиндир, чүнки шейле тире түркменлерде бар, онуң ады

Газан, *Газанарык*, *Газангаган* ялы топонимлериң составында хем душ гелйәр.

Газанжык — Красноводск областында шәхер, район, демир ёл станциясы. Өң шәхериң орнундакы оба *Керсенжик* дийилйән экен. *Газанжык* ве *Керсенжик* — — шу обаның голайындакы чешмәниң атлары болуп, олара гөзбашының формасы боюнча ат галыпдыр. Демир ёл гурландан соң, станция Керсенжик дәл-де, Газанжык диен чешмәниң ады гечипдир. *Газанжык (Газанжы)* диен чешме Бәхерден районында хем бар.

Газлы — Бухара областында, Гызылгум чөлунде газлы ер, шәхер.

8 **Гаити** — Улы Антил ве Вест-Индия адалар топлумында бир ада; шол аданың гүнбатарында дөвлет. Бу ат ерли геплешикде „даглык ер", „дашлы ер", „белентлик" ялы манылары аңладяр.

Гайракгум — Тәжигистаның Ленинабат областында гум, онуң ады дакылан шәхер, сув ховданы, ГЭС. Өзбек дилинде ве Амыдеряның боюнда яшаян түркменлериң геплешигинде *гайрак* сөзи „чалгыдаш" диен маныдадыр („чалгыдашлы гум"). Бу ады „гайракы гум" дийип душүндирйәнлер хем бар.

Галаасыя (өзбекче Галаосиё) — Бухара областында район, өң обаның ады. Өзбек алымы С. Караевиң пикирине гөрә, *гала* — „көп", *асыя* — „хараз", ягны „көп харазлы оба" диймекдир.

Галапагос — Юваш океанда Экуадора дегишли 16 ададан ыбарат архипелаг. Бу адалары илки ачан испанлар улы ве дүрли пышбагаларың көпдүги үчин, олара *Галапагос* — „пышбагалы адалар" дийип ат дакыпдырлар.

Галац — Румынияда, Дунайың боюнда шәхер ве область. Бу ады ики хили душүндирйәрлер: а) *келат* („гала") сөзүнден; б) *галат* диен гадымы халкың адындан.

Галвестон — Мексика айлагының бир адасында АБШ-а дегишли шәхер. Оңа 1700-нжи йылда Испанияның Мексикадакы дикмеси (вице-королы) граф Гальвениң ады дакылыпдыр; иңлисче *тоун* — „шәхер". Европалылар бу аданы илки ачанларында оңа *Сент-Луи*, соңра хем *Йыланлы ада* дийип ат берипдирлер.

Галисия — Испанияның демиргазык-гүнбатарында тарыхы область. Оңа кельтлериң гадымы тайпаларының бири болан галисилериң ады дакылыпдыр.

Галифакс — Канадада порт шәхер. 1749-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере Англияның министри граф Галифаксың ады гоюляр. Шу графың ады дакылан шәхер Англияда хем бар.

Галиция—Карпатың гүндогар-демиргазыгында, УССР-иң ве Польшаның территорияларында тарыхы область. Оңа *Галич* диен рус шәхериниң ады дакылыпдыр.

Галич — УССР-де ве Кострома областында шәхерлер. Бу ады гадымы славян диллериндәки *гала*—„даг" сөзи билен багланышдырярлар.

Галле — ГДР-иң гүнортасында шәхер ве онуң ады дакылан округ. Бу ат барып 700-нжи йылда *Галлорум* („дузчулар", „дуз алянлар") гөрнүшинде душ гелйәр. Соңкы асырларда бу ат *Галле* („дузлы") гөрнүшинде гысгалдыляр.

Галмыгыстан — РСФСР-иң составында АССР. Бу ат „галмыклар юрды" диен маныдадыр. *Галмык* сөзүниң манысы барада шейле чакламалар бар: а) монгол дилинде „ызда галанлар", ягны Чингиз ханың йөришинде ыза галан илат; б) монголча *калимак*—„улы араба"; в) сармат дилиндәки *клобук* („галпак") сөзүнден.

Гамбия — Африканың гүнбатарында деря ве онуң ады дакылан дөвлет. Португаллар тарапындан хас үйтгедилен бу ат ерли илатың дилинде „деря" диен манымдадыр.

Гамбург — ГФР-де, Эльба дерясының аягында шәхер. Бу ат немец дилиндәки *гам*—„айлаг" ве *бург*—„гала", „шәхер" сөзлеринден эмеле гелип, „айлагың кенарындакы шәхер" диен маныны аңладяр.

Гамильтон — 1. АБШ-да бирнәче шәхер. Олара юрдуң реакцион сыясы ишгәри Александр Гамильтоның (1757—1804) ады дакылыпдыр. 2. Тәзе Зеландияда шәхер. Оңа ерли илатың гаршысына алнып барлан таланчылыклы сөвешде 1864-нжи йылда өлдүрилен иңлис капитаны Жон Гамильтоның ады дакыляр

Гана — Африкада дөвлет. 1957-нжи йыла ченли Англияның колониясы болан бу ере 1471-нжи йылда португаллар *Алтын кенар* дийип ат дакыпдырлар. Өзбашдаклык аландан соң, бу дөвлет өзүне IV-XIII асырларда шу этрапдакы энчеме дөвлетлери бирлешдирен Гана диен гүйчли дөвлетиң адыны сечип алды.

Гана (Хана) — Чехословакияда деря, Мораваның

саг голы. Чех дилинде бу адың „чалт акян дерё“ диен манысы бар.

Ганг — Хиндистанда ве Бангладешде улы дерё (хиндилер бу деряны мукаддес хасаплап, оңа „Эне дерё“ диййәрлер). Санскрит ве хинди диллеринде *ганга* сөзи „дерё“ диен манывдадыр.

Ганновер — ГФР-де шәхер. Барып 1163-нжи йылда душ гелйән бу ат немец дилинде „бейик кенар“ диен маныны аңладяр.

Ганьсу — Хытайың бир велаяты. Бу ат шу велаятдакы *Ганьчжоу* ве *Сучжоу* диен ики улы шәхериң атларының биринжи богунларындан дуряр. Цзянсу, Фуцзянь, Аньхой велаятларының атлары хем шу усул билен эмеле гелипдир.

Ганьчжоу — Хытайда шәхер, Ганьсу велаятының меркези. *Гань*—шу төвереклериң (областың) тутуш ады; *чжоу*—„улы шәхер“, „баш шәхер“.

Гапыжык — Кавказда Зангезур даг гершиниң иң белент нокады (3904 м), шу ерден ашян гечелге („гапы“).

Гарабаг, Даглы Гарабаг автоном областы, ДГАО-Азербайжан ССР-нде автоном область. Түрки диллерде *гара баг* „гүр баглык“ диен маныны аңладяр. Бу область Кичи Кавказ дагларында ерлешен баглы юртдур.

Гарабаш — РСФСР-иң Челябинск областында даг ве онуң ады дакылан шәхер. Уралың бир бөлеги болан бу даглара геришлериниң реңкине гөрә Гарабаш („гара башлы“) диен ат дакылыпдыр.

Гарабогаз, Гарабогазкөл — Каспи деңзиниң улы айлагы, хәзир көл. Өң бу ат деңиз билен Гарабогазы бирлешдирйән даражык, ини 200-ден 1000 метре ченли, узынлыгы хем II км болан богазың адыдыр (шу богаздан Каспиниң сувы айлага гуюлярды). Богаз гаты чуң боланы үчин, онуң сувы гаралып гөрүнйәр (умуман, сув нәче чуң болса, шонча-да онуң сувы гара боляр). Хут шонуң үчин богаза Гарабогаз („гара сувлы богаз“) дийип ат дакылыпдыр. Түркменлер хас ирки дөвүрлерде-де, хәзир хем айлагың өзүне Ажыдеря диййәрлер, чүнки онуң сувуның дүрли дузлара, мирабилите ве бейлеки химики жисимлере өрән байдыгына гөрә тагамы дийсең ажыдыр, хатда Гарабогаздан акып гелйән сув билен айлага дүшен балыклар дессине өлйәр. Каспи деңзинде илкинжи гезек барлаг гечирен рус алымлары

ялңышып, картада айлагың адыны богазың ады билен чалшырыпдырлар ве онуң ызына-да *көл* (русча *гол*) сөзүни гошупдырлар. Хәзир Каспиниң сувы айлага акмаз ялы, богазың өңи бөветленди (бент гурулды).

Гарагалпагыстан — Өзбегистан ССР-ниң составында АССР. Бу ат „гарагалпакларың юрды" диен манылыдыр (Гарагалпагыстанда, Хорезм ве Дашховуз областларында бу сөзи гысгалдып, *Галпак* гөрнүшинде уланярлар). Бу халк гара башгап (галпак) геени үчин, шейле ат алыпдыр. Рус тарыхы язгыларындакы гарагалпакларың *черные клобуки* ады хем шу ат билен асылдашдыр.

Гарагум — Дүнйәдәки улы чөллериң бири, СССР-де иң улы гумлук. Ата-бабаларымыз Көпетдагдан Хорезм чәкетлигине, Амыдерядан Гүнбатар Узбоя ве Сары гамыша ченли, гүндогардан гүнбатара 800 км, гүнортадан демиргазыга хем 450 км аралыгы, ягны 35 миллион гектар мейданы тутуп ятан бу үммүлмез чөлүң хемме ерине дегишли болан *Гарагум* диен адыны билмәндир. Муны гума белет классык шахырларымызың дөредижилигинде *Гарагум* сөзүниң душ гелмейәндиги хем тассыклаяр. Гечмишде Гарагумуң тутуш ады болмаса-да, онуң хер бөлегиниң өзбашдак ады бар экен.

Түркмен дилинде *гарагум* ве *акгум* сөзлери чәге типлерини аңладян географик терминлердир, ягны *гарагум*-үсти өсүмликли, шонуң үчин хем узакдан гаралып гөрүнйән чәгелери, *акгум* болса елиң ыгына оңдан-оңа сүйшүп йөрен, үсти өсүмликсиз боланы үчин, гарагума середенде агарып гөрүнйән чәгелери аңладяр. Сандыклы чөлүнде акгума *гызыл* я-да *гызылгум* диййәр (Гызылгум чөлүниң ады хут шу терминден өмеле гелипдир). *Гарагум* ве *акгум* сөзлери Гарагумуң кәбир ерлериниң хас атлары хөкмүнде хем уланыляр. Меселем, Газанжык районындакы *Баш Гарагум*, *Орта Гарагум* ве *Аяк Гарагум*, Ашгабат, Гөкдепе районларындакы *Гарагум* диен гумлар, Октябрь районындакы *Акгум*, *Улы* ве *Кичи Гарагум* ве ш. м. Түркменлер арасында *Гум*, *Чөл* диен атлар билен мешхур болан бу чөли илкинжи рус барлагчылары Гарагум диен географик термин билен (чөлүң белли бир бөлегиниң Гарагум диен ады билен) атландырярлар ве онуң ахли ериниң тутуш ады хөкмүнде уланмага башлаярлар. Гум өсүмликлериниң гөзъетимде гарамтыл золагы

эмеле гетирйәндиги үчин, чөле Гарагум адының дакылан болмагының мүмкиндигини А. Г. Бабаев хем беллейәр. Гадым заманларда Гарагумуң *Едигум*, *Хафтрег* („еди чәл“), *Дешти-Хорезм* („Хорезм чөли“), Гуз чөли („огуз чөли“), *Түркмен чөли, Амул чөли, Мерв чөли, Сарахс чөли, Хорасан чөли*, *Түркустан чөли* ялы энчеме атларының боландыгы белллидир.

Гарагумуң ёвуз тебигатыны гөз өңүнде тутуп, Л. С. Берг ве кәбир бейлеки алымлар онуң адыны „газаплы, ёвуз гум“ дийип дүшүндирйәрлер. Эмма бейле пикирлер хакыката лайык гелмейәр, чүнки, А. Е. Ферсманың догры беллейши ялы, „Гарагум-зәхметкеш халк тарапындан боюн эгдирилип билинмежек, хасылсыз, өли гум дәлдир, эйсем, ол Түркменистаның тебигатының пейдаланылмасы мүмкин ве зерур болан, эмма хәзирликче долы өвренилмедик байлыгыдыр“. Түркменлер арасында „Гумум бар — хумум бар“ диен накыл хем йөргүнлидир.

Гарагум каналы, В. И. Л е н и н а д ы н д а к ы Г а р а г у м к а н а л ы — Дүнйәде иң узын канал (ол Гарагумуң ичинден гечйәр). Каналың гурлушыгы бирнәче нобата бөлүнди: I нобат—Амыдерядан Мургап дерясына ченли (узынлыгы 400 км); II нобат—Мургап-Теджен аралыгы (138 км.); Канал долы гурлуп гутарандан соң, онуң узынлыгы 1400 км, Башсакадан гайдян сувуң мөчбери хем секунтда 830 кубометр болар.

Гарагыя — Маңгышлак ярым адасында чөкетлик, гара гыялы ер. *Гыя* сөзи ягыш сувуның байры, япыны эрез-эрез, гыя-гыя эден ерини аңладяр. Деңешдириң: Түркменистандакы *Гызылгая*.

Гарадаг, К а р а т а у — Түрки халкларың яшан ве яшаян ерлеринде энчеме дагларың атлары. Гарсыз я-да үсти өсүмликли даглара көпленч *гарадаг* дийилйәр.

Гара дениз — Еврепа билен Кичи Азияның аралыгында дениз. Онуң иң гадымы атлары: *Ахшаена*—Эйран диллеринде „гарамтыл (дениз)“, *Понтос Мелас*—гадымы грек дилинде „гара дениз“. Бу ады дениздe йүзмегиң хатарлыдыгы билен багланышдырянлар-да, *гара* сөзүни „демиргазык тарапдакы дениз“ дийип дүшүндирйәрлер-де бар. Онуң сувуң реңки билен баглы болмагы хем мүмкиндир, чүнки сув нәче чуң болса, онуң реңки гара болуп гөрүнйәр. Каспи ве Азов билен де-

нещдиренде, бу деңзиң сувы хас чуңдур (Азовың иң чуң ери 14 м, Каспи—демиргазыкда 8 м, гүнортада 1025 м, Гара дениз—2211 м.).

Гарадеря — Орта Азияда деря. Сырдеряның бир голы. Бу ат „гара сувлы деря" диен маныдадыр.

Гаракөл — Бухара областында район, шәхер, түркменлериң яшаян гадымы ери. Зеревшан дерясының аягында гыралары от-чөпли („гара") көллериң боландыгы үчин, бу ере шейле ат берлипдир. Гаракөли багаңалары хем илки шу ериң илаты дөредипдир. Гаракөл диен ерлер (көллер) Орта Азияда башга-да көп.

Гарасув — Орта Азияда ве Кавказда энчеме чешмелериң ве деряларың ады. Бу ат сувуң я-да гөзбашдакы топрагың реңки билен багланышыклыдыр.

Гарасувбазар — сер. Белогорск.

Гаратүркмен — Тәжигистан ССР-ниң Горгандепе областының Жылыкөл этрапларындакы түркмен обаларының гечен асырда уланылан йөргүнли ады. *Гара*—түркмен тайпасы.

Гарачай-Черкес автоном областы — Ставрополь үлкесинде автоном область. *Гарачай* ве *черкес*—халк атлары. Гара чайың (чешмәниң) боюнда яшаян түрки халка *гарачайлылар* диен ат галыпдыр. *Черкез* диен этноними болса б. э. өңки V асырда Гара деңзиң кенарында яшан *керкетлер* диен халкың ады билен багланышдырярлар.

Гарм — Тәжигистанда шәхер. Тәжикче „ыссы", „йылы" ялы маңылары аңладян *гарм* сөзи илки шу ердәки гызгын сувлы чешмә дегишли экен.

Гаронна — Францияда ве Испанияда деря. Бу ат *карр* („даш", „дашлы гая") ве *онно* („деря") сөзлериңден ыбаратдыр.

Гарц — ГДР-де ве ГФР-де даг. *Гарц* (*Харт*)—„даг" диймекдир.

Гарчыстан — Овганыстанда, Мургап дерясының ёкары акымында тарыхы юрт. Бу ат „даг юрды" диен маңыдадыр.

Гаршы — Өзбегистаның гүнортасында шәхер, Кашгадеря областының меркези. Орта Азиядакы гадымы шәхерлериң бири болан бу шәхере өң *Нахшеб* дийлипдир, араплар бу ады *Несеф* гөрнүшинде уланыпдырлар. *Гаршы*—гадымы түрки диллерде „сарай" диймек-

дир. Бу сөз уйгур дилинден монгол дилине хем аралашыпдыр. Чагатай ханы Кебек көне Нахшебден 2,5 фарсахлыкда сарай гуряр, оңа хем Гаршы дийиәрлер. Бу ат соң шәхере гечйәр.

Гасконь — Францияның гүнорта-гүнбатарында тарыхы область. Бу ат *баск* диен халкың адының бирнеме үйтгән гөрнүшидир (бу ерде басклар яшаяр).

Гастингс — Англияда, Ла-Маншың боюнда шәхер. Бу ат „Хаст диен адамың ери" диен маныдадыр.

Гатчина — Ленинград областында шәхер. Бу ады рус дилиндәки *гать* („дүщег", ягны батгалыкдан йөремек үчин, онуң үстүне ташланян агач, чөп-чалам) сөзүнден хасаплаярлар.

Гауризанкар — Гималай дагларының белент депеси (7144 м), дүнйәде иң белент даг депелериниң бири. Бу ат санскрит дилиндәки *гаури* („ак", „овадан"—Парвати диен аял худайың лакамы) ве *сьанкара* („ак пата берижи"—Шива диен худайың лакамы) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Гафуров — Тәжигистанда шәхер, Хожент районының меркези. Оңа гөрнүкли партия ишгәри ве тарыхчы алым, СССР ЫА-ның академиги Бабажан Гафуровың (1908—1977) ады дакылды.

Гаэта — Италияның гүнортасында шәхер ве деңзиң айлагы. Адың манысы „песлик".

Гаялы даглар — Демиргазык Америкада Кордильер дагларының гүндогар чети, гаялы даг.

Гвадалахара — 1. Испанияда шәхер ве провинция. Бу ат *Вади-ал-Карака* диен арапча адың испанча үйтгедилен гөрнүшидир. *Вади* „дeря", *ал*—артикл (гошулма), *Карака*—шу ердәки Энарес дерясының гадымы ады, Ибериялыларың дилинде *Карака* я-да *Карука*—„дашлы" диймекдир. 2. Мексикада улы шәхер. 1531-нжи йылда бу ери испанлар басып алып, оңа өз догдук меканының адыны дакыпдырлар.

Гвадалквивир — Испанияда деря. Бу ат арап дилиндәки *Вадиэл-Кебир* („улы деря") диен сөзлерден дир.

Гваделупа — 1. Испанияда деря. Араплар Испанияны басып алмаздан өң, бу деря *Луп* (латын дилинде *лупус*—„мөжек", „бөри") дийилйән экен. Араплар оңа өз сөзлерини гошуп, *Вади-эл-лубб* („Луп деряcы") гөрнүшинде уланыпдырлар. Соңра бу ат испан дилинде

Гваделупа гөрнүшине гечипдир. 2. Вест-Индияда Кичи Антил адаларынын бири. 1493-нжи йылда Колумб тарапындан ачылан бу ада Испаниядакы Гваделупа дерясынын кенарында ерлешен монастырын ады дакыляр.

Гвадиана — Испанияда дерят. Араплар гелмезден өң оңа *Анас* („деря", „сув") дийилйән экен. Араплар бу сөзүң манысына дүшүнмән, бу адын өнүнден „деря" манысындакы өз сөзүни гошупдырлар: *Вади-Анас (Вадиана*, испанча *Гвадиана)* — „деря дерясы".

Гвардафуй — Африканың гүндогар кенарында улы бурун. Бу ады португалларың „этийэч", „хабардар" манысындакы *гуардафу* сөзүнден хасапляярлар. Ровайята гөрә, шу ердәки магнитли даглар кенара якын гелен гәмилериң демир шайларыны, чүйлерини чекип алып, олары дагадып, сува гарк эдйән экен. Бу адың якындакы дагың Җару Хафун диен арапча адындан болмагы хем мүмкиндир.

Гвардейск — РСФСР-иң Калининград областында шәхер. Оңа 1946-нжы йылда Совет Гошунының гвардиячы бөлүмлериниң хорматына шейле ат гоюлды. Өң немецлер оңа *Тапиау* диййәрдилер.

Гватемала — Меркези Американда дөвлет ве онуң пайтагты. Бу адың манысыны дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) ерли индей диллеринде „улы агачлы ер"; б) „чүйрүк агачлы ер"; в) ерли туендалларың дилинде *У-хат-з-мал-ха*- „сув гусян даг". Шу ерде сув чыкян Агуа диен вулкан бар.

Гвиана — Гүнорта Американың демиргазыгында гин территория, колонизаторлар тарапындан бирнәче бөлеге бөлүнен юрт. Бу ат ерли индейлериң бир тайпасының адындандыр.

Гвинея — Африканың гүнбатарында дөвлет. Бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) бербер дилиндәки *агвинау* („гаралар") диен сөзден; б) берберлериң *кинава* тайпасының адындан; в) орта асырлардакы *Җенне (Генне)* шәхериниң адындан. Гвинея диен ат соңра шу ердәки улы айлага-да гечипдир.

Гданьск — Польшада шәхер, Балтика дензиниң кенарында улы порт. Барып б. э. башларында бу ат *Годанус* гөрнүшинде душ гелйәр. Шәхер Тевтон (немец) ордени тарапындан басылып алнандан соң, онуң ады *Данциг* гөрнүшинде үйтгедилйәр. Гданьск диен ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) *гуте (готлар)* сөзүнден;

б) *гуде* („токай", „өсүмлик") сөзүнден; в) гъд („өл", „чыглы") сөзүнден.

Гдыня — Польшада шәхер, Балтика деңзиниң кенарында порт. Бу ат Гданьск сөзи билен асылдашдыр. Сер. Гданьск.

Гейдельберг — ГФР-де шәхер. Немец дилинде *гейдельбере* — „черника" (мивели өсүмлигиң ады); *берг* — „даг" („черникалы даг").

Гекла — Исландияда вулкан. Исланд дилинде *хекла* — „телпек", „башлык" (дашкы эшигиң баша гейилйән бөлеги, капюшон). Бу ат депәниң үстүни бүрәп дуран буг билен багланышыклыдыр.

Геленжик — Краснодар үлкесинде, Гара деңзиң кенарында курорт шәхери. Бу ады „гелинжик" дийип дүшүндирйәрлер ве XV асырың ахырында бу ери түрклериң басып алмагы, онуң овадан гызларының Түркийә сүрлүп экидилмеги билен багланышдырярлар.

Гелиболу — Түркийәниң Европа бөлегинде, Дарданел богазының кенарында шәхер. Бу ат гадымы грек дилинде „овадан шәхер" манысыны аңладан Каллиполис диен адың түркчелешдирилен вариантыдыр.

Геллеспонт — сер. Дарданел богазы.

Гельголанд — Эльба дерясының Демиргазык деңзе гуйян еринде ГФР-е дегишли ада. Бу ады ики хили дүшүндирйәрлер: а) немец дилинде „мукаддес ер" диен маныда, чүнки адада бутпаразларың сежде эдйән ери бар экен; б) гадымы фриз дилинде „белент ер" диен маныда, чүнки ада деңзиң сувундан хас ёкары сайланып дур.

Генже — Азербайжандакы Генжечайың боюнда ерлешен гадымы шәхер, Нызамы Генжевиниң доглан ери. Хәзирки ады Кировабат.

Генриетта — Гүндогар Сибирь деңзинде Де-Лонг адаларының бири. 1879-нжы йылда Де-Лонгуң „Генриетта" гәмисинде шу ерде барлаг гечирени ве аданы ачаны үчин, оңа шол гәминиң ады дакыляр.

Гент — Бельгияда шәхер. Бу ат кельт дилиндәки *кондати* („ики деряның чатрыгы") сөзүндендир.

Генуя — Италияда гадымы шәхер. Бу ат кельт дилиндәки *гена* („агыз", „деряның аягы, ягны деңзе гуюлян ери") сөзүндендир.

Георгиу-Деж — РСФСР-иң Воронеж областында Румыния Компартиясының гөрнүкли ёлбашчысы ве дөвлет

ишгәри Г. Георгиу-Дежиң (1901—1965) хатырасына ат дакылан шәхер. Өңки ады *Лиски*.

Гера — ГДР-де шәхер. Бу сөз илки шу ерден акян деряның ады болуп, ол XII асырда *Гераха* гөрнүшинде душ гелйәр. Алымларың пикириче, гидроним немец дилиндәки *геро* („пахна“) ве *аха* („сув“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Гераклион — Грецияның Крит адасында шәхер. Оңа гадымы грек мифологиясының гахрыманы Гераклың хатырасына шейле ат дакылыпдыр. Бу шәхере *Кандия* хем дийилйәр.

Герируд — Овганыстанда деря, Тежен дерясының ёкары акымы. Бу ат Хыратруд („Хырат дерясы“) диен адың гысгалан гөрнүшидир. В. А. Никонов оны *Харваидруд* (Эйран диллеринде „бол сувлы деря“), Э. М. Мурзаев болса „даг дерясы“ дийип дүшүндирйәрлер. Сер. Хырат.

Германия — Германия Демократик Республикасының (ГДР-иң) ве Германия Федератив Республикасының (ГФР-иң) атлары. Бу юрда немецлериң өзлери *Дойчланд*, латын дилинде *Германия*, французлар *Аллемагне*, гүндогар юртлары *Алмания*, финлер *Сакса* диййәрлер. Германия диен ат *германлар* диен халкың ады билен багланышыклыдыр.

Герцеговина — Югославияның бир бөлеги. Бу ат немец дилиндәки *герцог* сөзүнден болуп, орта асырларда хөкүмдарың титулыны аңладыпдыр. 1448—1483-нжи йылларда, түрклер бу ери басып алмаздан өң, ол өзбашдак герцоглык хем болупдыр.

Гессен — ГФР-де юрт (область). Бу ат *хессилер* диен тайпа билен багланышыклы болса герек.

Гёрлиц — ГДР-де, Нейсе дерясының кенарында шәхер. Шу деряның Польша дегишли бейлеки кенарында-да хут шейле атлы шәхер бар, йөне ол поляк дилинде *Згожелец* гөрнүшинде башга хилирәк уланылйәр. Бу атлар славян диллериндәки *згорелец*, *горелый* (ягны „янан“, „көен“, „от алан“) сөзүнден эмеле гелипдир.

Гётеборг — Швецияда шәхер. Бу ат „готларың галасы“ диен манысындадыр. *Гот* — халк ады. Б. э. өң бу халк шу этрапда яшапдыр.

Гёттинген — ГФР-де шәхер. Немец дилинде бу адың „чеменликдәки оба“ диен манысы бар.

Гжатск—РСФСР-иң Смоленск областында Гжать. дерясының боюнда 1776-нжы йылда дөрән шәхере В. Н. Топоровың пикиринче, бу ат Балтика диллеринде „токай“, „гырымсы агач“ ялы маныларың аңладяр.

Гибралтар—Пиреней ярым адасының гүнортасында даг ве богаз. Бу ат арапларың *Җебел-эл-Тарик* („Тарикиң дагы“) сөзлериниң үйтгән гөрнүшидир. *Тарик*—711-нжи йылда шу богаз билен Африкадан Европа гечен арап серкердесиниң адыдыр.

Гиза—Мүсүрде велаят ве Каириң этегинде шәхер. Арап дилинде бу ат „чәгелик“ диен маныдадыр.

Гильберт адалары—Юваш океанда Микронезия дегишли адалар топлумы. Булары 1788-нжи йылда иңлис деңизчилери Ж. Гильберт ве Маршалл ачяр. Олара Ж. Гильбертиң ады дакыляр.

Гильменд—Овганыстанда деря. Б. э. өңки IV асырда *Хэтумат* гөрнүшинде уланылан бу ады „көпрүли“ дийип дүшүндирйәрлер.

Гилян—Эйранда тарыхы велаят. Парс дилинде *гилян* сөзи „батгалы“ диймекдир.

Гималай даглары—Азияда даг системасы, дүнйәде иң белент даг. Бу ады көпленч санскрит дилиндәки *хима* („гар“) ве *алая* („өй“, „юрт“) сөзлеринден хасаплап, „гарлы юрт“, „гарыстан“ дийип дүшүндирйәрлер. Бу адың „гарлы даг“ манысының тарапыны тутянлар хем бар.

Гиссар дагы—сер. Хасар дагы.

Гладбах—ГФР-де, Рейн дерясының боюнда шәхерлер. Немец дилинде *глад*—„ялпылдаян“, „ялдыравук“, *бах*—„чешме“.

Глазго—Великобританияда (Шотландияда) шәхер. Бу ат кельт дилинде „гөк токай“ я-да „гөк токайлы кенар“ диен маныдадыр.

Гларус—Швейцарияда шәхер ве кантон. IX асырда җүлгәниң ады болан бу сөзи латын дилиндәки *кларус* („ягты“, белки, „токайдан арассаланып, гүн дүшер ялы эдилен ер“) сөзи билен багланышдыряблар. Башга пикире гөрә, бу ат ерли монастыра хемаят эден католик руханысы Гиляриусың адындандыр.

Глоговац, Глоговица—Югославияда деряларың ве энчеме илатлы пунктларың атлары. Бу атлар серб-хорват диллеринде „боярышник“ манысында уланылян *глог* сөзи билен багланышыклыдыр.

Гнезно—Польшада шәхер, поляк дөвлетиниң көне меркезлериниң бири. Илкинжи гезек латын документлеринде *Гнездна* гөрнүшинде душ гелйән бу ат славян диллериндәки *гнездо* („хөвүртге") сөзүндендир. Өз эсасы манысындан башга-да, дүрли славян диллеринде бу сөзүң энчеме манысы бар. Меселем, поляк дилинде ол „төвереги белентлик билен гуршалан чукур ер", „дашы беркидилен ер" ялы манылары хем аңладяр,

Гоби—Монголияда ве Хытайда гиң чөллүк. Монгол дилинде *гоби* сөзи „чөл" манысындакы географик терминдир. Хытайда бу гиң чөле *Шамо* („чөл деңзи") диййәрлер.

Гобустан—Азербайжанда, Бакувың якынында даг (хәзир ачык тарыхы музее өврүлен бу ерде дашларың йүзүне чекилен өрән гадымы шекиллер сакланыпдыр). Түрки диллерде *кобы, гобы* „даг жүлгеси", „гуры жар" ялы манышдадыр; *стан*—„юрт".

Годавари— Хиндистанда деря. Дравид дилинде бу адың манысы „серхет дерясы".

Гозд—Польшада, Чехословакияда ве Югославияда дагларың хем-де энчеме илатлы пунктларың атлары. Славян диллеринде *гозд, гвозд* „токай".

Голландия—сер. Нидерландлар

Гольфстрим—Атлантик океанда йылы акым. Бу ат иңлис дилинде „айлагдан башланян акым" диен манышдадыр, чүнки бу акым Мексика айлагындан башланяр.

Гольштейн—ГФР-де тарыхы область, Шлезвиг-Гольштейниң бир бөлеги. Бу ат „токай обасы" диен маныда йүзе чыкыпдыр

Гомель—Белоруссияда шәхер ве область. В. А. Никонов бу ады *гом* (*хом, холм,* ягны „байыр") сөзүнден чаклаяр.

Гондурас—Меркези Америкада дөвлет. Испан дилиндәки бу ат „чуңлук" диен маныда болуп, ол кенаряка сувларың чуңлугы билен баглы болса герек.

Гонконг—сер. Сянган.

Гонолулу—Гавайа адаларында шәхер. Гавай дилинде *гоно* „гәми дуралгасы," *лулу*—„юваш", „асуда" диймекдир.

Гонрат—Гарагалпагыстанда шәхер. Бу ат шу ерде яшаян гонрат тайпасы билен багланышыклыдыр. *Гон-*

рат сөзүни көпленч „гоңур ат“ дийип дүшүндирйәрлер.

Горбатов—РСФСР-иң Горький областында, Ока дерясының кенарында шәхер. XVI асырда бу ере ве оба *Мещерская поросль* („мещер диен халкың я-да князь Мещерскиниң яш токайы, нахалханасы“) дийилйән экен. Иван Грозный дөврүнде ол обаның төверети князь Андрей Горбатый-Шуйскә дегишли болупдыр. Ол ерде тәзе дөрән оба хем шу князың *Горбатый* („бүкри“) диен лакамы эсасында *Горбатово* диен ат берилйәр. 1779-нжы йылда Мещерское ве Горбатово обалары бирлешип, Горбатов шәхери эмеле гелйәр.

Горгандепе—Тәжигистанда шәхер ве область. Бу шәхере онуң ортасындакы белент горганың („галаның“) ады дакылыпдыр. Бу депәниң үстүнде хәзир дынч алыш җайлары ве ресторан ерлешйәр. Тәжик дилинде *Курган-Теппа*, рус дилинде *Курган-Тюбе* гөрнүшинде уланылян бу ат шу ерде яшаян түркменлер ве өзбеклер (лакайлар) тарапындан дөредилипдир.

Гори—Грузия ССР-нде шәхер. Бу ат гүрҗи дилиндәки *гори* („даг“) сөзүндендир, чүнки шәхериң ортасындакы белент гаяда гала бар.

Горки—РСФСР-иң Европа бөлегинде энчеме илатлы пунктларың атлары. Рус дилинде *горки*—„депелер“, „байырлар“, „дагҗагазлар“ ялы манылары аңладып, шол ерлерде бир я-да бирнәче депәниң бардыгыны билдирйәр. Москваның этегиндәки *Ленинские горки* хем шу сөздендир.

Горн—Отлы Ер адаларының бириси, Гүнорта Американың иң гүнорта нокады. Бу аданы 1616-нжы йылда Голландияның Горн шәхеринден гайдан экспедиция ачяр ве оңа шу ады дакяр. Голланд дилинде *горн* сөзи „шах“ диен маныдадыр.

Городец—РСФСР-иң Горький областында, Волганың кенарында порт шәхер. Рус дилинде бу ат „шәхерҗик“ диен маныдадыр.

Городок—УССР-иң Львов ве Хмельницкий, БССР-иң Витебск областларында шәхерлер. Славян диллеринде бу ат „шәхер“, „көне шәхериң галындылары“ диен маныны аңладяр.

Горький—РСФСР-де шәхер. 1221-нжи йылда Ока ве Волга деряларының гошулышян еринде гала салнып,

оңа Нижний Новгород („Ашакы Новгород“) диен ат дакыляр, чүнки ол Бейик Новгороддан ашакда ерлешйәр (башга пикире гөрә, шәхер Оканың кенарындакы көне Новгороддан ашакда ерлешипдир). Чувашлар бу шәхере *Чулхула* („даш гала“), марилер болса *Угарман* („тәзе гала“) диййәрлер. 1932-нжи йылда шәхере бейик языжы, шу шәхерде доглан М. Горькиниң ады дакылды.

Готвальдов — Чехословакияда шәхер (өңки ады *Злин*). Оңа Чехословакия Компартиясының ёлбашчысы, Чехословакия республикасының президенти К. Готвальдың (1896—1953) ады дакылды.

Готланд — Швецияда Балтика деңзиниң бир адасы. В. А. Никонов бу ады *гот* диен халкың ады билен багланышдыряр (немецче *ланд*—„ер“, „область“, ягны „готларың ери“).

Гошкөпри — Хорезм областында посёлок. Бу ат „гоша көпрүли (яп)“ диен маныдадыр.

Гөгелдаш — Бухарада Магтымгулының окан медресеси. Бу ады „көңүлдеш“, „доган“ дийип дүшүндирйәрлер.

Гөкдепе — Ашгабат областында посёлок, район, тарыхы гала, демир ёл станциясы. Узакдан гаралып гөрүнйән депелере *Гөкдепе* я-да *Гарадепе* дийилйәр. Гөкдепе галасы хәзирки посёлокдан 10-12 км гайрада ерлешйән экен (оңа *Шәхрихайбар* хем диййәрлер). Гечен асырда ерли илат хәзирки галаны салып, оңа көне Гөкдепе галасының адыны дакяр.

Гөк Нил — Нил дерясыны эмеле гетирйән ики деряның бири (бейлекиси *Ак Нил*). Бу адың „гөк сувлы Нил“ диен манысы бар.

Гөкча — сер. Севан.

Гөкчай — Азербайжанда гөк сувлы чешмәниң (Гөкчайың) ады дакылан шәхер.

Градец-Кралове — Чехословакияда шәхер. *Градец*— „шәхержик“, „гала“, *кралове*—„королева“, „королың аялы“ диймекдир, чүнки бу шәхер XIII асырда чех королларының дул аялларына совгат эдилипдир.

Гранада — Испанияда (Андалузияда) шәхер. Рус дилинде көпленч *Гренада* гөрнүшинде языляи бу ады *гранат* („нар“) сөзи билен багланышдырярлар.

Гран-Чако — Гүнорта Америкада (Аргентинада, Парагвайда ве Боливияда) гиң дүзлүк. Бу ат испан ди-

линдәки *гранде* („улы“) ве ерли гуарани индейлериниң *чако* („ав эдилйән мейдан“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Гренландия—Демиргазык Бузлук океанда Дания дегишли иң улы ада. Даниялыларың дилинде бу ат „яшыл юрт“, „өсүмликли юрт“ диен манывадыр. Көп ери галың буз билен өртүлен бу ёвуз тебигатлы юрдуң гүнорта кенарында томус айларында гөк отларың ве кәбир гырымсы агачларың гөк саяңлыгы үчин, илки аданың шу кенарына, соңра онуң әхли ерине шейле ат дакыляр.

Гренобль — Францияның гүнорта-гүндогарында шәхер. 381-нжи йылда бу ат *Грацианополис* гөрнүшинде душ гелйәр, *Грациан*—рим императорының ады; *полис*—„шәхер“.

Греция — Балкан ярым адасында дөвлет. *Греклер*—шу ярым аданың Италия дегишли территориясында яшан халкың ады. Бу юрдуң ресми ады *Эллада* („эллинлер юрды“, греклер өзлерине *эллинлер* дийийәрдер). Ир дөврүде бу юрда *Юнан* хем дийлипдир.

Гринвич — Темза дерясының кенарында Лондон шәхериниң бир бөлеги. Иңлис дилинде *грин*—„яшыл“, *вич*—„оба“. Бу ады „яшыл гәми дуралга“ дийип хем дүшүндирийәрлер. Бу шәхер үстүнден Гринвич (нола дең) меридиан „гечирилен“ астрономик обсерваториясы билен мешхурдыр.

Гродно — БССР-де шәхер ве область. Бу ат славян диллериндәки *город* („шәхер“) сөзи билен асылдаш болуп, „гала“, „төвереги гала билен гуршалан шәхер“ диен маныны аңладяр.

Грозный—Чечен-Ингуш АССР-ниң пайтагты. 1818-нжи йылда шу ерде *Грозная* („хайбатлы, „гүйчли“) диен рус галасының дүйби тутуляр. Түрклериң гаршысына гурлан бу гала 1870-нжи йылда Грозный шәхери диең ат дакыляр.

Гронинген — Голландияда шәхер ве велаят. Бу ат герман диллериндәки *грон* („гөк“) ве *гейм* („юрт“, „оба“) сөзлеринден хасыл болупдыр.

Грузия, Грузия ССР-и, ГССР—Кавказда союз республика. Б. э. өңки I мүңйыллыкда Грузияның бир бөлегине *Колхида* дийилйән экен (*колхлар*—халк ады). Иберлер диен халкың ады боюнча бу юрда *Иберия* хем дийлипдир. Гүндогар юртларында, шол санда

Түркменистанда грузинлере *гүрҗүлер*, оларың юрдуна болса *Гүрҗүстан* дийилйән экен. Шу адың *гурзи*; *гүрҗи* гөрнүшинден рус дилиндәки *гурзин*, соңра *грузин* ве *Грузия* диен атлар йүзе чыкяр. Гүрҗүлер өзлерине *картвеллер*, юрдуна болса *Сакартвело* диййәрлер.

Грязи — РСФСР-иң Липецк областында шәхер. Онуң ады рус дилиндәки *грязь* („батга", „палчык") сөзүндендир.

Грязовец — РСФСР-иң Вологда областында шәхер. Бу ат хем *грязь* („батгалык") сөзи билен баглыдыр.

Гуам — Юваш океанда Мариа адаларының иң улусы. Испанлар 1521-нҗи йылда католик дининиң Сан Гуан („мукаддес Гуан") байрамчылыгы гүнүнде шу аданы ачып, оңа шол гүнүң адыны дакярлар. Гуан соңра Гуама өврүлйәр,

Гуандун — Хытайың гүнорта-гүндогарында шәхер ве велаят (өң рус дилинде *Квантун* хем дийилйәрди). Бу ады „ёлуң гүндогарындакы" я-да „Гуан диен ериң гүндогарындакы" дийип ики хили дүшүндирйәрлер.

Гуанси — Хытайың гүнортасында тарыхы область, хәзир Гуанси-Чжуан автоном районы. Бу ады „Гуаның гүнбатарындакы" дийип дүшүндирйәрлер.

Гуанчжоу — Хытайда улы шәхер, Гуандун велаятының меркези. Оңа *Кантон* хем дийилди (бу ат Гуандун диен адың иңлисче ёйлан гөрнүшидир). Хытай дилинде *гуан*—„гиң", *чжоу* болса „меркези шәхер" диен маныдадыр.

Гуаякиль — Экуадорда шәхер ве айлаг. Бу ат ерли индейлериң *гуанквилла* тайпасының адының испанчалашдырылан гөрнүшидир.

Губа — Азербайҗанда шәхер, район. Ерли алымлар бу ады тайпаның я-да тиребашының адындан чаклаярлар.

Губадаг — Дашховуз областында даг. Гызгылт-гоңур реңкли даглара Губадаг дийилйәр.

Губкин — РСФСР-иң Белгород областында шәхер. Курск магнит аномалиясының өзлешдирилип башланмагы билен, 1930-нҗы йылда шу ерде посёлок дөрәп, оңа гөрнүкли совет геологы академик И. М. Губкиниң (1871—1939) ады дакылды. И. М. Губкин 20-нҗи йылларың башында В. И. Лениниң гөркезмеси билен КМА-да гечирилен геологик барлаглара ёлбашчылык этди.

Гудзон — АБШ-да Нью-Йорк шәхериниң янындан акян дерья ве онуң гуйян айлагы. Булара 1609—1610-нжы йылларда шу этрапларда барлаг гечирен иңлис алымы Генри Гудзоның (1550—1611) ады дакылыпдыр, Гудзон деряны *Демиргазык деря* дийип атландыряр, эмма бу ат кабул эдилмейәр.

Гужарат — Хиндистаның демиргазык-гүнбатарында бир штат. *Гужарат*—шу ерде яшаян миллетиң ады.

Гузар — Өзбегистан ССР-ниң Кашгадеря областында шәхер. Бу ат „гүзер“ сөзүндендир.

Гуйлинь — Хытайда шәхер. Хытайча *гуй*—агач ады (кассия); *линь*—„токай“.

Гуланлы — Каспи деңзинде Газагыстаның Гурьев областына дегишли ада („гуланлы ада“). Бу ады рус дилинде *Кулалы* гөрнүшинде язярлар.

Гуллар кенары (русча Невольничий берег)—Африкадакы Гвинея айлагының кенарында, Нигер ве Вольта деряларының аралыгында гиң кенар, XVI-XVIII асырларда негрлериң көпчүликлейин тутулып, колонизаторлара сатылан ери.

Гумбольдт-Ривер — АБШ-ның Невада штатында деря. Оңа немец алымы ве сыяхатчысы, Демиргазык Америкада көп ылмы-барлаг ишлерини гечирен Александр Гумбольдтың (1769—1859) ады дакылыпдыр; *ривер*—„деря“. Бу алымың адына Калифорнияда айлаг, Америкада ве дүнйәниң бейлеки бөлеклеринде шәхерлер, көллер хем бар.

Гумгорган — Өзбегистан ССР-ниң Сурхандеря областында шәхер, өң гала („гумдан салнан горган“).

Гурон — АБШ ве Канада аралыкдакы Улы көллер топлумындакы көллериң бири. *Гуронлар*—европалылар тарапындан шу этрап басылып алынмазындан өң көлүң кенарында яшан индей тайпасының адыдыр.

Гурьев — Газагыстанда шәхер, область, Урал дерясының аягында порт. XVII асырда шу ерде Гурий диен балыкчы өз огуллары билен агач жайлар гуряр. Оңа *Яйык шәхери*, 1708-нжи йылдан соң болса *Гурьев* диен ат дакыляр.

Гурьевск — Калининград областында шәхер (өңки немецче ады Нейхаузен). Оңа 1946-нжы йылда Совет Союзының Гахрыманы генерал-майор С. С. Гурьевиң ады дакылды. Бу генерал 1945-нжи йылда Кенигсберг угрундакы сөвешде вепат болды.

Гусев — Калининград областында шәхер (өңки немецче ады Гумбинен). Оңа 1946-нжы йылда шу шәхер угрундакы сөвещде батырлык гөркезен капитан, Совет Союзының Гахрыманы С. И. Гусевиң ады дакылды.

Гусиное — Бурятыстан АССР-нде көл. Русча *гусиное*—„газлы" (ябаны газа бай көл) диймекдир. Көлүң өңки ады *Хулнор*, якутча *хул* „көл", бурятча *нор* хем „көл".

Гусь-Железный — РСФСР-иң Рязань областында шәхер. *Гусь*—деряның ады, Оканың чеп голы. Бу ады *кууси*, *куз* („ёлка агажы") сөзи билен баглаярлар, онуң *ус* („сув", „деря") манысында болмагы-да мүмкиндир. *Железный*—„демир (заводы)" диен маныдадыр, чүнки XVIII асырда шу деряның боюнда демир ве хрустал заводлары хем-де посёлоклары гурлуп, оларың биринжисине *Гусь-Железный*, икинжисине хем *Гусь-Хрустальный* диен ат дакыляр.

Гусь-Хрустальный—РСФСР-иң Владимир областында шәхер. Адың манысы барада сер.: Гусь-Железный.

Гута — Славян юртларында, ылайта-да Польшада ве Украинада шәхерлер, обалар. Поляк дилинде *гута*—„завод" (металлургия я-да айна заводы).

Гушгы (русча Кушка) — Мары областында шәхер, район, ССР-иң гүнорта нокады, деряжык. Бу ат овган ве түркмен диллериндәки *кушк, көшк* сөзүндендир, чүнки Овганыстаның даглык районларында кичирәк галалара, диңлере *көшк* дийлипдир. Гушгы шәхериниң орнуна өң *Шыхыжүнейит* дийилйән экен. 1885-нжи йылда Пенди оазиси руслар тарапындан эелененден соң, олар шу ерде гала салып, оңа Гушгының якынында, Овганыстаның территориясында ерлешен Көшк обасының адыны дакыпдырлар (рус дилиниң канунына эсасында Кушк сөзи соңра Кушка гөрнүшине гечипдир). Руслар шу ердәки деряны хем *Кушкинка* („Гушгы дерясы") дийип атландырярлар. Ерли илат оңа өңем, хәзирем *Моруң сувы* диййәр.

Гүлүстан — Сырдеря областының меркези. Мүрзечөл өзлешдирилип, гүлзарлыга өврүлип башлаңдан соң, 1961-нжи йылда оңа шу ат гоюлды.

Гүнорта Африка Республикасы, ГАР — Гүнорта Африкада дөвлет. 1910-нжы йылда иңлис колониялары бирлешип, шу дөвлети эмеле гетирйәр.

Гүнорта Хытай деңзи — Хытайың гүнортасында дениз. Хытайча ады Наньхай—„гүнорта дениз".

Гүрген — Эйранда тарыхы область, деря, шәхер, айлаг, Каспиниң гадымы атларының бири. *Гүрген*—шу этрапда яшан гадымы халкың адыдыр. Бу ат *горг* („мөжек", „бөри") сөзүнден ве көплүк саның *-ан* гошулмасындан дуряр.

Гүрҗүстан—Гүндогар юртларында, шол санда Түркменистанда Грузия сөзүне дерек йөргүнли уланылан ат. Сер. Грузия.

Гүрлен — Хорезм областында район ве посёлок. *Гүрлен*—тайпа ады.

Гызыларбат—Красноводск областында шәхер, район, демир ёл станциясы. Илкинҗи гезек XIV асырда Гызылрабат формасында душ гелйән бу ат шәхердәки халы артелиниң орнунда гурлан гызыл рабада (кервен-сарая) дегишли экен. Рабат гызыл керпичден салнып-дыр. Түркмен дилиниң фонетик кануны эсасында *рабат* сөзи соңра *арбада* өврүлйәр (*Гызылрабат—Гызыларбат*).

Гызылбайыр — Красноводск областында гиң байырлык (50х90 км). Магтымгулының дөредиҗилигинде көп душ гелйән бу ат байрың гызгылт реңки билен багланышыклыдыр.

Гызылгум — Орта Азияда, Сырдеря билен Амыдеря аралыкда улы гумлук. Бу ат гумуң реңки билен бағланышыклыдыр. Шу гумуң төверегинде яшаян түрки халклар (түркменлер, өзбеклер, газаклар) үсти өсүмликсиз, елиң ыгына ондан оңа сүйшүп йөрен чәгелере *гызыл* я-да *акгум* дийийәрлер. *Гызыл* диен шу географик термин соңра бу улы гумуң әхли ериниң тутуш ады хөкмүнде уланылмага башлаяр.

Гызылдаг — Түрки халкларың ерлешйән юртларында гызыл реңкли даглар. Бу атлары хер халк өз дилиниң фонетик кануларына уйгунлашдырыпдыр: *Кызылтаг, Кызылтау, Кызылтуу* ве ш. м.

Гызыл дениз — Хинди океанының бир бөлеги. Гадымы греклер оңа *Эритре* („гызыл дениз") дийипдирлер. Илки португаллар, соңра руслар ве бейлеки халклар хем бу ады өз диллерине терҗиме эдипдирлер. Адың йүзе чыкыш себәбини дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) гызыл моллюскларың сува гызыл реңк берйәнлиги үчин; б) кенарың реңки билен баглы: в) гадымы

гимаритлер („гызыл") тайпасының адындан ве ш. м.

Гызылдере — Дагыстан АССР-нде мис кәнине бай дере; түрки халкларың яшаян ерлеринде энчеме дере атлары.

Гызыл деря (Вьетнамда Хонг ха, рус дилинде Красная) — Хытайың ве Вьетнамың территорияларындан акян деря. Əхли диллерде онуң ады „гызыл деря" диен маныдадыр, чүнки онуң буланык сувы мелемтил-гызыл гөрүнйәр.

Гызылкак — Газагыстаның демиргазыгында Гараеув ве Аксуват деряларының гызгылт сувуның гуюлян көли. *Как*—„сув йыгнанян ой", „көл" диен маныдадыр.

Гызылорда — Газагыстаның гүнортасында шәхер ве область. 1820-нжи йылда Кокант ханлары тарапындан дүйби тутулан гала *Акметжит* диен ат берилйәр (ак метжит бар экен). 1853-нжи йылда рус генералы Перовский бу галаны аландан соң, онуң ады *Перовск* диен ат билен чалшырыляр. Совет дөврүнде (1925-нжи йылда) шәхере газакча *Гызылорда* диен ат дакыляр. Бу ерде *гызыл*—совет дөврүни хәсиетлендирйән эпитет; *орда*—„гала", „шәхер".

Гызылөзен — Эйранда гызгылт сувлы деря. Түрки диллерде *өзен*—„деря" диймекдир.

Гызылсув, Кызылсу — Түрки халкларың яшаян территориясында энчеме деряларың ве чешмелериң атлары. Гызыл реңкли даг жынсларыны ювянлыгы себәпли, буларың сувы гызгылтдыр.

Гызыл Яр (русча Красный Яр) — Волга боюнда илатлы пунктларың ве посёлокларың атлары. Рус дилинде „учут гая" диен маныда түрки диллерден гечен *яр* сөзи *ярмак* ве *жар* сөзлери билен асылдашдыр. *Гызыл*—гаяның реңкини билдирйәр. Шу төверекде *Ак Яр* хем бар.

Гыпжакдеря—Гарагалпагыстанда Амыдеряның Арала гуйян шахаларының бири. *Гыпҗак* (рус дилинде *половец*)—этник ат, манысы „говак".

Гыргызыстан — Орта Азияда союз республика. Бу ат „гыргызлар юрды" диен маныдадыр.

Д

Давлеканово — Башгырдыстанда шәхер (башгыртча *Дәүләкән*). Бу ат Дәүләтхан (Дәүләткән//Дөвлетхан) диен адамың ады билен багланышыклыдыр.

Даглы Гарабаг автоном областы (азербайжанча Даглыг Гарабаг Мухтар Вилайети) — сер. Гарабаг.

Дагомыс — Гара деңзиң кенарында, Сочиниң якынында ер ады. Бу ады черкес дилиндәки *дэгу мэз* („гүр токай") ве убых дилиндәки „сувуң ичиндәки даг" сөзлериндеи хасаплап, ики хили дүшүндирйәрлер.

Дагыстан — РСФСР-иң составында (Демиргазык Кавказда) автоном республика. Түрки диллерде бу ат „даглы юрт", „дагыстан" диен маныдадыр.

Дакар — Африканың гүнбатарында Сенегалың пайтагты. Бу ат волоф диен ерли халкың дилинде „сувсуз" диен маныдадыр, чүнки 1857-нжи йылда балыкчылар посёлогының орнунда, вулканың эмеле гетирен депелериниң үстүнде бу шәхериң дүйби тутуляр.

Дакка — Бангладешиң пайтагты. Бу ады бенгалларың хасыл худайының (аял худайың) ады билен баглаяышдырярлар.

Дакота, Гүнорта ве Демиргазык Дакота — АБШ-ның ики штаты. *Дакота*—ерли индейлериң бир тайпасының ады болуп, „хакыкы адамлар" я-да „союздаш" диен маныны аңладяр.

Далайнор — Хытайың Ичерки Монголия автоном областында көл (онуң хытайча ады *Хулуньчи*). Бу ады монгол дилиндәки *далай* — „мукаддес" ве *нор* „көл" сөзүнден хасаплаярлар, эмма *далай* сөзүниң „деңиз", „улы көл" манысында болмагы хем мүмкиндир (бурят ве монгол диллеринде бу сөз шол маныда хем уланыляр).

Далмация — Югославияда, Адриатик деңзиң гүндогар кенарында тарыхы область. Бу ат „далматлар диен халкың юрды" диен маныда йүзе чыкыпдыр.

Дамаск — Сирияның пайтагты. Үч мүң йыл мундан өң хем бар болан бу ады (арапча *Дамашк, Дымашк* сөзүни) семит диллеринде „пейдалы" манысында уланылян сөз билен багланышдырярлар.

Дания (данларың дилинде Данмарк) — Демиргазык Европада дөвлет. Бу ат *дан* диен халкың адындан ве немец дилиндәки *марк* („серхет", „арачәк") сөзүндендир.

Дарваз — Тәжигистанда, Пенч дерясының ики кенарында ерлешен даглык юрт, жүлге, даг герши. Бу ат

тәжик дилиндәки *дарваз* („дервезе") сөзүнден болуп, дар жүлгәни аңладяр.

Дарг-Кох —Демиргазык Осетия АССР-нде даг. Осетия дилинде бу адың манысы „узын даг".

Дарданел богазы — Эгей ве Мермер деңизлериниң арасыны бирлешдирйән, Европа ве Азияның арасыны кесйән богаз (түрклер оңа *Чанакгала богазы* диййәрлер. *Чанакгала* — кенарда ерлешен шәхериң ады). *Дарданел* сөзи троянлар деврүнде шу ерде яшан ве оларың союздашы болан *дарданлар* диен халкың адындандыр. Бу халкың ады *Дарданус* шәхерине, шәхериң ады хем богаза дакылыпдыр. Гадымы греклер богаза *Геллеспонт* („Гел деңзи") дийипдирлер.

Даржилинг—Хиндистанда, Гималай дагларының гүндогарында шәхер. Бу адың манысы барада дүрли пикирлер бар: „йылдырымың көп чакян ери"; „гымматбаха дашлар меканы", „яйрап ятан гиң үлке" ве ш. м.

Дарлинг — Австралияда Муррей дерясының саг голтанды. Европалылардан илкинжи болуп, бу деряны 1828-нжи йылда капитан Ч. Стюарт тапяр ве оңа Гүнорта Уэльсиң губернаторы Ральф Дарлингиң адыны дакяр. Ерли илат бу деряның ёкары акымына *Кондамайн*, ортакы акымына *Балоин* я-да *Баруон*, ашакы акымына хем *Бирри* дийип ат берйәр.

Дармштадт — ГФР-де шәхер. VIII асырда *Дармундштадт* гөрнүшинде душ гелйән бу ат *Дармунд* (*Дармундольф*) диен адам адындан ве *штадт* („шәхер") сөзүнден дуряр.

Дартмур-Форест—Англияның гүнорта—гүнбатарында (Девоноширде) даг. Онуң ады үч сөзден дуряр: *Дарт*—деря ады; *мур*—„үсти өсүмлик билен өртүлен торф"; *форест*—„токай".

Дар-эс-Салам — Танзанияның пайтагты. Бу ат арап дилинде „парахат, саламат жай" диен маныдадыр, чүнки ол дүнйәниң дүрли күнжеклеринден гелйән сөвда кервенлерине ховпсуз ёл ве парахатлыгы вада эдижи эхенде дакылыпдыр.

Дарял, Дарял жүлгеси — Харбы Грузия ёлуның угрунда жүлге, Кавказ гершини Терек дерясының кесип гечйән ери. Бу адың биринжи *дар* бөлеги „гапы", „дервезе" манысындадыр. Онуң икинжи бөлегини *алан* диен халкың адындан хасаплаярлар.

Даугава — сер. Двина.

Даугавпилс — Латвия ССР-нде, Даугава дерясының боюнда шәхер. Бу ат латыш дилиндәки *Даугава* (деря ады) ве *пилс* („шәхер") сөзлериндендир. 1893-нжи йыла ченли Руссияда бу шәхере *Динабург* („Даугава шәхери"), соңра *Двинск* дийилди.

Дахау — ГФР-де шәхер, фашистлериң агалыгы дөвүрнде өлүм лагери. Бу ат немец дилиндәки *даха* — „батга" сөзүнден эмеле гелипдир.

Дашкент — Өзбегистан ССР-ниң пайтагты, Орта Азияның иң улы шәхери. Бирунының (973—1050) ве М. Кашгарының (XI) догры беллейишлери ялы, бу адың аслы — „дашдан салнан кентдир" (*кент* — „шәхер"). Араплар бу адың *даш* (*таш*) сөзүни *Шаш*, парс-тәжиклер *Чач* гөрнүшинде уланыпдырлар. Ир дөвүрлерде *Таркан, Бинкет, Чже-ши, Та-ши-хан, Чач, Шаш, Бурҗ-ал-Хиҗара* („даш шәхер") ялы атлары болан Дашкент шәхериниң адыны башгача дүшүндирйән алымлар хем көп, эмма хакыката хас якыны ёкардакы пикирдир.

Дашкесен — Азербайжанда шәхер, чиг демир магданының газылып алынян ери.

Дашховуз — Республикамызың демиргазыгында область, шәхер, район. Булара бишен керпичден эдилен гадымы ховзуң ады дакылыпдыр (диаметри 13—15 м болан бу ховуз шәхериң хәзирки 9-нжы кварталының 400 м гүндогарында ерлешйәр. Онуң дашлары соңра сөкүлип алныпдыр). Хыва ханы Аллатулы русларың Маңгышлакда салан Ново-Александровск диен галасындан хедер эдип, шоңа жогап хөкмүнде 1835-нжи йылда шу ховзуң якынында гала салдыряр. Муңа-да ховзуң ады гечйәр, чүнки ховзуң ады хас өң, 1817-нжи йылда-да агзаляр. Соңра галада ве онуң төверeклеринде бишен керпичден салнан бейлеки ымаратлар хем пейда боляр. Шонуң үчинем Вамбери: „Дашховуз говы гурлупдыр. Ол ичинде бирнәче сувлы ховузлары болан улы багың ортасында ерлешйәр" дийип язяр. Эмма бу биналарың әхлиси соңра юмрулыпдыр ве дашлары чекилипдир.

Двина — СССР-иң Европа бөлегинде Гүнбатар ве Демиргазык Двина диен ики улы деря. Буларың биринжисине латышлар *Даугава* („көп сувлы"), эстонлар *Вайна*, немецлер *Дүна* диййәрлер. *Двина* диен адың

манысы барада шейле чакламалар бар: а) фин-угр диллеринде „юваш“, „асуда“ я-да „чэгели“ диен манында; б) хинди-европа диллеринде „деря“ диен манында.

Дебрецен — Венгрияда шэхер. Адын манысы барада шейле пикирлер бар: а) адам адындан; адам ады болса гыпжакларын „депренмек“ сөзи билен асылдашдыр; б) славян диллериндэки *дебрь* („токайлы“) сөзүнден.

Девис богазы — Гренландия билен Баффин ери адаларынын арасындан гечйэн богаз. Оңа иңлис денизде йүзүжиси, шу ерлери барлан Жон Девисин (1550—1605) ады дакылыпдыр.

Девоншир — Англияда графлык. Оңа кельтлерин бир тайпасынын ады дакылыпдыр.

Дежнев бурны — Азия материгинин гүндогарындакы иң четки нокады, дагын улы бурны. 1648-нжи йылда рус алымы, казак С. И. Дежнев (1605—1673) дениз билен шу бурнуң дашындан илкинжи гезек айланып чыкяр ве оңа Улы Даш бурун я-да Чукот бурны дийип ат дакяр. Шу ачышын 250 йыллыгы билен багланышыклы бурна шу алымын адыны гойярлар.

Декан — Хиндистан ярым адасында белент яйла. Бу ат санскрит дилинде „гүнорта юрт“ манысыны аңладян *дакшина-папха* сөзлеринден эмеле гелипдир. Бу сөзлер аслында „сагдакы ёл“ диен маныдадыр. Умуман, *саг* ве *гүнорта*, *ёл* хем-де *юрт* сөзлерн топонимияда бири-бирини чалшып билйэр. Бу сөзлерин якынлыгы барада сер. Т и б е т, Й е м е н.

Де-Кастри — РСФСР-иң Приморье үлкесинде айлаг. Ерли илат тарапындан *Нянгмар* дийлип атландырылян бу айлагы француз денизчиси Лаперуз 1787-нжи йылда ачяр ве оңа Францияның шол вагткы дениз министри маркиз Ш. Де-Кастриниң адыны дакяр.

Дели — Хиндистаның пайтагты. Гадымы Индрапрастха шэхериниң орнунда X асырда гурлан бу шэхериң ады *Дехли* гөрнүшинде уланыляр. Бу адың манысы хениз анықланылан дэлдир. Делиниң көне бөлегине *Шажаханабат* дийилйэр. *Шажахан* (1592—1666)—Бейик моголлар империясының бир императоры; *абат*—„шэхер“.

Де-Лонг адалары — Гүндогар Сибирь деңзинде кичи адалардан ыбарат архипелаг. Олара 1879—1881-нжи йылларда шу ерде барлаг гечирен Америка-поляр

экспедициясының ёлбашчысы Ж. Де-Лонгуң (1844—1881) ады дакылыпдыр.

Делос — Эгей деңзинде ада. Бу ады албанларың *делл* („гүн", „шөхле") сөзи билен асылдаш хасаплаярлар ве оны роваят эсасында, ягны гадымы греклериң гүн ве нур худайы Аполлоның шу адада догландыгы билен багланышдырярлар.

Демавент — Эйранда даг, Эльбрус дагының иң белент нокады (5604 м). *Дунбавант* диен гадымы формасындан угур алып, оны „думанлы, түссели" дийип дүшүндирйәрдер (дагың япыларындан яныжы газ чыкяр). Башга пикире гөрә, дага онуң этегиндәки шәхериң ады дакылыпдыр. Адың манысы „мелгунлар (демонлар) галасы".

Демидов — РСФСР-иң Смоленск областында шәхер (өңки ады *Поречье* — „кенардакы ер"). Шәхере компартияның ерли уезд комитетиниң секретары болуп ишлән, 1918-нжи йылда болса контрреволюционерлер тарапындан вагшылык билен өлдүрилен Я. Е. Демидовың (1889—1918) ады дакылды.

Демиргазык Бузлук океан (русча Северный Ледовитый океан) — СССР-иң демиргазыгында ерлешен бузлук океан. 1935-нжи йылда СССР хөкүметиниң карары эсасында оңа шу ат дакылды. Өң онуң *Демиргазык Поляр деңзи, Арктика деңзи* ялы атлары барды.

Демиргазык деңиз (русча Северное море) — Европа материгиниң, Великобритания адасының ве Скандинавия ярым адасының аралыгында Атлантик океаның бир деңзи. Голландлар оңа „демиргазыкдакы деңиз" дийип ат дакыпдырлар.

Демиргазык юрт (русча Северная Земля) — Демиргазык Бузлук океанда СССР-е дегишли адалар. Рус деңизчиси Вилькицкий тарапындан 1913-нжи йылда ачылан бу адалара илки *Николай* II *адалары*, 1926-нжы йылда болса *Демиргазык юрт* диен ат дакылды.

Демиржи — Гүнбатар Түркиеде даг. Бу ат „демирчилер" сөзүнден эмеле гелипдир.

Денвер — АБШ-да Коларадо штатының меркези. Оңа шу ериң губернаторы генерал Денвериң ады дакылыпдыр. Өңки ады *Аурария* (латын дилинде „ал-

тынлы", чүнки ол илки алтын ювянларың посёлогы болупдыр.

Денов — Өзбегистан ССР-ниң Сурхандеря областында шәхер (оңа өң *Чаганиян* хем диййлипдир. *Чаганиян* я-да *Чаганруд*—монголча „ак сув"). *Денов*—тәжик дилинде „тәзе оба" диймекдир.

Дербент — Дагыстан АССР-нде шәхер, Каспи деңзинде порт. Бу ат Эйран диллериндәки *дер* („гапы") ве *бент* сөзлеринден эмеле гелип, „дервезе" диен маныны аңладяр, чүнки шу ерде Баш Кавказ гершиниң деңзе якынлашян еринде даражык җүлге, Европадан Алынкы Азия гечилйән гечелге бар. Араплар бу ере *Баб-ул-абваб* („баш дервезе") ве *Баб-ул-Хадид* („демир дервезе"), түрклер *Демиргапысы*, гүржүлер *Дагвискари* („деңиз дервезеси"), *эрменилер Җора дервезеси* диййәрлер.

Дерби — Англияда шәхер. Онуң ады „сугунлы оба" диен манылададыр, чүнки шу ерде өң сугун көп экен.

Дервента — Югославияда (Боснияда) Дервента дерясының ады дакылан шәхер. Гидроним „токайлы", „агачлы" диен маныны аңладяр.

Десна — Днепр дерясының чеп гошанды. Славян юртларында шейле атлы дерялар башга-да көп. Адың манысы барада дүрли-чакламалар бар: а) славян диллеринде „саг тарапдакы" манысыны аңладян сөзден; б) „деря" манысында; в) „арасса", „дуры сувлы" манысында.

Дессау — ГДР-де шәхер. 1231-нҗи йылда *Диссове* гөрнүшинде душ гелйән бу ады *тис* диен гырымсы агаҗың адындан ве *диезе* („деряның чалт акян ери") дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Детройт — АБШ-ның Мичиган штатында шәхер. 1701-нҗи йылда французлар тарапындан дүйби тутулан бу шәхере шу ердәки Сент-Клэр ве Эри көллерини бирлешдирйән богазың ады дакылыпдыр (шәхер богазың якасында ерлешйәр). Богазың ады „дар (богаз)" диен манылададыр.

Дехистан — Красноводск областының Гызылетрек районында тарыхы юрт, Машат—Мисиряның икинҗи ады. Бу ат „дех халкының юрды" диен манылададыр. *Дех* (рус эдебиятында *дах* я-да *дай*)—шу эраның башларында ве ондан өң Мисирян дүзлүгинде яшан халкың адыдыр.

Дештигыпжак (рус дилинде Д е ш т-и-К и п ч а к, түрки диллерде Г ы п җ а к с ә х р а с ы)—Иртыш дерясындан Дуная ченли гиң территорияны эелейән сәхра. Эйран диллеринде бу ат „гыпжак сәхрасы" диен маныдадыр, чүнки ол гыпҗакларың яйласы болупдыр. XVI—XVIII асырларда диңе Газагыстаның территориясына Дештигыпҗак дийлипдир. Волга ве Дунай аралыгына руслар *Половецлер ери* дийипдирлер. *Половецгыпҗак* сөзүниң русча терҗимесидир. Түрки диллерде *гыпҗак* сөзи „говак" („говакда яшаянлар?") диен маныдадыр.

Дештикебир — Эйраның демиргазыгында чөллүк. Парс дилинде *дешт*—„чөл", *кебир*—„шорлук" („шор ери көп чөл").

Дештилүт — Эйраның гүндогарында чөл. Парс дилинде *дешт* — „чөл", *лүт* хем „яланач" диймекдир („яланач, ягны өсүмликсиз чөл").

Дзержинск — СССР-де энчеме шәхерлериң ве посёлокларың атлары. Олара Совет дөвлетиниң ве Коммунистик партияның гөрнүкли ишгәри Ф. Э. Дзержинскиниң (1877—1926) ады дакылды.

Диксон — Кара деңзинде, Енисей дерясының аягында порт шәхер. Оңа 1875-нжи йылда шу ере экспедиция иберен О. Диксон диен шведиң ады дакыляр.

Димитровград — Болгарияда шәхер. 1947-нжи йылда Маркино, Раковски ве Черноконьево обаларының бирлешмеги нетиҗесинде дөрән шәхере БКП-ниң гөрнүкли ишгәри Георгий Димитровың (1882—1949) ады дакылды (*град*-„шәхер").

Диярбекир — Түркийәниң гүнорта — гүндогарында шәхер. Арап дилинде *дийар* (бирлик санда *дар*)—„өйлер", „җайлар", *бекр* болса 638-нжи йылда шу ерлери басып алан арап тиресиниң ады („бекрлериң юрды"). Бу ат кәбир түркмен дессанларында хем габат гелйәр.

Дмитров — Москва областында шәхер. Роваята гөрә, Юрий Долгорукий шу ерде XII асырың ортасында шәхериң дүйбүни тутуп, оңа өзүниң тәзе доглан Дмитрий диен оглуның адыны дакяр (бу оглана соңра Всеволод III дийлип ат дакыляр ве ол Владимир-Суздаль Руссиясының бейик князы болярр).

Днепр — СССР-иң Европа бөлегинде улы деря. Деряның гадымы атлары: греклерде *Борисфен* (авеста дилинде „гиң гүзер"), гунларда *Вар* ("деря"), *Данаприс*,

Данапер (эйран диллеринде *дон* я-да *дан* — „деря“ *апар* — „улы“, „бейик“). Түрки халклар бу деря *Уз* дийипдирлер. З. Ш. Навширванов бу сөзи огузлар билен багланышдыряр. Онуң „өгүз“ („деря“) манысында болмагы хем мүмкиндир.

Днепродзержинск — Украинада, Днеприң боюнда шәхер. Онуң өңки ады *Каменское* обасы, оңа 1936-нжы йылда Ф. Э. Дзержинскиниң ады дакылды.

Днепропетровск — Украинада, Днеприң боюнда шәхер ве область. 1635-нжи йылда шу ерде *Кайдак* диен гала гуруляр. Казаклар оны басып аландан соң, бу ерде *Тәзе Кайдак, Көне Кайдак* ве *Половица* диен обалар дөрейәр. Олар Руссия биригенден соң, 1786-нжы йылда бу обалара *Екатеринослав шәхери* диен ат дакыляр (бу ат „Екатеринаның шөхраты“ диймекдир, *Екатерина* II — патыша аялың ады). 1796—1801-нжи йылларда Павелиң хөкүм сүрен дөврүнде шәхере *Новороссийск* диен ат дакыляр (бу ат „Тәзе Руссия“ диймекдир. Шол дөвүрде Гара деңзиң демиргазыгындакы чөллере Тәзе Руссия дийилйән экен). Рус патышасы Александр I 1802-нжи йылда бу шәхере ене *Екатеринослав* диен ады дакяр. 1926-нжы йылда оңа деряның адындан ве гөрнүкли партия хем-де совет ишгәри, 1919—1939-нжы йылларда УССР МИК-ниң башлыгы болан Г. И. Петровскиниң (1878—1958) фамилиясындан ыбарат *Днепропетровск* диен ат дакыляр.

Днестр — СССР-иң Европа бөлегинде деря. Бу адың тадымы вариантлары: *Тирис, Тирас* (эйран диллеринде „чалт акян“ диен маныда), *Данаструс* (шол диллерде *дан, дон* я-да *дану* — „деря“), *Данастрас* („чалт акян деря“).

Добружа — Дунайың ашак акымы билен Гара деңзиң аралыгында Болгария ве Румыния дегишли тарыхы область. Бу адың бирнәче дүшүндирилиши бар: а) *Добротин* я-да *Добротич* диен адам адындан; б) славян диллериндәки *добро* — „хош“, „говы“ сөзүнден ве түрк дилиндәки *буҗак* диен халк адындан.

Долунь — Хытайда, Ичерки Монголия автоном районында шәхер. Бу ат монгол дилиндәки *долоннор* („еди көл“) сөзлериндендир.

Домбай — Демиргазык Кавказда дагың сапалы белент җүлгеси, туристлер базасы. Бу ат илки гарачай-

лыларың дилинде *Домбайөлген* („зубруң өлен ери“) болуп, дагың белент гершине дегишли экен.

Доминика Республикасы — Гаити адасының гүндогарында дөвлет. Оңа 1697-нжи йылда шу ердәки *Санто-Доминго* шәхериниң ады дакыляр, 1496-нжы йылың екшенбе (испанча *доминго*) гүнүнде дүйби тутуландыгы үчин, шәхере шу ады дакярлар.

Дон — РСФСР-де Азов деңзине гуйян деря. Онуң гадымы ады *Танаисдир. Дон* сөзүни эйран диллеринде (меселем, осетия дилинде) „деря“, „сув“ манысыны аңладян *дон, дану, дн* (*Днестр, Днепр*) сөзүнден хасаплаярлар.

Донбас, Донец бассейни — Север Донеци диен деряның ады дакылан көмүр бассейни. Бу ат *Дон* (*Донец*) ве *бассейн* сөзлериниң илкинжи богунларындан эмеле гелипдир.

Дон боюндакы Ростов — Дон дерясының боюнда шәхер, Ростов областының меркези. 1761-нжи йылда шу ердәки гала Дмитрий Ростовский диен епископың ады дакыляр. Бу руханы XVIII асырда Ярославлдакы Ростовда яшапдыр. Сонра шу галаның ады шәхере гечйәр.

Донецк — УССР-де шәхер ве область. Бу сөз *Донец* (*көмүр*) *бассейни* диен адың гысгалан гөрнүшидир.

Дордонь — Францияда деря. Бу ады кельт дилиндәки *дор* („сув“, „деря“) сөзи билен багланышдырярлар.

Дортмунд — ГФР-де шәхер. 890-нжы йылда хем душ гелйән бу ат „богаз“, „сувуң богазы“ манысында болуп, илки сув акян ериң ады экен.

Доусон, Даусон — Канаданың демиргазык-гүнбатарында даг ве *шол* ерде ерлешен шәхер. 1787—1788-нжи йылларда геолог Д. Доусон тарапындан ачылан бу дага шол шахсың ады дакыляр.

Дөртгүл — Гарагалпагыстанда шәхер, район. Гарагалпак, газак ве гыргыз диллеринде *төрткүл*, түркмен дилинде *дөрдүл* сөзи инедөрдүл депелери, галалары аңладяр. 1873-нжи йылда руслар тарапындан гала хөкмүнде дүйби тутулан ве 1920-нжи йыла ченли *Петроалександровск* дийип ат берлен бу шәхере хем шейле галаның ады дакылыпдыр.

Драва — Европада деря, Дунайың саг гошандыб

Алымлар бу ады хинди-европа диллериндәки *дравас* я-да *дровас* („акым“, „дерё“) сөзүнден хасаплаярлар.

Дрезден — ГДР-де Эльба дерясының боюнда шәхер. Оңа *дрежддне* (*дрезг*—„токай“, *-ане*—*-лы* гошулмасы, ягны „токайлы“) диен славян тайпасының ады дакылыпдыр.

Дрезна — Москва областында деря, Клязьма дерясының бир гошанды, онуң ады дакылан шәхер. Бу ат хем славян диллериндәки *дрезга* („токай“) сөзи билен багланышыклыдыр („токайлы ерден акян деря“).

Дрен, Дренов, Дреновац — Югославияда деря, шәхер, оба, даг атлары. Буларың әхлиси серб-хорват диллериндәки *дрен* сөзи билен багланышыклыдыр. *Дрен*—кизил диен мивели өсүмлигиң ады.

Дрин — Албанияда Адриатик деңзине гуйян деря. Югославияда хем Сава дерясының саг гошандына *Дрина* дийилйәр. Алымлар оларың адыны *Драва* сөзи билен асылдаш хасаплаярлар. Сер. Драва.

Дрогобыч — УССР-иң Львов областында шәхер. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) *дорога* („ёл“) сөзүнден; б) адам адындан.

Дрязги — РСФСР-иң Липецк областында илатлы пункт. Рус дилиниң диалектлеринде *дрязги*—„чөпли“ диен маныдадыр.

Ду — Францияда деря, Сона дерясының чеп гошанды. Бу ат кельт дилиндәки *дуб* („гара“) сөзүндендир („гара сувлы деря“).

Дублин — Ирландияның пайтагты. Гадымы ирланд дилинде *дуб*—„гара“, *линд*—„көл“ („гара сувлы көл“).

Дубна — Москва областында Дубна дерясының Волга гуйян еринде шәхер. Бу ат „дублы (ерден акян деря)“ диен маныдадыр.

Дубно — УССР-иң Ровно областында шәхер. Молдав ве румын диллеринде *дубас*—„балыкчыларың улы гайыгы“; *-ар*—кесп -кәр билдирйән гошулма („улы гайык ясаянларың обасы я-да шәхери“).

Дубовка — РСФСР-иң Волгоград областында шәхер. XVIII асырда дуб агачларының көп еринде салнан гала шейле ат дакыляр.

Дубровник — Югославияда, Адриатик деңзиниң кенарында шәхер. Бу ат *дуброва* („дублы“) сөзүндендир.

Дувр — Англияда, Па-де-Кале (я-да Дувр) богазы-

ның кенарында порт шәхер. Кельт дилинде бу ат „сув“ диен манадыр.

Дуги-Оток — Югославияда Адриатик деңзиниң бир адасы. Серб-хорват диллеринде *дуги*—„узын“, *оток*—„ада“, Кәбир түрки диллерде-де ада *атак, атав, атал* дийилйәр.

Дуглас — Англияда шәхер. Кельт дилинде *дуб*—„гара“, уэльс дилинде *глеис*—„деря“, „чешме“.

Дунай — Европада Волгадан соңкы икинжи улы деря. Хинди-европа диллериндәки *дон, (дану, дуна, дунай)* сөзлеринден эмеле гелен бу ат аслында „деря“, „акым“, „улы деря“ ялы манылары аңладыпдыр.

Дунауйварош — Венгрияда, Дунай дерясының кенарында порт шәхер. Венгр дилинде бу ат „Дунай шәхери“ диен манадыр.

Дурбан — Гүнорта Африка Республикасында улы шәхер. 1824-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере Кап колониясының губернаторы Б. д' Урбаның ады дакылыпдыр. Шәхериң икинжи ады *Порт-Наталь*.

Дургам—Англияның демиргазыгында шәхер. 1000-нжи йылда *Дунхолм* гөрнүшинде душ гелйән бу ат кельт дилиндәки *дун* („байыр“) ве скандинав диллериндәки *холм* („ада“) сөзлеринден эмеле гелип, „байырлы ада“ диен манымы аңладяр. Шәхер гаялы байырлыкда ерлешйәр.

Дурмитор— Югославияда даг. Роман диллериндәки бу ат „укы (даг)“ диен манадыр.

Дуррес — Албанияда эсасы порт шәхер. Итальянча *Дураццо*, серб-хорват дилинде *Драч*, гадымы грек дилинде *Диррахиум* гөрнүшлеринде уланылан бу ат соңкы агзалан дилде „толкуның кенара урян ери“ диен манымы аңладыпдыр.

Душенбе—Тәжигистан ССР-ниң пайтагты (1929—1961-нжи йыллар аралыгында *Сталинабат*—„Сталин шәхери“). 1925-нжи йыла ченли бу ердәки обада душенбе гүнлери базар болян экен.

Дуэро — Пиреней ярым адасында деря. Бу ат кельт дилиндәки *дур* („деря“, „сув“) сөзүндендир.

Дхаулагири — Непалда Гималай дагларының белент герши (8172 м). Бу ат санскрит дилиндәки *дхавала* („ак“) ве *гири* („даг“) сөзлеринден болуп, „ак башлы даг“, „гарлы даг“ диен манадыр.

Дымбовица — Румынияда деря ве онуң ады дакылан

район. *Дымбовица*—славян диллериндәки *дубовица* („дублы") сөзүниң үйтгән гөрнүшидир.

Дьепп — Францияда, Арк дерясының *Ла-Манша* гуйян еринде шәхер. Илки гәмидуралга хөкмүнде уланылян айлагың (Арк дерясының гуйян ериниң) ады болан бу сөз фламанд дилиндәки *диеб* („чуң") сөзүндендир.

Дюранс — Францияда деря, Ронаның чеп гошандысы. Антик дөврде *Дурантиа* гөрнүшинде уланылан бу ат кельт дилиндәки *дур* („сув", „деря") сөзи билен багланышыклыдыр.

Дюрвиль деңзи — Хинди океанында дениз. Оңа француз деңизде йүзүжиси Ж. Дюмон-Дюрвилиң (1790—1842) ады дакылыпдыр.

Дюргейм — ГФР-иң гүнорта-гүнбатарында шәхер. 946-нжы йылда *Турингехейм* гөрнүшинде уланылан бу ат „Туриңгиядан гөчүп геленлериң обасы, шәхери" диен маныдадыр. ГФР-де, Бадениң якынында шейле атда курорт шәхержиги хем бар. 889-нжы йылда *Дуррохейм* гөрнүшинде уланылан бу ат кельт дилиндәки *дур* („сув") сөзи билен багланышыклыдыр.

Дюссельдорф — ГФР-де, Дюссель дерясының Рейн дерясына гуюлян еринде шәхер. Дюссель дерясының адыны кельт дилиндәки *дур* („сув", „деря") сөзи билен багланышдырярлар; немец дилинде *дорф (дорп)* — „оба" („Дюссель дерясының боюндакы оба").

Е

Евпатория—Крымда шәхер. Б. э. өңки VI—V асырларда оңа *Керкинитида*, гадымы греклер болса *Евпатория* дийипдирлер. Грек дилиндәки *эвпатор* („асыллы") сөзи Боспор шасы Митридат Эвпаторың (б. э. өңки 132—63-нжи йыллар) лакамыдыр. XIV асырда түрклер оңа *Гөзлев* („гөзлег пункты") дийип ат дакярлар. 1783-нжи йылда Крым Руссия гошуландан соң, руслар бу сөзи *Козлов* гөрнүшинде үйтгедипдирлер. Соң шәхериң *Евпатория* диен ады дикелдилди.

Евразия — Ер шарының Европа ве Азия бөлеклерини өз ичине алян иң улы материги („Европа-Азия").

Европа — Дүнйә бөлеги. Бу ат ассириялыларың *эреб* сөзүнден болуп, „гүнбатар" диен маныдадыр. Ол б. э. хас өң дөрәп, илки Алынкы Азияның гүнбатарыны—Балкан ярым адасының бир бөлегини аңладыпдыр. Онуң гаршысындакы ерлере *Азия* („гүндогар") дийипдирлер,

Гитдигиче Европа сөзүниң географик манысы гиңелип, соңкы асырларда ол дүнйәниң бир бөлегиниң адына өврүлипдир.

Евфрат — Түркийәниң, Сириянын ве Ырагың территорияларындан акян деря. Түркменлер бу ады *Фырат*, түрклер *Фурат*, *Ферат*, араплар *Эл-Фурат* гөрнүшлеринде уланярлар. Оңа гадымы шумерлер *Бура-ну-ну*, *Ур-ат (Ар-ат)*, ассириялылар *Пуратту* дийипдирлер. Бу адың (Ур-ат) составындакы *ур* сөзүни „деря", *ат* сөзүни хем „ата" („ата деря", „гүйчли деря", „улы деря") дийип дүшүндирйәрлер. Адың гадымы *Уфратус* гөрнүшиниң „өрән гиң" диен манысы хем бар. Вавилонияда *прат* сөзи „деря", арамей дилинде *эфрат* сөзи хем „сүйжи сув" диен маныдадыр.

Егорлык — Ставрополь үлкесинде ики деря, Маныч дерясының гошантлары. Бу ат түрки диллердәки *эгрилик* („эгрем-буграм") сөзүндендир. Соңра руслар оны *Егор* диен ада якынлашдырыпдырлар.

Егорьевск — Москва областында шәхер. XVI асырда *Высокая* („белент") дийлен бу обаның орнунда мукаддес Георгиниң хатырасына бутхана гурлуп, оңа *Егорье Высокое* („Григориниң)—Егорың белент обасы") диен ат дакыляр. 1778-нжи йылда бу оба шәхере өврүлйәр.

Ейск — РСФСР-иң Краснодар үлкесинде шәхер. Ея дерясының Азов деңзине гуйян еринде ерлешендиги үчин, 1848-нжи йылда дөрән бу шәхере шол деряның ады дакылыпдыр.

Екатеринбург — сер. Свердловск.

Екатеринодар — сер. Краснодар.

Екатеринослав — сер. Днепропетровск.

Елабуга — сер. Алабуга.

Елань — СССР-иң Европа бөлегиниң гүндогарында ве гүнорта-гүндогарында бирнәче деряның ады. Бу атлары түрки диллердәки *ялан* („ялазы мейдан", „өри") сөзүнден хасаплаярлар.

Елгава — Латвияда шәхер (1917-нжи йыла ченли *Митава*). Фин-угр диллеринде *Йалгаб*—„шәхер" диймекдир. 1226-нжы йылда шу ерде дүйби тутулан гала *Митава* (латыш диленде „чалшык", ягны „алыш-чалыш эдилйән ер") диен ады аляр.

Еленя -Гура — Польшада шәхер, даг. Поляк дилин-

де бу ат „сугунлы даг“ (русча „Оленья гора“) диймекдир.

Елец — РСФСР-иң Липецк областында шәхер. Рус дилиниң диалектлеринде *елец* сөзи “яшажык дуб токайы“ диен маныдадыр.

Ельня — РСФСР-иң Смоленск областында шәхер. Бу ат рус дилиндәки ель („ёлка“) сөзүндендир („ёлкалы“).

Енанжаун — Бирмада шәхер, небитли ер, деря. Бу ат „небит акян ер“ диен манындадыр.

Енисей — Сибирде улы деря. Бу ады селькуп, ханты я-да эвенк диллериндәки *иоанесси*, тунгус дилиндәки *еннеси* („улы деря“) сөзүнден хасапланярлар. Оны түрки диллердәки *яңы сай* („тәзе деря“) сөзүнден чаклаянлар хем бар.

Еңиш пики — Гыргызыстандакы Көкшаалтаувың (Тянь-Шаның) иң белент (7439 м) депеси. 1943-нжи йылда альпинистлеримиз онуң белентлигини өлчедилер ве Совет халкының Бейик Ватанчылык уршунда газанжак еңшиниң хатырасына шу ады дакдылар.

Ереван — Эрменистан ССР-ниң пайтагты. Бу гадымы адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) „Ару диен худайың жайы“; б) *Эру-бу-ни*, ягны „бургүт несли“; в) „Эрванд I-иң еңлен ери“; г) парс дилиндәки *рован* („чалт акян“) сөзүнден ве ш. м.

Ермак — Газагыстан ССР-ниң Павлодар областында шәхер. Оңа XVI асырда Сибири Руссия бирикдирмегиң башыны башлан казак атаманы Ермак Тимофеевичиң ады дакылыпдыр.

Ерорта деңзи — Азияның, Африканың ве Европаның орталыгында, материклериң (ериң) ортасында ерлешен деңиз. Түркмен дилинде көпленч *Ортаер деңзи* гөрнүшинде уланылян бу адың *Ерорта деңзи* диен варианты хакыката лайыкдыр. Гадымы греклер бу деңзи ериң ортасы хасаплап, оңа „Бизиң деңзимиз“ дийип ат дакыпдырлар. Латын дилинде бу ат *Маре Медитерранеум* („ерорта деңзи“) гөрнүшинде уланылыпдыр. Бейлеки диллере шу латынча ат терҗиме эдилипдир.

Ерофей Павлович — РСФСР-иң Амур областында демир ёл станциясы ве посёлок. Булара XVII асырда шу этрапа гелен Е.П.Хабаровың ады ве атасының ады дакылыпдыр.

Еруслан — Волганың ашак акымында оңа гошулян

чеп гошант. Бу ады түркче *арслан* сөзүниң үйтгедилен гөрнүши хасаплаярлар.

Есеник — Чехославакияда даг. Бу ат *ясень* диен агаҗың адындандыр.

Есенице — Чехословакияда ве Югославияда даг, деря, оларың ады дакылан шәхерлер. Бу атлар хем *ясень* диен агаҗың ады билен багланышыклыдыр,

Есил — Газагыстанда деря, Иртыш дерясының чеп гошанды (руслар бу ады *Ишим* гөрнүшинде уланярлар). Е. Койчубаевиң пикирине гөрә, газакча *есил* — „яшыл" диймекдир (яшыл, ягны гөк сувлы деря).

Ессентуки — Ставрополь үлкесинде Ессентук дерясының ады дакылан курорт шәхери. Бу ады черкес дилиндәки *есен* („өвренишмек") ве *туку* („месген") сөзлериден хасаплаярлар („өвренишилен ер"). Оны түрки диллердәки *эсен ве түк („түй")* сөзлери билен багланышдырянлар хем бар.

Ефремов — РСФСР-иң Тула областында шәхер. Бу ады XVII асырда шу этрапда атаманчылык эден Ефремиң адындан хасаплаярлар.

Ё

Ёкаркы көл (русча Верхиее) — Демиргазык Америкадакы *Улы көл* дийип ат алан ве деря аркалы бири-бири билен биригйән бәш көлүң иң улусы, акымың иң ёкары четинде ерлешен көл.

Ёкары Вольта — Африкада дөвлет. Оңа шу ердәки Вольта дерясының ады гечйәр. Деряны XVIII асырда португаллар *Рио де Вольта* („гайдып гидиш, доланыш дерясы") дийип атландырярлар, чүнки португал экспедициясы шу деря билен ызына гайдян экен.

Ёлбарстокай — Тәҗигистаң ССР-ниң Горгандепе областында горугхана (заповедник, русча бу ат *Тигровая балка*, ягны „гапланлы кәл" дийлип нәдогры терҗиме эдилипдир). Ерли түркменлер шу ердәки тораңңы токайларында ёлбарсларың яшанлыгыны гүррүң берйәрлер.

Ёлөтен — Мары областында шәхер, район. Гадымы Марыдан Мургап дерясының бойы билен Овганыстана, Хырада гидйән бир вагткы кервен ёлы Орта Азияда әхмиетли ёлларың бири хасапланыпдыр. Бу ёл билен Хыва ве Бухара хем гитмек мүмкин экен. Шу ёлуң угрунда сөвда кервенлериниң эсасы дүшелгелери Мары

ве Ёлөтен болупдыр. Гадымы ёлуң угрунда ерлешендиги үчин хем бу пункта шейле ат гойлупдыр. Шу ердәки Ёлөтен галасының ады 1838-нжи йылда-да душ гелйәр.

Ж

Жаманкөл — Газагыстанда көл. Бу ат „яман көл" диен маныдадыр.

Жамантуз — Газагыстанда энчеме көллер. Газак дилинде *Жамантуз* — „яман дуз", „эрбет дузлы көл".

Жаннетта адасы — Гүндогар Сибирь деңзинде Де-Лонг адаларының бири. 1879-нжы йылда Де-Лонг „Жаннетта" гәмисинде шу ерлерде барлаг гечирени ве аданы ачаны үчин, оңа шол гәминиң ады дакыляр.

Жданов — УССР-де шәхер, Азов деңзинде улы порт. 1779-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере илки *Мариуполь* („Мария шәхери") диен ат дакылды. *Мария*—император Павелиң аялы Мария Фёдоровнаның ады; грекче *пол (полис)*—„шәхер". 1948-нжи йылдан соң бу шәхер Компартияның ве Совет дөвлетиниң гөрнүкли ишгәри А.А.Ждановың (1896—1948) адыны гөтерйәр.

Железноводск — Ставрополь үлкесинде Железная дагының этегинде ерлешен шәхер, бүтинсоюз әхмиетли курорт. Бу ат рус дилиндәки *железо* („демир") ве *вода* („сув") сөзлеринден дуряр, чүнки дагдан демре бай чешмелер акып чыкяр.

Железногорск—РСФСР-иң Курск областында шәхер. Бу ат рус дилиндәки *железо* („демир") ве *гора* („даг") сөзлеринден эмеле гелипдир, чүнки шәхер демир кәниниң янында ерлешйәр.

Женева — Швейцарияда шәхер. Бу шәхер Генуя билен атдашдыр. *Женева* сөзи кельт дилиндәки *гена* — „агыз", „деряның аягы, ягны деңзе гуюлян ери" диен маныдадыр. Шу ерде Женева көлүнден Рона дерясы акып чыкяр (көлүң агзыны эмеле гетирйәр).

Женева көли — Францияның ве Швейцарияның арачәгинде улы көл. Оңа кенарындакы шәхериң (Женеваның) ады дакылыпдыр. Орта асырларда көле *Лозанна көли* хем дийлипдир (*Лозанна*—көлүң демиргазык кенарындакы шәхериң ады). Французлар көле *Леман* диййәрлер. Бу сөз гадымы грек дилиндәки *лимнос* („көл") сөзи билен асылдашдыр.

Жигули — Волганың саг кенарында, Самара тирсеги дийилйән дагда белент байырлык, ВАЗ-„Жигули"

автомобиллериниң өндүрилйән ери. Бу ат булгар-татар дилиндәки *жигув* („чигин“,„дүвүн“) сөзүнден ве *-ли* гошулмасындан эмеле гелип, көплешип гайык чекмекде уланылян дүвүнли йүпи ве шол йүпи чекйәнлери (русча: бурлаклары) аңладяр.

Жиздра — РСФСР-иң Калуга областында деря (Оканың чеп гошанды) ве онуң ады дакылан шәхер. Литва дилинде *жиздра*—„ири чәге“ диен маныдадыр.

Жирардув — Польшада шәхер. Онуң ады кенеп эгрижи машыны ойлап тапан ве Франциядан шу ере гөчүп гелип, кенеп эгирйән фабригиң дүйбүни тутан Филипп Жирарың (1775—1845) ады билен багланыщыклыдыр.

Житомир — УССР-де шәхер ве область. Орта асырларда дүйби түтулан бу шәхериң адыны адам адындан хасаплаярлар.

Жиу — Румынияда деря, Дунайың чеп голы. Славян диллеринде бу ат „чалт (акян деря)“ диен манысадыр.

Жохов адасы — Гүндогар Сибирь деңзинде Де-Лонг адаларының бириси. Рус барлагчысы Б.А.Вилькицкиниң экспедициясы тарапындан 1914-нжи йылда ачылан бу ада шол экспедицияның члени, шу ерде арадан чыкан А. Жоховың ады дакыляр.

Жуковский — Москва областында шәхер (1947-нжи йыла ченлики ады *Отдых*). Оңа 1947-нжи йылда рус авиациясының атасы, гидромеханиканың ве аэромеханиканың дүйбүни тутужы Н. Е. Жуковскиниң (1847—1921) ады дакылды.

Жукопа — Волга дерясының саг гошанды. Балтика диллеринде бу ат „балыклы деря“ диен манысадыр.

Жэхэ — Хытайда деря ве даг. Хытайча *Жэхэ*—„гызгын (сувлы) деря“.

Җ

Җайпур — Хиндистанда шәхер, Раҗастхан штатының меркези. Санскрит дилинде *җайа*—„еңиҗи“, пур—„шәхер“ („еңиҗилер шәхери“).

Җакарта — Индонезияның пайтагты. Бу ады санскрит дилиндәки *җайя-керта* („еңиҗилер меканы“) сөзлеринден хасаплаярлар. Бу ат илки Ява адасындакы бир обаның адыдыр. 1619-нҗы йылда бу юрды голландлар басып аландан соң, оңа Батавия диен ады дакярлар (*Батавия* — Голландияның гадымы ады).

Индонезия өзбашдаклык аландан соң, 1949-нжы йылда оңа ене көне ады дакыляр.

Җамантау — Тянь-Шанда даг герши. Газак-гыргыз диллеринде бу ат „яман даг“ диен манызадыр.

Җамбыл — Газагыстан ССР-нде шәхер ве область (V асырдан башлап *Тараз*, 1936-нжы йыла ченли *Өвлүйәата*). Шәхере 1938-нжи йылда мешхур газак шахыры, акын Җамбыл Җабаевиң (1846-1945) ады дакылды.

Җамна — Хиндистанда Ганг дерясына гошулян деря. Бу ады санскрит дилиндәки *йамуна* („экиз“, „җүбүт“) сөзүнден хасаплаярлар, чүнки ол көп ерде Ганг дерясы билен параллель акяр.

Җанкой — Крымда шәхер. В. А. Никонов бу ады түрки диллердәки *җаңа (яңы)*—„тәзе“ ве *кой*—„оба“ сөзлеринден хасап эдйәр.

Җаргорган—Өзбегистан ССР-ниң Сурхандеря областында район, посёлок. Бу ат „җарың якасындакы горган (гала)“ диен манызадыр.

Җаркент — сер. П а н ф и л о в.

Җезказган — Газагыстан ССР-нде шәхер ве область. Газак дилинде бу ат „мис газан“ (газылып алынян ер) диен манызадыр, чүнки бу ерден мис алыняр.

Җейренбатан — Азербайҗан ССР-ниң Авшаран районында посёлок. Бу ат „җерениң батан ери“ диен манызадыр.

Җейхун — Амыдеряның гадымы атларының бири. XIII асыр алымы Якут бу ады парс сөзи, ягны гадымы *Җейхан* шәхериниң ады хасаплаяр, Вамбери болса оны „деря“ дийип дүшүндирйәр. Башга алымларың пикиринче, *Җейхун* (арапча *Гихон*) ве *Сейхун* (*Фисон*, Сырдеряның ады) сөзлери „бехишт“ деряларының ады болмалы. Араплар басып алан дөврүнде бу ерлер оларда улы тәсир галдырандыгы үчин, бу дерялара бехишт деряларының ады дакылыпдыр.

Җелалабат—Гыргызыстан ССР-нде шәхер. В. А. Никонов бу ады арап дилиндәки *җелал* („шөхрат“) ве парс-тәҗик дилиндәки *абат* („шәхер“) сөзлеринден хасаплаяр. *Җелал* сөзүниң адам ады болмагы хем мүмкиндир. Җелалабат диен шәхер Овганыстанда-да бар.

Җелилабат — Азербайҗан ССР-нде шәхер (1967-нжи йыла ченлики ады *Астраханбазар*). Оңа азербайҗан языжысы Җелил Мәмметгулызадениң ады дакылды.

Җемшитпур — Хиндистаның гүндогарында шәхер.

Жемшит — адам я-да жемшиди тайпасының ады; *пур*— „шәхер".

Жерси — Англияда, Ла-Манш богазында Норманд адаларының бири. Бу ады „ота бай ада" дийип дүшүндирйәрлер.

Жетиөгүз—Гыргызыстанда район, оба. Бу ат гыргыз дилиндәки жети („еди") ве *өгуз* (*үгүз*, ягны „деря") сөзлеринден эмеле гелипдир.

Жетисуу (русча Семиречье — „еди деря")—Газагыстаның гүнорта-гүндогарында тарыхы область. Бу ат „еди деря" диен маныда йүзе чыкяр (гыргыз дилинде *жети* — „еди", *суу*-„сув"), чүнки ол *Каратал*, Көксуу, Биен, Аксуу, Баксан, Лепса ве Саркант деряларының бассейнлерини аңлатмак үчин дакылан атдыр.

Жидда — Сауд Арабыстанында, Гызыл деңзиң боюнда шәхер. Арап дилинде бу ат „белент кенар" диен маныдадыр.

Жокьякарта — Ява адасында (Индонезияда) солтанлык ве онуң меркези шәхери. Ерли дилде *Жогиокерто* — „гүллейән (сагдын) гала".

Жомолунгма — Тибетиң (Хытайың) ве Непалың арачәгинде Гималай дагларының белент герши, дүнйәде иң белент даг (8848 м). Бу адың тибет дилинде „Ериң (дагың) худайы" диен манысының тарапыны тутярлар. Оңа *Эверест* хем дийилйәр. *Ж.Эверест* — гечен асырың орталарында Хиндистанда топографик ишлер гечирен иңлис чиновниги.

Жоржия — АБШ-ның бир штаты. Оңа 1733-нжи йылда иңлис королы Георг (Жорж) II-ниң ады дакыляр.

Жума — Самаркант областында шәхер, Пастдаргам районының меркези. Шәхериң өңки ады *Жумабазардыр* („жума гүни болян базар").

Жунгария — Хытайың Синьцзян - Уйгур автоном районында географик область. Монгол дилинде *дзун гар*—„чеп эл", ягны гүндогара середип дуран вагтында, чеп эле тарапдакы ер диен манысындадыр (сагда Тибет даглары бар).

Жызак—Өзбегистан ССР-нде шәхер, область (өзбек дилинде *Жиззак*). Орта Азиядакы гадымы шәхерлериң бири болан Жызагың ады X асырда *Дизак* гөрнүшинде душ гелйәр. Согд дилинде *диз*—„гала" диймекдир, *-ак* болса кичелтмеклиги аңладян гошулма (галажык). *Дизак* диен ерлер Орта Азияда өң көп экен.

Жылыкөл — Тәжигистан ССР-ниң Горгандепе областында район, түркменлериң яшаян обаларының тутуш ады. Бу ат „йылы көл", „сувы доңмаян көл" диен манындадыр, чүнки шу ерде йылы сувлы көл (жар) бар.

З

Заале — ГДР-иң ве ГФР-иң территорияларындан акян деря, Эльбаның чеп голы. 791-нжи йылда *Сала* гөрнүшинде душ гелйән бу ат хинди-европа диллериндәки *сал* (рус дилинде *соль*, ягны „дуз") сөзүнден эмеле гелипдир, чүнки деряның боюнда дуз алынян ерлер көп экен.

Забайкалье — Байкалың гүндогарында гиң даглык, область. Рус дилинде бу ат „Байкалың аңрысындакы (ерлер)" диен манындадыр. Бу ат Байкалың гүнбатарындакы руслар тарапындан дакылыпдыр.

Загорск — Москва областында шәхер. Оңа 1930-нжы йылда рус революционери, 1919-нжы йылда контрреволюционерлер тарапындан өлдүрилен В, М, Загорскиниң (Лубоцкиниң) ады дакылды (шәхериң өңки ады *Сергиев*).

Загреб — Югославияда шәхер, Хорватия Социалистик Республикасының пайтагты. Славян диллеринде *греб* „гачы" диймекдир. (*Загреб* — „гачының аңырсы, арка тарапы").

Задонск — РСФСР-иң Липецк областында, Дон дерясының чеп кенарында шәхер. Рус дилинде бу ат „Дон дерясының анрысындакы (шәхер)" диен манындадыр. Ир дөвүрде рус ерлери Донда гутарып, деряның гүндогар тараплары дашаркы территория хасапланыпдыр, шонуң үчин хем бу ердәки оба, 1779-нжы йылдан соң болса онуң орнунда дөрән шәхере шейле ат дакыляр.

Заир — Меркези Африкада дөвлет. Ерли дилде бу сөз „дeңиз" я-да „сув" диен манындадыр.

Зайсан — Газагыстанда көл ве онуң ады дакылан шәхер. Г.Конкашпаевиң пикириче, бу ат монголларың засинг („ягшы",„оңат") сөзүндендир. Е. Койчубаев оны ойротларың *захсэн* („балык") сөзи билен багланышдыряр.

Закарпатье — Украинада область. Рус дилинде бу ат „Карпатың аңырсы" диймекдир, чүнки ол Украинаның эхли областларындан середенде-де Карпатың аңры тарапында ерлешйәр.

Закатала — Азербайҗан ССР-нде шәхер. Ерли алым-

лар бу ады „Зәки таласы" („Зәки дүзлүги") дийип дүшүндирйәрлер.

Закопане — Польшада курорт шәхери. Бу ат „агажы айрылан ериң аңры тарапы" диен манысададыр.

Залещики — УССР-иң Тернополь областында шәхер. *Залещики* — „токайың аңрысында яшаянлар обасы" диймекдир.

Зальцбург — Австрияда шәхер. Немец дилинде *зальц* — „дуз", *бург* — "шәхер". Өң бу ерден дуз алынян экен.

Замбези — Гүнорта Африкада деря. Ерли геплешикде бу ат "улы деря" диен манысададыр.

Замбия — Меркези Африкада дөвлет (онуң өнки ады *Демиргазык Родезия*). *Замбия* сөзи Замбези дерясының ады билен асылдашдыр.

Замосць — Польшада шәхер (русча *Замостье*). Бу ат „көприниң аңырсы" диен манысададыр.

Занзибар — Африканың гүндогарында ада ве онда ерлешен шәхер. Бу ат арап дилиндәки *зеңңи* („гара", „негр") ве эйран диллериндәки *барр* ("үлке", „юрт", „кенар") сөзүндендир.

Запорожье — УССР-де шәхер, область, Днепр дерясының боюнда порт. 1775-нжи йылда шу ерде гурлан гала *Александр галасы* диен ат дакыляр. 1921-нжи йылдан бәри шәхере Запорожье дийилйәр. Бу ат „деря босагасының (деряның шаглавук эмеле гетирйән ериниң) аңырсы" диймекдир, чүнки Днепр босагасының аңырсында, Хортица адасында украин казакларының Запорожье сечи диен гурамасы ерлешипдир.

Зарайск — Москва областында шәхер. Аслында *Заразеск* болмалы бу ат „керт гая", „берк гала" диен манысададыр.

Зашиверск — Якутыстан АССР-нде шәхер. Рус дилиндәки бу ат „Шиверадан аңырдакы (шәхер)" диен манысададыр. Ерли диалектлердәки *шивера* сөзи „деряның шаглавуклы ери, босагасы" диен манысададыр.

Збараж — УССР-иң Тернополь областында шәхер. Чаклама гөрә, ол *Збар* диен адам адындан ве *-еж* гошулмасындан эмеле гелипдир.

Зборов — УССР-иң Тернополь областында шәхер. 1166-нжы йылда хем душ гелйән бу ат *Збор (Забор)* диен адам адындандыр.

Збруч — Украинада деря, Днестриң чеп гошандысы. Бу ат „батгалы чеменлик" диен манысададыр.

Звениогород—Москва областында шәхер. Шейле атлы шәхерлер Болгарияда ве Украинада хем бар. Славян диллеринде бу ат „жаңлы шәхер“ диен маныдадыр, чүнки ягычылык дөврүде душманың чозуп гелйәнини билдирмек үчин, жаң какып илата хабар етириндирлер.

Зворник — Югославияда шәхер. Бу ат славян диллериндәки *извор* сөзүнден болуп, „чешме“ диен маныны аңладяр.

Згожелец — Польшада, Нейсе дерясының кенарында шәхер. Бу ат славян диллериндәки *загорелец*, *горелый* (“янан“, „көен“, „от алан“) сөзи билен асылдашдыр. Деряның бейлеки кенарында-да шу атдакы шәхер бар, йөне немец дилинде ол *Гёрлиц* гөрнүшинде уланыляр.

Зебниц — ГДР-де, Чехословакия билен арачәкде шәхер. 1223-нжи йылда илкинжи гезек душ гелйән бу ат славян диллериндәки *жабница*, ягны „гурбагалы (көл)“ сөзүнден эмеле гелипдир.

Зеландия — 1) Нидерландларың гүнорта-гүнбатарында, Шельда дерясының адаларында ерлешен провинция. Бу ат герман диллериндәки *зе* („деңиз“) ве *ланд* („ер“, „юрт“) сөзлеринден болуп, „деңзиң ичиндәки ер“ диен маныны аңладяр. 2) Данияның иң улы адасы (Копенгаген шонда ерлешйәр). Даниялыларың дилинде бу ады “нерпа“, (ягны тюленлер машгаласына дегишли хайван) сөзүнден чаклаярлар.

Зелёна-Гура — Польшада шәхер. Адың манысы: „гөк шәхер“.

Зеленогорск — Ленинград областында, Фин айлагының кенарында шәхер. Рус дилинде бу ат „яшыл депе“, „гөк байыр“ диен маныдадыр. 1948-нжи йыла ченли бу шәхериң ады *Териоки* (фин дилинде „байырлы деря“).

Зеленоград — Москва областында шәхер. Бу ат рус дилинде „гөк шәхер“ диен маныдадыр, чүнки 1929-нжы йылда курорт ерде бу шәхериң дүйби тутуляр.

Земгале — Латвияда, Рига айлагының гүнортасында тарыхы ве географик область. Латыш дилинде бу ат „пес ер“ диен маныдадыр.

Зеревшан (өзбекче З а р а ф ш о н)—Орта Азияда деря, Амыдеряның саг гошанды. Бу ады *зер* (алтын) сөзи билен багланышдыряр лар. Деряның хер бөлегиниң өз ады бар. Онуң ёкары акымына *Матча*, сувуның Гаракөле гелйәнлиги үчин, аягына *Гаракөл деря* дийилйәр. Өң онуң *Согд дерясы* диен ады хем болупдыр.

Зёйдер-Зе, Зюйдер-Зее — Голландияда Демиргазык деңзиң айлагы. Бу ат „гүнорта деңиз" диен маныдадыр.

Зибенгебирге — ГФР-де, Кёльнүң гүнорта-гүндогарында токайлы байырлык. Немец дилинде бу ат „еди даглы (депе)" диен маныдадыр.

Зилупе — Латвия ССР-нде деря. Латыш дилинде *зилс* „гөк", *упэ* „деря" („гөк сувлы деря").

Зильга-Хох — Кавказ дагларының бир герши. Осетиялыларың дилинде *зильга*—„чүри", „чөммелип дуран", *хох* (*кух*)—„даг".

Зирекле — Волга ве Кама деряларының бойларында энчеме деряларың хем-де илатлы пунктларың атлары. Татар дилинде *зирек*—„ольха агажы", *-ле* хем *-ли* гошулмасы, ягны „ольха агажына бай ер".

Златоуст — РСФСР-иң Челябинск областында, Гүнорта Уралда шәхер. Косотур дагының этегиндәки демир ве мис алынян заводың янында 1754-нжи йылда дөрән посёлок 1865-нжи йылда шәхере өврүлйәр ве оңа Иоанн Златоуст бутханасының ады дакыляр.

Змеиногорск — РСФСР-иң Алтай үлкесинде шәхер. 1736-нжы йылда, күмүш ве гуршун кәнлериниң үсти ачылан дөвүрде дүйби тутулан бу шәхере шу ердәки *Змеиный* („йыланлы") дагының ады дакылыпдыр.

Золинген — ГФР-иң Рур областында шәхер. 965-нжи йылда *Золагон* гөрнүшинде душ гелйән бу ат немец дилинде „батгалык" диен маныдадыр.

Золотурн — Швейцарияның демиргазык-гүнбатарында шәхер. Барып 219-нжы йылда *Залодурн* гөрнүшинде душ гелйән бу адың биринжи бөлегини (*золо* сөзүни) тайпа ады ве латын дилиндәки *сал* („дуз") сөзи билен багланышдырып, ики хили дүшүндирйәрлер. Онуң икинжи бөлеги кельт дилиндәки *дуро* („беркитме", "дервезе") сөзүндендир.

Зондерхаузен — ГДР-иң гүнорта-гүнбатарында, Виппер дерясының боюнда шәхер. Бу ат „гүнортадакы жай (шәхер)" диен маңыдадыр.

Зугрэс — УССР-иң Донецк областында шәхер. Зуев дөвлет район электростанциясының янында 20-нжи йылларың аягында дөрән посёлок 1938-нжи йылда шәхере өврүлйәр ве оңа ЗуГРЭС диен гысгалдылан ат дакыляр.

Зыряновск — Газагыстаның гүндогарында шәхер. 1794-нжи йылда шу ере сүргүн эдилен Г. Г. Зыряновшу

ерде полиметаллик магданың үстүни ачяр. Илки оба, соңра шәхере онуң ады дакыляр.

И

Ибадан — Нигерияда шәхер. Ысламың илки яйран ерлериниң бири боланы үчин, онуң адыны „ыбадат эдилйән ер", „намазгәх" дийип дүшүндирйәрлер.

Ибар — Югославиядакы Морава дерясының саг гошанды. Бу ат баск-ибер диллеринде „деря" манысыны аңладян сөздендир.

Ибреси — Чувашыстан АССР-нде шәхер. Бу ады чуваш дилиндәки *йепре* („эзилмек", „буймак") сөзи билен багланышдырярлар.

Ивангород — Ленинград областында, Нарва дерясының кенарында шәхер. Бу ат „Иван шәхери" диен манысындадыр, чүнки Швеция билен арачәкде 1492-нжи йылда Иван III диен патыша шу галаның дүйбүни тутяр.

Иваново — РСФСР-де шәхер ве область. Шәхер шу ердәки обаларың өсмеги нетижесинде эмеле гелйәр. XVII асырда Иваново-Кохма (*Кохма* деря ады; Иваның кимлиги белли дәл) обасында докмачылык хас өсүпдир. Оңа соңра ене 4 оба (оларың бири Вознесенск) гошуляр. Нетижеде, 1871-нжи йылда *Иваново-Вознесенск* шәхери дөрейәр. Онуң ады Иваново-Кохма обасының биринжи сөзүнден ве Вознесенск диен обаның адындандыр. 1932-нжи йылда бу адың икинжи бөлеги ташланяр.

Иваново-Франковск — УССР-де шәхер. 1962-нжи йылда өңки Станислав шәхерине гөрнүкли украин язычысы ве жемгыетчилик ишгәри И. Я. Франконың (1856—1916) ады дакылды.

Ивдель — Свердлов областында ики деря ве шәхер. Мансы дилинде *ивдель* — „агачсыз", „өсүмликсиз" диен манысындадыр.

Ивиса — Ерорта деңзинде Балеар адаларының бириси, Испания дегишли ада. Б. э. өңки 654-нжи йылда шу ада гелен карфагенлилер тарапындан дакылан бу ады „ада" дийип терҗиме эдйәрдер. Башга бир пикире гөрә, бу сөз баск дилиндәки *ибис* („чешме") сөзүндендир.

Ивня — РСФСР-иң Белгород областында шәхер. Оңа деряның ады дакылыпдыр. Деряның ады болса рус дилиндәки *ива* („тал") сөзи билен багланышыклыдыр.

Иври — Францияда бирнәче шәхер, Парижиң бир бөлеги. Бу ады „екегапан“ манысындакы *әбур* сөзүнден хасаплаярлар („екегапанлы ер“).

Игарка — Красноярск үлкесинде, Енисейиң аягында шәхер. 1928-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхериң орнунда өң *Игарканың гышлагы* (*күлбеси*) бар экен. *Игарка—Егор* диен авчының ерли илат тарапындан уланылан ады.

Иглезиас — Италияның Сардиния адасында шәхер. Бу ат „килисе“, „бутхана“ диен маныдадыр. Латын дилиндәки *экклесия* („килисе“) диен сөзи сардинияльлар шейле уланярлар.

Идрия — Югославияда шәхер ве деря. Бу ат „симап“ диен маныдадыр (грекче), чүнки бу ерде симабың бай запасы бар.

Иерусалим — Палестинада шәхер, христианларың, җөхитлериң ве мусулманларың мукаддес дини меркези хасапланылян ер. Б. э. өңки 2-нжи мүңйыллыгың орталарында душ гелйән бу гадымы ат Ассирия язгыларында *Урсалимму*, Мүсүриң иероглиф язгылы текстлеринде *Шалам*, гадымы еврей дилинде *Иерушалайим* гөрнүшлеринде уланылыпдыр. Оны гадымы еврей дилиндәки *шалем* (арапча *салам*, ягны „саламатлык“, „рахатлык“) сөзүнден хасаплаярлар. Семит диллеринде бу сөз өң „даш“, „дашдан эдилен“ манысыны хем аңладыпдыр. *Иеру* сөзи болса „өй“, „ил“ диймекдир. Шейлеликде, бу ат „парахатлык өйи“ я-да „дашдан бежерилен өй“ диен маныда йүзе чыкыпдыр. Араплар бу шәхере *Эл-Кудс* („мукаддес“) диййәрлер.

Ижевск — Удмуртыстан АССР-ниң пайтагты. Она шу ерден акян Иж дерясының ады гечипдир (манысы белли дәл).

Ижора — Ленинградың якынында деря. Бу ат кареллериң *ингери* (рүсча ижора) тайпасының адындандыр.

Изар — ГФР-де деря, Дунайың саг голы. Бу ат хинди-европа диллериндәки *изара* („акар“, „деря“) сөзүндендир.

„Известия“ адалары — Кара деңзинде Красноярск үлкесине дегишли адалар топлумы (Тройной, Пологий ве бейлекилер). Олара „Известия“ газетиниң ады дакылды.

Извор — Балкан юртларында, шонуң ялы-да, Молдавияда ве Украинада көп душ гелйән топоним. Гүнортда славян, румын ве молдав диллеринде бу сөз „чешме“, „булак“ диен маныны аңладяр.

Изер—Францияда деря, Ронаның чеп гошанды. Адың манысы: „акян сув“, „деря“.

Измир — Түркиеде, Эгей деңзиниң кенарында порт шәхер, улы ил (велаят). Өң оңа *Смирна* дийлипдир. Бу ады греклериң *мирра* сөзүнден хасаплаярлар. *Мирра*—медицинада ве парфюмерияда уланылан хошбой смоланың адыдыр.

Измит — Түркиеде, Мермер деңзиниң кенарында Хожаили диен илиң меркези шәхери. Б. э. өңки 264-нжи йылда Вифинияның патышасы Никомед I бу шәхериң дүйбүни тутяр, шонуң үчин шәхере *Никомедия* диен ат дакыляр. Хәзирки Измит диен ат греклериң *Эис Никомедиан* („Никомедия тарапа“) сөзлериниң түрк дилинде үйтгән гөрнүшидир.

Изяслав, Заславль, Жеслав—УССР-иң Хмельницкий областында шәхер. Барып 1127-нжи йылда душ гелйән бу ады князь Изяслав Ярославич билен багланышдырярлар.

Илек — Урал дерясының чеп гошанды. Бу ат башгырт дилиниң диалектлеринде „кейик“ диен манызадыр („кейикли“).

Или — Орта Азияда Тянь-Шандан баш алып, Балкаш көлүне гуйян деря. Монгол дилинде *или*—„ялдыравук“ диймекдир.

Иллинойс — АБШ-да Миссисипи дерясының чеп гошанды ве онуң ады дакылан штат. *Иллини*—1673-нжи йылда бу ери французлар басып алянча, шу деряның якасында яшан индей тайпасының адыдыр. Ерли дилде бу сөз „эркек адам“, „эсгер“ диен маныны аңладяр.

Иловайск — УССР-иң Донецк областында шәхер. Бу ат Октябрь революциясына ченли шу ере эелик эден ири помещигиң адындандыр.

Иловля — Дон дерясының чеп гошанды. Бу ат рус дилиндәки *ил* („гырманча“) сөзүндендир („гырманчасы көп деря“).

Илок — Югославияда шәхер. Бу ат венгр дилиндәки уйлак („тәзе жай“) сөзи билен багланышыклыдыр.

Илуксте—Латвия ССР-нде шәхер. Илки деряның ады,

болан бу сөз литва дилинде „гамышлы“ диен маны-дадыр.

Иль-де-Франс — Францияда тарыхы область. Бу ат „Франция адасы“ диен маныда болуп, бу областы дүрли тарапдан улы деряларың гуршаянлыгы билен багланышыклыдыр.

Ильич — Газагыстанда шәхер; Азербайҗанда посёлок; СССР-иң дүрли областларында энчеме илатлы пунктларың атлары. Буларың әхлисине В. И. Лениниң хорматына шейле ат дакылды.

Ильм — Эльба дерясының бассейнинде Заале дерясының бир гошанды. Бу адың манысыны дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) „батгалык“; б) „акар“ ве ш. м.

Ильмень — РСФСР-иң Новгород областында көл. Гүнорта Уралда ве Волганың аякларында-да шейле атлы көллер бар. Рус дилиниң диалектлеринде бу сөз „кенары гамышлы ялпак көл“ диен маныны аңладяр. Ильмени грек дилиндәки *лиман* („көл“) сөзи билен багланышдырянлар хем бар.

Имандра — РСФСР-иң Мурманск областында (Кола ярым адасында) көл. Чаклама гөрә, бу ат ерли саам дилинде кенарлары эрез-эрез ве адасы көп болан көли аңладяр. Гүндогар Сибирде Имангдра диен деря хем бар. Онуң адыны эвен дилинде „гар дерясы“ манысындакы сөзден чаклаярлар.

Имерети — Грузияның гүнбатарында тарыхы область, орта асырларда өзбашдак дөвлет. Гүрҗи дилинде *имер*—„аңыркы“, *-ети*—орун билдирйән гошулма („Лих даг гершиниң аңырсындакы юрт“).

Инвернесс — Демиргазык Шотландияда, Несс дерясының аягында шәхер. Бу ат „Несс дерясының аягында ерлешен (шәхер)“ диен маныдадыр.

Ингода — РСФСР-иң Чита областында деря (ол Онон дерясы билен бирлешип, Шилка дерясыны эмеле гетирйәр). Бу ат эвен дилиндәки *ингактэ* („чагыллы“) сөзүндендир.

Ингул — Украинада деря, Гүнорта Буг дерясының чеп гошанды. Бу ады түрки диллердәки „ени (яңы) гөл“ („тәзе көл“) сөзлеринден хасаплаярлар.

Ингулец — Украинада деря, Днеприң саг гошанды. Ингул дерясының якынындадыгы үчин, муңа Ингулец („Ингулҗык“) диен ат берлипдир.

Индиана — АБШ-ның бир штаты. 1702-нжи йылда французлар индейлериң яшаян бу территориясыны басып алып, оңа *Индиана*—„индейлер юрды“ дийип ат дакярлар. Гечен асырың башларында индейлер гырлып ёк эдилен хем болса, оларың ады сакланяр.

Индианаполис — АБШ-да Индиана штатының меркези. Грек дилинде *полис*—„шәхер“ диймекдир („индейлер шәхери“).

Индигирка — Якутыстанда деря. *Индигир*—тайпа ады; *-ка*—рус дилинде ат ясайжы гошулма. Якут дилиниң диалектлеринде оңа *Мурулэт* („деря“) дийилйәр.

Индонезия — Гүнорта-гүндогар Азияның адаларында дөвлет. Бу ат *Индия* („Хиндистан“) ве грек дилиндәки *несос* („ада“) сөзүнден эмеле гелипдир („адалардакы Хиндистан“).

Инжебурун — Кичи Азияда. Гара дениз гүнорта кенарында улы бурун. Бу ат түрк дилинде „инче бурун“ диймекдир.

Инилчек — Гыргызыстан ССР-нде. Хантеңри даг гершинде дүнйәдәки улы бузлуклар. Олара *Инилчек* („инелге“) диен гершиң ады дакылыпдыр.

Инкерман — Крымда, Севастополың якынында посёлок, демир ёл станциясы. Бу ат түрки диллердәки *ени* (*яңы, тәзе*) *керман* (гала) сөзлериндендир. Башга пикире гөрә, онуң *ин* (*хин*) сөзи „говак“ манысындадыр („говаклы ада“).

Инн — Швейцарияның, Австрияның ве ГФР-иң территорияларындан акян деря, Дунайың саг гошанды. Бу ады кельт дилиндәки *инос*—„сув“, „деря“ сөзүнден хасаплаярлар.

Инсбрук — Австрияда, Инн дерясының боюнда шәхер. Бу ат *Инн* (деря ады) ве немец дилиндәки *брук* („көпри“) сөзлеринден дуряр. („Инн дерясының көпрүсиниң янындакы шәхер“)

Интерлакен — Швейцарияда шәхер. Бу ат латын дилиндәки *интер* („аралык“), *лакус* („көл“) сөзлеринден эмеле гелип, „ики көлүң арасы“ диймекдир, чүнки шәхер Тун ве Бриенц көллериниң аралыгында ерлешйәр.

Инне бурны (русча Игольный мыс, португалча Агульяш)—Африканың гүнорта нокады. Португаллар илки шу ере геленде, деңиздәки магнит аномали-

ясының компасың дилине (иңңесине) тәсир эдйәндигини гөрүп, бу бурна шейле ат берипдирлер.

Иоахимсталь — ГДР-де шәхер. 1604-нжи йылда бранденбурглы Иоахим-Фридрих тарапындан дүйби тутулан бу шәхере шол шахсың ады дакыляр; немец дилинде *таль* „җүлге“ диен маныдадыр.

Иоганнесбург — Гүнорта Африка Союзында шәхер. 1886-нжы йылда алтын гөзлейҗилер тарапындан дүйби тутулан бу шәхериң ады Трансваалда топография ишлерини гечирен *Иоганнесиң* адындан ве голланд дилиндәки *бург* („шәхер“) сөзүнден дуряр.

Иония деңзи — Ерорта деңзинде, Демиргазык Италияның ве Грецияның аралыгында деңиз. Оңа ичиндәки адаларың ады гечипдир, адалара болса шу ерде яшан грек тайпасы *ионилериң* ады дакылыпдыр.

Иордан — Иорданияның ве Ысрайылың аралыгындан акян деря (арап дилинде *Нахр-аш-Шария*). *Иорданы* семит диллеринде „канал“, „акым“ ве „шаглавук“ манысыны аңладян сөзден хасаплаярлар.

Иордания, Иордания Хашимит короллыгы — Гүнбатар Азияда дөвлет. Оңа Иордан дерясының ады гечипдир.

Иори — Грузияда, Алазани дерясының саг гошанды. Бу ат гүрҗи дилинде „ики айрылян“ диен манырадыр.

Иравади — Хинди-Хытайда (Бирмада) улы деря. Ерли дилде бу ады „улы деря“ дийип дүшүндирйәрлер. Бирма дилинде *ирават* — „океан“, санскрит дилинде *иравати* — „гала“.

Ираклион, Гераклион — Грецияның Крит адасында шәхер. Оңа гадымы грек мифологиясының гахрыманы Гераклың ады дакылыпдыр.

Иргиз — сер. Ыргыз.

Иремел — Башгырдыстан билен Челябинск областы аралыкда (Гүнорта Уралда) даг герши. Бу ат башгыртча *ир* (*эйәр*, ягны „эер“) ве монгол (галмык) дилиндәки *эмэл* („эер“) сөзлеринден дуряр. Дагын формасы эере меңзеш. В. А. Никонов бу ады „мукаддес“ дийип нәдогры дүшүндирйәр.

Ирендек (русча Ирендык) — Башгырдыстанда Уралың бир герши. *Ирен* сөзүниң манысы белли дәл; *дек* — „даг“ сөзүндендир.

Иркутск — Гүндогар Сибирде шәхер ве область. Шәхере деряның ады дакылыпдыр. Бу ады VIII—IX асырларда Байкал этрапларында яшан *эрху* тайпасының адындан хасаплаярлар, *-т*—көплүк гошулмасы. *Эрху* сөзи хем „эрке“, „эркана“ манысында болса герек.

Ирландия — Гүнбатар Европада дөвлет, Британ адаларының бириси. Ерли халкың дилинде *ире*—„гүнбатар“диймекдир. *Ир* диен халкың ады хем шу сөзден эмеле гелипдир. *Ирландия*—„ирлериң юрды“ диен манысыдадыр.

Иртыш (түрки халкларда Иртиш, Ертис, монголча Ирцис) — Обь дерясының чеп гошанды. Әхтимал, бу ат ики бөлекден дуряр. Онуң *ир* бөлеги түркче *ирмак* („деря“), өзбекче *ирмок* („деряның шахасы“, „арна“) сөзлери билен асылдашдыр. Бу сөз *Иргиз, Ирбит, Иркутск* ялы гидронимлерде хем душ гелйәр. Э. М. Мурзаевиң пикириче, адың *тиш* бөлеги кет дилиндәки *сес, шеш* („деря“) сөзүндендир. А. Абдырахманов бу ады „эгри деря“ дийип дүшүндирйәр.

Исгендер — Тәжигистанда деря. Бу ат Исгендер Зулкарнейниң ады билен багланышдырыляр.

Исгендеркөл — Тәжигистанда, Хисар дагында Исгендер дерясының гуюлян көли.

Искендерон — Түркиеде порт шәхер ве онуң ады дакылан айлаг. Бу гадымы *Александретта* („Александрияжык“) диен адың түркче гөрнүшидир. Б. э. өңки 333-нжи йылда парслардан үстүн чыкандан соң, Исгендер Зулкарнейн шу шәхериң дүйбүни тутяр.

Искыр — Болгарияда деря, Дунайың саг гошанды. Бу ат хинди-европа диллеринде „сув“, „деря“ диен манысы аңладяр.

Исландия — Атлантик океаның демиргазыгында ада ве онда ерлешен дөвлет. 870-нжи йыллар чемесинде бу аданы норвегиялы Флокс ачып, оңа *Исланд*—„бузлы юрт“ дийип ат дакяр, чүнки онуң дүшлән гәми дуралгасында буз көп экен.

Исмаилия — Мүсүрде, Суэц каналының боюнда шәхер. Оңа Түркийәниң Мүсүрдәки патышасы Ысмайыл пашаның (1863—1879) ады дакыляр, чүнки шонуң дөврүнде Суэц каналының гурлушыгы гутаряр.

Испания — Пиреней ярым адасында дөвлет. Бу адың йүзе чыкышы барада шейле чакламалар бар: а) „өй товшаны“ манысындакы *спан* диен карфаген сөзүнден,

чүнки карфагенлилер бу ери өз колониясына өврен дөвүрде, онда өй төвшаны кәң экен. Хатда б. э, башларында бу ерде зикгеленен пулларда-да өй товшаныны сураты чекилипдир; б) баскларың „кенар“ манысындакы *эспана* сөзүнден; в) тайпа адындан.

Истанбул — сер. Стамбул.

Истра — Латвия, Литва ССР-леринде, РСФСР-иң Москва, Смоленск ве Калининград областларында дерялар. Манысы хениз долы аныкланмадык бу ады кәбир алымлар „акын“, „акар“ дийип дүшүндирйәрлер. Москва областында шу деряның ады дакылан шәхер хем бар (өң *Воскресенск*).

Истрия — Адриатик деңзиниң демиргазыгында Югославия дегишли ярым ада. Бу ат „истр диен халкың юрды“ диен маныдадыр.

Исфахан — сер. Ыспыхан.

Итака — Грециядакы Иония адалар топлумының бир адасы. Бу адың өңүнден гелйән *и-* гошулмасы Ерорта деңзиниң кенарында яшан халкларың диллеринде „ада“, „үлке“ ялы маныны аңладяр. Онуң икинжи бөлеги *Тхиаки* диен гадымы сөзден дурян хем болса, манысы белли дәл.

Италия — Гүнорта Европада дөвлет. Бу ат б. э. өңки I мүңйыллыгың ортасында *Виталия* гөрнүшинде йүзе чыкып, илки Апеннин ярым адасының гүнортасындакы кичирәк ериң—Калибрияның ады хөкмүнде уланылыпдыр. Бу ерде болса шол дөвүрде демиргазыкдан гөчүп гелен *виталлар* диен тайпа яшаян экен. Соңра бу сөзүң манысы өсүп, илки Апеннин ярым адасының Греция дегишли бөлегини, хас соң онуң әхли ерини аңлатмага башлапдыр.

Итил — сер. Волга, Эдил.

Итуруп — Курил адаларының иң улусы. Бу ады айн дилиндәки *эторопа* („медуза“) сөзүнден хасаплаярлар.

Ихэ-Хак — Хытайда (Синьцзянда) Манас дерясының гуюлян көли. Монгол дилинде *ихэ*—„улы“, *хак*—„көл“.

Ишембай (русча Ишимбай)—Башгырдыстан АССР-нде шәхер, район. Илки шу шәхере гошулан обаның ады болан бу сөз Ишембай диен адамың ады билен багланышыклы йүзе чыкяр. Обаның икинжи ады *Мусабай*.

Ишим — сер. Есил.

Й

Йеллоустон — АБШ-да дерял, Миссури дерясынын саг голы, онуң кенарындакы мешхур горугхана (*Йеллоустон милли паркы*). Иңлис дилинде бу ат „сары гая" диен манымадыр.

Йемен — Арабыстан ярым адасынын гүнортасыны ве гүнорта-гүнбатарыны эелейән гиң территория; шол территорияда эмеле гелен ики дөвлет: Йемен Халк Демократик Республикасы, ЙХДР ве Йемен Арап Республикасы, ЙАР. Арап дилинде *йемен*—„сагдакы" диен манымадыр, чүнки йүзүңи гүндогара тутаныңда, Йемен саг тарапда, Шам (Сирия) болса чеп тарапдадыр (*Шам*—„чепдәки" диен маныда).

Йена — ГДР-иң гүнортасында шәхер. Бу ады *Йан* (*Иоганн*, ягны мукаддес Иоанн бутханасы) ве көне чех дилиндәки *йан* („золак ер") сөзлери билен багланышдырып, ики хили дүшүндирйәрлер.

Йёнчёпинг — Швецияның гүнортасында шәхер. Бу ат Йона дерясынын адындан ве швед дилиндәки *чөпинг* („базар") сөзүнден эмеле гелипдир.

Йокохама (рус дилинде бу ат *Иокогама* гөрнүшинде-де языляр) — Японияда, Хонсю адасында улы шәхер. Япон дилинде *иоко*—„тарап", кама—„кенар" (ягны „кесе кенар").

Йорк — Англияның демиргазык-гүндогарында шәхер. Б. э. башларында хем душ гелйән бу ат *эбурос* диен гырымсы агажың ады билен багланышыклыдыр. Соңра бу сөз дүрли фонетик үйтгешмелер нетижесинде хәзирки гөрнүшине гечипдир. Бу ады „батгалык" дийип дүшүндирйәнлер хем бар. *Йорк* сөзи Англиядан хас узакдакы (АБШ-дакы, Гренландиядакы, Австралиядакы) объектлере хем дакылыпдыр.

Йоркшир — Англияда графлык. *Йорк*—шу ердәки шәхериң ады; *шир*—„графлык".

Йыланлы адасы — Дунай дерясынын Гара деңзе гуюлян еринде СССР-е дегишли ада.

К

Кабарда-Балкария — Демиргазык Кавказда АССР. Бу ат *кабарда* ве *балкар* диен ики халкың адындан дуряр. Кабардалар өзлерине *адыге* диййәр, *Кабарда* диен сөзи болса өз яшан ериниң ады хөкмүнде уланяр (русча кабардинцы—„кабардалы").

Кабот богазы — Канаданың гүндогарында богаз.

Она 1497-нжи йылда шу богазы ачан иңлис денизчиси Жон Каботың ады дакылыпдыр.

Кабул (түркмен дилинде уланылышы К э б и л) — Овганыстаның пайтагты ве деря. Бу адың манысы барада шейле чакламалар бар: а) „харыт аммары“; б) „гызыл шәхер“; в) „атхана“ ве ш. м. Хакыкы манысы анык дәл.

Каварна — Болгарияда, Гара деңзиң кенарында шәхер. Бу ады „говы (якымлы) сув“ дийип дүшүндирйәрлер.

Кавказ — Гара ве Каспи деңизлериниң аралыгында даг герши. Гадымы грек алымы Плиний скиф дилинде бу адың „гарлы даг“ манысындадыгыны беллейәр. *Кавказ* сөзүниң *кав* (*ков*, *ку*, *кух*) бөлегиниң эйран диллериндәки „даг“ сөзүнден болмагы хем мүмкиндир (*каз*—этноним? Деңешдириң: *газак*, *казак*).

Кагальник — РСФСР-иң Ростов областында деря, Донуң саг гошанды. Бу ады ногай дилиндәки көгөлөңлик („гөк өлеңлик“, „отлук“) сөзлериниң рус дилинде үйтгедилен гөрнүши хасап эдйәрлер.

Кадис — Гүнорта Испанияда порт шәхер. Б. э. өңки 1100-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады карфаген дилиндәки *гадир* („дивар“, „гала“) сөзүнден эмеле гелипдир. Римлилер бу ады *Кадес*, араплар хем *Кадис* гөрнүшинде уланыпдырлар.

Казалинск — сер. Казалы.

Казалы — Газагыстаның гүнорта-гүнбатарында, Сырдеряның ашак акымында шәхер (русча *Казалинск*). В. А. Никонов бу ады „газлы“, А. Абдырахманов хем *газаллы* („кейикли“) дийип дүшүндирйәрлер. Е. Койчубаев болса оны *каз* („газ“) ве *алы* (?) диен түрк тайпаларының адындан эмеле гелен топоним хасаплаяр.

Казанлык — Болгарияда улы чөкетлик ве шол ерде ерлешен шәхер. Бу ерде *казан* (*газан*) сөзи „ой“, „чөкетлик“ диен манындадыр.

Казань — сер. Г а з а н.

Казбек — Грузияда Кавказ дагларының бир герши (5047 м). Грузияда бу герше *Мкинвари* („бузлы даг“), Осетияда хем *Урехох* („ак даг“) дийилйәр. XIX асырда бу ере руслар геленден соң, дагың этегиндәки оба Казы бег эелик эдипдир. Онуң *Казы бег* (*Казы бек*—*Казбек*) диен ады илки оба дакыляр, руслар дагы хем шу обаның ады билен атландырярлар.

Казвин — Эйраның демиргазыгында шәхер (түркменлер оңа *Газмын* хем диййәрлер). Бу ады *каспи* диен халкың адының үйтгән гөрнүши хасаплаярлар.

Каир — Мүсүр Арап Республикасының пайтагты. 969-нжы йылда бу ерде Византияның *Фоссатум* диен галасы бар экен. Бу ат латын дилиндәки *фосса* („гарым") сөзүндендир, чүнки галаның төверегинде гарым газылып, оңа сув гойберилипдир. Араплар гала *ал-Фустат*, онуң орнунда дөрән шәхере хем *Миср-ал-Кахира* („еңижи Мүсүр") дийипдирлер. Соңкы адың *Миср* сөзи соңра тутуш юрдуң, *Кахира* („еңижи") сөзи хем шәхериң ады хөкмүнде уланылмага башлапдыр.

Кайенна — Гүнорта Американың демиргазык кенарында француз Гвианасының административ меркези. Французча *Кайенне*, испанча *Гвиана* сөзлериниң аслы бир сөзден болуп, ол ерли индей тайпасының адындандыр. Сер. Гвиана.

Кайсери — Түркийәниң меркези бөлегинде улы шәхер. Рим империясы дөврүнде бу шәхере император Августың хатырасына *Кесариа* (*Цезария*, ягны „патыша шәхери", „ша шәхери") диен ат дакылыпдыр. Түрклер бу ады өзлериче үйтгедипдирлер.

Кайраккум — сер. Гайракгум.

Кайфын — Хытайда, Хуанхэ дерясының кенарында шәхер. Хытай дилинде *кай* — „ачык", *фын* — „серхет", „арачәк".

Калабрия — Италияда Апеннин ярым адасының бир бөлеги. Бу ат шу ерде яшан *калабри* диен халкың адындандыр. Алымлар онуң *кал* диен бөлегини „ак" дийип терҗиме эдйәрлер.

Калахари — Гүнорта Африкада гум. Бу ат ерли дилдәки *карри-карри* („азап", „эҗир", „гүзаплык") сөзүндендир.

Калач — РСФСР-иң Воронеж ве Волгоград областларында шәхерлер. Рус дилиниң диалектлеринде *калач* сөзи деряның эгремини аңладяр.

Кале — Францияда, Па-де-Кале богазының кенарында шәхер. Бу ат шу ерде яшан *калети* тайпасының ады билен багланышыклыдыр.

Калимантан (икинҗи ады Борнео) — Индонезия адаларының иң улусы. *Калимантан* сөзүни „манго диен мивели өсүмлигиң ватаны" дийип дүшүндирйәрлер. Өң ерли илат арасында бу аданың тутуш ады ёк экен,

онуң гүнортасына *Кемантан*, демиргазыгына болса *Берунай солтанлыгы* дийлипдир. 1521-нжи йылда испанлар бу аданы ачып, онуң ики адыны хем хас үйтгедип уланмага башлаярлар: *Калимантан* ве *Борнео*. Бу сөзлериң икиси-де аслында "өсүмлик", „баг" диен маныны аңладыпдыр.

Калинин — РСФСР-де область ве шәхер (шәхериң өңки ады *Тверь*). Олара 1931-нжи йылда Коммунистик партияның ве Совет дөвлетиниң гөрнүкли ишгәри М. И. Калининиң (1875—1946) ады дакылды. Ол шу областда догулды ве өнүп-өсди.

Калининабат — Тәжигистанда, Вахш дерясының кенарында М. И. Калининиң ады дакылан шәхер. Тәжик дилинде *абат*—„шәхер"

Калининград — I. РСФСР-де область ве шәхер (шәхериң өңки ады *Кенигсберг*). Оңа 1946-нжы йылда М И. Калининиң ады дакылды. Славян диллеринде *град*—„шәхер" диймекдир. *Кенигсберг*—немец дилинде „королың дагы" диен маныдадыр, чүнки 1255-нжи йылда хач гетерижилер шу ерде гала салып, оңа Оттокар II-ниң хорматына шу ады дакярлар. 2. Москва областында 1938-нжи йылда дөредилен ве М. И. Калининиң ады дакылан шәхер.

Калифорния — Мексикада ярым ада, АБШ-да онуң ады дакылан штат. Бу ат испан дилинде „гызгын көрүк" манысындадыр. Адың йүзе чыкышыны бу ериң ыссы ховасы билен багланышдырярлар.

Калиш — Польшада шәхер. Бу ады Плиний ве Птолемейиң эсерлеринде душ гелйән *Калисия* билен бир хасаплап, онуң манысыны „батгалык", „палчык" дийип дүшүндирйәрлер.

Калуга—РСФСР -де, Ока дерясының кенарында шәхер, область. Рус дилиниң диалектлеринде *калуга* сөзи „батгалык" диен маныдадыр. Шәхериң адыны шу сөз билен багланышдырярлар.

Калькутта — Хиндистанда улы шәхер, Гүнбатар Бенгалияның пайтагты. Хиндилер бу ады *Каликата* гөрнүшинде уланярлар. Бу сөз ики бөлекден дуряр: *Кали*—хинди мифологиясында Шива диен худайың аялының ады; *ката*—„жай", „юрт" (деңешдириң: рус ве украин диллериндәки *хата*, энчеме диллердәки *кәт*, *кент* сөзлери).

Кама — СССР-иң Европа бөлегинде деря, Волганың

чеп гошанды. Удмурт дилинде *кам* сөзи „деря“ диен маныны аңладяр. Волганың якасындакы түрки халклар бу деря *Ак Идил* („ак деря“) диййәрлер. Деряның гадымы ады *Чулман*.

Камбоҗа — сер. Кампучия.

Каменец-Подольский — УССР-иң Хмельницкий областында шәхер. *Каменец* сөзи славян диллериндәки *камень* („даш“, „даг“, „гая“) сөзүндендир. Каменец диен шәхерлер көп боланы үчин, бу шәхери бейлекилерден тапавутландырмак максады билен, онуң адының ызына *Подольский* сөзи гошулыпдыр. Бу сөз *подол* („этек“, „дагың этеги“) сөзүндендир.

Каменка — СССР-де энчеме деряның ады. Бу ат „дашлы“ диен маныдадыр.

Камень — Гүндогар славян диллериниң яйран территориясында энчеме дагларың, оларың ады дакылан шәхерлериң ады. *Камень* — „даг“, „даш“, „гая“.

Камерун, Бирлешен Камерун Республикасы — Меркези Африкада дөвлет. Оңа деряның ады гечипдир, деряда болса дениз леңнежи көп экен, шонуң үчин португаллар оңа *Рио дес камаронес* („леңнечли деря“) дийип ат берипдирлер. Деряның ады соңра *Камерун* гөрнүшинде гысгалып, илки шу ердәки дага, соңра тутуш юрда дакылыпдыр.

Кампала — Угинданың пайтагты. Чаклама гөрә, бу ат банту диллериндәки „кейик“, „умга“ манысындакы сөзден эмеле гелипдир.

Кампания — Италияның гүнортасында тарыхы область. Бу ат латын дилиндәки *кампус* („мейдан“, „дүзлүк“) сөзүндендир.

Кампос — Бразилияда географик область. Бу ат португал дилинде „дүзлүк“ диен маныны аңладяр.

Кампучия, Кампучия Халк Республикасы, КХР — Гүнорта-Гүндогар Азияда, Хиндихытай ярым адасында дөвлет (өңки ады *Камбоҗа*). Кампучиялылар өз юрдуна *Срок кхмер* („Кхмер юрды“) диййәрлер. *Кампучия* сөзүни ики хили дүшүндирйәрлер: а) кхмерлериң мифик баштутаны Камбувың адындан; б) Хиндистанда яшан *бхоҗа* диен тайпаның адындан; *кам* — гошулма (префикс).

Камчатка — СССР-иң гүндогарында Юваш океаның ярым адасы, область ве деря. XVIII асырда рус барлагчылары бу ярым ада деряның адыны дакыпдырлар.

Адың хакыкы манысы анык дәл, оны дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) душманлары алдава салып еңен коряк йигиди *Хончатың* адындан; б) ительменлере корякларың дакан *хончало* диен адындан; в) ительмен дилинде *камчачу*—„бурун“, „ярым ада“.

Камышин — Волгоград областында шәхер. Илки шу шәхердәки оба *Камышинка* („гамышлы“) деряжыгының ады дакыляр. 1692-нжи йылда оба шәхере өврүлип, оңа *Дмитриевский* диен ат берилйәр. Шәхериң илаты Пугачёвың тарапыны тутаны үчин, 1780-нжи йылда онуң ады үйтгедилип, *Камышин* диен көне ады билен чалшырыляр.

Кан — Гүнорта Сибирде деря, Енисейиң саг гошанды. Тунгус-манжур диллеринде бу ат „деря“ диен манЫдадыр. Э. М. Мурзаев шу маныда корей дилинде *ган*, хытай дилинде *цзян*, Хиндистанда *Ганг* сөзлериниң уланыляндыгыны, оларың бир системаны эмеле гетирйәндигини беллейәр.

Канада — Демиргазык Америкада дөвлет. Илки обаның ады болан бу сөз соңра онуң төверереклериниң, хас соң тутуш дөвлетиң ады хөкмүнде кабул эдилйәр. *Каната* сөзи ерли илатың (ирокезлериң) дилинде „оба“ диен маныны аңладяр. Французларың агалыгы дөврүнде бу юрда *Тәзе Франция* хем дийилди.

Канар адалары — Атлантик океанда, Африканың демиргазык-гүнбатарында Испания дегишли адалар. Өң олара латын дилинде *Инсулае Фортунатае* („багтлы адалар“) дийлипдир. 1402-нжи йылда испанлар олары тәзеден ачып, адалара *Канар* („ит“) *адалары* дийип ат дакярлар, чүнки ол ерде ерли улы итлер өсдүрилип етишдирилипдир. Башга маглумата гөрә, бу адың дөредилмегине шу ерде ит келлели адамларың яшаяндыгы барадакы ровайат себәп болупдыр.

Канаш — Чувашыстан АССР-нде шәхер (1925-нжи йыла ченли *Шихраны*). Чуваш дилинде *канаш*—“геңеш“ (рус дилинде *Совет*) диймекдир.

Канберра — Австралияның пайтагты. Илки бу ат шу ерден акян Млонго дерясының белли бир участогының ады болуп, ол соңра 1821-нжи йылда шу этрапда гурлан гоюндарчылык фермасының ады хөкмүнде хем уланылмага башлаяр. Ферма өсүп шәхере, соңра пайтагта өврүлйәр.

Кандагар — Овганыстаның гүнортасында шәхер. *Кандагар—Искандер* диен адың хас үйтгедилен гөрнүшидир. Б. э. өңки 329-нжы йылда Исгендер Зулкарнейн бу шәхериң дүйбүни тутяр.

Кандалакша — РСФСР-иң Мурманск областында шәхер, айлаг. Карел дилинде *канта лахши* — „чүңкдәки (четки) айлаг"диен маныдадыр.

Канди—Шри-Ланкада даг. Сингал дилинде *канди*— „даг" диймекдир.

Канев—УССР-иң Черкасск областында шәхер, ГЭС. Бу ады Днеприң шу ердәки гечелгесине эелик эден татар ханының ады билен багланышдырярлар. Украин алымы М. Ф. Пономаренко болса бу ады *Канимир* диен славян адының гысгалан гөрнүши хасаплаяр. *Канимир* сөзи „парахатлыгы ислейән" диен маныдадыр.

Канзас—АБШ-да деря ве онуң ады дакылан штат. Бу ады ерли индейлериң бир тайпасының ады хасаплаярлар, тайпаның *канзас* диен адыны болса „гүнортадан өвүсйән ел" (ягны шол тарапда яшаян илат) дийип дүшүндирйәрлер.

Канзас-Сити—АБШ-ның Канзас ве Миссури штатларында ики шәхер. Бу ат „Канзас шәхери" диен маныдадыр.

Канибадам—Тәжигистаның демиргазыгында шәхер. Э. М. Мурзаевиң пикириче, бу ат *Кент-и бадам* („бадамлы оба") сөзлериниң үйтгән гөрнүшидир.

Канин ярым адасы—РСФСР-иң Архангельск областында, Баренц ве Ак деңизлериниң аралыгында ярым ада. Бу ады ненец дилиндәки *канинзь* („аяз") сөзүнден хасаплаярлар. Ярым аданың демиргазык четине *Канин бурны* (русча Канин Нос) дийилйәр.

Канн—Гүнорта Францияда, Ерорта деңзиниң кенарында курорт шәхери. Бу ады латын дилиндәки *Канна* ("гамыш", ягны „гамышлы ер") сөзүнден хасаплаярлар.

Канск—РСФСР-иң Красноярск үлкесинде шәхер. Оңа шу ердәки *Кан* (сер.) дерясының ады дакылыпдыр. Деряның кенарында 1640-нжы йылда рус казаклары *Кан галасының* (*Канский острог*) дүйбүни тутупдырлар. Бу ат соңра гысгалыпдыр.

Кантабрия дагы—Испанияда даг, Пиреней дагларының гүнбатар чети. Оңа *кантабри* диен гадымы халкың ады дакылыпдыр.

Канченжанга — Гималайда Тибетиң, Хиндистаның ве Непалың серхединде белентлиги боюнча икинжи орунда дурян даг герши (8585 м). Тибет дилиндәки бу ады "үсти гарлы ве хазыналы бәщ саны даг депеси" дийип дүшүндирйәрлер.

Кап провинциясы — Гүнорта Африка Республикасында провинция. Бу ат Ягшы Умыт бурнуның иңлисче *Кэйплeнд* („бурун ер") вариантындан эмеле гелипдир. Голланд дилинде-де *каап* „бурун" диймекдир.

Кап-Блан — Тунисде бурун, Африканың демиргазыкдакы четки нокады. Бу ат француз дилинде „ак бурун" диен манысындадыр.

Капри — Италияда, Тиррен деңзиниң бир адасы. Бу ады ики хили дүшүндирйәрлер: а) гадымы грек дилиндәки *каброс* („екегапан", ягны „екегапанлы") сөзүнден, б) этрус дилиндәки *капра* („габыр", ягны „мазарлы") сөзүнден.

Капчагай — Газагыстаның Алмаата областында шәхер, Или дерясында ГЭС, Жунгария Алатаувының гысысы. Е. Койчубаев газак дилинде *Каптагай* гөрнүшинде уланылян бу сөзи найманларың бир тайпасының ады хасаплаяр. Бизиң пикиримизче, бу *гапы*, *гапжык* сөзи билен асылдаш болуп, „дар жүлге", „гысы" диен маныда йүзе чыкан болса герек. С. Караев монгол дилинде бу сөзүң „дере" манысында уланыляндыгыны беллейәр.

Капырлэхең — Кафирниган дерясының шу ерли түркменлериң арасында уланылян йөргүнли ады. Середиң: Кафирниган.

Карагай — Башгырдыстан АССР-нде ве Пермь областында энчеме илатлы пунктларың атлары. Башгырт дилинде *карагай*—„сосна" диймекдир.

Караганда — сер. Караганды.

Караганды — Газагыстанда шәхер ве область. Бу ат илки *гараганлы* (газакча *караганды*) ериң ады экен. Рус дилинде бу сөз *Караганда* гөрнүшинде уланыляр.

Кара деңзи (русча Карское море) — Демиргазык Бузлук океаның бир деңзи. Оңа шу деңзе гуюлян Кара диен деряның ады дакылыпдыр.

Кара дервезеси — Тәзе Ер ве Вайгач адаларының аралыгында богаз. Оңа Кара деңзиниң ады дакылыпдыр.

Каракас — Венесуэланың пайтагты. Бу ат ерли ин-

дейлериң *карака* тайпасының адындандыр. Испанияның колониясына өврүленден соң, 1567-нжи йылда бу ерде гала салнып, оңа *Сант Яго де Леон де Каракас* диен ат дакыляр. Соңра бу узын ат гысгалдылып, онуң диңе соңкы сөзи уланылмага башлаяр.

Каракаш—Хытайың Синьцзян — Уйгур автоном районында деря, Хотаның чеп голы. Бу ат „гара гашлы" диен манындадыр. *Гаш*—гыммат даш, нефрит. Шу ерден шейле даш алыняр.

Каракорум — Меркези Азияда даг, онуң ады дакылан шәхер. Бу ат түрки диллердәки *гара* ве *корум* (түркмен топонимиясында *гурум*, сер. Гурумсай) сөзлериндендир. *Корум*—„дагың этегине я-да деряның ханасына үйшен даш" диен манындадыр.

Карамай — Хытайың Синьцзян—Уйгур автоном районында шәхер. Небитли ерде дөрән бу шәхериң ады уйгур дилинде „гара яг" диен манындадыр.

Каратал — Газагыстанда деря, шәхер, район ве энчеме бейлеки ерлериң ады. *Гаратал*—тал агажының бир гөрнүши. Г. К. Конкашпаевиң пикириче, бу атлар шу сөзден эмеле гелипдир. Е. Койчубаев бу сөзи этноним хасаплаяр.

Каратау—сер. Гарадаг.

Каратөбе — Газагыстанда энчеме депелериң ве обаларың атлары. Бу ат газак дилинде „гара депе" диймекдир.

Карачаевск — Ставрополь үлкесинде Гарачай-Черкес автоном областының меркези. Бу ат „гарачайлар (шәхери)" диен манындадыр.

Карачи — Пакистанда шәхер. XVIII асырда балыкчыларың кичижик обасының ады болан бу сөз булучларың *кулачи* тиресиниң адындандыр.

Каргополь — РСФСР-иң Архангельск областында шәхер. 1380-нжи йылдан бәри душ гелйән бу ады „гаргалы ер", „гаргалы шәхер" дийип дүшүндирйән хем болсалар, онуң хакыкы манысы белли дәл.

Кардифф — Англияда (Уэльсде) Тафф дерясының боюнда шәхер. Бу ат кельт дилиндәки *кар* („гала") сөзүнден ве *Дидд* диен адам адындан я-да *Тафф* дерясының адындан хасыл болупдыр.

Карелия — РСФСР-иң составында АССР. *Кареллер* (ерли илатың уланышы *карьяла*) — халк ады.

Кариб деңзи — Меркези ве Гүнорта Американың

аралыгында Атлантик океаның бир деңзи. *Кариб*—шу ерде яшан индей тайпасының ады болуп, „батыр адамлар“ диен манысындадыр.

Каринтия — Австрияның гүнортасында, Альп дагларының этегинде федерал ер. Бу ат б. э. башларында шу даглык юртда яшан кельт тайпаларының бириниң адыдыр. Оны *карант* („гая“) сөзи билен багланышдырянлар хем бар.

Каркинит айлагы—Крымың демиргазык-гүнбатар кенарларында Гара деңзиң бир айлагы; *Керкинит*—шу ерде антик дөврде бар болан шәхер (хәзирки Евпаторияның якынында). Б. э. башында хем бар болан бу ады *каркана* („хораз“) сөзи билен багланышдырян болсалар-да, онуң хакыкы манысы белли дәл.

Карлайл — Англияның демиргазыгында шәхер. Бу ат кельт дилиндәки *кар* („гала“) ве *лайл* („чил“, „сув сакланян гарым“) сөзлеринден эмеле гелипдир, чүнки гала Рим императоры Адрианың чекдирен чилиниң якынында ерлешйән экен.

Карл-Маркс-Штадт—ГДР-де шәхер. Оңа 1953-нжи йылың 5-нжи майында, К. Марксың доглан гүнүниң 135 йыллыгында шу ат дакылды. Өңки ады *Хемниц* (славян диллериндәки *Каменица* диен деряның адының немецчелешдирилен гөрнүши).

Карлови-Вари — Чехословакиядакы Тепла дерясының боюнда, гызгын чешмелериң гөзбашында ерлешен курорт шәхери (онуң өңки немецче ады *Карлсбад*, *Карл*—адам ады; *бад*—„минерал чешме“). *Карлы* герман императоры Карл IV-ниң ады хасаплаярлар; чех дилинде *вари*—„гайнаг“, „гайнаян“ диймекдир.

Карлсбад — сер. К а р л о в и-В а р и.

Карлскруна — Швецияның гүнортасында, Балтика деңзинде шәхер. Бу ат „Карлың тәжи“ диен манысындадыр, чүнки Швецияда абсолют монархияны гиризен Карл 1 диен королың хатырасына 168)-нжи йылда оңа шу ат берилйәр.

Карлсруэ—ГФР-иң гүнорта-гүнбатарында шәхер. Бу ат „Карлың дынч алян ери“ диен манысындадыр, чүнки 1715-нжи йылда Баден герцогы Карл шу ерде ав этмек үчин көшк гурдуряр.

Каролина, Д е м и р г а з ы к ве Г ү н о р т а К а р о л и н а — АБШ-ның ики штаты. Бу ат Карл диен корол-

ларың бириниң адындандыр. 1560-нжы йылда Жан Рибо шу ерде француз обасының дүйбүни тутуп, оңа Карл IX диен француз королының адыны дакяр. Эмма бу ат кабул эдилмейәр. 1629-нжы йылда иңлислер Виргинияның гүнортасындакы территория өз короллары Карл I-ниң адыны дакярлар. 1665-нжи йылда ол ики штата бөлүнйәр.

Каролина адалары — Юваш океаның гүнорта-гүнбатарында адалар топлумы. Булары ачан испан деңизчилери 1528-нжи йылда олара „сакгаллак адамларың адалары", 1542-нжи йылда болса „баглы адалар" дийип ат дакярлар. Бу атларың икиси-де кабул эдилмән, 1686-нжы йылда олара испан королы Карл II-ниң ады дакыляр.

Карпат даглары — Гүндогар Европада даг. Б. э. II асырында хем душ гелйән бу ады „даг", „гая" манысындакы *карпе* сөзүнден хасаплаярлар. Хас өң *каро* сөзи „даш", „даг" манысыны хем аңладыпдыр.

Карпентарий айлагы — Австралияның демиргазык кенарларында Арафур деңзиниң бир айлагы. Оңа Голландия Хиндистанында 1623—1627-нжи йылларда генерал-губернатор болан П. Карпентериң ады дакылыпдыр.

Карпинск — РСФСР-иң Свердлов областында шәхер. Өң Богословск дийлен бу шәхере 1941-нжи йылда гөрнүкли совет. геологы А. П. Карпинскиниң ады дакылды. Алым шу шәхерде өнүп-өсди. Уралың демиргазыгында бир дага ве Курил адаларында бир вулкана хем шу алымың ады дакылды.

Каррара — Меркези Италияда шәхер, мешхур ак мермериң алынян ве ишленйән ери. Бу ады латын дилиндәки *гуадрариа* („даш алынян ер") сөзүнден хасаплаярлар. *Карьер* сөзи хем шу шәхериң адындандыр.

Карру — Африканың гүнортасында дашлы байырлык. Готтентотларың дилинде бу ат „гуры чөл" диен маныдадыр.

Карс—Түркийәниң демиргазык-гүндогарында ил, онуң меркези шәхери ве деря. Бу ады гүржи дилиндәки *кари* („дервезе") ве эрмени дилиндәки *харс* („гелин") сөзүнден хасаплап, ики хили дүшүндирйәрлер. Адың хакыкы манысы белли дәл.

Карсакпай — Караганды областында посёлок, демир ёл станциясы. *Карсак—гарсак* диен хайваның (чөл тил-

кисиниң) ады дакылан адам ады; *пай*—„бай“ (*Гарсак-бай*).

Карталы — РСФСР-иң Челябинск областында шәхер. В. А. Никонов бу ады түрки диллердәки *карт* („агыл“, „хаят“) сөзүнден хасаплаяр (башгырт дилинде бу сөз уланыляр); *-лы*—гошулма.

Картахена — Испанияда шәхер. Гадым дөврде карфагенлилер тарапындан дүйби тутулан бу шәхере илки *Тәзе Карфаген* диен ат дакыляр, соңра бу ат гысгалдыляр ве бирнеме үйтгедилйәр (*Карфаген—Картахена*).

Карфаген — Демиргазык Африкада, хәзирки Тунис шәхериниң якынында б. э. өңки 825-нжи йылда дүйби тутулан шәхер — дөвлет. Бу ат финикиялыларың дилинде *Картадашт* гөрнүшинде уланылыпдыр ве „тәзе шәхер“ диен маныны аңладыпдыр.

Касабланка — Мароккода, Атлантик океаның кенарында шәхер (онуң гадымы ады *Анфа*).1515-нҗи йылда көне шәхериң орнунда португаллар шу шәхериң дүйбүни тутярлар ве оңа шу ады дакярлар. Оларың дилинде *каса*—„өй“,*бранко*—„ак“. Арап дилинде бу ат *Дар-эл-Банда* гөрнүшинде уланыляр. Ол хем „ак җай“ диен маныдадыр.

Касимов — РСФСР-иң Рязань областында, Оканың боюнда шәхер. Москва патышасы Василий Тёмный 1467-нҗи йылда бу ери татар шазадасы Касыма мүлк эдип берйәр, чүнки ол Газан ханлыгында Москва патышасының тарапдары болуп чыкыш эдйән экен. Ондан өң бу шәхере *Мешер шәхери* дийилйән экен (мещер я-да *мишер*—тайпа ады).

Каскад даглары—Демиргазык Америкада Кордильер дагларының бир бөлеги. *Каскад*—„шаглавук“ диймекдир. Бу ерден акян деряларда шаглавук көп.

Каспи деңзи — Дүнйәде иң улы көл. *Каспи*—деңзиң кенарында яшан гадымы халкың ады. Түркменлер оңа өң *Хазар деңзи* дийипдирлер (*хазар* хем халк ады). Бу деңзиң энчеме ады беллидир: *Гурген, Албан, Хвалис, Гүрҗи, Огуз, Түркмен, Табарыстан, Дейлем, Дербент, Маңгышлак, Гулзум, Ак, Гөк, Гара деңиз* ве ш. м. Бу сөзлериң хем көпүси халк я-да деңзиң кенарындакы шәхерлериң атларыдыр.

Кассель — ГФР-де шәхер. 913-нҗи йылда хем душ гелйән бу ат латын дилиндәки *кастеллум* („гала“) сө-

зүндендир, чүнки бу ерде Рим гошунларының галасы болупдыр.

Кастилия — Испанияда тарыхы область. Бу ат испанча *кастелла* („гала") сөзүндендир, чүнки бу ер хем гадымы Рим, орта асырларда болса вестгот гошунларының дурян галасы экен.

Катав — Урал дагларында Юрюзань дерясының чеп гөшанды. Бу ат башгырт дилиндәки *катыу* („гатаян", „гураян") сөзүндендир.

Катав-Ивановск — РСФСР-иң Челябинск областында *Катав* дерясының ве шу ердәки *Ивановский* диен заводың ады дакылан шәхер.

Каталония — Испанияда тарыхы область. Бу ады *Гот-Алания* дийип дүшүндирйәрлер. *Гот* ве *алан* — халк атлары. В. А. Никонов бейле пикирин шүбхелидигини белләпдир.

Катманду — Непалың пайтагты. Бу ады ики хили дүшүндирйәрлер: а) „арачәк ер"; б) гадымы *Кастамандап* бутханасының адындан. XVI асыра ченли шәхере *Кантипур* дийлипдир.

Каттегат — Балтика ве Демиргазык денизлерини тапышдырян, Ютландия ве Скандинавия ярым адаларының аралыгындан гечйән богаз. Скандинав диллеринде бу ат „гәми ёлы" диен манысындадыр (*кати*—„гәми", *гата*—„ёл").

Катунь (алтай дилинде Кадын) — Алтайда дерья, Обь дерясының чеп гошанды. Э. М. Мурзаев гадымы түрки диллерде бу сөзүң „деря" манысында уланыландыгыны, бейлеки алымлар болса онуң түрки диллерде „аял", „бике" манысындакы *хатын, катын* сөзи билен багланышыклыдыгыны беллейәрлер. Алтай топонимикасыны өвренижи алым О. Т. Молчанова соңкы пикире гошуляр ве бу адың „мукаддес сув", „эне деря" манысында болаймагының мүмкиндигини язяр.

Каунас — Литва ССР-нде шәхер (1917-нжи йыла ченли рус дилинде *Ковно*). Бу ады шәхериң дүйбүни тутан адамың (литвалының) фамилиясы билен багланышдырярлар.

Кафирниган — Тәжигистанда деря, Амыдеряның саг гошанды (оңа ерли түркменлер *Капырләхең* диййәрлер). Э. М. Мурзаевиң пикирине гөрә, бу ат „капырларың гизленен ери" диен манысындадыр ве Орта Азия

ыслам ййран дөврүнде бу деряның боюндакы Хисар җүлгесиниң илатының мусулман болман, будда ве бейлеки динлериң тәсиринде галанлыгы билен багланышыклыдыр.

Каховка — УССР-иң Херсон областында, Днеприң боюнда шәхер, ГЭС. XIX асырда бу ер *Каховский* диен помещиге дегишли экен.

Кача — Крымда деря; Енисейиң чеп голы. Бу деряларың адыны „гөч" манысындакы *кач* диен түрки сөз билен багланышдырярлар.

Кашгадеря — Өзбегистанда деря ве онуң ады дакылан область. Өзбек алымлары С. Караевиң ве Т. Нафасовың пикириче, бу адың шейле маныларда йүзе чыкан болмагы мүмкин; а) *кашга* диен тайпаның я-да тирәниң адындан; б) сувлы ерлериң атларында „акмаян" диен маныдакы *кашга* сөзүнден; в) *кашга* (ягны кел) депелериң адындан. Түрки диллерде *кашга* сөзүниң „кел" ве „сакар" диен манылары бар.

Кашгар — Хытайың Синьцзян—Уйгур автоном районында шәхер, XI асырың мешхур дилчиси Махмыт Кашгарлының доглан ери, деря. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) „реңкленен өй" (өйлериң ашакы этажыны гызыл реңке боямаклык дәбине гөрә); б) „гаш (йүзүгиң гашы) алынян даг"; в) Э. М. Мурзаевиң пикириче, „дашлы даг".

Кашира — Москва областында, Ока дерясының кенарында шәхер. В. А. Никонов бу ады рус диалектлериндәки *кашира* („агыл") сөзүнден хасаплаяр ве аслында бу сөзүң түрки диллердәки *кашар*, *кошар* сөзи билен багланышыклы болаймагының мүмкиндигини беллейәр.

Кашмир — Азияда, Хинд дерясының ёкары акымында тарыхы область, Хиндистаның бир штаты (Жамму билен бирликде). Бу ады санскрит дилиндәки *Кашьяпа-мира* („Кашьяпа дензи") сөзи билен багланышдырярлар. *Кашьяпа* — дагы дешип, көлүң сувуны Хинд дерясына сапан мифик гахрыманың ады.

Квантун — сер. Гуандун.

Квебек — Канадада порт шәхер. Чаклама гөрә, ерли индейлериң дилинде бу ат „атышхана" диен манысыдадыр.

Кветта — Пакистанда шәхер, Булужыстаның мерке-

зи. Бу сөз (кветта) эйран диллеринде „гала“ диен маныдадыр.

Квинсленд — Австралияда бир штат. Бу ат „король аялың ери“ диен маныдадыр. Оңа 1859-нжы йылда иңлис королевасы Викторияның хорматына шейле ат дакылыпдыр.

Кегейли — Гарагалпагыстан АССР-нде улы канал, онуң ады дакылан район ве посёлок. *Кегей*-арабаның тигрини ясамак үчин уланылян берк агажың ады. Каналың боюнда шол агач көп битйәр.

Кейптаун — Гүнорта Африка Республикасында шәхер. 1652-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере голландлар *Капштадт* (*кап*—„бурун“, *штадт*—„шәхер“, ягны „бурнуң, депәниң янындакы шәхер“) дийип ат дакярлар. Соңра иңлислер бу ады өз дилине терҗиме эдйәр (*Кейптаун*).

Келиф — Чәрҗев областының гүндогарында ве Ованыстанда гадымы шәхерлер. Амыдеряның хер кенарында бир бөлеги ерлешен бу шәхериң ады барып X асырда-да душ гелйәр. Онуң ады *зу-л-кифил* диен арап сөзлериниң гысгалан, фонетик үйтгешмә сезевар болан гөрнүши хасап эдйәрлер ве „ики бөлек“, „хер бөлеги бир кенара дүшен (шәхер)„ дийип дүшүндирйәрлер.

Кембриж — Англияда шәхер. Бу ат „Гранта деряның көпрүси“ диен адың фонетик тайдан үйтгән гөрнүшидир. Кембриж диен шәхер АБШ-ның Массачусетс штатында хем бар. Оңа Англиядан гөчүп геленлер өз өңки шәхериниң адыны дакыпдырлар.

Кемерово — РСФСР-де (Сибирде) шәхер ве область. Э. М. Мурзаевиң пикириче, бу ат түрки диллердәки *кемер* (дагың, депәниң кемери, гуршавы, чеммери) диен сөздендир.

Кемпер — Францияның демиргазык-гүнбатарында шәхер. Бу ат бретон дилиндәки *кенбера* („чат“, „ики деряның чатрыгы“) диен сөздендир, чүнки шәхер Одет ве Стейр деряларының биригйән еринде ерлешйәр.

Кемь — Карелия АССР-нде деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ады Сибирдәки „деря“ манысындакы *кем, хем* сөзи билен багланышдырярлар.

Кенитра — Мароккода, Атлантик океаның кенарында шәхер. Бу ат арап дилиндәки *кантар* („көпри“) сөзүндендир.

Кент — 1. Англияда графлык. Б. э. өңки 51-нжи йылда *Кантиум* гөрнүшинде душ гелйән бу ат кельт дилиндәки *канто* („чет“, „кенар“, „арачәк“) сөзүндендир. Башга маглумата гөрә, *кент*—тайпа ады. 2. Газагыстанда Бетпакдаланың бир бөлеги, гадымы мис газылып алнан ве эредилен ериң (шәхериң) галындысы. Бу ерде *кент*—„шәхер“, „отурымлы ер“ диен маныдадыр.

Кентау — Газагыстаның Чимкент областында шәхер. В. А. Никонов бу ады „гиң даг“ дийип дүшүндирйәр. Бизиң пикиримизче, бу ат „кән (кәнли, магданлы) даг“ диен маныда болса герек, чүнки бу ерден полиметаллик магдан чыкяр.

Кентербери — Англияда Кент графлыгының меркези. 754-нжи йылда *Кантварабург* („кент тайпасының галасы“) гөрнүшинде душ гелйән бу ат соңра бирнеме үйтгедилипдир.

Кентшин — Польшаның демиргазык-гүндогарында шәхер. Оңа 1946-нжы йылда дилчи ве топонимист К. Нитшиң теклиби боюнча, поляк топонимисти В. Кентшинскиниң (1838—1918) ады дакылды. Шәхериң өңки ады *Растенборк* (немецче „дынч алынян шәхер“).

Кентукки — АБШ-ның бир штаты ве деря. Ерли индейлериң *кан-тук-кес* сөзлеринден дийип чакланылян бу адың манысы барада энчеме пикирлер бар: а) „ганлы ер“ (ерли индейлериң гырлан ери); б) „гөк гамышлы ер“; в) көлли юрт“; г) „гиң сәхра“, „дүзлүк“.

Кеңсай — Газагыстанда деря, энчеме чешмелер. Бу ат „гиң сай“ диен манырадыр.

Кеңтүбек — Балкаш көлүнде ярым ада. Газак дилинде *кең*—„гиң“; *түбек*—„ярым ада“.

Кергелен — Хинди океанында Франция дегишли адалар. Олары 1772-нжи йылда француз деңизчиси И. Кергелен—Тремарегиң илки ачанлыгы үчин, адалара *Кергелен* диен ат дакыляр.

Керженец — РСФСР-иң Горький областында деря, Волга дерясының чеп голы ве онуң ады дакылан посёлок. Бу ады мордва дилиндәки *керж* („чеп“, ягны деряның чеп голы) сөзүнден хасаплаярлар.

Керки — Чәржев областында, Амыдеряның орта акымында шәхер, район. X асырда хем шәхер эдил хәзиркиси ялы ики бөлекден ыбарат болуп, Керкиниң орнундакы эсасы бөлеги *Земм*, Керкичиниң орнундакысы

(саг кенардакы кичи бөлеги) хем *Ахсисак* дийлип атландырылян экен. Бу адың манысы барада шейле чакламалары беллемекчидирис: а) „гала" манысындакы *керки* сөзүнден; б) *Каркух* (бу адың гадымы формасы)— „дагың үстүндәки гала"; в) Г. Гейбуллаевиң пикиричe, *керки*—түрки (түркмен) тайпасының ады.

Керкира — Грецияда Иония деңзиниң адасы ве онда ерлешен шәхер. Бу ады „эгри (кенарлы ада)" ве „гайык" (ягны „гайыга меңзеш ада") дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Керман — Эйраның гүнорта-гүндогарында шәхер. Бизиң пикиримизче, бу ат „гала" манысындакы *керман* сөзүндендир.

Керманшах — Эйранда шәхер, Керманшахаң останының (велаятының) меркези. Бизиң пикиримизче, бу ат *керман* („гала") ве *шах* („ша", „патыша") сөзлериндeн эмеле гелип, „Керман шаларының шәхери" диен маныда йүзе чыкан болса герек.

Кермене — Бухара областындакы Новайы шәхериниң өңки ады. Сер. Н о в а й ы.

Керулен — Монголия ве Хытайың территорияларындан акян деря. Э. М. Мурзаевиң пикирине гөрә, бу ат эвенк дилинде „песлик", „деряның гиң жүлгеси" манысында уланылян *хэрэлгэн* сөзи билен асылдаш болса герек.

Керчь — Крымың кенарында шәхер, ярым ада, богаз. Б. э. өңки IV асырда бу ер Грецияның колониясы болуп, онуң ады *Пантикапейон* экен. Бу ады эйран диллериндәки *панта* („ёл") ве *аб* („сув") сөзлериндeн хасаплаярлар („сув ёлы", „бокурдак", ягны сув богазы). Керчь сөзүни хем дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) славян диллериндәки *кърк* („бокурдак", „богаз") сөзүнден; б) шол диллердәки *крч* („демирчилик") сөзүнден; в) черкес диен халк адының үйтгән гөрнүши; г) түрки диллердәки *керчемек* сөзүнден ве ш. м.

Кетдегорган (өзбекче К а т т а к у р г а н) — Самаркант областында шәхер. Түрки диллерде бу ат „кетде (улы) горган (гала)" диен маныдадыр.

Кетментау—Тянь-Шань дагларының гүндогар герши (газакча *Кетпентау*, бейлеки түрки халкларда *Кетментау*, *Кәтмендаг*, русча *Кетмень*). Бизиң пикиримизче, бу ат *кәтмен, кәтменчи* диен этноним билен я-да дагың формасы билен багланышыклыдыр. Е. Кой-

чубаев бу ады ики бөлүп, онуң *кет* сөзүни халк ады хасаплаяр, *мен* я-да *пен* сөзүни болса „бент“, „пәсгел“ дийип дүшүндирйәр.

Кеть — Обь дерясының саг голы. Бу ады *кет* диен халкың адындан хасаплаярлар.

Кёльн — ГФР-де, Рейн дерясының кенарында шәхер. *Кёльн* (*Көлн*)—*колония* сөзүниң гысгалан гөрнүшидир, чүнки гадымы римлилер бу ере *Агриппина Клавдийиң колониясы* дийипдирлер. *Агриппина*—Рим императоры Клавдийиң аялы, Неронын эжеси. Юрдуң сыясы дурмушында тәсири гүйчли болан бу аял б. э. 50-нжи йылында шу ерде гала салдыряр.

Кёнигсберг — сер. Калининград.

Кивач — Карелия АССР-нде Суна дерясының шаглавугы, горугхана (заповедник). Фин дилинде бу ат „мөвч урян“, „жошгунлы“ диен манырадыр.

Киев — Украинаның пайтагты ве область. Шәхериң гадымы атлары: *Метрополис* („пайтагт“), *Самбатас*, скандинав ве исланд диллеринде *Данапар-стадир* („Днепр шәхери“), түрки диллерде *Аккерман* („ак гала“, „ак шәхер“) ве ш. м. *Киев* (*Кый*) сөзүни адам ады хасаплаярлар (кимдиги белли дәл). Роваята гөрә, *Кый*— шу ерде, Днепр дерясында гайыкчы болупдыр. Бу сөзи башга хили дүшүндирйәнлер хем көп.

Кизляр — Дагыстан АССР-нде шәхер. Роваята эсасланып, бу ады түрки диллердәки „гызлар“ сөзи билен багланышдырярлар, эмма онуң „гызыл гая“, „гызыл горп“ манысындакы *гызыл яр* сөзлеринден болмагы мүмкиндир (шәхер Терек дерясының кенарында ерлешйәр).

Кийиккоба — Крымда археологик әхмиетли затларың тапылан говагы. Түрки диллерде *кийик* — „кейик“, *коба* — „говак“ диймекдир.

Киклад адалары — Эгей деңзиниң гүнортасында Греция дегишли адалар. Бу ат грек дилиндәки *киклос* („төверек“, „айлав“) сөзүндендир, чүнки адалар төвереклейин ерлешйәрлер.

Килиманжаро — Африканың гүндогарында вулканың эмеле гетирен даглары. Бу ат суахили дилиндәки *килима* („даг“) ве *нжаро* (аяз худайының ады) сөзлеринден эмеле гелип, „аяз худайының дагы“ диен манырадыр (дагың үсти гар ве буз билен өртүлендир).

Килия — УССР-иң Одесса областында, Дунайың кенарында порт шәхер. Бу ат түрк дилиндәки *гилли*

(„лайлы“, „батгалы“) сөзүндендир (түрк ве парс диллеринде *гил*—„лай“ диймекдир).

Киль—ГФР-де, Балтика деңзиниң Киль голтугының кенарында ерлешен шәхер. Немец дилинде *киль*—„пахна“ (ягны „пахна ялы гуры ере сүсңәп дуран сув голтугы“) диен манұдадыр.

Кимовск — РСФСР-иң Тула областында шәхер. Бу ат *КИМ* (Коммунистический Интернационал Молодежи—Яшларың Коммунистик Интернационалы) диен гысгалдылан гошма атдан дуряр.

Кингисепп — 1. Ленинград областында шәхер. Онуң өңки ады *Ям* (бу сөз—тайпа ады), 1707-нжи йылдан соң *Ямбург* („ям галасы“). 1922-нжи йылда шәхере Эстония Компартиясының гурамачысы, революционер В. Э. Кингисеппиң (1888—1922) ады дакылды. 2. Эстония ССР-нде Сааремаа адасының эсасы шәхери. Өңки ады *Курессаре* (*Куре*—адам ады; *сааре*—„ада“). Оңа-да шу ерде өнүп-өсен В. Э. Кингисеппиң ады дакыляр.

Кингстон — Ямайканың пайтагты. Бу ат иңлис дилинде „королың шәхери“ диен манұдадыр. Өң француз дилинде онуң ады Порт-Рояль („королың порты“).

Киншаса — Заириң пайтагты. Киншаса диен обаның орнунда Бельгия колонизаторлары 1881-нжи йылда шәхер гуруп, оңа өз короллары Леопольд II-ниң хорматына *Леопольдвиль* („Леопольд шәхери“) дийип ат дакярлар. 1966-нжы йылда бу ат айрылып, оңа өңки ады гайтарылып берилйәр.

Киото — Японияның Хонсю адасында шәхер, 784—1868-нжи йыллар аралыгында онуң пайтагты. Япон дилинде бу ат „пайтагт шәхер“ диен манұдадыр. 1868-нжи йылдан соң оңа *Хэйангу* („рахат дүнйә“) диен ат дакыляр. Шәхериң башга атлары хем бар: *Мияко* („көшк“), *Саикио* („гүнбатардакы пайтагт“).

Кипр — Еротра деңзиниң гүндогарында ада ве онда ерлешен дөвлет. Чаклама гөрә, бу ере Ливандан серви (*кипарис*) агачларының гетирилип экилендиги үчин, оңа *Кипр* диен ат берлипдир.

Киржач — РСФСР-иң Владимир областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ат „чепки“ („деряның чеп голы“) диен манұдадыр.

Кириллов — РСФСР-иң Вологда областында шәхер. Оңа шу төверекде өрән көп ере эелик эден бутхана-

ның ве галаның ады дакылыпдыр. Бутхана 1397-нжи йылда Кирилл Белозерский (1337—1427) диен руханы (архимандрит) тарапындан эсасландырылыпдыр.

Киров—1. РСФСР-де Вятка дерясының боюнда шәхер ве область (өңки ады *Хлынов*). Оңа Совет дөвлетиниң ве Компартияның гөрнүкли ишгәри, шу ерде өнүп-өсен С. М. Кировың (1886—1934) ады дакылды. 2. РСФСР-иң Калуга областында 1936-нжы йылда С. М. Кировың ады дакылан шәхер. Өңки ады *Песочня* („чәгелик").

Кировабат — Азербайжанда Генжечайың боюнда ерлешен шәхер. VII асырдан бәри белли болан бу шәхериң өңки ады *Генҗе* (ерли алымларың пикириче, бу сөз М. Кашгарлы тарапындан агзалян *генҗек* диен түрки тайпа билен багланышыклыдыр). 1804-нжи йылдан соң шәхере *Елизаветполь* (*Елизавета*—патыша Александр I-ниң аялы; *пол*)//(*полис*—„шәхер") дийилди. 1935-нжи йылдан соң болса оңа С. М. Кировың хорматына *Кировабат* диен ат дакылды (*абат*—„шәхер" диен маныда). С. М. Киров 1921—1925-нжи йылларда Азербайжанда Компартияның секретары болуп ишләпди.

Кировакан — Эрменистан ССР-нде С. М. Кировың хорматына ат дакылан шәхер. Эрмени дилинде *акан*—„шәхер". Өңки ады *Каракалис*.

Кировград — РСФСР-иң Свердловск областында С. М. Кировың хорматына ат дакылан шәхер (*град*—„шәхер"). Өңки ады *Калата*.

Кировоград — УССР-де С. М. Кировың хорматына ат дакылан шәхер ве область. 1754-нжи йылда император аял Елизаветаның буйругы билен шу ерде гурлан гала ве шәхере илки *Елизавета галасы*, 1775-нжи йылдан соң *Елизаветград*, 1934-нжи йылдан соң *Кирово*, 1939-нжы йылдан соң болса *Кировоград* дийилди.

Кировск — РСФСР-иң Мурманск областында 1934-нжи йылда С. М. Кировың хорматына ат дакылан шәхер. Өңки ады *Хибиногорск* (*Хибин*—даг ады).

Кирсанов — РСФСР-иң Тамбов областында шәхер. XVIII асырың биринжи ярымында илкинжи гезек шу ере Хрисанф Зубакин гөчүп гелйәр. Ерли илат онуң адыны *Кирсан* дийип тутяр. 1779-нжы йылда гурлан металлургия заводына ве онуң янында дөрән шәхере хем онуң ады дакыляр.

Кируна — Швецияда шәхер. Бу ат швед дилиндәки *кирунавара* („токай хоразына бай даг"), диен сөздендир.

Кисловодск — Демиргазык Кавказда мешхур курорт шәхери. Рус дилинде бу ат „түршы сувлы" диен манындадыр. Минерал чешмелериң сувуның тагамына гөрә, оңа шу ат дакылыпдыр.

Китап (өзбекче Китоб) — Өзбегистаның Кашгадеря областында шәхер. С. Караев бу ады тәжик дилиндәки *кифти об* („сувун ёкарсы") сөзлеринден чаклаяр.

Кито — Экуадор дөвлетиниң пайтагты. 1533-нжи йылда дөрән бу шәхере шу ерде яшан, эмма испан колонизаторларының агалыгы дөврүнде гырлып ёк эдилен *квиту* диен халкың ады дакылыпдыр.

Кичи Азия — Ерорта, Эгей, Мермер, Гара денизлериниң хем-де Босфор ве Дарданел богазларының аралыгында Түркийә дегишли ярым ада. Б. э. өңки IV асырда Азия материгинден (Улы Азиядан) тапавутландырмак үчин, бу ере *Кичи Азия* дийипдирлер. Византиялылар онуң адыны *Ачатолия* (түркче *Ачадолу*) гөрнүшинде-де уланыпдырлар. Түрклер ве түркменлер бу ярым ада *Рум* хем дийипдирлер (Гүндогар Рим империясының ады боюнча).

Кичи Вишера — РСФСР-иң Новгород областында шәхер. Ол Кичи Вишера дерясының боюнда ерлешйәр (шу ерде Улы Вишера дерясы хем бар, йөне ол хәзир Кичи Вишерадан хас кичидир). *Вишера* сөзүни „деря" ве халк ады дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Кичи Ер (русча Малая Земля) — Новороссийскиниң якынында 1943-нжи йылың февраль-сентябрь айларында совет гошунларының эләп ве элинде саклан плацдармы, фашистлер тарапындан басылып алнан гиң территорияның ичинде „Кичи Ер".

Кишинёв — Молдавия ССР-ниң пайтагты. В. В. Радлов бу ады „тәзе гышлаг" дийип дүшүндирйәр (түркче *кышла* — „гышлаг", молдав дилинде *ноу* — „тәзе"). Оны түркче *кишения* („мавзолей", „мазар үсти даш") сөзи билен багланышдырянлар хем бар.

Кия — Гүнбатар Сибирде деря, Чулымың чеп голы. Бу ат түрки диллердәки *гыя* (ягыш сувы зерарлы, эрез-эрез, жылга-жылга болуп ятан япы, байыр) сөзүндендир.

Клагенфурт — Австрияда шәхер. Бу адың *Клавдий Форум* диен сөзлериң үйтгән гөрнүши болмагы мүмкиндир. *Клавдий*—Рим императоры; *форум*—„базар“. I асырың ортасында Клавдий шу ерде базар гурдуряр.

Кладно — Чехословакияда шәхер. Бу ат *клада* („агач“, „пүрс“) сөзүндендир („агач чапылян ер“).

Клайд — Шотландияда деря. Шу ерде яшаян гэл диен халкың дилинде бу ат „гүйчли акян“ диен маныдадыр.

Клайпеда — Литва ССР-нде, Балтика деңзиниң кенарында шәхер. Бу адың *клай* диен бөлегиниң манысы белли дәл, *педа*—„территория“ диймекдир. Немецлер басып алан дөврүлеринде бу шәхере *Мемель* дийдилер (*Неман* сөзүниң үйтгедилен гөрнүши).

Клермон-Ферран—Францияның гүндогарында шәхер. *Клермон*—„ягты даг“ диен маныдадыр, чүнки шәхериң үстүне абаныл дуран даг гершине гүнүң илкинжи шөхлелери дүшйәр. Адың икинжи бөлеги *Ферранд*—якындакы дагың үстүнде көшк гуран феодалың адыдыр. Рим империясы дөврүнде бу шәхере *Августа Неметум* дийилйән экен: *Август*—Рим императоры, *немет*—галлия тайпаларының бириниң ады.

Кливленд — 1.Англияда дәг, графлык ве шәхер. Иңлис дилинде *клиф*—“дик гая“,„ учут“; *ланд*—„ер“, ягны „дик гаялы ер“, „дагың учутлы ери“. 2. АБШ-ның Огайо штатында улы шәхер. 1796-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере шу төверeклери өзлешдирмәге ёлбашчылык эден *Кливленд* диен генералың ады дакылыпдыр.

Клин — Москва областында шәхер. Рус дилинде *клин* сөзи „пахна“ диймекдир. Шу дилиң диалектлеринде бу сөз „батгалыгың ортасындакы токай золагы“, „деряның токайлы адасы“ ялы манылары хем аңладяр.

Клинцы — РСФСР-иң Брянск областында шәхер. Бу ат „атызың, гиң мейданың бир бөлеги“ манысындакы *клин* сөзүнден эмеле гелипдир.

Клисура — Болгарияда энчеме илатлы пунктларың атлары. Бу ат „дагың гысысы“, „дагың дар гечелгеси“ диен маныдадыр.

Клодзко — Польшаның гүнорта-гүнбатарында деряның ады дакылан шәхер. Бу ат „чешме“, „булак“ диен маныда болса герек.

Клоштар — Югославияда энчеме илатлы пунктларың атлары. Хорватияда *клоштар*, Словенияда *клоштер* сөзи „католик монастыры“ диймекдир.

Клуж — Румынияның Муреш-Венгр автоном областында шәхер. Барып 1173-нжи йылда душ гелйән бу ады латын дилиндәки *клаусум* („бөвет болян“, ягны җүлгәниң дар еринде ерлешйән) диен сөзүнден хасаплаярлар.

Клута — Тәзе Зеландияда деря. Оңа Шотландиядан гөчүп геленлер өзлериниң *Клайд* (сер.) диен дерясының адыны дакыпдырлар.

Ключ, Ключи, Ключищи — Славян юртларында энчеме деряларың ве ер-юртларың атлары. Бу ат „чешме“, „деря“ диен манывдадыр.

Кобленц — ГФР-де, Маас ве Рейн деряларының чатрыгында ерлешен шәхер. Бу гадымы ат латын дилиндәки *конфлуэнтес* („деряларың чатрыгы“) сөзүнден эмеле гелипдир.

Кобрин—БССР-иң Брест областында шәхер. XI асырдан бәри мәлим болан бу шәхере адам ады дакылыпдыр.

Кобург—ГФР-де шәхер. Бу ат *Кобенбург* диен адың гысгалан гөрнүши болуп, „доңуз агыллы шәхер“ диен манывдадыр.

Ковда — Уралда ве Мурманск областында дерялар. Бу ат саам дилиндәки *говдаг*—„гиң (деря)“ сөзүнден эмеле гелипдир.

Ковель — УССР-иң Волынск областында шәхер. Бу сөзи адам ады (лакамы) хасаплаярлар.

Ковентри — Англияда шәхер. Чаклама гөрә, бу ат *Кова* (адам ады) ве *три* („агач“) сөзлериндендир.

Ковров — РСФСР-иң Владимир областында шәхер. Бу ат *Андрей Ковёр* диен князың адындан эмеле гелипдир.

Кодыма — УССР-де деря. Бу ады түрки диллердәки *кадын* („деря“) сөзүнден хасаплаярлар.

Кожва — Коми АССР-нде деря, Печораның чеп голы. Пермь диллеринде *кож*—„гирдап“, *ва*—„деря“ („гирдаплы деря“).

Кожаэли — сер. Хожаили.

Козенца — Италияның гүндогарында шәхер. Бу ады латын дилиндәки *кднсентиа* сөзүнден хасаплаярлар.

Бу сөз „бирлешен“, ягны „ики деряның гошулышян (ериндәки шәхер)“ диен маныны аңладяр.

Козьмодемьянск — Мари АССР-нде, Волга дерясының боюнда шәхер. Роваята гөрә, Иван Грозный Газан шәхерини басып алып, ызына гайдып гелйәркә, шу ерде дүшлейәр ве хемме тарапдан оңайлы ер боланы үчин, бу ерде гала салмага буйрук берйәр. Шол гүнүң христиан календары боюнча *Козьма* ве *Дамиан* гүнлери боланы үчин, ол галаны шу „мукаддес“ шахсларың атлары билен атландыряр. Чувашлар бу шәхере *Чикметола* диййәрлер.

Коимбра — Португалияда шәхер. Ирки орта асырларда *Конимбрига* гөрнүшинде душ гелйән бу адың *брига* сөзи „көпри“ диен маныдадыр, онуң биринжи бөлегиниң манысы белли дәл.

Козёльск — РСФСР-иң Калуга областында шәхер. Гадымы рус дилинде *козёл*—„чәрдек“, „теләр“, „мейданда галла үчин салнан җай“ диен маныдадыр. Бу ат шу сөзден болса герек.

Кокант — Өзбегистан ССР-ниң Фергана областында шәхер. Бу адың икинжи, *кант* бөлеги „кент“, „оба“ диен маныдадыр. Онуң биринжи бөлегини *хук* („доңуз“, „екегапан“) ве *кух* („даг“) дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Кокчетав — сер. Көкшетау.

Кола — РСФСР-иң Мурманск областында деря ве онуң ады дакылан шәхер хем-де ярым ада. Бу ат финугр диллериндәки *кол, кул* („балык“) сөзүндендир. Деряның өңки ады *Кульйок* (фин дилинде *йокки*- „деря“, ягны „балыклы деря“).

Коларовград — Болгарияда шәхер. 1950-нжи йыла ченли бу шәхериң ады *Шумен* (түрк дилинде *Шумла*). Бу сөз *Шумка* диен деряның адындан, деряның ады болса болгар дилиндәки *шума* („токай“) сөзүндендир. Шәхере Болгария Компартиясының гөрнүкли ишгәри, шу ерде доглан ве өнүп-өсен Васил Коларовың (1877—1950) ады дакылды; *град*—„шәхер“.

Колгуев — РСФСР-иң Архангельск областында, Баренц деңзинде улы ада. Бу ады ики хили дүшүндирйәрлер: а) фин дилиндәки *колкка* („бурч“, „чүңк“, „чукур“; „гыра“) сөзүнден; б) ерли рус геплешигиндәки *колга* („лыжа“) сөзүнден.

Колобжег — Польшада, Балтика деңзиниң кенарын-

да порт шәхер (немецлер оңа *Колберг* дийипдирлер). Бу ады славян (поляк) диллериндәки *кол*—„газык“ ве *бжег* (русча *берег*) — „кенар“ сөзүнден хасаплаярлар (газык, агач какылан кенар, гайыклара ёл гөркезйән әлемли кенар).

Кологрив — РСФСР-иң Кострома областында шәхер. Бу ат гадымы рус дилиндәки *Кологрив (около гривы*, ягны „инсиз депәниң якыны“) диен сөзлердендир.

Колодезь—Славян диллериниң яйран территориясында йүзлерче деря ве чешмелериң атлары. Бу сөз шу диллерде „чешме“, „булак“, „сув гөзи“, „гуйы“ диен манылардадыр.

Коломбо — Шри-Ланканың пайтагты. Бу ат сингал дилиндәки *корумбу* („гәми дуралга“, „сувуң голтугы“) сөзүндендир.

Коломна — Москва областында шәхер. Бу ат славян диллеринде „батгалы ер“ диен манытдадыр.

Коломыя — УССР-иң Ивано-Франковск областында шәхер. Мыя (Мыява) дерясының Прут дерясына гошулян еринде ерлешен бу шәхере *Коломыя* (*около Мыя*, ягны „Мыяның якыны, кенары“) диен ат дакылыпдыр.

Колон — Панамада порт шәхер. *Колон* — Христофор Колумбың адының испан дилинде уланылян гөрнүшидир.

Колорадо — АБШ-да деря ве штат. Испанлар деряны *Рио Колорадо* („гызыл деря“) дийип атландырярлар, чүнки онуң сувы кенардакы гызгылт топрагы ювяр. Шу дерянын *Грин-ривер* („яшыл деря“), *Блю-ривер* („гөк деря“) диен шахалары хем бар.

Колпино — Ленинград областында шәхер. Бу ады ***колпь, колпица*** диен гуш билен багланышдырярлар. Түркменлер арасында бу гушуң ***кашыкчы, галамлык, пашбурун*** ялы атлары бар.

Колумбия — Гүнорта Америкада дөвлет; АБШ-да ве Канадада деря; АБШ-да федерал округ ве шәхерлер; Канадада даг. Буларың әхлисине Христофор Колумбың ады дакылыпдыр.

Колхида — Гара деңзиң кенарында Грузия дегишли тарыхы область. Бу ат б. э. өңки биринжи мүңйыллыкда шу ерде яшан *колх* диен экеранчы тайпаның адындандыр.

Колывань — Таллин шәхериниң өң рус дилинде

уланылан йөргүнли ады. Бу сөзи (*Калев*) адам ады хасаплаярлар. Хәзир Алтай үлкесиндәки ве Новосибирск областындакы посёлокларын *Колывань* диен ады бар.

Колыма — СССР-иң демиргазык-гүндогарында Гүндогар Сибирь деңзине гуйян деря. Бу ады юкагирлериң бир тайпасының ады билен багланышдырярлар.

Кольмар — Францияның гүндогарында шәхер. Бу ат латын дилиндәки *Колумбариум* („габрыстан") сөзүндендир.

Командор адалары — Юваш океанда, Камчатканың гүндогарында СССР-е дегишли адалар. 1728-нжи йылда рус деңизчиси Витус Беринг (1681—1741) тарапындан ачылан бу адалара Берингиң *командор* диен чини боюнча ат дакыляр, чүнки 1741-нжи йылда икинжи экспедиция дөврүнде Берингиң гәмиси хәзирки Беринг адасының якынында хеләкчилиге учраяр.

Комарно — УССР-иң Львов областында ве Чехословакияда шәхерлер. Бу ады славян диллериндәки *комар* („чыбын", „чиркей") сөзүнден хасаплаярлар. Илки „чыбынлы батгалык".

Комарово — Ленинград областында курорт шәхери (өңки ады *Келомяки*). Оңа СССР ЫА-ның президенти В. Л. Комаровың (1869—1945) хатырасына 1946-нжы йылда шу ат дакылды.

Коми — РСФСР-иң составында АССР. *Коми* — шу ерде яшан халкың ады. Бу сөзи „адам", „эркек киши" дийип дүшүндирйәрлер.

Комо — Италияның демиргазыгында көл ве шәхер. Б. э. өңки 195-нжи йылда *Комум* гөрнүшинде душ гелйән бу ады кельт дилиндәки *камб* („жүлге") сөзүнден хасаплаярлар.

Комор адалары — Хинди океанындакы Мозамбик богазының демиргаыгында адалар топлумы. Арап дилинде бу ат *Жебел-эл-Камар* („ай дагы") гөрнүшинде уланыляр (*комор, камар* — „ай" диймекдир). Шейлеликде, бу ат Айың культы билен багланышыклы дөрәпдир.

Коморин — Хиндистан ярым адасының гүнорта нокады, улы бурун. Бу ат хиндилериң Шиву диен худайының аялы *Кумарининң* адындандыр. Дагын шу бурнуның үстүнде шол худая сежде эдилйәр.

Комсомолец — Каспи деңзиниң Газагыстана дегишли

кенарында комсомолың хатырасына ат дакылан айлаг (онуң өңки ады *Асуда голтук*, русча *Мёртвый Култук*, ягны сувы асуда голтук).

Комсомольск—РСФСР-иң Иваново ве УССР-иң Полтава областларында комсомолың ады дакылан шәхерлер, бейлеки республикаларда энчеме посёлоклар.

Конго, Конго Халк Республикасы—Экваториал Африкада деря ве дөвлет. Бу сөзүң манысы барада шейле чакламалар бар: а) банту дилиндәки *конг* („даг", ягны дагдан акып чыкян деря) сөзүнден; б) нилот диллериндәки конго („хурма") сөзүнден. Деряның башга-да энчеме ады бар: *Моензи-Энзадди* („улы деря"), *Зембере* („эне деря"), *Кулла* („улы деря"), Луалаба („улы деря") ве ш. м.

Конда — Иртыш дерясының чеп голы. Бу ады ики хили дүшүндирйәрлер: а) фин-угр диллериндәки *контио* („айы") сөзүнден; б) рус дилиниң шивелериндәки *конда* („гумлы белент кенар") сөзүнден.

Кондопога — Карелия АССР-нде деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ады *Конда* (сер.) сөзи билен асылдаш хасаплаярлар.

Конка — Днепр дерясының чеп гошанды. Бу ат XVII-XVIII асырларда *Конские воды* („гылял сувы, дерясы") гөрнүшинде уланылып, соңра гысгалдылыпдыр (*Конка*—„ат", „гылял").

Коннектикут — Атлантик океаның кенарында АБШ-ның бир штаты. Оңа шу ердәки деряның ады дакылыпдыр. Ерли алгонка диллеринде бу ат „узын деря" диен манындадыр.

Конотоп — УССР-иң Сум областында шәхер. Бу ат *конь* („ат") ве *топить* („чүмүрмек") сөзлеринден болуп, дерядан атлы (арабалы) гечилйән гүзери, паромы аңладяр. Бу ат славян диллериниң яйран юртларында башга-да көп душ гелйәр.

Консепсьон — Чилиде (1550-нжи йылда дүйби тутулан) ве Парагвайда шәхерлер. Бу ат испан дилинде „башлангыч" диен манындакы сөзден болуп, католик дининиң бир байрамыны, шәхерлериң хем шол байрамчылыкда дүйбүниң тутуландыгыны аңладяр.

Константина — Алжирде шәхер (өңки ады *Киртхе*, ол финикиялыларың дилиндәки *карта*—„шәхер" сөзүндендир). 313-нжи йылда шәхери Максенциус юмуряр, рим императоры Константин оны дикелдйәр ве пай-

тагты шу ере гөчүрйәр. Шәхере хем онуң ады дакыляр.

Константинополь — сер. Стамбул.

Констанц — ГФР-де шәхер. Оңа Констанция I Хлор (264—306) диен Рим императорының ады дакылыпдыр.

Констанца — Румынияда, Гара деңзиң кенарында шәхер. Бизиң эрамызың 320-нжи йылларында оңа Рим императоры Константиниң аял доганы Констанцияның ады дакыляр.

Коньяк—Францияның гүнбатарында шәхер. *Коньяк*—кельт дилинде адам ады. *Коньяк* диен спиртли ичгиниң ады хем шу шәхер билен багланышыклыдыр.

Копейск — РСФСР-иң Челябинск областында шәхер. Бу ат рус дилиндәки *копи* („кән", „магдан газылып алынян ер") сөзүндендир.

Копенгаген — Данияның пайтагты. 1231-нжи йылда хем душ гелйән бу ат *киопман* („тәҗир", „сөвдагәр") ве *хавн* („порт", „гәми дуралгасы") сөзлеринден эмеле гелипдир („сөвда гәмилериниң дуралгасы").

Коппер — Аляскада деря. Иңлис дилинде бу ат „мис" диен маныдадыр, чүнки деряның боюндан мис тапылды.

Копривница — Югославияда, Болгарияда ве Польшада энчеме илатлы пунктларың атлары. Серб-хорват диллеринде *коприва*—„крапива" диймекдир. Топонимияда бу адың көп гайталанмагы өң шу өсүмлигиң хоҗалык максатлары үчин уланыландыгына гүвә гечйәр.

Копривштица — Болгарияда илатлы пунктлар. Бу ат хем *коприва* („крапива") сөзи билен багланышыклыдыр.

Корал деңзи — сер. Мерҗенли деңиз.

Кордильер даглары — Демиргазык ве Меркези Америкада узынлыгы боюнча дүнйәде биринҗи даг системасы (18 мүң км.). Испан дилинде бу ат „хатар", „халка" диен манысыдадыр („хатарланышып гидйән даг геришлери").

Кордова — I. Испанияда шәхер. Б. э. өңки 152-нжи йылда *кордуба* гөрнүшинде душ гелйән бу ады финикиялыларың дилиндәки *карта* („шәхер") ве *туба* („улы" я-да „овадан") сөзлеринден хасаплаярлар.

Корея — Гүндогар Азияда ярым ада ве онда ерлешен дөвлет. Корейлер өз юрдуна *Чосон* диййәрлер, хытай дилинде бу сөз „сәхер шемалы", „салкын сәхер" диен манысыдадыр. *Корея* сөзүниң манысы белли дәл.

Корженевская пики — Тәҗигистан ССР-нде Ылым-

лар академиясы адындакы гершиң бир депеси. Оңа Орта Азия дагларында барлаг гечирен совет алымы Н. Л. Корженевскиниң (1879—1962) аялы ве көмекчиси Е. Корженевскаяның ады дакылды.

Корженевский буз лугы — Памир дагларында бузлук. Оңа Н. Л. Корженевскиниң ады дакылды. Сер. Корженевская пики.

Коринф — Грецияның гүнортасында шәхер ве онуң ады дакылан айлаг, канал, богаз. Бу гадымы ады „депәниң үстүндәки (шәхер)" дийип дүшүндирйәрлер.

Корк — Гүнорта Ирландияда шәхер. Ирланд дилинде бу ат „батгалык" диен маныдадыр, чүнки шәхер VII асырда батгалыгың гырасында гуруляр.

Корнуэлл — Англияда ярым ада ве онда ерлешен графлык. Бу ат *корнов* тайпасының ады билен багланышыклыдыр.

Королева Мод Ери — Антарктиданың бир бөлеги. 1930-нҗы йылда норвег алымлары Рисер ве Ларсен тарапындан ачылан бу ере Норвегия королының Мод диен аялының ады дакыляр. Антарктидада бир даг хем шу королеваның адыны гөтерйәр.

Коромандель кенары — Арабыстан дензинде Хиндистан ярым адасының кенары. Бу ат санскрит дилиндәки *Чоламандала* („Чола диен династияның мүлки") сөзүниң португаллар, италиялылар ве французлар тарапындан гүйчли үйтгешмә сезевар эдилен гөрнүшидир.

Коростень — УССР-иң Житомир областында шәхер (көне рус дилинде *Искоростень*). Бу ады рус дилиндәки *хворост* („чөп-чалам", „одун") я-да *кустарник* („гырымсы агач") сөзүнден хасаплаярлар.

Коротояк — РСФСР-иң Воронеж областында деря ве онуң ады дакылан көне шәхер (хәзир посёлок). Бу ады *каратай* диен түрки тайпа билен багланышдырярлар.

Корриентес — Аргентинада шәхер ве велаят, 1588-нҗи йылда испанлар тарапындан дүйби тутулан бу шәхериң ады „гирдап" диен манададыр, чүнки шәхер Парана дерясының гирдаплы ериниң якынындадыр.

Корсаков — Сахалин областында шәхер, Оңа 1946-нҗы йылда рус гидрографы Н. А. Римский-Корсаковың (1822—1871) ады дакылды. Шәхериң өңки атлары: *Му-*

равьев харбы посты (1853), сонра *Корсаков*, японларың агалыгы деврүнде *Отомари*.

Корсика — Еропа дензинде ада ве Францияның шу ададa ерлешен департаменти. Бу адың манысы барада шейле чакламалар бар: а) финикиялыларың *хорси* („токайлы") сөзүнден, чүнки ададa гәми гурмак үчин уланылян агач көп; б) ене-де шол дилдәки *кирнос* („гая", „бурун", „шах") сөзүнден; в) ададa яшан *корси* тайпасының адындан.

Корсунь-Шевченковский — УССР-иң Черкасск областында шәхер. *Корсунь*—Крымдакы *Херсонес* шәхериниң адының үйтгән гөрнүши, чүнки Киев Русуның Византия билен арагатнашыгында хут шу шәхер улы роль ойнаяр. 1944-нжи йылда бу адың ызына бейик украин шахыры Т. Г. Шевченконың (1814—1861) ады хем гошулды, чүнки шахыр шу шәхерден 34 км узаклыкда ерлешен обада догулды.

Кортина-д,Ампеццо — Италияда (Венецияда) шәхер. Ерли дилде *кортина*—„дайхан меллеги"; шу дилиң шивелеринде *ампеццо* сөзи „мейдан", „атыз" манысындадыр.

Корча — Албанияда шәхер. В. А. Никонов бу ады славян диллериндәки *корча, корчевка* („чапмак", „агажыны чапып айырмак") сөзи билен багланышдыряр.

Косовска-Митровица — Югославиядакы Косово-Метохия автоном областында шәхер. Бу адың биринжи сөзи адам ады билен багланышыклыдыр. Онуң *Митровица* сөзи мукаддес *Дмитрий (Митрий)* бутханасының адындан эмеле гелипдир.

Коста-Рика — Меркези Америкада дөвлет. Бу ат испан дилиндәки *коста* („кенар") ве *рика* („бай") сөзлериндендир, чүнки 1502-нжи йылда Колумб шу ерде дүшләнде, ерли индейлериң дакынан алтын шайларыны гөрүп, илки бу ере *Коста-дел-Оро* („алтынлы кенар") дийип ат дакяр, сонра бу ат бирнеме үйтгедилипдир.

Костин Шар — Тәзе Ер адаларының гүнорта-гүнбатар кенарларында богаз. *Костя* (*Константин*)—әхтимал, адам ады; ненец дилинде *шар*—„богаз".

Кострома — РСФСР-де деря, онуң Волга гуюлян еринде шәхер ве область. Бу адың манысы барада энчеме чаклама бар: а) „косларың (хазарларың) шәхери";

б) славян диллериндәки *костра* („сүйүм“) сөзүнден ве башгалар.

Косьва — РСФСР-иң Пермь областында деря, Каманың чеп голы. Коми дилинде *кось*—„сай ер“, *ва* болса „деря“ диймекдир.

Котантен — Францияда, Ла-Манш богазы төверекде ярым ада. Оңа галаның ады, гала болса III асырда Рим империясының Галлия ве Британиядакы дикмеси *Констанций Хлоруң* ады дакылыпдыр.

Котбус — ГДР-де округ ве онуң меркези. Бу ат славян диллериндәки *Хотебуд* диен адам ады билен багланышыклыдыр.

Кот-д, Ор — Францияда гиң дүзлүк. Бу ат „алтынлы үлке“ диен маныдадыр, чүнки дүзлүкде үзүм говы хасыл ве бол гирдежи берйәр.

Котельнич — РСФСР-иң Киров областында шәхер. Бу ады „чөкетлик“, „ой“ манысындакы *котёл, котловина* диен рус сөзлеринден хасаплаярлар.

Котельный — Демиргазык Бузлук океанда Новосибирск адалар топлумының иң улусы. Рус дилинде *котёл*—„газан“ диймекдир. 1773-нжи йылда якут тәжири И. Ляхов тарапындан үсти ачылан бу ада онуң шол ерде галдырып гайдан газаны себәпли шу ат дакыляр, чүнки 1775-нжи йылда шу адада өлчег гечирен Хвойнов шол газаны тапып, ада Котельный дийип ат дакяр.

Котлин — Ленинградың якынында Фин айлагының адасы (онда Кронштадт ерлешйәр). Бу ады фин ве эстон диллериндәки *Каттила* ве *Кетусаари (каттила* — „газан“, „чөкетлик“, *саари* — „ада“) сөзлери билен багланышдырярлар.

Котовск — 1. Молдавия ССР-нде шәхер (1940-нжы йыла ченли *Ганчешты* обасы); 2. УССР-иң Одесса областында шәхер (1938-нжи йыла ченли *Бирзула* обасы); 3. РСФСР-иң Тамбов областында 1940-нжы йылда Тамбов шәхеринден бөлүнип айрылан шәхер. Булара гражданлык уршуның мешхур серкердеси Г. И. Котовскиниң (1881—1925) ады дакылды. Ганчешты обасында серкерде догулды. Бирзула обасыны ол ак гвардиячылардан азат этди.

Котопахи — Дүнйәниң Экуадорда ерлешен иң белент вулканы (5896 м, кратериниң гиңлиги 800 м). Бу ады ерли индейлериң дилиндәки *котто* („кетде“,

"әпет даг", „улы") ве *пахи* („ялдыраян", „ялкым") сөзлеринден хасаплаярлар („узакдан ялдырап гөрүнйән улы даг").

Кохтла-Ярве — Эстония ССР-нде шәхер. Эстон дилинде *кохт* — „орун", „ер", „месген", *ярв* — „көл" диймекдир („көлүң кенарындакы мекан").

Коцебу — Алясканың гүнбатар кенарында Чукот деңзиниң айлагы. 1816-нжы йылда рус деңизчиси О. Е. Коцебу (1788—1846) тарапындан ачыландыгы үчин, айлага онуң алы дакылды.

Кочабамба — Боливияда шәхер. Ерли индейлериң дилинде *коча* — „сув", „көл", *бамба* — „агачсыз дүзлүк" диймекдир.

Кошице — Чехословакияда шәхер. Бу ат славян диллериндәки *Кош* диен адам адындандыр.

Көзжетпес — Гарагалпагыстан АССР-нде Арал деңзиниң бир адасы. Гарагалпак дилинде бу ат „гөз етмез" диен манйдадыр.

Көйтендаг — Республикамызың гүндогарында даг. Илки обаның хем-де деряның ады болан *Көйтен (кухи тең)* парс-тәжик диллериндәки *кух* — „даг" ве *тең* — „дар" сөзлеринден эмеле гелип, „дар жүлге", „дар даг" диен манына аңладяр ве жүлгәниң географик ягдайыны өрән оңат суратландыряр.

Көкарал — Арал деңзиниң ве Балкаш көлүниң адалары. Газак ве гарагалпак диллеринде бу ат „гөк ада" диен манйдадыр.

Көк-Арт — Гыргызыстанда даг ве онуң ады дакылан деря. Илки дагың гечелгесиниң ады болан бу сөз гыргыз дилиндәки *көк* („гөк") ве *арт* („гечелге") сөзлеринден эмеле гелипдир.

Көксув — Газагыстанда гөк сувлы дерялар, чешмелер.

Көктау — Газагыстанда гөк даглар. *Көк* — „гөк", *тау* — „даг".

Көкташ — Гыргызыстан ССР-ниң Ош областында посёлок, илки гөк дашлы ер.

Көкшаалтау — Гыргызыстан ССР-нде Тянь-Шань дагларының бир бөлеги. Гыргыз дилинде бу ат „гөк чал даг" диен манйдадыр.

Көкшетау — Газагыстан ССР-нде шәхер ве область. **1824-нжи йылда дүйби** тутулан бу шәхере гөкже да**гың ады** гечипдир. Газакча *Көкшетау* — „гөкже даг".

Көкшетеңиз — Газагыстанда көл. Газак дилинде бу ат „гөкже дениз“ диймекдир.

Көкяңак — (гыргыз дилинде Көкжаңак) — Гыргызыстан ССР-иниң Ош областында шәхер. Бу ат „гөк яңаклы“ диен манададыр. *Яңак* (гыргыз дилинде *жаңак*) — „хоз“, „хозуң бир гөрнүши“. К. Коңкобаев бу ады „дагың гөк япысы“ дийип дүшүндирйәр.

Көне Оскол — РСФСР-иң Белгород областында, *Оскол* (сер.) дерясының якасында шәхер. Сер. Тәзе Оскол.

Көнеүргенч — Дашховуз областында гадымы шәхер, Хорезмиң пайтагты, хәзир посёлок, район. Хытай тарыхчыларының ишлеринде *Юе-Гянь*, X асыр арап алымларының ишлеринде *Журжания* гөрнүшлеринде душ гелйән бу ады Хорезмиң ерли илаты *Гурганж* гөрнүшинде уланыпдыр. *Гурган* (*гиркан*) — Түркменистанда бизиң эрамыздан өң яшан гадымы халкың адыдыр (түркменче *Гүрген*). Бу адың *ж* бөлеги *жирд* (*кирд*, *керт*) сөзүниң гысгалан гөрнүшидир. Бу сөз, эдил *абат* сөзи ялы, „оба“, „шәхер“ ялы манылары аңладяр (*Гурганж* — „гүргенлер шәхери“). Монголлар басып аландан соң, *Гурганж* диен ат *Ургенч* гөрнүшинде уланылмага башлаяр. 1646-нжы йылда Хыва ханы Абылгазы бу ердәки илаты хәзирки Үргенже гөчүрйәр (чүнки шу ерден гечйән Дерялыгың сувы кесилйәр). Шондан соң гадымы Үргенжиң *Көнеүргенч*, тәзе шәхериң хем *Яңы Ургенч* диен ады уланылмага башлаяр. Илки монголларың, соңра Темирлеңиң 5 гезек чозушы нетижесинде дүйп-тейкары билен юмрулан, сува басдырылан ве орнуна арпа экдирилен бу гадымы гөзел шәхериң якынында гурлан посёлога ве района хем Көнеүргенч диен ат дакыляр.

Көпетдаг — Түркмен-Хорасан дагларының демиргазык шахасы, Эйран-Түркменистан дөвлет арачәги боюнча 600 км чемеси узалып гидйән даг. *Көпет* сөзи, әхтимал, парс-тәжик диллериндәки *кухи-бет* (*кух* — „даг“, *бет* — „эрбет“) сөзлеринден эмеле гелип, „эрбет даг“, „ёвуз даг“ диен маныны аңладян болса герек. Өң бу дагың әхли ериниң тутуш ады болман, онуң хер бөлегине айратын ат берлипдир. Э. М. Мурзаевиң пикирине гөрә, шу дагың Ашгабадың гүнбатарында ерлешйән бир бөлегине *Көпетдаг* (*Көпет, Купет*) дийилйән экен. Түркменлер арасында дагың шу бөле-

гиниң йөргүнли ады Таңрыгаргандыр. Үсти көпленч гарлы, шемаллы, думанлы ве совук боланы үчин, өңем, хәзирем онуң үстүнден гечмек өрән ховплы. Шол себәпли парслар ол дага „эрбет даг“, түркменлер хем Таңрыгарган дийип ат берипдирлер. Гечен асырың икинжи ярымында Көпетдагда барлаг гечирен рус алымлары бу ады дагың әхли еориниң тутуш ады хөкмүнде карта гечирип, көпчүлиге яйрадыпдырлар. Көпетдагын этегинде яшаян яшулуларын көпүси Көпетдаг диен ады билмейәрлер.

Көпрү, Көпрүчай — Түркийәниң гүнорта-гүнбатарында деря („көпрүли чай“).

Көпрүкөй — Түркийәниң Анкара, Арзырум ве бейлеки велаятларында шәхерлер хем-де обалар. Түрк дилинде *көй* — „оба“ диймекдир („көприниң янындакы оба“, „көпрүли оба“).

Крагуевац — Югославияда (Сербияда) шәхер. Серб-хорват диллеринде *крагуй* — „элгуш“, „шуңкар“ диймекдир („элгуша бай ер“). Шәхериң адынын *Крагуй* диен адам ады билен багланышыклы болмагы хем мүмкиндир.

Крайна — Югославияда (Словенияда) тарыхы область. Бу ады ики хили дүшүндирйәрлер: а) славян диллериндәки *край* („арачәк“) сөзүнден (деңешдирин: Украина); б) *Карния* сөзүнин үйтгән гөрнүши (*карнлар* — тайпа ады).

Крайова — Румынияда шәхер. Бу ат славян диллериндәки *край* („арачәк“) сөзүндендир.

Кракатау — Индонезияда Ява ве Суматра адаларының аралыгындакы Зонд богазында ада, херекет эдйән вулкан. Ява диллеринде бу ат „пүркүлдәп сес эдйән (вулкан)“ диен маныдадыр.

Краков — Польшада шәхер. Барып 965-нжи йылда душ гелйән бу ат *Крак* диен адам ады билен багланышыклыдыр (Кракың галасы). Славян диллеринде *крак* сөзүниң „гарга“ манысындан угур алып, бу ады „гаргалы“ дийип дүшүндирйәнлер хем бар.

Краматорск — УССР-иң Донецк областында шәхер. Бу ат *Краматор заводы* диен адың гысгалан гөрнүшидир. Француз дилинде *крематор* — „улы печь“ диймекдир.

Крань — Югославияда шәхер. Бу ат *карн* тайпасы билен багланышыклыдыр.

Красноармейск — РСФСР-иң Москва, Саратов, Волгоград, УССР-иң Донецк, Газагыстаның Көкшетав областларында Гызыл Гошунының хорматына ат дакылан шәхерлер. Рус дилинде *Красная Армия* — „Гызыл Гошун" диймекдир.

Красноводск — Республикамызың гүнбатарында область. Каспи деңзиниң кенарында Орта Азияның деңиз дервезеси хасапланян порт шәхер. Рус дилинде бу ат „гызыл сув (шәхери)" диен маныны аңладяр. Харбы гала хөкмүнде Красноводск Пётр Биринҗиниң буйругы билен Бекович-Черкасскиниң гошунлары тарапындан 1716-нҗы йылың 3-нҗи ноябрында хәзирки Гызылсув посёлогының орнунда дөредилйәр ве Гызылсув диен ат русча терҗиме эдилип, оңа Красноводск диен ат дакыляр. Бекович-Черкасскиниң гошунлары Хывада Ширгазы хан тарапындан хайынлык билен гырландан соң, бу гала ташланяр. 1869-нҗы йылың 5-нҗи ноябрында полковник Столетовың гошунлары Шагадам диен ерде гала салып, оңа хем өңки галаның адыны дакярлар. Ерли яшулулар хәзир хем шәхере Шагадам диййәрлер. Бу шәхере ады гечен Гызылсув айлагының адының йүзе чыкышы шейле: Гызылсув посёлогының ерлешен чәгели адасында 1930-нҗы йыллара ченли (ягны деңзиң сувы песе дүшйәнчә) сәхелче чукур газсаң, ондан сүйҗи сув чыкян экен. Шол дыз бойы чукурлара *ийшме* я-да *чермеме* дийилйәр. Гызгылт чәгәниң ийшмедәки сува гызыл реңк берени үчин, илки ийшмелере, соңра тутуш ада ве айлага Гызылсув дийлипдир.

Красногорск — Москва ве Сахалин областларында шәхерлер. Олара дагың ады дакылыпдыр. Рус дилинде *красные горы* — „гызыл даг" диймекдир.

Красноград — УССР-иң Харьков областында шәхер. Рус дилинде бу ат „гызыл шәхер" диен маныдадыр (*гызыл* — совет дөврүни хәсиетлендирйән эпитет). 1782-нҗи йылда дүйби тутулан бу шәхере Екатерина II өз агтыгы Константин Павловичиң хорматына *Константиноград* дийип ат дакяр. 1922-нҗи йылда бу ат *Красноград* билен чалшырыляр.

Краснодар — РСФСР-де, Кубань дерясының кенарында шәхер, үлке. 1792-нҗи йылда дүйби тутулан бу шәхере *Екатеринодар* („Екатерина II-ниң совгат берен ери") диен ат дакыляр, чүнки Кубаның бойы уруш

ховплы боланы үчин, Екатерина бу ере Запорожьеден казаклары гөчүрип гетирип, олара шу ери „совгат“ эдйәр. 1920-нжи йылда бу адың составындакы *Екатерина* сөзи *красный* („гызыл“, ягны совет дөврүни хәсиетлендирйән эпитет) билен чалшырылды.

Краснодон — УССР-иң Ворошиловград областында (Донбасда) шәхер. 1938-нжи йыла ченли оңа *Сорокино* дийилди. *Сорокин* — адам ады. Дон дерясының бассейнинде ерлешендиги үчин, оңа *Краснодон* („гызыл Дон“, *гызыл* — совет дөврүни хәсиетлендирйән эпитет) диен ат дакылды.

Красное Село—Ленинград областында шәхер. XVIII асырдан аңырда дөрән бу адың *красное* сөзи *красивое* („овадан“, „гелшикли“) манысындадыр; *село* — „оба“ (рус дилинде).

Краснознамёнск — РСФСР-иң Калининград областында шәхер. Рус дилинде бу ат „Гызыл Байдаклы“ диен маныдадыр. Шәхере 1946-нжы йылда шу этрапы немец фашистлеринден азат этмек угрундакы сөвешлерде тапавутланып, Гызыл Байдак ордени билен сылагланан гошун бөлүмлериниң хорматына шу ат дакылды. Өңки ады *Лазденен* (немецче).

Краснокамск — РСФСР-иң Пермь областында шәхер, Кама дерясының боюнда порт. Бу ат „Гызыл Кама“ диен манызадыр. *Гызыл* — революцияның символы.

Краснослободск — 1. Мордва АССР-нде 1627-нжи йылда дүйби тутулан шәхер; 2. РСФСР-иң Волгоград областында шәхер. Бу атлар „овадан“, „гөрнүкли“ манысындакы *красный* ве „эркана“, „тархан“ манысындакы *слобода (свобода)* диен рус сөзлеринден эмеле гелипдир, чүнки феодализм дөврүнде оларың илатына дүрли еңилликлер берлипдир.

Красноуральск — РСФСР-иң Свердлов областында шәхер. Урал мис сенагаты комплексиниң гурлушыгы дөврүнде, 1925-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады „гызыл Урал“ (ягны *Совет Уралы*) диен манызадыр.

Красноуфимск — РСФСР-иң Свердлов областында, Уфа дерясының кенарында 1736-нжы йылда дөрән шәхер. Бу ерде *красный* сөзи „овадан“ диен манызадыр („Уфа дерясының кенарындакы овадан гала“).

Красноярск — Енисей дерясының кенарында шәхер,

үлке. 1628-нжи йылда руслар бу шәхериң дүйбүни тутуп, она шу ериң *Кызылҗар* диен ерли түрки адыны термжиме эдип ат дакярлар: *Красноярский острог* (*острог* — „гала“).

Красный Кут — РСФСР-иң Саратов областында шәхер. Украин дилинде ве рус дилинин гүнорта геплешиклеринде *кут* — „айлагың, бурнуң (гершиң) чүңки, гутарян ери“ диен маныдадыр. *Красный* — „гызыл“, ягны революцияның символы.

Красный Лиман — УССР-иң Донецк областында шәхер (өңки ады: *Лиман*). *Красный* („гызыл“) — „совет“ манысында; Дон боюндакы геплешиклерде *лиман* — „өсүмликсиз көл“.

Кременец — УССР-иң Тернополь областында шәхер. Бу ат „гаты даш“, „чакмакдаш“ манысындакы *кремень* сөзүндендир.

Кременчуг — УССР-иң Полтава областында, Днеприң боюнда шәхер. В. А. Никонов бу ады түрки диллердәки *керменҗик* („галажык“) сөзүнден чаклаяр.

Крещатик — Киев шәхериниң белли көчеси; Украинада обалар ве ер атлары. Украин дилинде бу ат „чатрык“ (ёлларың чатрыгы) диен маныдадыр.

Кривой Рог — УССР-иң Днепропетровск областында шәхер. Рус дилиндәки бу ат „эгри шах“ диен маныдадыр. *Рог* („шах“) сөзи географик термин хөкмүнде бурны (бурун болуп дуран депелери) ве ики деряның гошулышып эмеле гетирйән чатрыгыны („шахыны“) аңладяр. Соңкы маныда ол *Кривой Рог* ве *Таганрог* ялы атларың составында душ гелйәр. Шу ады башгача дүшүндирйәнлер хем бар. М. С. Боднарский шу ердәки демир кәнли районың картада эгри шаха мензейәндиги үчин шәхере шейле ат берлендигини язса, В. А. Никонов *рог* сөзүниң „жар“ я-да „бурун“ маныдадыгыны белләпдир.

Кристиансанн — Норвегияда порт шәхер. Дания ве Норвегия королы Кристиан IV тарапындан 1641-нжи йылда шу шәхериң дүйби тутуляр, шонуң үчин хем она шу королың ады дакыляр. *Санн (санд)* сөзи болса норвег дилинде „гум“, „чәге“ диймекдир.

Кристианстад — Швецияда шәхер. Балтика деңзиниң кенарындакы бу шәхере швед королы Кристианың ады дакылыпдыр; шведче *стад* — „шәхер“.

Кристиансунн — Норвегияда, Демиргазык деңзиң

кенарында шәхер. 1742-нжи йылда, Данияның королы Кристиан VI-ның дөврүнде дүйби тутулан бу шәхере шол королың ады дакыляр (Норвегия шол дөвүрде Данияның гол астындады); *сунн* (норвегче *сунд*) — „богаз".

Крит (түрк дилинде Гирит)—Ерорта деңзинде Греция дегишли ада. *Крит* сөзи шу этрапда яшан гадымы тайпаның адыдыр.

Кронах — ГФР-де (Баварияда) деряның ады дакылан шәхер. Бу ат кельт дилиндәки *глан* („арасса", „дуры") сөзүнден эмеле гелипдир.

Кронштадт — Ленинград областында, Фин айлагының Котлин адасында шәхер. 1704-нжи йылда Пётр I тарапындан гала хөкмүнде дүйби тутулан бу шәхере илки *Кроншлот* (швед дилинде „хөкүмет көшги", „тәч гейдирилйән көшк") диен ат дакыляр. 1723-нжи йылда бу ат немец дилиндәки *Кронштадт* сөзи билен чалшырыляр (*кроне* — „тәч", *штадт* — „шәхер").

Кропоткин — РСФСР-иң Краснодар үлкесинде шәхер. О а 1921-нжи йылда революционер ве алым-географ хем-де геолог П. А. Кропоткиниң (1842—1921) ады дакылды.

Крушевац — Югославияда шәхер. Бу ат „армытлы" диен ман响дадыр.

Крым — УССР-де Гара деңзиң ярым адасы ве онда ерлешен область, 1443—1783-нжи йыллар аралыгында *Крым ханлыгы* (түрки диллерде *Кырым*). Ярым аданың өңки атлары: *Таврида* (*таврлар* диен халк адындан), *Киммерия, Херсонес* (русча *Корсунь*) ве ш. м. Түрклериң агалыгы дөврүнде йүзе чыкан *Крым (Кырым)* сөзүни *гарым* диен түрки сөзден хасаплаярлар ве оны ярым аданы материк билен бирлешдирйән инчежик гуры ер золагында газылан гарым билен багланышдырярлар (*Перекоп* диен адың дөремегине-де шу гарым себәп болупдыр). Монгол дилинде-де галаның диварына ве онуң төверегинде газылан гарыма *хэрэм* дийилйәр.

Куала-Лумпур — Малайзияның пайтагты, Малакка адасында улы шәхер. Малайя диллеринде *куала* — „деряның деңзе гуйян агзы, аягы"; *лумпур* хем „гырманча" диймекдир.

Куба — Меркези Америкада Кариб деңзиниң бир адасы ве шол адада ерлешен дөвлет. 1492-нжи йылда

(Колумбың шу аданы илки ачан дөврүнде) обаның ады хөкмүнде уланылан бу сөз ерли индейлериң дөреден ады болуп, онуң хакыкы манысы хенизе ченли белли дәл. Онуң гадымы тайпа-тире ады билен багланышыклы болмагы мүмкиндир. Испанлар аданы *Хуана* дийип атландырыпдырлар.

Кубань — Демиргазык Кавказда деря. Бу гадымы ады дүрли хили дүшүндирйәрлер: а) грек дилиндәки *Гипанис* („ат", „гылял", ягны „аты көп ер"); б) эйран диллериндәки *гупана* („алланың назар эден дерясы") сөзүнден; в) гыпҗакларың бир тайпасының ады; г) түрки диллердәки *кобан* („дәли деря") сөзүнден.

Кувандык—РСФСР-иң Оренбург областында шәхер. Газакча *Кувандык* — адам ады.

Кувейт — Арабыстан ярым адасында дөвлет (онуң арапча ады *Эл-Кувейт*. Рус ве туркмен диллеринде дөвлетиң адында *эл*-артикли ташланып уланыляр, эмма онуң пайтагтының адында сакланяр: Эл-Кувейт). Бу ады „дашы беркидилен", „габалан" дийип дүшүндирйәрлер (илки галаның ады).

Кудымкар — Коми-Пермяк милли округының меркези шәхери. Чаклама гөрә, фин-угр диллеринде *Кудым* — адам ады; *кар* — „шәхер".

Кузбас — РСФСР-иң Кемеров областында (Гүнбатар Сибирде) даш көмүр чыкян гиң территория. *Донбас* диен ат ялы, бу топоним хем рус дилиндәки *Кузнецкий (каменноугольный) бассейн* сөзлериниң илкинжи богунларындан дуряр. *Кузнец* — „демирчи" диймекдир. XVII—XVIII асырларда руслар Томь дерясының боюнда яшаян татарлара *демирчи* дийипдирлер, чүнки олар демир эретмек билен мешгулланыпдырлар.

Кузнецк — РСФСР-иң Пенза областында шәхер. 1780-нжи йылдан өң бу шәхериң орнундакы оба *Нарышкино* дийлипдир (*Нарышкин* — шу ере эелик эден баярың ады). Рус дилинде *Кузнецк* — „демирчилер (шәхери)" диймекдир.

Куйбышев — Союзымызда Коммунистик партияның ве Совет дөвлетиниң гөрнүкли ишгәри В. В. Куйбышевиң (1888—1935) хорматына ат дакылан энчеме шәхерлер ве посёлоклар, Волга боюнда (РСФСР-де) область ве онуң меркези. Соңкы агзалан шәхере өң шу ерден акян деряның ады боюнча *Самара* дийилйәрди.

Кук адалары — Юваш океанда Тәзе Зеландия де-

гишли ики топар ада. Олара иңлис деңизчиси Жеймс Кукуң (1728—1779) ады дакылыпдыр.

Кук дагы — Тәзе Зеландияда Жеймс Кукуң ады дакылан даг. Онуң өңки ады Аоранги (бу сөз Полинезия диллеринде „депеси булутлара етип дуран даг" диен маныдадыр).

Кукунор — Тибетде шор сувлы улы көл. Бу ат монгол дилиндәки *хух* („гөк") ве *нор* („көл") сөзлеринден эмеле гелип, „гөк көл" диен маныны аңладяр (көлүң сувы гөк). Бу монголча ады хытайлар *Пинхай (пин* — „гөк", *хай* — „көл"), тибетлилер хем *Цонг-нонг-пу* („гөк көл") дийип, өз диллерине терҗиме эдипдирлер.

Куланды — Арал деңзинде Газагыстан ССР-ниң Гызылорда областына дегишли ярым ада. Газак дилинде бу ат „гуланлы" диймекдир.

Куланөтпес — Газагыстан ССР-ниң Караганды ве Целиноград областларында деря. Газак дилинде бу ат „гулан өтмез", „гулан гечип билмейән деря" диен маныдадыр.

Култук — РСФСР-иң Иркутск областында посёлок. Бу ат „(деряның) голтугы" диен маныдадыр. Түрки халклар Каспи ве Арал деңизлериниң ве Байкал көлүниң даражык айлагларына *голтук* дийййәрлер. Бу сөз „бухта" манысында хем уланыляр.

Кульм — ГДР-де даг. Бу ат славян диллериндәки *холм* („байыр") сөзүндендир.

Кума — Демиргазык Кавказда деря (шу деряның боюнда яшаян Ставрополь түркменлери оңа *Куми* диййәрлер). В. А. Никонов деряның адыны түрки диллердәки *кум* („гум", ягны „гумаксы ерден акян деря") сөзүнден хасаплаяр. Грек алымы Птолемей (II асыр) бу деряның адыны *Ойдон* гөрнүшинде уланыпдыр. Бу сөз (*ойдон, удон*) „деря" диймекдир.

Кунашир — Курил адаларының гүнортасында ада. Шу ерде яшан айн халкының дилинде *куна* — „гара", *шари* хем „ада" диймекдир („гара ада", вулканың эмеле гетирен гара топраклы адасы).

Кунград — сер. Г о ң р а т.

Куньлунь — Хытайда даг. Бу ат хытай дилинде „соганлы даг" диен манындадыр, чүнки дагда дүрли реңкли соган көп битйәр.

Кура — Түркийәниң ве Кавказың территорияларындан акян деря (азербайҗанча *Кур*, эрмениче *Кур*,

грузинче *Мтквари* — „говы сув“). Страбон бу сөзи Эйран шасы Кириң ады билен багланышдыряр, эмма ол, А. Ахундовың пикириче, гадымы албан дилиндәки „ховдан“ манысындакы *кур* сөзүндендир.

Курган — РСФСР-де, Тобол дерясының боюнда шәхер ве область. XVII асырда дүйби тутулан бу шәхере шу ердәки белент горганың („галаның“) ады дакылыпдыр.

Кургантепа — Өзбегистаның Андыжан областында горганың (галаның, депәниң) ады дакылан шәхер.

Курган-тюбе — сер. Горгандепе.

Курземе — Латвияда тарыхы область (она *Курляндия* хем дийилйәр). *Кур* — Балтика деңзининң кенарында яшан тайпаның ады; *земе* (рус дилинде *земля*) — „ер“, „мекан“, „юрт“.

Курил адалары — СССР-иң Камчатка ярым адасындан тә Япониняның Хоккайдо адасына ченли узалып гидйән адалар топлумы. Бу ады айн дилиндәки *кури* („булут“, „думан“) ве рус дилиндәки *куриться* („түсселемек“) сөзлеринден хасап эдип, ики хили дүшүндирйәрлер. Айнларда *кур* („адамлар“) диен тайпа ады хем бар. Японлар бу адалара *Чишима* — „мүң ада“ дийййәрлер.

Курильск — Курил адаларының бири болан Итуруп адасында шәхер. Өңа шу адаларың *Курил* диен ады дакылды.

Куросио, Куро-Сиво, Япон акымы — Япон адаларының якынында Юваш океаның йылы акымы. Бу ат японча „гөк дуз“ диен манырадыр (гөк шор сув?).

Курск — РСФСР-де, Кур дерясының боюнда дөрән шәхер ве область. Деряның ады Балтика деңзининң кенарларында яшан *кур* тайпасының ады билен багланышдырярлар. Кәбир алымлар болса оны *куру* („жүлге“) сөзүнден хасаплаяр.

Куршенай — Литва ССР-нде шәхер. Бу ат гадымы латышларың *курш* тайпасы билен багланышыклыдыр.

Куско — Перуда шәхер. Кечуа дилинде *коско* сөзи „меркез“ диен манырадыр, чүнки шәхер IX асырда инк дөвлетининң пайтагты болупдыр.

Кустанай — Газагыстан ССР-нде Тобол дерясының боюнда 1883-нжи йылда дөрән шәхер ве область. Шәхер Кустанай диен ерде гурлан хем болса, оңа илки

Тәзе Урдабай диен ат дакылды, чүнки шәхер плаң боюнча Урдабай диен ерде гурулмалы экен. (*Урдабай* — әхтимал, адам ады). *Кустанай* диен ады газак дилиндәки *кус* („гуш“) ве *тана* („гөле“) сөзлери билен багланышдырян болсалар-да, онуң хакыкы манысы белли дәл.

Кутаиси — Грузия ССР-нде шәхер. Бу ат гадымы гүржи дилиндәки *куата* („дашлы“) сөзүнден ве *-иси* ат ясайжы гошулмадан эмеле гелипдир, чүнки шәхериң орнуңда ве шу ерден акян Риони дерясының угрунда даш өрән көп. Э. М. Мурзаевиң пикириче болса, *кута* — „шәхер“ диймекдир.

Кухистан — Орта Азияда Дашкент — Душенбе ве Эйранда хем Дештикебир — Дештилүт аралыкда дағлар. Парс—тәжик диллеринде бу ат „дағлык юрт“ диен манысадыр.

Куча — Хытайың Синьцзян — Уйгур автоном районында шәхер. Бу ат „көче“, „ёл“ сөзүнден эмеле гелипдир (шәхер гадымы ёлуң угрунда ерлешийәр).

Кушва — РСФСР-иң Свердлов областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ат фин-угр диллериндәки *куш* („токайлыкдакы мейданча“) ве *ва* („деря“) сөзлериңден эмеле гелипдир.

Кушка — сер. Гушгы.

Күмертау — Башгырдыстанда даг, онуң ады дакылан шәхер ве район. Башгырт дилиндәки бу ат „көмүрли даг“ диен манысадыр, чүнки шу ерден гоңур көмүр алыняр.

Күмметковус (парсча Гуммез-и Кабус) — Эйраның демиргазыгында шәхер, Гүрген түркменлериниң меркези. Бу ат „Ковусың гүммези“ диен манысадыр чүнки шәхериң якынындакы белент депәниң үстүнде 1006—1007-нжи йылларда эмир Ковус (Кабус, эмир Вашмгириң оглы, хөкүм сүрен йыллары 976—1012) тарапындан өзи үчин салдырылан конус гөрнүшли диң (гүммез, мавзолей) болуп, онуң белентлиги 49, гүммезиң дашының диаметри 15,64, ичиниң диаметри хем 9,64 метрдир.

Күмүшдепе — Эйраның Гүрген велаятында шәхер. Илки шу шәхериң якынындакы археологик әхмиетли белент депәниң ады болан бу топоним „күмүшли депе“, „күмүш шай-сеплериң тапылян депеси“ диен манысадыр.

Күнгөй-Алатау — Гыргызыстандакы Алатау дагларының бир бөлеги. *Күңгөй (гүней*, рус дилинде уланылышы *Кунгей*) — „гүнорта“ диен манындадыр, чүнки бу даг Ыссыккөлүң гүнортасындадыр.

Күр — сер. Кура.

Күртүстан — Азияның гүнбатарында, Эйраның, Түркийәниң ве Ырагың территорияларында юрт ады. Бу ат „күртлериң юрды“ диен манындадыр, чүнки онда күртлер яшаяр.

Кызкеткен — Гарагалпагыстан АССР-нде улы канал. Гарагалпак дилинде бу ат „гыз гиден“ (гызың гарк болан каналы) диен манындадыр.

Кызыл — Тува АССР-ниң пайтагты. Бу ат революцияның символы болан „гызыл“ сөзүнден эмеле гелипдир. 1914-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере илки *Белоцарск* („ак патышаның, ягны рус патышасының шәхери“) диен ат дакылды, 1917-нжи йылда бу ат *Кызыл* сөзи билен чалшырылды.

Кызылжар — Газагыстанда гызыл жарың ады дакылан шәхер ве ер атлары.

Кызылкыя — Гыргызыстаның Ош областында гызыл гыялы ериң ады дакылан шәхер. Түрки диллерде *гыя//кыя* сөзи *гыймак* ишлиги билен асылдаш болуп, ягыш сувуның япылары, байырлары эрез-эрез, жылга-жылга эден ерлерини аңладяр. Красноводск областындакы Гызылгаяның ады хем шейле ер билен багланышыклыдыр.

Кызылсув — сер. Гызылсув.

Кызылтас — Газагыстанда гызыл дашлы ериң ады дакылан шәхер, чешмелер. Газак дилинде *тас* — „даш“.

Кызылтау — Газагыстанда, Гыргызыстанда даглар. Сер. *Гызылдаг*.

Кызылырмак — Түркиеде деря (оңа *Аҗысув* хем дийипдирлер, чүнки сувы шор). Гызылдагдан баш алян бу деряның сувы гызгылт боланы үчин, оңа Кызылырмак („гызыл деря“) диен ат берлипдир. Хас гадым дөврде хетлер хем оңа *Марашшанда* („гызыл деря“) дийипдирлер.

Кымпулунг — Румынияда шәхер. Румын дилинде *кымп* — „мейдан“, „атыз“, *лунг* — „узын“ („узын мейдан“).

Кырклорели — Түркийәниң демиргазык-гүнбатарында ил ве онуң меркези шәхери. *Кырк* — тайпа ады я-да

шу илде яшаян энчеме тайпаның саны билен багланышыклы болса герек.

Кыштым — РСФСР-иң Челябинск областында шәхер. Г. Ф. Миллериң пикириче, бу ат түрки диллердәки *кыштым* („бакна тайпа“, „башга халка салгыт төлейән халк“) диен сөзден эмеле гелипдир.

Кытау — Башгырдыстан АССР-нде даг. Башгырт дилинде кыя — „гыя“, „эрез“-эрез“, *тау* хем „даг“ диймекдир.

Кәбе — Мекге шәхеринде мусулман метжиди, куб формалы гара (метеорит) дашының сакланян ери. *Кәбе* — „куб“ диймекдир.

Кәбил — сер. Кабул.

Кәнли даг — Чехословакияның ве ГДР-иң арачәгинде даг. Чехлер оңа *Крушны горы* („армытлы даг“) немецлер *Эрцгебирге* („кәнли даглар“) диййәрлер, чүнки бу ерде армыт көп ве онда күмүш кәнлери бар. Руслар бу ады *Рудные горы* дийип, немец дилинден терҗиме эдипдирлер.

Кәнсай — Тәҗигистаның Ленинабат областында посёлок. *Кән* — „магдан кәни“, *сай* хем „ялпак җар“ диен манындадыр. Бу ерден полиметаллик магдан чыкяр.

Кәт (өзбекче Кот, Кос) — Хорезмиң гадымы пайтагты (онуң харабалары хәзирки Бируны шәхериниң янындакы Кәтгалада ерлешйәр). *Кәт (Кат, Кас)* — хорезмлилериң дилинде „чөлдәки гала“, „дөрдүл гала“ диен манындадыр.

Кюрасао — Кариб деңзинде Нидерландлара дегишли ада, Кичи Антил адаларының бири. Бу ат испан дилинде „шыпа берижи“, „сагалдыҗы“ диен манындадыр, чүнки 1499-нҗы йылда испан колонизаторлары агыр дерде учран матрослары шу адада ташлап гидйәрлер. Бириәче йылдан соң бу ере гелен башга бир испан экспедициясы ол нәхошларың сагаландыгыны гөрүп гең галяр ве ада шу ады дакяр.

Кюстендил — Болгарияда округ ве онуң меркези. Бу ат түрк дилиндәки *Күстенд или* сөзлериндендир, чүнки XIV асырың ахырында бу шәхери *Константин* (түркче *Күстенд*) Драгаш эелейәр. Шәхериң өңки атлары: *Пауталия* (фракия дилинде „чешме“), XI асырда *Вельбуждь* (славян диллеринде „дүе“ манысында).

Кюсю — Япония адаларының бири. Япон дилинде бу ат „докуз ил (юрт)“ диен манындадыр, чүнки ада 9 са-

ны административ провинциядан ыбарат. Бу ады *кю* — „тәзе“, *сю* — „юрт“, ягны „тәзе юрт“ дийип дүшүндирйәнлер хем бар.

Кяхта — Бурятыстан АССР-нде шәхер. Бу ат монгол дилиндәки *Киэт-ту* („гамышлы“) сөзүнден болуп, илки Селенга дерясының бир голуның (гамышлы деряның) адыдыр.

Л

Лаба — Демиргазык Кавказда деря, Кубань дерясының чеп голы. М. Фасмер Лаба ве Эльба деряларының адының хинди-европа диллеринде „деря“ манысыны аңладяндыгыны беллейәр. Ене-де сер. Эльба.

Лабрадор — Демиргазык Америкада ярым ада, 1000-нжи йылда бу ери илкинжи гезек норманлар ачяр ве оңа *Хелланд* („дашлы юрт“) ве *Винланд* („үзүмли юрт“) дийип ат дакяр. 1500-нжи йылда бу ери испан колонизаторлары тәзеден „ачып“, оны *Терра де Лабрадорес* — „гуллар юрды“ дийип атландыряpлар, чүнки олар ерли индейлери зорлук билен өз пейдасына ишлетмәге башлаярлар. Бу ат соңра гысгалдыляр.

Ла-Валлетта — сер. Валлетта.

Лаго-Мажоре — Италия ве Швейцария аралыкда (Альп дагларында) көл. Бу ат италиялыларың дилиндәки *лаго* — „көл“ ве *мажоре* — „улы“ сөзлериндендир („улы көл“).

Лагос — Нигерияның пайтагты (ерли илат бу шәхере *Эко* диййәр). Шәхериң орнуна португаллар XVI асырда *Лагос* диен ады дакярлар. Бу ат *лагуна* сөзүндендир. *Лагуна* — инчежик сув ёлы аркалы деңиз билен бирлешйән сай айлагы аңладяр.

Ладога — РСФСР-иң Ленинград областында ики шәхер: Көне ве Тәзе Ладога. Көне Ладога шәхерине Волхов дерясының бир голуның ады дакылыпдыр. Бу деряның *Алоде-йоки* диен ады фин дилинде „ашакы деря“ диен манысыдадыр. Бу ады фин дилиндәки *аалто* („толкун“) сөзүнден хасаплаянлар хем бар. Шәхериң ады соңра көле ве канала хем дакылыпдыр.

Ладога көли — СССР-иң Европа бөлегинде көл. Ол деряның ады я-да „толкун“ манысындакы *аалто* сөзи билен багланышыклыдыр. Сер. Ладога.

Ладушкин—РСФСР-иң Калининград областында шәхер (1946-нжы йыла ченлики ады *Людвигсорт*). Шәхере Кёнигсберг угрундакы сөвешде 1945-нжи йылың 16-нжы мартында гурбан болан Совет Союзының Гахрыманы И. М. Ладушкиниң ады дакылды.

Лазарев адасы — Арал деңзиниң гүнортасында ада. Оңа рус деңизчиси, үч гезек дүнйәниң төверегини айланып чыкан, Беллинсгаузениң экспедициясына гатнашан адмирал М. П. Лазаревиң (1788—1851) ады дакылыпдыр. Лазарев Аралда болмандыр.

Лазаревац — Югославияда шәхер. Оңа 1389-нжы йылда түрклер билен болан сөвешде өлдүрилен Сербия королы Лазарың ады дакылыпдыр.

Лазарев деңзи — Антарктиканың кенарында Атлантик океаның бир деңзи. Оңа адмирал М. П. Лазаревиң ады дакылыпдыр. Сер. Л а з а р е в а д а с ы.

Лаккадив адалары — Арабыстан деңзинде Хиндистана дегишли адалар топлумы. Бу ат санскрит дилиндәки *лакшна* („йүз мүң") ве *двипа* („ада") сөзлеринден дуряр („йүз мүң ада", ягны көп ада).

Лакхнау — Хиндистанда Уттар-Прадеш штатының меркези шәхери. Бу адың манысыны „говы гелжеги болан шәхер" дийип дүшүндирйәрлер.

Лама — РСФСР-иң Москва областында деря. Бу ады литва дилиндәки *лома* („ой") ве латыш дилиндәки *лама* („батга") сөзлери билен багланышдырярлар.

Ла-Манча — Испанияда гиң дүзлүк. Бу ат арап дилинде „гуры ер" диен маныдадыр.

Ла-Манш — Англияның ве Францияның аралыгындан гечйән, Демиргазык деңзи Атлантик океаны билен тапышдырян богаз. Француз дилинде онуң ады „еңң", „гол" диен маныдадыр. Иңлислер богаза *Иңлис каналы*, немецлер хем *Армелканал* („гол—канал") диййәрлер.

Лампедуза — Ерорта деңзинде, Сицилия билен Африканың аралыгында ада. Италиялыларың дилинде бу ат (Лампада) „чыра" диен маныда болуп, адада отурдылан маяклар билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр.

Лангедок — Францияда тарыхы область. XIII асырда дөрән бу ат *ланге* („дил") ве *д'ок* („ок диййәнлер") сөзлеринден эмеле гелип, эдеби дилдәки *оуи* („хава")

сөзүне дерек *ок* диййән адамларың юрдуны аңладыпдыр.

Ландо, Ландау — ГФР-де шәхер. Француз дилинде *ландо* сөзи үсти ачылып-япылян арабалары (экипажы), хәзир болса ызкы отургыжының үсти ачылян автомобиль кузовыны аңладяр. Шу шәхерде илкинжи гезек шол арабалар ясалыпдыр.

Ланкастер — Гүнбатар Англияда шәхер. Бу ат латын дилинде „Лан дерясының боюндакы лагерь" диен манындадыр. *Лан* диен гидроними „шыпалы (сув)" дийип терҗиме эдйәрлер.

Ланкашир — Англияның гүнбатарында графлык. Бу ат *Ланкастер* диен адың гысгалан гөрнүшинден ве *шир* („графлык") сөзүнден дуряр.

Ланьчжоу — Хытайда Хуанхэ дерясының боюнда шәхер, Ганьсу велаятының меркези. Хытай дилинде *лань* — „орхидея" (якымлы ыслы гүли болан өсүмлик), *чжоу* хем „область", „улы шәхер" (ягны меркез) диен маныны аңладяр („гүлләп өсйән меркези шәхер").

Лаос, Лаос Халк—Демократик Республикасы, ЛХДР — Гүнорта-Гүндогар Азияда дөвлет. Бу ат *лао (лава)* диен ерли халкың адындан ве португал дилинде көплүк саны билдирйән *-с* гошулмасындан дуряр.

Ла-Пас — Боливияның пайтагты. 1548-нжи йылда дөрән бу шәхериң ады испан дилинде „ярашык" диен манывда болуп, ол испан басыбалыҗыларының узак вагтлап бири-бирине душман болан топарларының ярашмагы нетиҗесинде дөрәпдир.

Лаперуз богазы — Сахалин ве Хоккайдо адаларының арасындакы богаз. 1747-нжи йылда француз деңизчиси Ж. Ф. Лаперуз (1741—1788) шу богаздан гечендеи соң, оңа шейле ат дакыляр. Эмма Лаперуздан өң, 1643-нжи йылда бу богаздан голландиялы М. Г. Фриз, 1742-нжи йылда рус деңизчиси М. П. Шпанберг хем гечипди. Японлар бу богаза *Соя* диййәрлер.

Ла-Плата — Гүнорта Американың кенарында Атлантик океаның бир айлагы, Парана дерясының океана гуйян ери. 1526-нжы йылда испан колонизаторлары ерли илатың күмүш шайларыны гөрүп, бу айлага *Рио де ла Плата* — „күмүш дерясы" дийип ат дакярлар (йөне бу ерде күмүш ёк).

Лаптев Дмитрий богазы — Демиргазык Бузлук

океанда Лаптевлер деңзи билен Гүндогар Сибирь деңзини тапышдырян богаз. Оны 1740-нжы йылда Бейик Демиргазык экспедициясына гатнашыжы Д. Я. Лаптев ачандыгы үчин, богаза онуң ады дакыляр.

Лаптевлер деңзи — Демиргазык Бузлук океанда Таймыр ярым адасы билен Новосибирск адаларының аралыгында ерлешен деңиз. Оңа Руссия география жемгыети 1913-нжи йылда рус деңизчилери, 1733—1741-нжи йылларда Бейик Демиргазык экспедиция гатнашыжылар Дмитрий ве Харитон Лаптевлериң адыны дакды.

Лар — Гарагалпагыстаның Чимбай районында деряның гуры ханасы, көне деря. *Лар* сөзи „сув йыгнанян ер“, „жар“, „акын угры“ ялы манылары аңладяр.

Ларга — Румынияда ве Молдавияда дерялар. Румын ве молдав диллеринде *ларга* — „гиң“ диймекдир.

Лариса — Грецияда шәхер. Шу ерде греклерден өң яшан пеласг диен халкың дилинде бу ат „гала“ диен маныны аңладыпдыр.

Ла-Рошель — Францияның гүнбатарында шәхер. Бу ат француз дилинде „дагың үстүндәки галажык“ диен маныдадыр.

Латвия — Балтика деңзиниң кенарында союз республика. Бу ат *летт* (ерли илатың өз уланышы *латвиеш*, рус дилинде *латыш*) диен халкың ады билен багланышыклыдыр.

Латгалия — Латвияның гүндогарында тарыхы область. Бу ат *латгала* диен халкың адындандыр, халкың ады болса *летт (латыш)* этнониминден ве *гала* („область“, „үлке“) сөзүнден дуряр.

Латын Америкасы — Демиргазык Американың гүнортасында хем Гүнорта Америкада ерлешен ве латын дилинден дөрән роман (испан, португал) диллерини уланян юртларың тутуш ады. Бу юртлар 29 санадыр (1979): Аргентина, Багам адалары, Барбадос, Боливия, Бразилия, Венесуэла, Гаити, Гайана, Гватемала, Гондурас, Гренада, Доминика, Доминика Республикасы, Колумбия, Коста-Рика, Куба, Мексика, Никарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сальвадор, Сент-Лусия, Суринам, Тринидад ве Табаго, Уругвай, Чили, Экуадор, Ямайка.

Лауэнберг — ГФР-де, Эльба дерясының боюнда шәхер. 1215-нжи йылда *Лоуэнберг* гөрнүшинде душ гелйән бу адың *лоуэ* (русча *лев*) сөзи „ёлбарс“ диен ма-

ныда болуп, ол шу ерде илкинжи гезек гала салан феодалың гербиндәки ёлбарсың сураты билен багланышыклыдыр.

Лафайет — АБШ-да энчеме шәхериң ады. Олара 1776-нжы йылдан башлап Демиргазык Америкадакы иңлис колонияларыны азат этмек ве АБШ довлетини эсасландырмак угрундакы сөвешлере актив гатнашан гөрнүкли француз генералы ве сыясы ишгәри маркиз Мари Жозеф Лафайетиң (1757—1834) ады дакылыпдыр.

Лахор — Пакистанда, Рави дерясының кенарында улы шәхер, өң Бейик Моголлар империясының, хәзир болса Пенжап штатының пайтагты. Хинди роваятына гөрә, Рама диен ерли худайың оглы *Ло* (санскритче *Лава*) шу шәхериң дүйбүни тутяр. *Лахор* диен адың аслы *Лахавар* гөрнүшиндедир. *Авар* — „орун“, „мекан“. Диймек, бу ат „Лаваның меканы“ диен маныдадыр.

Лахта — СССР-иң Европа бөлегиниң демиргазык-гүнбатарында деңзиң айлагы, Ленинград областында дерят. Бу ат фин дилиндәки *лахти* („көл“) сөзүнденлир.

Лахти — Финляндияда порт шәхер. Бу ат фин дилинде „көл“ диен манылыдыр, чүнки шәхер Пяйянне көллериниң кенарында ерлешйәр.

Лаче — РСФСР-иң Архангельск областында улы көл. Демиргазык рус шивелеринде *лач* сөзи „ичинде улы депелери болан батгалык“ диен манына аңладяр. Бу ат шу сөздендир.

Лебедин — УССР-ниң Сумы областында 1653-нжи йылда дүйби тутулан шәхер. Славян диллеринде *лебедь* — „гув“ диймекдир, йөне бу ады Лебедь диен адамың ады билен багланышдыряралар („Лебедиң обасы“, сонра шәхер).

Лебедянь — РСФСР-иң Липецк областында, Дон дерясының боюнда шәхер. *Лебедь* — „гув“. Бу ады „гувлы“ ве „Лебедь диен адамың обасы“ диййип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Лев Толстой — РСФСР-иң Липецк областында посёлок (өңки *Астапово* обасы). Оңа бейик рус язъжысы Л. Н. Толстойың ады дакылды, чүнки шу ердәки демир ёл станциясында 1910-нжы йылда язъжы арадан чыкды.

Левада — Югославияда, Румынияда ве Украинада

энчеме ер-юрт атлары. Славян диллеринде *левада* я-да *ливада* сөзи „чеменлик“, „деряның якасындакы токай“, „өри“, „мивели баг“ ялы манылары аңладяр.

Левант — Еропа деңзиниң гүндогар кенарында ерлешен Сирия, Ливан, Мүсүр, Түркие, Греция, Кипр, Ысрайыл дөвлетлериниң, дар маныда болса диңе Сирия ве Ливаның тутуш ады. Бу ат француз ве италья диллеринде „гүндогар“ маныны аңладян *левант* сөзүнденди р.

Левскиград — Болгарияның Пловдив округында шәхер. Бу ат „Левски шәхери“ диен манададыр, чүнки бу ерде Болгарияны түрклериң агалыгындан азат этмек угрунда гөрешен Васил Левски (1837—1873) догулды. 1953-нжи йыла ченли бу шәхере *Карлово* дийилйәрди, чүнки түрк солтаны Баязит XV асырда бу этрапы Карл Алы бее совгат эдипдир.

Лейден — Голландияда шәхер. Бу ат „канал“ диен маныны аңладяр, чүнки шу шәхерден Демиргазык деңзе ченли канал чекилипдир.

Лейпциг — ГДР-де ярмаркалар шәхери. 920-нжи йылда балыкчы славянлар тарапындан дүйби тутулан бу оба *Липск*, ягны „липалы“ („липа токайындакы оба“) диен ат дакыляр. Сонра бу ат немец дилинде бираз үйтгедилип, *Лейпциг* гөрнүшине гечйәр.

Лемнос — Эгей деңзинде Греция дегишли ада. Бу ат финикиялыларың дилинде „ак“ („ак ада“) диен маныдадыр. Ада узакдан ак гөрүнйәр.

Лена — СССР-иң Азия бөлегинде улы деря. Оңа якутлар *Өрүс*, бурятлар *Зүлхе*, эвенклер *Елюёнә* диййәрлер. *Лена* сөзи эвенк дилиндәки атдан болуп, ол „деря“ я-да „улы деря“ диен маныны аңладяр.

Ленин пики — Даглы Бадахшан автоном областында дагың белент депеси. 1878-нжи йылда А. П. Федченко тарапындан ачылан бу депә илки *Кауфман пики* (*Кауфман* — Дашкентиң генерал-губернаторы), 1928-нжи йылдан соң болса В. И. Лениниң хатырасына *Ленин пики* диен ат дакылды.

Ленинабат — Тәжигистанда, Сырдеряның боюнда шәхер ве область. 1936-нжы йылда оңа шу ат дакылды; тәжик дилинде *абат* — „абат ер“, „шәхер“ диен манададыр. Бу шәхере өң Хожент дийилйәрди. VII асырдан бәри мәлим болан *Хоҗент, Хоҗант* диен ат

Хожакент („хожа обасы“) диен адың гысгалан гөрнүши болса герек (бу ерде хожалар яшапдыр). Б. э. өңки 329-нжы йылда Исгендер Зүлкарнейн өзүниң Орта Азия йөришинде шу ере гелип етйәр ве гала гуруп, оңа *Александрия Эсхата* („четки Александрия“) дийип ат дакяр. Ондан хас өң хем бу ерде гала бар экен, б. э. өңки VI—V асырларда греклер оңа *Кирополь* („Кир диен патышаның шәхери“) я-да *Кирэсхат* („Кириң гелен ериниң иң чети“) дийипдирлер. Шейледикде, Ленинабат Орта Азияның иң гадымы шәхерлериниң биридир.

Ленинакан — Эрменистанда шәхер. Эрмени дилинде *акан* — „шәхер“. 1924-нжи йылда оңа шу ат дакылды, 1837-нжи йыла ченли бу шәхере *Кумайри, Гумри* дийилди, бу ат „гүмрүк“ (сөвда кервенлеринден пач алынян ер) манысындадыр. 1837-нжи йылдан 1927-нжи йыла ченли шәхериң ады *Александрополь* („Александра шәхери“). *Александра* — рус патышасы Николай I-ниң аялының ады.

Ленинград — РСФСР-де революцияның салланчагы хасапланян шәхер, область. Рус дилинде *град* (*город*) — „шәхер“. 1703-нжи йылда Пётр I тарапындан дүйби тутулан бу шәхере *Санкт-Петербург* („мукаддес Пётруң шәхери“), Петербург („Пётр шәхери“), 1914—1924-нжи йылларда болса *Петроград* дийилди. 1924-нжи йылың 26-нжы январында шәхере В. И. Лениниң ады дакылды.

Лениногорск — 1. Газагыстанда шәхер. 1941-нжи йыла ченлики ады *Риддер*. Бу ат XIX асырда патышаның Алтайдакы мүлклерини доландыран саксониялы Риддер билен багланышыклыдыр. 2. Татарыстан АССР-инде шәхер. Бу атлар „Ленин дагындакы шәхер“ диен манылыдадыр.

Ленинск — Өзбегистан ССР-нде ве РСФСР-иң Волгоград областында В. И. Лениниң хорматына ат дакылан шәхерлер.

Ленинск-Кузнецкий — РСФСР-иң Кемерово областында шәхер. Өңки Кольчугино обасына 1925-нжи йылда В. И. Лениниң хатырасына шейле ат дакылды. Адың икинжи бөлеги *Кузнецкий дашкөмүр бассейни* билен багланышыклыдыр.

Ленкорань (азербайжанча *Лэнкэран*) — Азербайжан ССР-нде шәхер, район, даг, деря, демир ёл станциясы,

оба. Ерли алымлар бу ады талыш дилиндәки сөз хасаплаярлар ве оны „гамыш өйлер“ дийип дүшүндирйәрлер. В. А. Никонов болса онуң „лабыр ташланян ер“, „гәми дуралгасы“ ялы маныдадыгыны беллейәр. Соңкы пикир догры болса герек.

Ленңер (Л ә н г ә р, Л я н г а р, Л е н г е р) — Орта Азияда, Эйранда, Овганыстанда, Кавказда, Синьцзянда энчеме оба ве ер-юрт атлары. Бу ат „почта станциясы“, „кервенсарай“, „гәми дуралгасы“, „лабыр, якорь (түрки диллерде ве түркмен дилиниң шивелеринде *чакыр*) ташланян ер“ ялы манылары аңладяр.

Леон — Испанияда шәхер ве область. Бу ат латын дилиндәки *легион* сөзүндендир, чүнки шу ерде өң Рим гошунлары (легион, 4,5—7 мүң эсгер) ерлешипдир.

Леопольд II көли — Меркези Африкада көл. Европалылардан илкинжи болуп, 1883-нжи йылда бу көли журналист ве сыяхатчы Г. Стэнли ачяр ве оңа Бельгия королы Леопольд II-ниң адыны дакяр.

Леопольдвиль — сер. К и н ш а с а.

Лепель — БССР-иң Витебск областында көл ве шәхер. Бу ат латыш дилинде „липа (агажы)“, ягны „кенарында липа агажы көп болан көл“ диен маныны аңладяр.

Лермонтов — РСФСР-иң Ставрополь үлкесинде шәхер. Оңа белли рус шахыры М. Ю. Лермонтовың (1814—1841) ады дакылды.

Лесбос — Эгей деңзинде Греция дегишли ада. Бу ат грек дилинде „токайлык“ диен маныдадыр.

Лесков көли — Атлантик океанда Гүнорта Сандвич (Гавайа) адаларының бириси. Ол 1819-нжы йылда Беллинсгаузениң ве Лазаревиң рус антарктик экспедициясы тарапындан ачылып, шу экспедиция гатнашан лейтенант А. Лесковың ады дакыляр.

Лесковац — Югославияда (Сербияда) шәхер. Серб ве хорват диллеринде *лесков* — „хоз“ диймекдир („хозлы ер“).

Лесогорск — Сахалин адасының гүнбатар кенарында Лесогорка дерясының ады дакылан шәхер (1946-нжы йыла ченли оңа японлар *Найоси* диййәрдилер). Рус дилинде *Лесогорск* — „токайлы дагдакы шәхер“ диен маныдадыр.

Летняя Ставка — РСФСР-иң Ставрополь үлкесинде посёлок, Түркмен районының меркези. Ерли илат та-

рапындан *Ставка* гөрнүшинде гысгалдылып уланылян бу адың өңки долы формасы *Летняя Туркменская Ставка* болуп, ол рус дилинде „түркменлериң яз ставкасы, штабы, язлагы“ диен манымдадыр. Шу үлкәниң Нефтекумск районында *Зимняя (Туркменская) Ставка* („түркменлериң гышлагы“) диен оба хем бар.

Лефкас — Иония деңзинде Греция дегишли ада. Бу ат грек дилиндәки *леукос* („ак“) сөзүндендир, чүнки аданың гүнбатар кенары хекли ве ак мермерли гаялар билен гуршалыпдыр.

Лех — Австрияда ве ГФР-де деря. Бу ат „дашлы“ диен манымдадыр.

Либерец — Чехословакияда шәхер. 1352-нжи йылда *Рихенберг* гөрнүшинде душ гелйән бу ат немец дилинде „бай шәхер“ диен маныны аңладяр. Соңра бу ат *Риберк,* чех дилинде хем *Либерк, Либерец* гөрнүшлеринде үйтгедилип уланылмага башлаяр.

Либерия — Африканың гүнбатарында дөвлет. Бу ат „азат юрт“ диен манымдадыр (латын дилинде *либер*— „азатлык“). XIX асырың башында АБШ-ның гулчулыгындан азат эдилен негрлер шу юрды эмеле гетирйәр.

Либревиль — Экваториал Африкадакы Габон республикасының пайтагты. Гүйчли колониал эзилише сезевар эдилен негр юртларының җүммүшинде ерлешен бу шәхере французлар *Либревиль* („азат шәхер“) диен кинаялы ады дакыпдырлар.

Ливадия — Крымда, Ялтадан 3 км узаклыкда, Гара деңзиң кенарында ерлешен курорт посёлогы. Грек дилинде бу ат „чеменлик“ диен манымдадыр.

Ливан — Азияның гүнбатарында, Ерорта деңзиниң кенарында дөвлет. Бу юрда шу ердәки *Ливан* (арапча *Җебел Либнан*) дагының ады гечипдир. Латын дилинде *Либанус,* гадымы грек дилинде *Либанос*, ассириялыларың дилинде *Либнана,* еврей дилинде *Ль-банон* гөрнүшлеринде уланылян бу ат „ак даг“ диен манымдадыр. Дага гарлылыгы үчин шейле ат берлипдир.

Ливерпул — Англияда улы порт шәхер. Бу ат гадымы иңлис дилинде „керепли сув“, „гурап барян батгалык“ диен маныны аңладяр.

Ливингстон — Замбияда шәхер (ерли илат оңа *Марамба* диййәр). Бу шәхере Меркези Африкада барлаг гечирен иңлис сыяхатчысы Давид Ливингстоның (1813—

1873) ады дакылыпдыр. Конго дерясының боюндакы бир шарлавук ве Танганьикадакы бир даг хем шу сыяхатчының адыны гөтерйәр.

Ливия — Социалистик Халк Ливия Арап Җамахириясы — Демиргазык Африкада дөвлет. Б. э. өңки II мүңйыллыкда-да бар болан бу адың манысыны ики хили дүшүндирйәрлер: а) Мүсүриң гүнбатарында яшан *лбу* диен халкың адындан; б) грек дилиндәки *либа* я-да *липс* (гүнорта-гүнбатардан өвүсйән ве ягыш гетирйән чыглы шемал) сөзүнден, ягны „Грецияның гүнорта-гүнбатарында ерлешен юрт".

Ливорно — Италияда, Лигурия деңзиниң кенарында порт шәхер. Бу ат хәзирки Хорватияда гадым вагтларда яшан *либурнлар* диен тайпаның адындандыр.

Лигурия — Италияның демиргазыгында область. Бу ат шу ерде б. э. өңки I мүңйыллыкда яшан *лигурлар* диен халкың ады билен багланышыклыдыр („лигурлар юрды").

Лигурия деңзи — Ерорта деңзинде Италиядакы Лигурия областының ады дакылан деңиз.

Лида — БССР-иң Гродно областында илки князь Гедиминиң көшги хөкмүнде 1326-нжы йылда дүйби тутулан шәхер. Бу ат литва дилинде „токайы чапылан ер" диен маныдадыр.

Лидия — Кичи Азияның гүнбатарында б. э. өң яшап гечен, соңра Эйран дөвлетиниң, Исгендер Зүлкарнейниң ве Рим империяларының гарамагында болан тарыхы дөвлет. Онуң ады „лиди халкының юрды" диен маныдадыр.

Лидс — Демиргазык Англияда шәхер. Бу ат кельт дилиндәки *лод* (*флод*, ягны „дерян") сөзүнден ве *-ис* гошулмасындан ыбарат болуп, „деряның кенарындакы мекан" диен маныны аңладяр.

Лиепая — Латвия ССР-нде шәхер. Бу ат латын дилиндәки *лиепа* („липа") сөзүндендир. Говы чәгели кенарының бардыгы үчин, шәхериң адыны эстои дилиндәки *лива* („чәге") сөзи билен багланышдыряңлар хем бар.

Ликия — Кичи Азияның гүнортасында б. э. өң өзбашдак дөвлет. Соңра ол Эйраның, Исгендер Зүлкарнейниң ве Римиң табынлыгында болупдыр. *Ликия* — „лики халкының юрды" диймекдир.

Лилль — Франциядa шәхер. Бу ат француз дилинде

„ада“ диен маныдакы сөзүң үйтгән гөрнүшидир. Шәхер ики деряның аралыгында ерлешйәр.

Лима — Перувың пайтагты. Оңа шу ердәки *Римак* я-да *Римац* диен деряның ады дакылыпдыр. Бу адың *р* сеси *л* билен чалшырылыпдыр, ызындакы чекимсиз хем ташланыпдыр. Деряның ады ерли индейлериң бир худайының ады болуп, ол „гүррүңчи“, „суханвер“ диен маныны аңладяр. Шәхерде шол худайың хорматына салнан ыбадатхана сежде этмәге илат көп гелйәр.

Лиман — Украинада энчеме топонимиң составында душ гелйән сөз. Грек дилинде *лимен* — „айлаг“, „голтук“ диймекдир. Украин ве рус топонимиясына бу сөз түрк дилинден гечипдир.

Лимбург — Голландияда шәхер ве провинция; Бельгияда провинция. Бу ат „липа агачлы шәхер“ диен манытдадыр.

Лимерик — Ирландияда порт шәхер. Бу адың „яланач“ (ягны чөл ер) диен манысы бар.

Лимож — Меркези Францияда шәхер. Бу сөз галлия тайпаларының бириниң адыдыр. Рим императоры Августың хөкүм сүрен заманында шәхере *Августоритум* — „Августың гүзери“ диен ат дакыляр.

Лимпопо — Гүнорта Африкада деря. Ерли илат тарапындан деряның диңе орта акымының ады хөкмүнде уланылан бу сөзүң хакыкы манысы анык дәл. Онуң ашак акымының *Сабиа* диен адының манысы хем ятдан чыкарылыпдыр. Бу ере гөчүп гелен голландиялы бурлар деряны *Крокодил Ривьер* („Крокодил дерясы“) дийип атландырыпдырлар, чүнки бу ерде крокодиллер өң өрән көп экен.

Лимфьорд — Данияның демиргазыгында богаз. Скандинав диллеринде *фьорд* — „айлаг“ диймекдир. *Лим* сөзүни дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) норвег дилиндәки *лим* („хек“) сөзүнден; б) немец дилиниң диалектлериндәки *леем* („палчык“) сөзүнден; в) гадымы скандинав диллериндәки *лим* („шаха“) сөзүнден („шахаланян айлаг“).

Линкольн — 1. Англияда шәхер. Оңа көлүң ады дакылыпдыр. Кельт дилинде *линн* — „көл“. Адың ызындакы *кольн* („колония“) сөзүни рим басыбалыжылары гошупдырлар. 2. АБШ-да шәхер. Оңа АБШ-ның 16-нжы президенти Авраам Линкольның (1809—1865) ады дакылыпдыр.

Линц — Австрияда шәхер. Бу ат кельт дилиндәки *лента* („липа") сөзүндендир („липалы ер").

Лион — Францияда шәхер. Галлиялыларың дилинде *Лугдунум* гөрнүшинде уланылан ве соңра гысгалдылан бу адың манысыны „ялдырап гөрүнйән даг" (я-да гала) дийип дүшүндирйәрлер.

Лион айлагы — Ерорта деңзинде Франция дегишли айлаг. Бу адың Лион шәхериниң ады билен хич хили багланышыгы ёк. Француз дилинде *лион* — „ёлбарс" диен манындадыр. Айлагың кенарында ёлбарсың улы хейкеллериниң бардыгы үчин, оңа *Ёлбарс айлагы* диен ат берлипдир.

Липари адалары — Тиррен деңзинде Италия дегишли 17 саны ада. Булара шу адаларың бирисиниң ады гечипдир. *Липари* сөзи гадымы грек дилинде „хасыллы топрак" диен маныны аңладяр. Адалара *Эол адалары* хем дийилйәр. Гадымы грек мифологиясында *Эол* — ел худайының адыдыр.

Липецк — РСФСР-де шәхер ве область. Шәхере Липовка дерясының ады гечипдир. Бу ат „липалы" диен манындадыр.

Лисабон — Португалияның пайтагты. Португал дилинде *Лисбоа* гөрнүшиндәки ат рус дилине *Лисабон* (*Лиссабон*) ялы үйтгедилип кабул эдилипдир. Бу ады финикиялыларың дилиндәки *алис-уббо* („шадыян айлаг") сөзлеринден хасаплаярлар.

Лисянский адасы — Гавайа адаларының бири. 1805-нжи йылда рус деңизчиси Ю. Ф. Лисянский (1773—1837) тарапындан илкинжи гезек ачыландыгы үчин, ада онуң ады дакылыпдыр. Охота деңзиндәки ярым ада хем шу деңизчиниң адыны гөтерйәр.

Литва — Балтика деңзиниң кенарында союз республика. *Литва* — халк адыдыр. Кәбир алымлар бу этнοними Неман дерясының гадымы *Лиете* я-да *Лейте* диен ады билен багланышдырярлар.

Литке — Камчатка адасының демиргазыгында богаз; Франц-Иосиф адаларының бири; Демиргазык Бузлук океандакы Тәзе Ер адаларында даг ве айлаг. СССР География жемгыети булара рус деңизчиси Ф. П. Литкәниң (1797—1882) адыны дакды.

Литл-Рок — АБШ-да Арканзас штатының меркези шәхери. Бу ат инглис дилинде „кичи гая" диен манындадыр.

Лихославль — РСФСР-иң Калинин областында шәхер. Бу ат *Лихослав* диен адамың (князың) ады билен багланышыклыдыр.

Лихтенштейн — Альп дагларында, Австрия ве Швейцария аралыгында кичижик дөвлет. Немец дилинде бу ат „агымтыл даш" диен маныдадыр.

Лобнор — Хытайың Синьцзян—Уйгур автоном районында көл. Тибет дилинде *лоб* — „лай", монгол дилинде *нор* — „көл" („лайлы көл" диен маныда).

Ловать — РСФСР-иң Новгород областында Ильмень көлүне гуйян деря. Бу ады фин дилинде „балыгың ишбил ташлаян ери" диен маныдакы *алватти* сөзүниң фонетик тайдан үйтгән гөрнүши хасаплаярлар.

Лодейное Поле — Ленинград областында шәхер. Рус дилинде *лодейное* (*лодка, ладья*) — „гайык", „гәми", *поле* — „мейдан", ягны „гайык ясалян мейдан". XVIII асырың башында шу ердәки Мокришвица обасының илаты гайык ясамак билен мешгул болупдыр. 1785-нжи йылда Олонецкий гәми уссаханасының янында дөрән посёлога *Лодейное Поле* диен ат дакыляр.

Лодзь — Польшада улы шәхер, Поляк дилинде *лодзь* (русча *лодка*) — „гайык" диймекдир. Кәбир алымларың пикириче, шәхере шу ердәки *Лодка* („гайык") дерясының ады гечипдир.

Лозанна — Швейцарияда, Женева көлүниң кенарында шәхер. Илки *Лаусодунум* гөрнүшинде болан бу ат кельт дилинде „Лаус дерясының боюндакы гала" диен маныны аңладыпдыр. *Лаус* — „дашлы (деря)" диймекдир.

Лозница — Болгарияда деря; Югославияда (Сербияда) шәхер. Бу ат славян диллериндәки *лозе, лоза, лозница* („үзүм", „үзүм дарагты") сөзлери билен багланышыклыдыр.

Локарно — Швейцарияда шәхер. Оңа дагдан акып гелйән *Леук-ара* („ак сув") деряжыгының ады гечипдир. Башга пикире гөрә, бу ат *лоукарна* („чыра") сөзүнден болуп, шу ердәки Лаго-Мажоре көлүниң кенарында дикилен маяк билен багланышыклыдыр.

Лом — Болгарияда деря ве онуң Дуная гошулян еринде шәхер. Б. э. башларында шу ерде *Алмус* диен Рим галасы бар экен. Онуң ады *алмус* диен гаты агажың адындан эмеле гелипдир (русча вяз).

Ломбардия — Демиргазык Италияның По дерясының

җүлгесинде ерлешен бөлеги. Бу ат германларың *лангобардлар* диен бир тайпасының адындандыр. 569-нжы йылда Дунайың боюндан шу ере гелип месген тутан бу тайпаның адыны „узын сакгаллы“, кәбир алымлар хем „узын саплы палтасы боланлар“ дийип терҗиме эдйәрлер.

Ломе — Тогоның пайтагты, Гвинея айлагының кенарында порт. Бу ат (*Луме* сөзи) „базарҗык“ диен манырдадыр.

Ломжа — Польшада шәхер. Бу ады литва дилиндәки *ламза* („сугун“) сөзүнден хасаплаярлар, чүнки шәхериң гербинде чапып барян сугуның сураты бар.

Ломница — славян юртларында энчеме дерялар, ылайта-да даг деряларының атлары. Бу ат көне славян дилиндәки *ломити* (рус дилинде *ломать*) сөзүнден болуп, „дөвмек“, „юмурмак“ диен маныны аңладяр ве деряларың өз кенарларыны опуряндыгыны, юмуряндыгыны билдирйәр.

Ломоносов — РСФСР-иң Ленинград областында шәхер. 1948-нжи йылда оңа бейик рус алымы М. В. Ломоносовың (1711—1765) ады дакылды. Шәхериң өңки ады *Ораниенбаум* — „апельсин агаҗы“, чүнки 1714-нжи йылда Меньшиков шу шәхериң орнундакы обаҗыкда өй гуряр, фонтанлы, сув проводлы, оранжереялы багың дүйбүни тутуп, онда дүрли мивели агачлар өсдүрип етишдирйәр.

Лонг-Айленд — Атлантик океанда АБШ-а дегишли ада. Иңлис дилинде бу ат „узын ада“ диен маныдадыр.

Лонгви — Францияда (Лотарингияда) шәхер. Бу ат латын дилиндәки *лонгус* — „узын“ ве *викос* — „оба“ сөзлеринден эмеле гелипдир.

Лондон — Великобританияның пайтагты, дүнйәниң иң улы порт шәхерлериниң бири. 115-нжи йылда хем душ гелйән бу адың энчеме дүшүндирилиши бар: а) „белентликдәки мекан“; б) „көлли ер“; в) „токайдакы шәхер“; г) „гәми дуралгасы“ ве ш. м. Канададакы Лондон шәхерине-де шу Лондоның ады дакылыпдыр.

Лондондерри — Демиргазык Ирландияда шәхер. Бу ат *Лондон* шәхериниң адындан ве *дерри* („дуб токайы“) сөзүнден дуряр, чүнки 1612-нжи йылда лондонлы тәҗирлер шу ердәки дуб токайында обаның дүйбүни тутяр.

Лопань — Демиргазык Донец дерясының бир голы. Бу ат „тилкили“ диен маныдадыр.

Лопатка — Камчатка ярым адасының гүнорта чети, бурун. Рус дилинде *лопатка* — „пил“ (ер газян гурал) диймекдир. Бурна формасына гөрә шейле ат берлипдир.

Лоренсу-Маркиш—Африканың гүнорта-гүндогарында, Португалияның колониясы болан Мозамбикде шәхер. 1544-нжи йылда шу ердәки айлага португал денизчиси Лоренсу Маркишиң ады дакыляр. Бу ат соңра шәхере гечйәр.

Лорьян — Францияның Бретань ярым адасында, Бискай айлагының кенарында шәхер. 1664-нжи йылда Францияның Ост-Индия компаниясы үчин гурлан порта *Л'Ориент* — „гүндогар“ диен ат дакыляр. Сөзүң өңүндәки *л* артикли соңра эсасы сөз билен сеплешип, бу ат *Лорьян* гөрнүшинде уланылмага башлаяр.

Лос-Анжелес — АБШ-ның Юваш океан кенарында, Калифорния штатында улы порт шәхер. XVI асырда испанлар бу шәхере *Руэбло де Нуэстра Сенора ла Регина де лос Ангелес* („периштелериң хөкүмдары Биби Мерьемиң шәхери“) диен узын ады дакярлар. Соңра бу ат гысгалып, онуң диңе соңкы ики сөзи галдырыляр.

Лотарингия — Францияның гүндогарында тарыхы область. 843-нжи йылда Бейик Карлың агтыклары онуң империясыны өзара пайлашмак барада Верденде шертнама баглашярлар. Империяның орта гүрпи Лотара (император Лотар 1-э) дүшйәр. Бу ере *Лотарингия* („Лотар дөвлети“) диен ат дакыляр.

Лохвица — УССР-иң Полтава областында шәхер. Бу ат славян диллериндәки *лохва* („батгалык“, „чалпав“) сөзүндендир.

Луангпрабанг — Лаосда порт шәхер. Бу ат „Банг худайының хөкүмдарлык эдйән ери“ диен маныдадыр, чүнки шәхерде Будданың эпет хейкели бар.

Луара — Францияның иң улы дерясы. Б. э. башларында *Лигер* гөрнүшинде душ гелйән бу ады „акым“ диййип терҗиме эдйәрлер.

Лубны — УССР-иң Полтава областында шәхер. *Луб* — „агажың габыгы“ диен маныдадыр. Бу ат кенеп сүйүминиң өндүрилиши билен багланышыклы болса герек.

Луга — Ленинград областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Чаклама гөрә, бу ат эстон дилиндәки *лаухан* („батгалы“) сөзүндендир.

Лугано — Швейцарияда шәхер ве көл. Бу ады „көлүң кенарында яшаянлар“ дийип дүшүндирйәрлер.

Луганск — сер. Ворошиловград.

Луговой — Газагыстан ССР-ниң Жамбыл областында шәхер. Рус дилинде бу ат „чеменли“ диен манысындадыр.

Луизиана — АБШ-ның бир штаты. Оңа 1682-нжи йылда Францияның королы Людовик (французча Луи) XIV-ниң ады дакылыпдыр.

Луисвилл — АБШ-ның Кентукки штатында шәхер. Бу ат хем Франция королы Людовик (Луи) XIV-ниң ады билен багланышыклыдыр, чүнки шу территория Франция дегишли деврүнде, 1779-нжы йылда шәхериң дүйби тутуляр; *вилл* — „шәхер“.

Лукоянов — РСФСР-иң Горький областында шәхер. XVI асырда шу шәхериң орнундакы обада Ивашка Лукоянов дегирмен гурандыгы үчин, оңа шу адамың ады гечйәр.

Луксор — Мүсүрде, Нил деряcының орта акымында шәхер. Бу ат „гала“, „көшк“ манысындакы *каср* диен арап сөзүниң көплүк сандакы формасыдыр: *эл-кусур*. Соңра бу ат бирнеме үйтгедилипдир: *Эл-уксур—Луксор*.

Лунга — Молдавия ССР-нде ве Румынияда энчеме илатлы пунктларың атлары. Румын ве молдав диллеринде *лунга* сөзи „узын“ диен маныдадыр. Гошма атларың составында-да бу сөз көп душ гелйәр: Кымпылунг шәхери, Чадыр-лунг обасы ве ш. м.

Лунд — Швецияда шәхер. Бу ады „токай“ дийип дүшүндирйәрлер.

Лурустан — Эйраның гүнбатарында тарыхы область. Бу ат „лур халкының юрды“ диен манындадыр.

Лусон — Филиппин адаларының иң улусы. Испан дилинде бу ат (*лосонг* сөзи) „сокы“, „түвиниң габыгыны айырмак үчин уланылян сокы“ диен манындадыр („сокулы ада“).

Луховицы — Москва областында шәхер. Көне документлерде *Луховичи* гөрнүшинде душ гелйән бу адың манысыны дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) *локва* („батгалык ер“, „лүйк“) сөзүнден; б) фин-угр дилле-

риндәки *лох* („ой“) сөзүнден; в) славян диллериндәки *лука* („тирсек“, ягны „деряның эгреми“) сөзүнден ве ш. м.

Луцк — УССР-иң Волынск областында шәхер. Бу ат рус дилиндәки *лука* („деряның эгреми“, „тирсек“) сөзүндендир.

Лхаса — Хытайда Тибет автоном районының меркези шәхери. Тибет дилинде *лха* — „худай“, *са* хем „юрт“ диймекдир. Шәхер ламаизм дининиң меркези, будданың мукаддес ожагы хасапланяр.

Лысьва — РСФСР-иң Пермь областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Пермь диллеринде бу ат „хвоя сувы“ диен маныдадыр.

Львов — УССР-де шәхер ве область. Бу ады XIII асырдакы Галич князы Левиң ады билен багланышдырярлар. *Лев* — „ёлбарс“ диймекдир.

Льгов — РСФСР-иң Курск областында шәхер. Князь Олег шу шәхериң дүйбүни тутандыгы үчин, оңа *Ольгов* — „Олегиң (шәхери)“ диен ат дакылыпдыр. Соңра бу адың башындакы *о* сеси дүшүрилипдир.

Льгота — Чехословакияда ве Польшаның шу юрт билен серхетдеш районларында йүзлерче илатлы пунктларың атлары. Славян диллеринде бу сөз „еңиллик“ диең маныда болуп, ол дөвлет я-да ер эеси тарапындан салгытдан бүтинлей я-да кем-кәслейин бошадылан обаларың адында душ гелйәр. Бу сөзе дерек Польшада ве Чехословакияда *воля* („эркин“), Руссияда *слобода* (*свобода*—„азат“), мусулман юртларында болса *тархан* сөзлери хем уланыляр.

Льеж — Бельгияда гадымы шәхер. Бу ат шу ерде гала салдыран феодалың адындандыр.

Любек—ГФР-де шәхер. Бу ат славян князы *Любаның (Любославың)* ады билен багланышыклыдыр.

Люблин — Польшада шәхер. Бу ат *Лубла* диен адам адындан ве *-ин* дегишлилик гошулмасындан эмеле гелипдир.

Любляна — Югославияда шәхер, Словенияның пайтагты. Бу адың маңысы барада дүрли чакламалар бар: а) *люблян* тайпасының адындан; б) *Любарус* диен деря худайының адындан ве ш. м.

Людвигсхафен — ГФР-де, Рейн дерясының кенарында порт шәхер. 1843-нжи йылда Бавария королы

Людвиг I шу ерде гэми дуралга (порт) гурдуряр. Оңа-да „Людвигиң порты“ диен ат дакыляр.

Людиново — РСФСР-иң Калуга областында шәхер. Бу ат *Людин* диен адам адындан ве *-ов (-ово)* дегишлилик гошулмасындан дуряр.

Люйда — Хытайың Ляодун ярым адасында шәхер. Бу ат бири-бири билен гошулышан *Люйшунь* (Порт-Артур) ве *Далянь* (Дальний) шәхерлериниң адының биринҗи богунларындан дуряр.

Люйшунь — Хытайың Ляодун ярым адасында порт шәхер. Бу ат хытай дилиндәки *люй* — „гошун“ ве *шунь*—„ербе-ер“ сөзлериндендир. Шәхериң өңки ады *Порт-Артур*.

Люксембург — 1. Европаның гүнбатарында кичиҗик дөвлет ве онуң пайтагты. 2. Бельгияда велаят. Илки шәхериң ады болан бу сөз „кичи шәхер“ диен маныдадыр.

Люнебург — ГФР-де шәхер. 795-нҗи йылда Хлюни гөрнүшинде душ гелйән бу ат „деряның адасы“ манысындадыр; *бург*—„шәхер“.

Люцерн — Швейцарияда курорт шәхер ве кантон. Бу адың манысы барада дүрли чакламалар бар; а) „маяк“ манысында, чүнки шәхер Фирвальдштет көлүниң маяк отурдылан кенарында ерлешйәр; б) „батгалы ер“ ш. м.

Лючжоу — Гүнорта Хытайда шәхер. Хытай дилинде бу ат „таллы, сөвүтли шәхер“ диен маныдадыр.

Ляодун — Хытайда Сары деңзиң ярым адасы ве айлаг. *Ляо*—шу ерде бир вагтлар ровач болан дөвлетиң ады; *дун* — „гүндогар“.

Ляонин — Хытайың демиргазык-гүндогарында провинция. Бу ат гадымы Ляо дөвлетиниң ады билен баглаиышыклы болуп, ол „манҗурлар саг-аман болсун“ диен маныдадыр.

Ляохэ — Хытайың демиргазык-гүндогарында деря. *Ляо* — ирки дөвлетиң ады; *хэ* — „деря“.

Ляхов адалары — Демиргазык Бузлук океандакы Новосибирск архипелагында адалар. Олара 1770, 1773 ве 1775-нҗи йылларда шу адаларда болан якут тәҗири Иван Ляховың ады дакылыпдыр. Ляхов деңизден бузуң (гарың) үсти билен материге тарап гелйән су-

гунлары гөрүп, оларың терс ызыны алып, шу адалары тапыпдыр.

М

Маас — Францияның, Бельгияның ве Нидерландларың территорияларындан акян деря. Бу ат кельт дилиндәки *моса* („сув", „чыг", „деря") сөзи билен багланышыклыдыр.

Маастрихт — Голландияда шәхер. Латын дилиндәки бу ат „Маас дерясының гечелгеси" диен маныдадыр.

Мавераннахр — Амыдеря ве Сырдеря аралыгының тутуш ады, Амыдеряның саг тарапы. Бу ат арапча болуп „деряның аңырсы", „деряның аркасы" диен манывдадыр. Рудакы бу адың парсча *Варазруд* („деряның аркасы") формасыны уланыпдыр (Эгер билмесең пехлеви дил, *Мавераннахр* аслында *Варазруд*, бил). Европа диллерине бу ады *Трансоксания* дийип терҗиме эдипдирлер: *Окс* — Амыдеряның гадымы *Өгүз* диен адының грекчелешдирилен гөрнүши, *транс* — „аңры" диймекдир.

Маврикий — Хинди океанының гүнбатарында ада ве онда ерлешен дөвлет. 1598-нҗи йылда голландлар оңа шазада *Морицин* (латынча *Мауритиус*) адыны дакыпдырлар.

Мавритания, Мавритания Ыслам Республикасы — Африканың демиргазык-гүнбатарында дөвлет. Европалылар тарапындан дакылан бу ады гадымы грек дилиндәки *маурос* („гара реңкли") сөзүнден хасаплаярлар.

Мавы кенар (русча Лазурный берег) — Францияда Ерорта деңзиниң Лигурий айлагының кенары. Бу курорт ере французлар шейле ат дакыпдырлар.

Магадан — Узак Гүндогарда шәхер ве область. 1933-нҗи йылда дүйби тутулан бу шәхериң адыны ерли орочларың дилиндәки *монгодан* („деңиз гырманчасы") сөзүнден хасаплаярлар.

Магдебург — ГДР-де шәхер. 805-нҗи йылда хем душ гелйән бу адың *бург* сөзи „шәхер" диен манытадыр. Онуң башкы сөзүниң манысы барада дүрли пикирлер бар: а) *Магда* диен аялың адындан: б) *Магдебург* — славян диллериндәки Девичград („гызлар галасы") диен адың немецчә терҗимеси.

Магеллан богазы — Гүнорта Американың ве Отлы Ер адаларының аралыгындан гечйән, Атлантик ве Ювааш океанлары тапышдырян богаз. Оны 1520-нжи йылда европалылардан илкинжи болуп испан деңизчиси Фернандо Магеллан (1481—1520) ачандыгы үчин, богаза онуң ады дакыляр.

Магияндеря — Тәжигистанда деря, Зеревшаның бир голы. Тәжик-парс диллеринде *маг (маги)* сөзи „хәндек", „чукур" манысындадыр.

Магнитли дагы — РСФСР-иң Челябинск областында, Уралың гүнортасында магнитли демир кәнине бай даг.

Магнитогорск — РСФСР-иң Челябинск областында, Магнитли дагының этегинде 1930-нжы йылда, Магнитогорск металлургия комбинаты (Магнитка) гурулян дөврүнде дүйби тутулан шәхер. Оңа дагың ады дакылыпдыр.

Магрип (М а г р и б) — Африканың демиргазык-гүнбатар бөлегиниң арапча ады. Бу ат арап дилинде „гүйбатар" диен маныны аңладяр.

Мадагаскар, М а д а г а с к а р Д е м о к р а т и к Р е с п у б л и к а с ы, МДР — Африканың якынында Хинди океанының бир адасы ве шу адада ерлешен дөвлет. Бу ат шу адада яшаян *малагаси* диен халкың ады билен багланышыклы болса герек. Бу юрда 1975-нжи йыла ченли Малагаси республикасы дийилди.

Мадейра — Африканың якынында Атлантик океаның адалары ве шол адаларың бири (иң улусы). 1420-нжи йылда португаллар тарапындан дакылан бу ат „токайлы" диен маныны аңладяр. Ададa токай өрән көп экен, йөне португал колонизаторлары онуң токайыны дүйп-тейкары билен ёк эдипдирлер. *Мадера* чакырының ады хем шу ада билен багланышыклыдыр, чүнки ол илки шу ерде өндүрилипдир.

Мадона — Латвия ССР-нде шәхер. Бу ат *Маде* диен адам ады билен багланышыклыдыр.

Мадрас — Хиндистанда порт шәхер. Бу ады арап дилиндәки *мадраса* („медресе") сөзи билен багланышдырярлар („медресели шәхер"). Онуң хас ирки ады *Чаннаппатан* (*Ченнап*—адам ады; *патан*—„шәхер").

Мадрид — Испанияның пайтагты. Бу ат арап дилиндәки *межрид* („агач", „пүрс") сөзүнденди́р. Араплaрың агалыгы дөврүнде бу ер агажа өрән бай экен.

Мадхья-Прадеш — Хиндистаның бир штаты. Бу ат санскрит дилинде „меркези провинция“ диен манындадыр.

Мажарыстан — „мажарлар (венгрлер) юрды“. Сер. Венгрия.

Мазары-Шерип—Өвганыстаның демиргазыгында шәхер. Бу ат „шерибиң (мукаддес адамың, ягны Алының) мазары“ диен манындадыр. Бартольдың язышына гөрә, бу адың дөрейши шейле: руханыларың тагалласы ве алдавы нетижесинде солтан Санжарың (XII асыр) дөврүнде шу ердәки Хайыр обасының янындан Алының мазары „тапыляр“ (Алы хич вагтда бу ерде болмандыр). Чингиз хан бу төвереги юмрандан соң, бу „мукаддес“ мазар ятдан чыкарыляр. XV асырың соңкы чәръегинде Баязит Бистаминиң неберeси Шемседдин Мухаммет Кабулдан гелип, китапда языланлар эсасында, ол мазары тәзеден „тапяр“. Шу ерден „чыкан“ ак дашың йүзүнде шейле язгы бар экен: „Шу мазар алланың арсланы ве иң якыны, онуң Ердәки векилиниң доганы Алының мазарыдыр“. 1480—81-нжи йылда шу дашың „ачылышына“ Хырадың хөкүмдары Солтан Хүсейин (Солтансөйүн) хем гатнашяр. Соңкы йылы бу мазарың үстүне кашаң гүммезли жай салнып, ол зыярат эдилйән мешхур ере өврүлйәр.

Маздубаст — Амыдеряның чеп кенарында, Дүебоюн төверeклеринде деряның сувсуз голы. Бируның язышына, Амыдеря шу гол аркалы Гарагума акыпдыр. Бу гадымы ат *Мазда* (маздаизм худайының ады) ве парс-тәжик диллериндәки *баст* („ханa“, „канал“) сөзлеринден дуряр.

Мазендеран — Эйранда, Каспи деңзиниң кенарында ерлешен шәхер ве остан (район). Бу ады „Эйраның мазалы ери“, „Эйраның баг-бакжалы, мивели ери“ диййип дүшүндирйәрлер.

Мазлумхансулув — Гарагалпагыстан АССР-ниң Хожаили шәхериниң якынында белент депе, гадымы улы гонамчылык. Бу ады *Мазлум хан* диен овадан аялың ады билен бағланышдырярлар. Түрки диллерде *сулув* — „овадан“, „гөрмегей“ диймекдир.

Мазовия — Польшада тарыхы область. Бу сөзи *Маз* диен адамың ады я-да онуң лакамы (*маз*—„кир“, ягны „кирли“) билен багланышдырярлар.

Майами — АБШ-ның Флорида ярым адасында ку-

рорт шәхери. Бу ат ерли индейлериң дилинде „ярым адада яшаянлар“ диен манъдадыр.

Майбалык — Меркези ве Демиргазык Газагыстанда илатлы пунктларың, чешмелериң ве аданың атлары. *Майбалык* („яглы балык“) — балыгың бир гөрнүшиниң ады. Е. Койчубаев *май* сөзүни сув перишдесиниң ады хасаплаяр.

Майдан — Азияда ве Европада энчеме топонимиң составында душ гелйән сөз. Эйран диллеринден түрки диллере, түрк дилинден хем славян диллерине гечен бу сөзүң манылары шейле: „мейдан“, „базар мейданы“, „ачык мейдан“, „айманча“ ве ш. м.

Майданек — Польшадакы Люблин шәхериниң якынында оба, 1941—1944-нжи йылларда немец фашистлериниң концлагери. Бу ат „мейданжык“ диен манъдадыр.

Майкоп — РСФСР-иң Адыгея автоном областының меркези. Деряның кенарында ерлешен бу шәхериң адыны черкес дилиндәки *мейкъуэпс* („алмалы дереден акян деря“) сөзүнден хасаплаярлар.

Майлыкөл — Газагыстанда көл. Бу ады „яглы көл“ (Г. Конкашпаев) ве „мукаддес көл“ (Е. Койчубаев) дийип дүшүндирйәрлер. Көне түрки диллерде май (арапча *маъ*) сөзи „сув“ манысында хем уланылыпдыр.

Майлыөзек — Гарагалпагыстан АССР-ниң Гоңрат ве Түркменистаның Көнеүргенч районларының территориясындан гечйән акын угры. *Май* сөзи барада середиң: Майбалык ве Майлыкөл; *өзек* — „деряның акан ери“, „кәл“, „жар“ диен манъдадыр. К. Абдымырадов бу ады „бол хасыл гетирйән акын“ дийип дүшүндирйәр.

Майма — Алтайда деря, Катунь дерясының саг голы. Ол *найман, майман* диен тайпаның ады билен багланышыклыдыр. Алтай-кижилерде шейле тайпа бар.

Майн — ГФР-де деря, Рейн дерясының саг голы. Бу ады „юваш акян деря“ ве „батгалык“ дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Майн боюндакы Франкфурт — ГФР-де, Майн дерясының боюнда шәхер. *Франкфурт* — „франк (түркменче *переӊ*) диен герман тайпасының гүзери, гайык гечелгеси“ диен манъдадыр.

Майнц — ГФР-де, Майн дерясының Рейне гуйян

еринде шәхер. Бу сөзи адам ады я-да *Могонс* диен худай билен багланышдырярлар.

Майсур — Хиндистаның гүнортасында шәхер ве тарыхы область. Бу ат дравид дилиндәки *майса* — „гәвмиш" ве *уру* — „ер" сөзүндендир.

Макао — сер. Аомынь.

Макаров — Сахалин адасында шәхер (1946-нжы йыла ченли онуң японча ады *Сиритору*). Шәхере рус-япон уршы дөврүнде мина билен партладылан „Петропавловск" харбы гәмисинде вепат болан вице-адмирал ве деңизчи С. О. Макаровың (1848—1904) ады дакылды.

Макарьев — РСФСР-иң Кострома областында шәхер. Оңа 1439-нжы йылда Макарий диен руханының гурдуран ыбадатханасының ады гечипдир (*Макарий ыбадатханасы*).

Макасар богазы — Индонезияда Калимантан ве Сулавеси адаларының аралыгындакы богаз. Бу ат шу ердәки Целебес адасында яшаян *манкасар* диен халкыет билен багланышыклыдыр.

Македония — Балкан ярым адасында тарыхы область, Югославияда социалистик республика. Бу ат „македон диен халкың юрды" диен манададыр. Гадымы грек дилинде *македнос* сөзи хем „узын бойлы", „сыратлы" манысында уланылыпдыр.

Макеевка — УССР-иң Донецк областында шәхер. *Макеев* — гечен асырың ахырларында шу ердәки шахта эелик эден адамың ады.

Макензи — Канадада деря, даг, гиң ой. Олара шу деряда йүзүп, барлаг гечирен тәжир ве сыяхатчы А. Макензиниң (1764—1820) ады дакылыпдыр.

Малабар — Хиндистаның гүнортасында тарыхы область. Бу ат хинди дилиндәки *малай авара* („даглык юрт") сөзлеринден эмеле гелипдир. Араплар оңа *Манибар* („гарабурчлы кенар") дийипдирлер.

Малави — Гүндогар Африкада дөвлет. Бу ат шу юртда яшаян халкың этноним хем гадымы негрлер дөвлетиниң адындан эмеле гелипдир.

Малага — Еропта деңзинде Испания дегишли шәхер, „малага" диен чакырың илкинжи өндүрилен ери. Испан дилинде бу ат „балык дузланян ер" диен манысындадыр.

Малагаси Республикасы — сер. Мадагаскар.

Маладетта — Испания ве Францияның арачэгинде Пиреней дагларының бир бөлеги. Испан дилинде бу ат „гаргыш сиңен (даг)“ диен маныдадыр. Үстүнден гечмегиң ховплудыгы үчин, ол шейле ат алыпдыр.

Малай архипелагы — Хинди ве Ювaш океанларының, Азия ве Австралия материклериниң аралыгында ерлешен ададар топлумы, дүнйәде ададарың иң көп үйшен ери (10 мүң чемеси ада). *Малай* (я-да *Малайа*) сөзи илки шу ададарың бириниң (Суматраның я-да Мадагаскарың) ады болуп, соңра гиң территория яйрадылыпдыр. Бу сөзи ики хили дүшүндирйәрлер: а) *малай* — „даг“ (ягны „даглы юрт“); б) ява дилинде *малауйу* — „гачгак“ („гачгаклар адасы“).

Малакка — Хиндихытай ярым адасының гүнорта чети. *Малакка* — шу ерде битйән мивели өсүмлигиң адыдыр. Бу сөзи *Махаланка* (*маха* — „улы“, *ланка* — „ада“, ягны „улы ада“) дийип дүшүндирйәнлер хем бар.

Малахов курган — Севастополда улы депе, даг. Бу ат шу дагың этегиндәки базара эелик эден шкипер М. М. Малахов билен багланышыклыдыр (XIX асыр); *курган* — „депе“, „гала“. Бу депә Севастополь угрундакы сөвешлер (1854 — 1855 ве 1942) улы шөхрат гетирди. Хәзир бу ерде музей-панорама ве нәбелли матросың ядыгәрлиги ерлешйәр.

Мали — Африкада дөвлет, 1960-нжы йылда өзбашдаклык газанандан соң, бу юрт өзүне XI — XV асырларда гиң территорияны эелән Мали дөвлетиниң адыны дакды. *Мали* сөзүни „гиппопотам“ дийип дүшүндирйәрлер.

Малоархангельск — РСФСР-иң Орлов областында шәхер. 1778-нжи йылда Архангельское обасындан эмеле гелен бу шәхере, Архангельск диен улы шәхерден тапавутландырмак үчин, „Кичи Архангельск“ диен ат дакылыпдыр.

Малоярославец — РСФСР-иң Калуга областында шәхер. Улы Ярославль шәхеринден тапавутландырмак үчин, оңа „кичи Ярославль“ диен ат дакылыпдыр. *Ярослав* — адам ады (князь).

Малыгин богазы — Кара деңзинде, Ямал ве Ак адаларының аралыгында богаз. Оңа XVIII асырда шу этрапда барлаг гечирен рус алымы С. Т. Малыгиниң ады дакылыпдыр.

Мальборк — Польшаның демиргазыгында шәхер. 1274-нжи йылда пруc ве славян халкларының гаршысына гөрешмек үчин гала хөкмүнде дүйби тутулан бу шәхере немецлер *Мариенбург* („Биби Мерьемиң шәхери") дийип ат дакыпдырлар. *Мальборк* — шол немецче адың үйтгән гөрнүшидир.

Мальдива — Хинди океанындакы Арабыстан деңзинде 2 мүң чемеси ададан ыбарат архипелаг ве шу адаларда ерлешен дөвлет. Бу ады *Малайадиба* — „Малайа адасы", *Малайдиба* — „даглы ада" ве *мальдива* — „мүң ада" дийип, дүрлүче дүшүндирйәрлер.

Мальмеди — Бельгияда шәхер. 648-нжи йылда *Мальмундариум* гөрнүшинде душ гелйән бу ады „Маламунд диен адамың мүлки" дийип дүшүндирйәрлер.

Мальмё (Мальмө) — Швецияда порт шәхер. Швед дилинде *мальм* — „чәге", *ө* хем „ада" диймекдир.

Мальорка, Майорка — Еропта деңзиниң гүнбатарында Испания дегишли ада, Балеар адаларының иң улусы. Латын дилинде *майор* — „улы", *-ка* — гошулма. Гапдалдакы ада *Менорка* — „кичи ада" дийилйәр.

Мальта — Еропта деңзинде, Африка ве Сицилия аралыкда адалар ве шол адаларда ерлешен дөвлет. Бу ады финикиялыларың *Мелита* (*Астарта*) диен аял худайының ады билен багланышдырярлар. Башга пикире гөрә, бу ат „гачыбаталга" диен манызададыр.

Мамадыш — Татарыстан АССР-нде шәхер. Оңа *Мамадыш* диен адамың ады дакылыпдыр. Ол Темирлениден горкунжына Волганың боюндакы Булгардан гачып шу ере гелйәр.

Мамаев курган — Волгоградда белент байыр, улы депе, 1942—1943-нжи йылларда немец фашистлерине гаршы алдым-бердимли сөвешиң болан ери. Бу ат „Мамайың горганы" диен манызададыр. *Мамай* — татар ханы, Алтын Орданың хөкүмдары (?—1380).

Мамисон — Демиргазык Осетиядан Грузия гидйән ёлуң Баш Кавказ гершинден ашян ери, гечелге. Бу ады осетин дилиндәки *ма* („ёк) ве *мисын* („ятламак") сөзлеринден хасаплаярлар („ховплы ёл", „ятламагам четин гечелге").

Мамонт говагы — АБШ-да говак (дүнйәде иң улы говак). Ичинде дерялары ве көллери болан бу гова-

гының адыны „мамонтларың яшан ери“ дийип дүшүндирйәрлер.

Манатау — Башгырдыстан АССР-нде даг. *Мана* — „гаравуллы“, *тау* хем „даг“ диймекдир.

Манаус — Бразилияда Риу-Негру дерясының Амазонка гуюлян еринде порт шәхер. *Манаус* — ерли индейлериң бир тайпасының адыдыр.

Манғалуру — Хиндистаның гүнортасында, Арабыстан деңзиниң кенарында порт шәхер. Бу ат *Мангалапур* — „багтлы шәхер“ я-да *Мангалуру* — „багтлы мекан“ сөзүндендир.

Мангейм — ГФР-де, Рейн дерясының боюнда шәхер. 764-нжи йылда *Манненхейм* гөрнүшинде душ гелйән бу ады „Манно диен адамың меканы“ дийип дүшүндирйәрлер. *Ман* сөзүниң „серхетде дикилйән даш“ манысының тарапыны тутянлар хем бар.

Манглиси — Грузия ССР-нде дагың үстүнде гурлан көне галаның харабалары. Шумер диллеринде бу ат „гала“ манысыны аңладыпдыр.

Манжурия (М а н ь ч ж у р и я) — Хытайың демиргазык-гүндогарында тарыхы область ве шәхер. Бу ат „манжур халкының юрды“ диен маныдадыр.

Манила — Филлипин республикасының пайтагты. Бу ат „индиго (нила) диен өсүмлигиң көп ери“ диен маныдадыр.

Манитоба — Канадада улы көл ве онуң ады дакылан провинция. Бу сөз илки шу көлүң ичиндәки кичижик аданың адыдыр. Онуң *Манатуана* диен ады ерли индейлериң дилинде „белент (мукаддес) рух (худай)“ диен маныдадыр. Оларың кри тайпасы аданы шол худайың меканы хасаплап, оңа сежде эдипдир.

Маннергейм линиясы — СССР билен Финляндияның арачәгинде 1927 — 1933-нжи йылларда финлериң гуран беркитмеси (узынлыгы 135 км, арачәк билен тыл аралыгы 95 км). Ол фин фельдмаршалы К. Г. Маннергеймиң (1867 — 1951) ёлбашчылыгында салынды. Совет гошунлары бу беркитмелери ики гезек бөвүсдилер, 1944-нжи йылда болса ол чым-пытрак эдилди.

Мансанильо — Кубада порт шәхер. Бу ат зәхерли *мансанильо* агажы билен багланышыклыдыр.

Манселькя — Финляндияның, Норвегияның ве Карелия АССР-ниң аралыгында белентлик. Бу ат фин

дилиндәки *ман* — „ер“, ве *селькя* — „гериш“ сөзлеринден эмеле гелип, „ериң герши“ диен маныны аңладяр.

Мантуя — Италияда шәхер, 325-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады этрусларың *Мантус* диен худайы билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр.

Манхаттан (Манхэттэн) — АБШ-дакы Нью-Йорк шәхериниң эсасы бөлегиниң ерлешен адасы. Ерли индейлериң дилинде бу ат „депели ада“ диен маныны аңладяр.

Манчестер — Англияда шәхер ве графлык. Бу адың *ман* бөлеги кельт сөзүдир (манысы белли дәл), *честер* (латынча *каструм*) сөзи болса „гала“, „беркитме“, „лагерь“ диен маныдадыр.

Маныч — Дон дерясының чеп голы. В. А. Никонов бу ады „ажы“, „шор“ манысындакы түрки *манач* сөзүнден хасаплаяр.

Маңгыт — Гарагалпагыстан АССР-нде шәхер. Оңа шу ерде яшаян *маңгыт* тайпасының ады гечипдир.

Маңгышлак — Каспи деңзиниң гүндогарында ярым ада, огуз түркменлериниң гадымы меканларының бири. Орта Азиядакы иң ирки түрки топонимлериң бири болан бу адың *гышлак* сөзи „оба“, „гышлаг“ манысындадыр, онуң биринжи, *маң* бөлеги болса, бизиң пикиримизче, „гала“, „дашына гала айланан“, „төвереги беркидилен“ диен маныда болуп, бу ат „галалы оба“, „дашы берк гышлаг“ диен маныда йүзе чыкыпдыр. М. Кашгары *ман* сөзүни „гушак“, „өртги“, Л. З. Будагов *маң* сөзүни „төверек,“ В. В. Радлов хем *ман* сөзүни „хаят“, „беркитме“, „төвереги беркидилен ер“ дийип дүшүндирйәр. Монгол дилинде *манаа* — „гаравул“, „сакчы“, „пост“, якутларда „гаравулламак“, ногайларда *мана* — „гала“, алтайларда *ман* — „хаят“, „гермев“, бурятларда *манаха* — „гаравулламак“ ялы манылардадыр. *Ман* сөзи энчеме атларың составында душ гелйәр: гадымы *Манкент* шәхери (Кашгарда), „диңли“, „гаравулханалы“ манысындакы *Мааңты* (*Маңлы*) диен ер (Газагыстанда), *Маңгүзер* (Сурхандеря областы), *Маңгыр*, *Маңгыргала*, *Маңгырчардере* (Дашховуз областы), *Манкермен* (Киевиң түркче ады) ве ш. м. Гөршүмиз ялы, маң сөзи, көпленч, гала атларында душ гелйәр. Маңгышлак ярым адасына-да шу ердәки улы ве берк галаның ады гечипдир. Орта асырларда галасыз ерде

яшамак ховплы болупдыр. Шонуң үчин бу ады гала билен багланышдырмак хакыката хас лайыкдыр. Көп алымлар *Маңгышлак* сөзүни „мүң гышлак“, В. А. Никонов „менк тайпасының гышлагы“, газак алымлары болса „гоюн гышлагы“; „маңгыс (мангуста) диен хайваның көп ери“, „маңлайдакы даг“ ялы дүрли хили дүшүндирйәрлер. Эмма бу пикирлер тарыхы тайдан-да, географик нукдайназардан-да хакыката лайык гелмейәр.

Маракаибо — Венесуэлада шәхер ве көл. 1499-нжы йылда хем дүш гелйән бу ат ерли князың адындандыр.

Мараканда — Самаркандың гадымы атларының бири. Сер. Самаркант.

Мараньон — Перувда Амазонка дерясының ёкары акымының ады. Бу ат испан дилиндәки *марана*—„гүр токай“, „җеңңел“ сөзүндендир.

Марбург — ГФР-де шәхер. Немец дилинде бу ат *Маркбахбург: марк*—„арачәк“, *бах*—„деряжык“, *бург*—„шәхер“ („серхет дерясының боюндакы шәхер“).

Марганец — УССР-иң Днепропетровск областында шәхер; Газагыстан ССР-ниң Караганды областында посёлок. Олар марганец кәнлериниң янында дөреди.

Маргилан — Өзбегистаның Фергана областындакы гадымы шәхер. Бу адың ирки формасы *Маргинан* болуп, ол *марг*—„отлук“ сөзүнден эмеле гелипдир. Согд дилинде бу сөзүң „булак“, „деря“ манысы хем бар.

Маргит — Англияда шәхер. Бу ат „дервезе“ („деңиз дервезеси“) диен манышдадыр.

Мари, Мари АССР-и — РСФСР-иң составында автоном республика. *Мари*—шу ерде яшаян халкың ады. Бейик Октябрь революциясындан өң рус дилинде *мари* сөзүне дерек *черемис* диен ат хем уланылярды.

Мариа адалары—Юваш океанда Микронезия дегишли адалар. Бу адалары 1521-нжи йылда Магеллан тапяр ве олара „Латын елкенлериниң адалары“ дийип ат дакяр. Ерли илат арасында адаларың *Ладронес* („огрулар адасы“) диен ады йөргүнли боляр. 1668-нжи йылда олара Испанияның королы Филипп IV-ниң аялы Мариа Австриялының ады дакыляр.

Марианске-Лазне — Чехословакияда курорт шәхери. XVIII асырда онуң ады *Тепел*—славянча *тёплый* („йылы“) сөзүнден болуп, ол сувуң температурасы билен багла-

нышыклы йүзе чыкяр. Немецлер бу курорта *Мариенбад* диййәрлер: *Мариен* — „биби Меръем“, *бад* — „курорт“, чүнки шу йылы сувлы чешмәниң гөзбашында биби Меръемиң сураты гойлупдыр. Чех дилинде курорта *лазне* дийилйәр (бу термин *лазен* — „ванна“ сөзүндендир). Диймек, *Марианске-Лазне* — „биби Меръем курорты“ диен маныдадыр.

Марибор — Югославияда (Словенияда) шәхер. Немец дилиндәки *Марбург* сөзлеринден болан бу топоним соңра славян диллеринде бирнеме үйтгедилипдир. Сер. Марбург.

Мариенбад — сер. Марианске-Лазне.

Мариинск — РСФСР-иң Кемерово областында шәхер. Өң *Кийск* (*Кия* — деря ады) дийлен бу шәхере 1857-нжи йылда патыша Александр II-ниң аялы Марияның ады дакыляр.

Мариинский Посад (чуваш дилинде Сентерварри) — Чувашыстан АССР-нде, Волга дерясының кенарында шәхер. Өң *Сундырь* дийлип атландырылан оба ве онуң төверереклери 1856-нжы йылда шәхере өврүлип, оңа *Мариинский Посад* диен ат дакыляр: *Мария* — патыша Александр II-ниң аялының ады; рус дилинде көнелишен сөз болан *посад* — „посёлок“.

Мариуполь — сер. Жданов.

Марица — Балкан ярым адасында, Эгей денизине гуйян деря. Бу ат фракиялыларың *мари* (русча *море*) — „дениз“, „батгалык“ сөзи билен асылдашдыр.

Маркиз адалары — Юваш океанда Франция дегишли адалар. 1595-нжи йылда испанлар тарапындан ачылан бу адалара Испанияның Перувдакы дикмеси (вице-королы) маркиз де Мендосың ады дакылыпдыр.

Маркс — РСФСР-иң Саратов областында шәхер. 1765-нжи йылда онуң дүйби тутуляр, чүнки Екатерина II Германиядан ве Швейцариядан гөчүп гелен немецлере шу шәхерден ер берйәр. Шәхере *Екатериненштадт* диен ат дакылса-да, ол ат уланылман, *Баронск* диен ат йөргүнли боляр, чүнки шәхери илки барон Борегард эсасландыряр. Бейик Октябрдан соң бу шәхере К. Марксың хатырасына *Марксштадт* („Маркс шәхери“), 1942-нжи йылдан соң болса диңе *Маркс* диен ат дакылды.

Марк пики — Памириң иң улы депелериниң бири.

Оңа ылмы коммунизмиң дүйбүни тутуҗы К. Марксың ады дакылды.

Марна — Францияда деря. Алымлар онуң адыны галлиялыларың *матрона* („эне“) сөзи билен багланышдырярлар („эне деря“).

Марокко — Африкада дөвлет. Оңа шу юрдуң улы шәхери *Марракешиң* ады дакылыпдыр, йөне ол ады испанлар гүйчли фонетик үйтгешмә сезевар эдипдирлер. Сер. Марракеш.

Марракеш—Мароккода шәхер. 1057-нҗи йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады бербер дилиндәки *марракуш* („гала“, „беркитме“) сөзүнден эмеле гелипдир. Геçмишдәки арап алымлары бу адың „шу ерден өкҗәни гөтер“ диен манысыны хем белләпдирлер.

Марсала — Италияда (Сицилияда) шәхер, „марсала“ чакырының меканы. IX асырда дөрән бу ат арап дилиндәки *Марс-эл-Аллах* („Алланың гәми дуралгасы“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Марсель — Ерорта деңзиниң кенарында Францияның улы порт шәхери. Гәми дуралгасы хөкмүнде өрән оңайлылыгы үчин, онуң адыны хем *Марсала* билен атдаш хасаплаярлар („Алланың гәми дуралгасы“, „гәми үчин алла тарапын берлен ер“). Башга пикире гөрә, б. э. өңки I мүңйыллыгың башында бу шәхере ливиялыларың *массилия* тайпасының ады дакылыпдыр.

Мартиника — Атлантик океанда Франция дегишли улы ада. Х. Колумб тарапындан католик дининиң Мартин гүнүнде ачыландыгы үчин, оңа шу ат берлипдир. Ерли илат бу ада *Мадиана* диййәр.

Мархамат — Өзбегистаның Андыҗан областында шәхер. В. В. Бартольдың язышына гөрә, 1898-нҗи йылда Андыҗан гозгалаңына гатнашаны үчин, шу ердәки бирнәче оба тоздурылып, 1899-нҗы йылда бир рус обасы (Русское село) гуруляр. Бу ерден гөчүрилен-лере-де четрәкден җай берлип, оңа *Мархамат* („мерхемет“) диен ат дакыляр. Соңра ол шәхере өврүлйәр.

Маршалл адалары — Юваш океаида Микронезия дегишли адалар. Оңа 1788-нҗи йылда шу ерде барлаг гечирен иңлис капитаны Ж. Маршаллың ады дакылыпдыр.

Мары — Мургап оазисинде область, шәхер, район (1937-нҗи йыла ченли *Мерв*). Иңңән гадымы бу адың манысы белли дәл. Зороастризм дининиң мукаддес

текстлериниң йыгындысы болан „Авеста“ диен китапда Согд, Бахти (Бактрия) ялы юртлар билен бирликде „кувватлы ве мукаддес Муруның“ (ягны Мервиң) ады тутуляр. „Авестаның“ кəбир бөлүмлери болса б. э. өңки биринжи мүңйыллыгың башларында дүзүлипдир. Диймек, мундан үч мүң йыл өң кувватлы шəхер хөкмүнде тарыха гирен бу шəхериң өзүниң ве онуң адының ятланылян дөвүрден онларча асыр өң дөрəндигине шүбхе ёкдур. Мундан 2500 йылдан хем өңрəк Эйрандакы Бехистун гаяларына ёнулып язылан мешхур хатларда-да Маргиананың адына душ гелйəрис. М. Кашгарының сөзлүгинде бу ат *Мерв-аш-Шахыҗан* гөрнүшинде уланылыпдыр ве бу шəхериң Казвиниң атасы Тоңа Алп əр (Афрасияб) тарапындан Тахмурасдан 300 йыл өң бина эдилендиги белленипдир. *Муру, Мауру, Маргиана, Марг, Маргуш, Мару, Мару-Шаху-Җахан, Мару-Шаху-җан, Мерв, Мары* гөрнүшлерде уланылан бу гадымы адың манысыны дүрлүче дүшүндирйəрлер. Кəбир алымлар оны сакларың *амюргий* тайпасының адындандыр чакласа, бейлекилери *марг* сөзүни „гөк мейдан“, „отлук ер“ дийип дүшүндирйəрлер. X асыр алымы ал-Истахры *марг* сөзүни „от-чөплер“, XV асыр алымы Хафиз-и Абру болса *марг* диен отуң адыны „чырмашык“ дийип терҗиме эдйəрлер.

Дүрли тарыхы дөвүрлерде Мары шəхериниң орны энчеме гезек үйтгəпдир. 2,5—3 мүң йыл чемеси мундан өң бу шəхер Байрамалының якынындакы Эркгалада, гул эечилиги дөврүнде Гəвүргалада, XI — XII асырларда Солтангалада, Темирлең дөврүнде Абдыллахангалада ве Байрамалыхангалада, 1824-нжи йылдан соңра болса хəзирки орнунда ерлешйəр. Шу ат барада ене-де сер. Мургап.

Маскарен адалары — Хинди океанында, Мадагаскарың гүндогарында Реюньон, Маврикий ве Родригес адаларындан ыбарат архипелаг. Олара XVI асырың башында шу адалары ачан португал деңизчиси Педру ди Маскареньясың ады дакылыпдыр.

Массава — Гызыл деңзиң бир адасында Эфиопия дегишли шəхер. Аслында *Медсауа* гөрнүшинде болмалы бу ады ерли диллерде „чагырым“, „сесъетим ер“ манысындакы *дсаува* сөзи билен багланышдырярлар

ве оны аданың сесъетим аралыкда ерлешйәндиги билен дүшүндирйәрлер.

Массачусетс — АБШ-ның бир штаты. Иңлис колонизаторлары бу төвереклере шу ердәки айлагың адыны дакыпдырлар. Ерли илатың дилинде *Массачусетс* сөзи „белент депәниң төверегинде яшаянлар“ диен манызы аңладыпдыр.

Матапан — Пелопеннес ярым адасының гүнорта чети, улы бурун. Грек дилинде *метупон* — „маңлай“ диен манызадыр (белент бурнуң гөрнүшине гөрә). Бу ериң бейлеки атлары: *Малеа* („даг“ манысында) ве *Тенарон* (демир я-да айна эредилен ер).

Маточкин Шар — Тәзе Ер адаларының Демиргазык ве Гүнорта бөлеклериниң аралыгындан гечйән, Баренц ве Кара деңизлерини тапышдырян богаз. *Маточкин* (*маточка*) — *Матка* сөзүниң (Тәзе Ер адаларының ерли адының) я-да *Матвей* диен адам адының кичелтмеги ве сөйгини аңладян гөрнүши; ерли геплешикде *шар* — „богаз“ (коми дилинден рус геплешиклерине гечен сөз).

Маттерхорн — Швейцария ве Италия аралыкда Альп дагларының белент герши (4477 м). Немец дилинде бу ат „чеменли даг депеси“ диен манызы аңладяр. Италияда ве Францияда бу герше *Монт Червин* („сугунлы даг“) диййәрлер.

Мату-Гросу — Бразилияда бир штат. *Мату-Гросу* — „улы җеңңел“.

Мауна-Кеа — Гавайа адаларында сөнен вулкан, даг. Гавайалыларың дилинде бу ат „ак (гарлы) даг“ диен манызадыр.

Мауна-Лоа — Гавайа адаларында херекет эдйән вулкан, даг. Гавайалыларың дилинде *мауна* — „даг“, *лоа* (я-да *роа*) — „узын“, „бейик“ („бейик даг“, бейиклиги 4170 м).

Махарадзе — Грузия ССР-нде шәхер (1934-нжи йыла ченлики ады Озургети. Гүрҗи дилинде *зурги* — „даг герши“). Шәхере Грузияда совет хәкимиети угрунда гөрешен ве Совет Грузиясының ёлбашчыларының бири, эдебиятчы Ф. И. Махарадзәниң (1868—1941) ады дакылды.

Махачгала — Дагыстан АССР-ниң пайтагты, улы порт. 1844-нжи йылдан башлап оңа *Пётр галасы* (роваята гөрә, Пётр I-ниң гошунларының дүшлән ери),

1857-нжи йылдан соң болса *Пётр порты* дийлипдир. 1922-нжи йылда бу шәхере *Махачгала* диен ат дакылды. *Махач* — Дагыстанда, Совет хәкимиети угрунда гөрешижилериң ёлбашчысы Гызыл Гошун командири, ак гвардиячылар тарапындан өлдүрилен революционер Мәхеммет Алы Дахадаевиң (1882—1918) лакамыдыр.

Мацеста — Минерал чешмелере бай курорт, Сочи шәхериниң бир бөлеги. Гызгын сув чыкянлыгы үчин, бу курортың адыны көпленч „отлы сув“, „гызгын сув“ дийип терҗиме эдйәрлер: Ж. Коковың пикириче, бу ат абаза дилиндәки *мца* — „от“, „ялын“, адыгея дилиндәки псы — „сув“ сөзлериниң бирнеме үйтгән гөрнүши.

Машат — Эйраның демиргазык—гүндогарында шәхер, Хорасан останының (областының) пайтагты, мусулманларың щайы мезхебиниң зыярат меркези. Арап дилинде *мешхед* — „шехит болан“, „шехит“ диен манададыр, чүнки бу шәхерде 12 ымамың бири ымам Рызаның мазары бар.

Машат-Мисирян — Красноводск областының Гызылетрек районында гадымы шәхериң харабачылыгы (онуң икинжи ады *Дехистан*). Бу адың „мүсүрлилериң шехит болан ери“ диен манысы бар. Роваятда бу ат шу ерде мүсүрлилериң капырлар тарапындан гырылмагы билен багланышдырыляр.

Машук — Демиргазык Кавказда Пятигорск шәхериниң үстүне абанып дуран даг. Л. И. Лавров бу ады арапча хасаплаяр ве оны „овадан“, „гөрмегей“ дийип дүшүндирйәр (түркмен дилиндәки *магшук* сөзи билен деңешдириң).

Маяковский — Грузия ССР-нде посёлок (өңки ады *Багдади*). Шу обада гөрнүкли совет шахыры В. В. Маяковскиниң (1893—1930) доглaндыгы үчин, оңа 1940-нжы йылда Маяковский диен ат дакылды. Памириң белент геришлериниң бири (пик) хем шу шахырың адыны гөтерйәр.

Мегрега — Карелия АССР-нде деря. Бу ат карел дилиндәки *мягря* — „торсук“ ве *йоки* — „деря“ сөзлериндендир: „торсуклы деря“.

Мегрелия — Грузияның гүнбатарында тарыхы область. Бу ат „мегрел халкының юрды“ диен манададыр.

Медвежьегорск — Карелия АССР-нде шәхер. Рус дилинде бу ат „айылы даг“ диен манындадыр. Шәхере дагың ады дакылыпдыр.

Медине — Сауд Арабыстанында шәхер (өңки ады *Ясриб* я-да *Ятриб*). Бу адың арапча долы гөрнүши *Мединет-ан-наби* болуп, ол „пыгамбериң шәхери“ диен маныны аңладяр. 622-нжи йылда ыслам динини эсасландырыжы Мухаммет Мекгеден шу ере өз гаршыдашларындан гачып геленден соң, шәхере шейле ат дакыляр. Мединеде шу шахсың мазары хем сакланяр.

Медногорск — РСФСР-иң Оренбург областында дагың ады дакылан шәхер. Рус дилинде бу ат „мисли даг“ диен манындадыр (дагдан мис алыняр).

Междуреченск — РСФСР-иң Кемерово областында шәхер (1955-нжи йыла ченлики ады *Олжерас* обасы). Рус дилинде Междуреченск — „ики деряның аралыгындакы шәхер“ диен манындадыр, чүнки ол Уса дерясының Томь дерясына гуюлян еринде ерлешйәр.

Меймене — Овганыстанда кичи шәхер; Өзбегистанда Кашгадеряның саг голы, оба. Арап дилинде бу ат „саг тарап(да ерлешен)“ диен манындадыр.

Мекге — Сауд Арабыстанында шәхер, Мухаммедиң доглан ери. Кәбе шу шәхерде боланы үчин, бу ер мусулман динине уйянларың хажа барян иң эсасы ери хасапланяр. Онуң ады арап дилиндәки *Макараб* сөзүнден болуп, ол „худайың өйи“, „мукаддес ер“ диен маныны аңладяр. Тарыхда II асырдан бәри мәлим болан шәхер ысламдан өң хем Арабыстан ярым адасында яшаян илатың дини меркези болупдыр. VII асырдан соң ол бүтин мусулманларың меркезине өврүлйәр.

Мекленбург — ГДР-иң демиргазыгында тарыхы область. Бу ат илки галаның ады болуп, соң ол тутуш территория яйрадыляр. 973-нжи йылда бу ериң ады *Велиград*: славян диллеринде *вели* (*великий*) — „улы“, *град* — „шәхер“, „гала“. Сонра бу ат немец дилине терҗиме эдилйәр: *Мекленбург* — „улы шәхер“.

Меконг — Хиндихытай ярым адасында иң улы деря. Бу ат *Ма-Ганга* сөзлериндендир: *ма* — „эне“, „эсасы“, *ганга, конг* — „деря“ („эсасы деря“, „эне деря“).

Мексика, Мексиканың Бирлешен Штатлары — Демиргазык Америкада дөвлет. Бу ат иңлисче *Мексика,* испанча болса *Мехико* ялы айдыляр. Дөв-

летиң ве онуң пайтагтының ады аслында бир сөзден хем болса, бизде оларың илкинжиси үчин иңлисче *Мексика*, шәхер үчин болса испанча *Мехико* гөрнүши кабул эдилипдир. Сер. Мехико.

Меланезия — Юваш океанда (Океанияда) адалар топлумы. Бу ат грек дилиндәки *мелас* — „гара“ ве *несос* — „ада“ сөзлериндендир: „гара адамларың адалардан ыбарат юрды“.

Мелвилл — Канадада ярым ада. Оңа 1822-нжи йылда Англияның деңиз флотуның ёлбашчысы, Канаданы эелән лорд Мелвиллиң ады дакылыпдыр.

Меленки — РСФСР-иң Владимир областында шәхер. Бу ат рус дилиндәки *меленка (мельница)* — „дегирмен“ сөзүндендир.

Мелитополь — УССР-иң Запорожье областында шәхер. Екатерина II-ниң дөврүнде Таврия сәхрасында уезд дөретмек, онуң инди гурулжак меркези шәхерине-де *Мелитополь* (грекче *мелита* — „бал“, *полис* — „шәхер“, ягны „бал шәхери“) диен ады дакмак хакында гөркезме берилйәр. Уезд дөредилйәр, эмма шәхер үчин ер сайлап билмейәрлер. Ярым асырдан соң, 1841-нжи йылда Ново-Александровка обасына шу ат дакыляр.

Мельбурн — Австралияда 1835-нжи йылда дүйби тутулан шәхер (өңки ады *Дутигала*). 1837-нжи йылда оңа Англияның премьер-министри лорд Мельбурның ады дакыляр. Шол вагтда бу юрт Англияның колониясыды.

Мемфис — 1. Каириң якынында Мүсүриң гадымы шәхери (б. э. әңки III мүңйыллыкда дөрән шәхер, б. э. өңки — 28—23-нжи асырларда Мүсүриң меркези). Бу ады *Ма-м-Фта* — „одуң худайы Фтаның меканы“ дийип дүшүндирйәрлер. 2. АБШ-ның Теннесси штатында шәхер. Оңа Мүсүрдәки Мемфисиң ады дакылыпдыр.

Менам, Менам-Чао-Прая — Таиландда деря. Бу ат „эне деря“, „улы деря“ диен манададыр.

Мендоса — Аргентинада шәхер ве провинция. Оңа XVI асырда шу ерде губернатор болан испаниялы колонизаторың ады дакылыпдыр.

Менорка — Ерорта деңзиндәки Балеар адаларының бири. Латын дилиндәки бу ат „кичи ада“ манысындадыр. Шу ерде *Мальорка* („улы ада“) хем бар.

Мерженли деңиз (рус дилинде Коралловое море) — Юваш океаның бир бөлеги. Мерженли сувасты гаялары көпдүги үчин, деңзе шу ат берлипдир.

Мерзебург — ГДР-де шәхер. 800-нжи йылда токайда ерлешен бу галаның ады немец дилиндәки *мари, мери* — „көл“ ве *бург* — „шәхер“, „гала“ сөзлеринден эмеле гелипдир.

Мерида — Испанияда шәхер. Гадымы римлилер оңа *Августа Эмерита* („император Августың ветеранлардан дурян шәхери“) дийипдирлер, соңра бу ат гысгалдылыпдыр: *эмерита (мерида)* — „ветеран“. Август арачәги беркитмек үчин, гуллук мөхлетини гутаран эсгерлере шу шәхерден ер берипдир. Бу ат соңра Венесуэладакы ве Мексикадакы шәхерлере-де дакыляр.

Мермер деңзи (түркче Мармара) — Әгей ве Гара деңизлериниң аралыгында деңиз. Оңа ичиндәки *Мермерли* диен аданың ады гечипдир, бу ададан болса Стамбулың ве бейлеки шәхерлериң безеги үчин ак мермер алныпдыр. Деңзе өң *Пропонтида* дийилйән экен. Грек дилинде бу сөз „Понтуң өңи“, ягны „Понт Эвксин (Гара) деңзиниң өңүндәки деңиз“ диен манымададыр.

Мерси — Англияда деря. Бу ат гадымы иңлис дилиндәки „серхет“ манысындакы сөздендир.

Месопотамия — Азияның гүнбатарында, Тигр ве Евфрат деряларының ашак акымында тарыхы юрт. Бу ат гадымы грек дилиндәки *месос* — „орта“, „ара“ ве *потамос* — „деря“ сөзлеринден болуп, „ики деряның арасы“ диен маныны аңладяр.

Мехико — Мексиканың пайтагты ве штат. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) шәхериң орнунда өң бар болан улы көле ерли илат *Мётс-тли* („ай“) диййән экен. 1325-нжи йылда бу көлүң бир адасында дүйби тутулан шәхере-де *Метс-хих-ко* („Метц көлүниң гөбеги“, ягны ададакы шәхер) дийип ат дакыпдырлар; б) ерли илатың *Мехи-тли* диен уруш худайының адындан. Ене-де сер. Мексика.

Мец — Францияда шәхер. Бу ат „матрик тайпасының меркези“ манысындакы *Медиоматрикум* диен адың гысгалан гөрнүшидир.

Мешхед — сер. Машат.

Мещёра — Ока дерясының орта акымында географик область. Бу ады *мещера* диен халк билен, кәбир

алымлар хем *мажарлар* (венгрлер) билен багланыщдырярлар. Шу ере Газандан гөчүп гелен татарлара-да *Мишәр* я-да *Касым татарлары* дийилйәр.

Мещовск — РСФСР-иң Калуга областында шәхер. В. А. Никоновың пикириче, бу Мещерский диен княз-ларың адының үйтгән гөрнүшидир, чүнки Иван Грозный бу ери шол князлара мүлк эдип берйәр.

Мёнхенгладбах —ГФР-де, Рейн дерясының кенарында шәхер. Шу ердәки Бергишгладбахдан („Даглы Гладбахдан") тапавутландырмак үчин, шәхере шейле ат дакылыпдыр: немец дилинде *мёнхен* (*мюнхен*) — „монах", *гладбах* — „арасса чешме" я-да „токайлы чешме" („Монастырың Гладбахы").

Мидделбург — Голландияда шәхер. Голланд дилинде бу ат „ортадакы (ададакы) шәхер" диен манйыдадыр, чүнки ол Вальхерен адасында ерлешйәр.

Мидия—Эйраның демиргазык-гүнбатарында тарыхы юрт, б. э. өңки VII асырың 70-нжи йылларындан тә VI асырың орталарына ченли өзбашдак дөвлет (меркези Экбатан). Бу ат *мадайы* диен парс тайпасы билен багланышыклыдыр. Эйран алымы Ахмет Кесревиниң пикирине гөрә *мадайы* сөзи соңра *махан, мехен, мехин* гөрнүшлерине гечипдир.

Мидлсбро — Англияда шәхер. Иңлисче бу ат „ортадакы (ададакы) шәхер" диен манйыдадыр.

Мидуэй — Юваш океандакы Гавайа архипелагында адалар. Иңлис дилинде бу ат „ёлуң ярысы" диен манйыдардыр (Азияның ве АБШ-ның орта ёлундакы адалар Шу ерде аэропорт бар).

Миклухо-Маклай кенары — Тәзе Гвинея адасының демиргазык-гүндогар кенарының бир бөлеги. Европалылардан илкинжи болуп, рус этнографы ве сыяхатчысы Н. Н. Миклухо-Маклай (1846 — 1888) шу ерде узак вагтлап ылмы иш эдендиги, яшандыгы, папуасларың этнографиясыны өвренендиги үчин, ол кенара шейле ат дакылыпдыр.

Микронезия — Юваш океаның гүнбатарында бир топар кичи ада. Грек дилинде *микрос* — „кичи", *несос* — "ада" („кичи адалар юрды").

Милан — Италияда шәхер ве велаят. Б. э. өңки 222-нжи йылда бу ат *Медиоланум* гөрнүшинде душ

гелйәр: *медио* — „дүзлүгиң орта гүрпи", *лан* — „чеменлик", ягны „дүзлүгиң ортасындакы чеменлик".

Милуоки — АБШ-да шәхер. Колонизаторлар тарапындан шу ерден ковлуп чыкарылан ерли индейлериң дилинде бу ат „говы ер", „арасса ер" диен маныны аңладяр.

Мингеҹаур (азербайҗанча Миңгәчевир, аслында Мингичовр) — Азербайҗанда, Кура дерясының боюнда шәхер. Бу ады IX асырда араплара хызмат эден түрк серкердесиниң ады билен багланышдырярлар.

Минерал Сувлар (русча Минеральные Воды) — РСФСР-иң Ставрополь үлкесинде шәхер. Бу ат илки демир ёл станциясының адыдыр. Бу станциядан минерал сувлы Пятигорск, Ессентуки, Железноводск, Кисловодск курортларына шоссе ве демир ёллары гидйәр.

Миннеаполис — АБШ-да шәхер. *Минне* — Миннесота дерясының адының гысгалан гөрнүши, *полис* — „шәхер" диймекдир.

Миннесота — АБШ-да деря ве онуң ады дакылан штат. Бу ат ерли сиу тайпасының дилиндәки *минни* („сув") ве *сота* („буланык") сөзлеринден болуп, „буланык сувлы деря" диен манывдадыр.

Минск — БССР-иң пайтагты. Чаклама гөрә, шәхере деряның ады дакылыпдыр. *Минь, мень, майн* ялы деря атларында көп душ гелйән сөзлери латыш дилиндәки *маин* („батгалык") сөзи билен асылдаш хасаплаярлар.

Минусинск — РСФСР-иң Красноярск үлкесинде шәхер. Оңа Минуса дерясының ады дакылыпдыр. *Минуса* сөзүниң манысы белли дәл, роваят оны татар дилиндәки *мин уса* („мен шол", „мениңки") сөзлери билен багланышдыряр.

Мирбешир — Азербайҗан ССР-нде шәхер ве район (шәхериң өңки ады *Тартар*). Булара революционер Мирбешир Касымовың ады дакылды.

Мирзапур — Хиндистаның демиргазыгында шәхер. *Мирза* — „мүрзе", санскрит дилинде *пур* — „шәхер" диймекдир („мүрзәниң шәхери").

Мирный — Якутыстан АССР-нде шәхер; Антарктида совет поляр экспедициясының посёлогы. Рус дилинде *мирный* — „парахатчылыклы" диен маныда болуп, совет халкының парахатчылык угрундакы гөрешини аламатландыряр.

Миссисипи — АБШ-да улы деря онуң ве ады дакылан штат. Ерли индейлериң дилинде бу ат „улы деря“ диен манынадыр.

Миссури — АБШ-да деря, Миссисипиниң саг голы ве онуң ады дакылан штат. Ерли индейлериң дилинде бу ат „буланык сувлы деря“ диен манынадыр. Хакыкатдан-да, онуң сувы өрән буланык.

Михайлов — РСФСР-иң Рязань областында шәхер. Бу ат архангел Михаилиң ады билен багланышдырыляр.

Михайловград — Болгарияда шәхер. Оңа 1944-нжи йылда фашизме гаршы актив гөрешен Христо Михайловың ады дакылды. Өңки атлары *Голяма Кутловица* („улы ой“), 1891-нжи йылдан соң *Фердинанд* (болгар патышасы).

Мичиган — Демиргазык Америкада Улы көллериң бириси ве онуң ады дакылан штат. Бу ат *мичав* („улы“) ве *сасиган* („көл“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Мичурин — Болгарияда шәхер. Оңа гөрнүкли рус биологы, багбан И. В. Мичуриниң (1855—1936) ады дакылды.

Мичуринск — РСФСР-иң Тамбов областында шәхер (өңки ады Козлов). Бу ерде рус алымы багбан И. В. Мичуриниң яшандыгы ве ишләндиги үчин, шәхере онуң ады дакылды.

Миянкәл — Зеревшаның Акдеря ве Гарадеря голларының (ягны Бухара ве Кетдегорганың) аралыгы. Түркмен классык шахырларының гошгуларында көп гайталанян бу ат „орта кәл“ диен манынадыр.

Могилёв — БССР-де шәхер ве область. В. А. Жучкевич бу адың манысы барадакы шейле пикирлери белләпдир: а) *Могило* диен адам адындан; б) Киев князы Л. Д. Могий (могучий) билен баглы; в) славян диллериндәки *могила* („түммек“, „мазар“) диен сөзден.

Могилёв-Подольский — УССР-иң Винница областында, Днестр дерясының боюнда шәхер. XV асырда польяк магнаты воевода Потоцкий шу ерде көшк гуруп, оңа өз гайын атасы, молдав ханы Пётр Могиланың адыны дакяр (*Могила* — *Могилёв*). Бу шәхери Днепр боюндакы Могилёвдан тапавутландырмак үчин, онуң адының ызына соңра *Подольский* („этекдәки Могилёв“) диен айыклайжы сөз гошуляр.

Моголтау — Тәжигистанда, Сырдеряның сag кенарында даг. Тыргыз дилинде *могол* — „монгол“, *тау* хем „даг“ диймекдир.

Моголыстан — XIV асырың ортасында Чагатайың оглы Тоглук-Темир тарапындан дүйби тутулан ве Гүндогар Түркүстаны, Жетисувы, Гүнорта Сибири өз ичине алан феодал дөвлет. Бу ат „моголлар (монголлар) юрды“ диен манызададыр. Азия юртларында *монгол* сөзи *могол*, *могул*, *мугал* гөрнүшлеринде уланыляр. Бу дөвлет Чингиз ханың неберелери тарапындан эсасландырыландыгы үчин шейле ат алыпдыр, эмма онуң илаты монголлар дәл-де, Мавераннахрда ве Дештигыпжакда яшаян түрки халклар болупдыр.

Модена — Италияда гадымы шәхер. Онуң ады „шәхер“, „оба“ диен манызададыр.

Модлин — Польшада шәхер. Адың манысы: „чыглы ер“.

Можайск — Москва областында шәхер. Бу ады литваълыларың *мажас* („кичи“) ве латышларың *межс* („токай“) сөзи билен багланышдырып, ики хили дүшүндирйәрлер.

Мозамбик, Мозамбик Халк Республикасы — Африканың гүнорта-гүндогарында дөвлет. Ерли банту халкының дилинде бу ат „гәмилериң үйшен ери“ диен маныны аңладяр. Португал колонизаторлары бу ады илки шәхере, соң бүтин юрда яйрадыпдырлар.

Моздок — Демиргазык Осетия АССР-нде шәхер. Бу ады черкес дилиндәки *мэз* („токай“) ве *дэгу* („гүр“) сөзлеринден хасаплаярлар („гүр токай“).

Мозель — Францияның, Люксембургың ве ГФР-иң территорияларындан акян деря. Бу ат „кичи Маас“, „Маасжык“ диен манызададыр Сер. Маас.

Мозырь — БССР-иң Гомель областында шәхер. Бу ат *мазур* (*мозър*) диен тайпаның ады билен багланышыклы болса герек.

Мойнак — Гарагалпагыстанда район, посёлок. Олара Арал деңзиниң эгри айлагының ады дакылыпдыр. Дүйәниң бойны ялы эгри дерялара, көллере *Мойнак*, (*Бойнак*, *Дүебоюн*) дийилйәр.

Мойынкум — Газагыстан ССР-ниң Алмаата ве Жамбыл областларында гум. Бу ат „боюнгум“, ягны „дүйәниң бойны ялы эгри гум“ диен манызададыр.

Молдавия — союз республика. *Молдав*, *молдова* —

халк ады. Бу халка Румыниядакы *Молдова* диен тарыхы областың ады дакылыпдыр. *Молдова* сөзүниң *мулде* („ой ер“) сөзи билен асылдаш болмагы мүмкиндир.

Молдова — сер. Молдавия.

Молдотау — Тянь-Шанда даг герши. Гыргыз дилинде *молдо* — „молла“, *тау* — „даг“.

Моллагара — Небитдаг шәхерине гарашлы посёлок, бүтинсоюз әхмиетли курорт. Булара шу ердәки *Моллагарры* диен өвлүйәниң ады дакылыпдыр, өвлүйәде болса илкинжи гезек Моллагарры диен адам жайланан болмага чемели. Онуң (Моллагараның оглы Моллагаррының) адына биз шу ерлерде яшан ата түркменлериниң сежресинде душ гелйәрис. Ерли яшулулар бу ере *Моллагарры* диййәрлер, гечен асырда рус дилинде чыкан карталарда-да ол *Молла-Карры* гөрнүшинде язылыпдыр, эмма соңра рус дилинде бу адың Молла-Кара формасы уланылмага башлап, түркменчә хем онуң шу ёйлан гөрнүши кабул эдилипдир.

Молукк адалары — Индонезиядакы Малайа архипелагында адалар. Бу ат *молок* („эсасы“, „важып“) сөзүндендир. Молукк деңзине-де шу адаларың ады дакылыпдыр.

Монако — Франциядакы Ницца шәхериниң якынында, Лигурия деңзиниң кенарында кичижик дөвлет, шәхер. Бу шәхериң орны б. э. өңки VII—VI асырларда Геркулес Монахың хорматына сежде эдилйән ер боланы үчин Геркулесиң *моноикос* („межнун“, „екегезер“, ягны монах) диен лакамы бу ериң ады хөкмүнде кабул эдилипдир.

Монблан — Францияның ве Италияның аралыгында Альп дагларының иң белент депеси (4807 м). Француз дилинде *монт* — „даг“, *бланк* — „ак“ („ак, гарлы даг“).

Монголия — Монгол халкының яшаян гиң территориясыны өз ичине алян тарыхы область. Бу ат „монголлар юрды“ диен маныдадыр. XII асыр төвереклеринде дөрән монгол этнониминиң манысыны „батырлар“, „еңилмезеклер“ дийип дүшүндирйәрлер. Өң бу халк өзүни *биде* („биз“) дийип атландырыпдыр. Бу территорияның эсли бөлегини манжурлар басып алып, оңа *Ичерки Монголия* дийип ат дакяр, хәзир бу ер Хытайың бир автоном районыдыр. XVII асырда манжурлар Монголияның бейлеки бөлегини (Дашаркы

Монголияны) хем басып аляр. Бу ерде 1924-нжи йылда Монголия Халк Республикасы (МХР) эмеле гелди.

Мон-Пеле — Франция дегишли Мартиника адасында сөнмедик вулкан. Француз дилинде *монт* — „даг", *пеле* хем „кел", „от-чөпсүз" диймекдир.

Монпелье — Францияда шәхер. 975-нжи йылда *Монс пестеллариус* гөрнүшинде душ гелйән бу адың *Монс* сөзи латынча „даг", икинжи бөлеги хем „бояг" диен манымы аңладяр („бояглы даг"). Бу ады „гыз дагы" дийип дүшүндирйәнлер хем бар.

Монреаль—Канадада иң улы шәхер. 1642-нжи йылда французлар тарапындан дакылан бу ат *монтье* — „даг" ве *ройал* — „король" сөзлеринден дуряр („королың дагы"). Шәхериң ортасындакы улы ве овадан депә шейле ат берлипдир. Ерли индейлер оңа *Мохелага* диййән экенлер.

Монровия — Либерияның пайтагты. Оңа АБШ-ның 5-нжи президенти Ж. Монроның (1758—1831) ады дакылыпдыр.

Монс — Бельгияда шәхер. Бу ат „даглар" диен манысындадыр.

Монтана — АБШ-ның бир штаты. Латын дилинде „даглык" манысында болан бу ат илки алтын гөзлейжилериң посёлогына дегишли экен.

Монтевидео — Уругвайың пайтагты. 1520-нжи йылда Магеллан шу айлага геленде гиң дүзлүгиң ичиндәки дагы (яшыл дагы) гөрүп, „даг гөрйәрин" дийип гыгыряр (португал дилинде *монте* — „даг", *види* — „гөрйәрин"). Айлага, соңра 1726-нжы йылда дөрән шәхере хем шу ат дакыляр.

Монте-Карло — Монако девлетини эмеле гетирйән ики шәхериң бири. Бу ат „Чеöл дагы" диен манысындадыр.

Монтрё — Швейцарияда, Женева көлүниң кенарында курорт шәхери. Бу ат „монастырь" сөзүниң үйтгән гөрнүшидир.

Мончегорск — РСФСР-иң Мурманск областында шәхер. Бу ат „Мончетундра дагындакы шәхер" диен манысындадыр (сер. Мончетундра). Өң оңа *Мончегуба* обасы дийилйәрди. *Губа* — „айлаг", „деряның аягы".

Мончетундра — Кола ярым адасында даг. Саам дилинде *монче* — „овадан", „гөрмегей" диен манысындадыр („овадан тундра").

Морава — Чехословакияда ве Югославияда дерялар, Дунайың саг ве чеп голлары. Бу ады славян диллериндәки *море* („деңиз“) сөзи билен асылдаш хасаплаянлар-да, хинди-европа диллеринде „сув“, „деря“, „батгалык“, „чеменлик“ манысыны аңладян *марус, маргус, мар, мурава* сөзлери билен багланышдырянлар-да бар.

Моравия — Чехословакияда тарыхы область. Онуң ады *Морава* (сер.) дерясының адындандыр.

Морадабат — Хиндистанда шәхер. *Морад* (*Мырат*) — адам ады; абат — „шәхер“.

Морбиан — Францияның Бретань кенарында айлаг. Бу ат „кичи деңиз“, „деңизҗик“ диен маныдадыр.

Морван — Меркези Францияда белентлик. Адың манысы: „гара (токайлы) даг“.

Мордовия — РСФСР-иң составында автоном республика. Бу ат „мордвалар юрды“ диен маныдадыр. *Мордва* сөзүниң биринҗи (*морд, мард*) бөлеги эйран диллеринде „адам“ манысында уланылян *мәрд* сөзүндендир (түркменче *мерт*).

Моржовец — Ак деңизде Архангельск областына дегишли ада. Бу ат „моржлы“ диен маныдадыр.

Москва — СССР-иң ве РСФСР-иң пайтагты, область. Илкинҗи гезек 1147-нҗи йылда душ гелйән бу ат *Москва дерясы* (сер.) билен багланышыклыдыр.

Москва адындакы канал — Волганы Москва дерясы билен сапмак үчин 1932—1937-нҗи йылларда газылан канал (128 км.). 1947-нҗи йылда, Москва шәхериниң 800 йыллыгы беллененде, канала пайтагтың ады дакылды.

Москва дерясы — СССР-иң Европа бөлегинде деря, Ока дерясының чеп голы. Бу адың манысы барада өрән көп дүрли пикирлер бар: а) „сыгыр сувы“, ягны пермь диллериндәки *моска* („гөле“) сөзүнден; б) мари дилиндәки *маска* („айы“) ве *ава* („эне“) сөзлеринден; в) эйран диллеринде „чалт акян деря“; г) славян диллериндәки *маска* („батгалык“) сөзүнден ве ш. м. *-ва* гошулмасы билен гутарян *Лысьва, Сылва, Косьва* ялы онларча атлары билеликде, деңешдирип дернемезден, Москва гидрониминиң хакыкы манысыны аныкламак мүмкин дәл.

Мост — Чехословакияда шәхер. *Мост* — „көпри“, хас өңлер „батгалыгың үстүне ташланян агач дүшек“.

Өңлер көпрүлер энчеме топонимиң йүзе чыкмагына себәп болупдыр: *Мостовая, Мостище, Мосты, Мостар* (славян юртлары), *Оснабрюк* (Германия), *Көпрү* (Түркие), *Эл-Кантара,* (Мүсүр), *Дашкөпри, Пулхатын* (Түркменистан) ве ш. м.

Мостар — Югославияда шәхер. Бу ат *мост* („көпри") сөзүндендир. Сер. М о с т.

Мосты — БССР-иң Гродно областында шәхер. Белорус дилинде *мосты* — „көпрүлер" диймекдир. Шәхериң якынында Неман дерясының көпрүлери бар.

Мосул — Ыракда, Тигр дерясының боюнда шәхер. Бу ат арап дилиндәки *моссул* („бирлешдирижи", „гүзер") диен сөздендир, чүнки шу ерде деряның улы гечелгеси бар.

Мста — СССР-иң Европа бәлегинде Ильмен көлүне гуййән деря. Бу ат балтика диллериндәки муста („гара") сөзүндендир („гара сув").

Мстиславль — БССР-иң Могилёв областында шәхер. XII асырың биринжи ярымында Смоленск князы *Мстислав* тарапындан дүйби тутулландыгы үчин, шәхере шу князың ады дакылыпдыр.

Муг — Тәжигистан ССР-нде, Зеревшан дерясының ёкары акымында орта (VIII) асыр көшгүниң харабалары, Пенжикент хөкүмдарының диванының (Муг документлериниң) тапылан ери. Бу ат (*Калаи-Муг*) „отпаразың галасы" диен маныдадыр. Орта Азияда яшаян лулилер (люлилер) өзлерине *муг, муган* диййәрлер (Чәржев областында лулилериң йөргүнли ады *жөгүдир*. Бу сөз *йог*, Хиндистандакы *йоглар* сөзлери билен асылдашдыр. Диймек, бу адың „Лули галасы" манысында болмагы хем мүмкиндир.

Мугажар — Газагыстан ССР-ниң гүнбатарында даг. Е. Койчубаев бу ады түрклериң *муган* тайпасы билен багланышдыряр: *Муган жары, Мугажар*. Дагың адының „мугат жары" манысында болмагы хем мүмкиндир. Сер. М у г, М у г а т. А. Абдырахманов дагың адыны *мажар* (венгр) сөзүндендир чаклаяр.

Муган — Азербайжан ССР-нде ве Эйран Азербайжанында гиң дүзлүк, сәхра, даг. *Муг* — „отпараз" диймекдир; *-ан* — көплүк гошулмасы. Азербайжанда өң отпараз динине уйянлар болупдыр. *Муган* диен оба Өзбегистан ССР-ниң Жызак областының Галлаарал ра-

йонында хем бар. Бакувлы тарыхчы А. Фазылының пикириче, *муган* — халк я-да тайпа адыдыр.

Мугат — Бухара областының Вабкент районында оба. Бу ат „мугатлар, ягны лүлүлер, отпаразлар“ диен маныдадыр (*муг* — „отпараз“, *-ат* — арап дилинде көплүк санын гошулмасы). Сер. Муг, Муган.

Мудъюг — Ак деңзиң бир адасы; Демиргазык Двина дерясына гошулян деря (*Мудьюга*). Бу атлар фин дилиндәки *мута* — „гырманча“ ве *йоги* — „деря“ сөзлеринден болуп, „гырманчалы деря“ диен маныдадыр.

Музарт — Тянь-Шаның гүнортасында дагың гечелгеси. Газак дилинде *муз* — „буз“, *арт* — „ашалга“, „гечелге“ („бузлы дагың гечелгеси“).

Музбел — Газагыстанда даглар *Муз* — „буз“; бел — „бил“ („бузлы бил“).

Музкөл — Памирде белент даг герши (6233 м) ве улы бузлук, *Муз* — „буз“ диймекдир („буз көли“).

Музшат — Газагыстанда җүлге ве онуң ады дакылан посёлок. Муз — „буз“; *шат* (*чат*) — „җүлге“ („бузлы җүлге“).

Мукаддес Лаврентий айлагы — Канадада Атлантик океаның бир айлагы. 1534-нжи йылда француз деңизчиси Ж. Картье шу ерде барлаг гечирип, айлага *мукаддес Лаврентий* диен католик байрамчылыгының адыны дакяр. Ж. Картье Демиргазык Америкадакы бир деряны хем шу байрамчылыгың ады билен атландыряр.

Мукачево — УССР-иң Закарпатье областында шәхер. Бу ат *Мукач* диен адам ады билен багланышыклыдыр.

Мукден — Хытайда шәхер. Сер. Шэньян.

Мулен — Францияда шәхер. Бу ат „дегирмен“ диен маныдадыр.

Мунтения — Румынияда (Валахияда) тарыхы область. Румын дилинде бу ат „даглылар юрды“ диен маныдадыр.

Мур, Мурах — Австрияда ве Югославияда деря. Бу ат „батгалык“ диен маныдадыр.

Мургап — Мары областында деря ве онуң ады дакылан оазис. Бу ады көпленч „гуш сувы“ (*мург* — „гуш“, *аб* — „сув“) дийип терҗиме эдйәрлер, эмма бу нәдогрудыр. В. В. Бартольдың пикириче, деряның илкинҗи парсча ады *Маргаб* („Марг сувы“, „Марг, ягны

Мары дерясы") болуп, соңра халк этимологиясы нетижесинде биринжи богундакы *а* сеси *у* сеси билен чалшырылыпдыр. XV асыр алымы Хафиз-и Абру илки *Мерваб* („Мерв дерясы") формасында уланылан бу адың соңра *Маргаб* гөрнүшине геченидигини, башга маглуматлара гөрә болса, бу деряның *марг* („чырмашык") диен ота бай жүлгелерден акып гечйәндиги үчин Маргаб („чырмашыклы деря") диен ада ээ боландыгыны язяр. В. В. Бартольд ве Хафиз-и Абру Маргиана округына хем шу деряның адының дакыландыгыны беллейәрлер, эмма бу нәдогры болса герек, чүнки Орта ве Меркези Азияда дерялара, көпленч, өз кенарларындакы шәхерлериң ады дакыляр. Мургап дерясына-да *Мары* (*Мерв, Марг*) шәхериниң гадымы адының дакылан болмагы хакыката лайыкдыр. Ене-де сер. Мары.

Муреш — Венгрияда ве Румынияда деря, Дунайың бир голы. Бу ат „батгалык" я-да „дениз", „көл" манысындакы сөздендир.

Мурманск — РСФСР-де шәхер ве область. Руслар орта асырларда-да бу ере *Мурман* дийипдирлер. Бу сөзи *норманлар* („демиргазыклылар") диен халкың ады билен багланышдыряр. Бу ады „деңзиң кенарындакы ер" дийип дүшүндирйәнлер хем бар (саам дилинде *мур* — „дениз"; *ма* — „ер").

Муром — РСФСР-иң Владимир областында гадымы рус шәхери. Бу ат фин-угр диллеринде геплән *мурома* тайпасының ады билен багланышыклыдыр.

Муррей, Марри — Австралияның иң улы дерясы. Бу ады Шотландиядан гөчүп геленлер гетирипдирлер. Шотланд дилинде бу сөз „бол сувлы ер", „деңзиң кенарындакы юрт" диен маныдадыр. Ерли илат деряны *Каела* я-да *Миллева* ялы атландыряр.

Мурэн — Монголияда деря ве онуң ады дакылан шәхер. Монгол диллеринде *мурэн* — „улы деря" диен маныны аңладяр.

Муствээ — Эстония ССР-нде деря. Бу ат эстон дилиндәки *муста* („гара") ве *вэ* (*вэси*, ягны „сув") сөзлеринден дуряр („гара сув").

Мустла — Эстония ССР-нде шәхер. Бу ат хем „гара" манысындакы сөздендир.

Мүбәрек — Өзбегистан ССР-ниң Кашгадеря областында шәхер. Шу ерде яшаян түркменлер оңа *Хожа*

Мүбәрек хем диййәр. Илки шу ердәки өвлүйә ве онда жайланан руханының мазарына Хожа Мүбәрек дийипдирлер.

Мүрзечөл (русча Голодная степь—„ач чөл")—Орта Азияда, Сырдеря ве Нурата аралыкда улы чөллүк, Гызылгумуң гүнорта-гүндогар тарапы. XVI асыра ченли *Чыназ-Жызак чөли* диен ат билен мәлим болан бу чөлде Бухара ханы Абдылланың мүрзеси кервенсарай гурдуряр ве абаданчылык ишлерини ёла гойяр. Шондан соң кервенсарая *Мүрзерабат*, чөле-де *Мүрзечөл* диен ат галяр. Башга маглумата гөрә, бу чөлүң ады Мүрзе Улугбегиң ады билен багланышыклыдыр.

Мүсүр, Мүсүр Арап Республикасы, МАР—Африканың демиргазык-гүндогарында ве Синай ярым адасында ерлешен дөвлет. Арапча *миср*—„шәхер" диймекдир. Бу юрдуң пайтагты Каириң *Миср-ал-Кахира* диен адының биринжи бөлеги дөвлетиң, икинжи (*Кахира, Каир*) бөлеги хем онуң пайтагтының ады хөкмүнде кабул эдилипдир. Сер. Каир.

Мцхета — Грузияда гадымы шәхер. Бу ады месхи тайпасының ады билен багланышдырярлар.

Мытищи — РСФСР-иң Москва областында шәхер. Бу ат рус дилиндәки *мыт* („гүмрүкхана", „пач алынян ер") сөзүнден эмеле гелипдир, *-ище* гошулмасы орны билдирйәр.

Мэн — Ирландия деңзинде Англия дегишли ада. Бу ат кельт дилиндәки *мэннин* („орта", „аралык") сөзүндендир, чүнки ада Великобританияның ве Ирландияның аралыгында ерлешйәр.

Мэн — АБШ-ның демиргазык-гүндогарында бир штат. 1622-нжи йылда бу төверек колония өврүлип, оңа *Мэнленд* дийип ат дакыляр: *Мэн*-бир капитаның фамилиясы; *ленд*—„ер". Соңра бу ат гысгаляр.

Мэри Бэрд Ери — Юваш океаның Антарктида дегишли бөлегинде, Беллинсгаузен ве Росс деңизлериниң арасында территория. Бу ере 1929-нжы йылда Антарктиданы барлан америкалы алым Р. Бэрд өз аялының адыны дакяр.

Мэриленд — АБШ-ның бир штаты. Англияның колониясы болан бу ере 1632-нжи йылда иңлис королевасы Мария-(Генриетаның) ады дакыляр: *Мэриленд*—„Марияның ери" диймекдир.

Мәне — Ашгабат областының Кака районында тарыхы юрт, гадымы шәхер, хәзир оба. Бу обада Абывердиң *Мейхене (Мехене, Мехне, Мәхне, Мәне)* диен гадымы шәхериниң галындысы ве Авиценнаның якын таншы Абу-Сейит ибн Абыл Хайыр Мейхенининиң (968—1049) мавзолейи ерлешйәр. *Мейхене* сөзи орта парс дилиндәки *мәтхана* билен асылдаш болуп, „оба“, „яшайыш җай“, „юрт“, „фамилия“ ялы манылары аңладыпдыр.

Мюльхейм — ГФР-де (Рурда) шәхер. Бу ат немец дилиндәки *молин* („дегирмен“) ве *хейм* („юрт“) сөзлеринден болуп, „дегирмениң янындакы оба“ диен маныны аңладяр.

Мюнстер — ГФР-де шәхер. Онуң ады „монастырь“ диен маныдадыр, чүнки шәхер монастырың (бутхананың) төверегинде гуруляр.

Мюнхен — ГФР-де улы шәхер, Баварияның меркези. Бу ат немец дилиндәки *мюних* („монах“) сөзүнден эмеле гелипдир, чүнки өң (XII асырда) шу ер бир монаха дегишли экен.

Н

Набережные Челны, татарча Яр-Чаллы, хәзирки ады Брежнев — Татарыстан АССР-нде шәхер. Г. Ф. Саттаровың пикириче, шу этрапда кичи деряларың ады хөкмүнде уланылян *чал* диен түрки сөз ак ве чал дашлары аңладяр. (*чаллы* — „ак дашлы“). Руслар бу сөзи өз *челн* („гайык“) сөзи билен чалшыпдырлар (илки *Бережные Челны* — „кенардакы Челны“, соңра *Набережные Челны*). Татарча *Яр-Чаллы* — „ак дашлы гая, җар“ диен манынадыр.

Наварра — Испанияда тарыхы область. VIII асырдан бәри бар болан бу ат баск дилинде „дүзлүк“ диен манынадыр.

Наволоки — РСФСР-иң Иваново областында шәхер. Рус дилинде *наволок* сөзи „деряның боюндакы отлук ер“ диен маныны аңладяр.

Нагаев бухтасы —Охота деңзинде бухта. Оңа шу төверекде барлаг гечирен картограф ве гидрограф, адмирал А. И. Нагаевиң (1704—1781) ады дакылыпдыр.

Нагасаки — Японияның Кюсю адасында порт шәхер. 1568-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады япон дилинде „узын даг“ диен маныдадыр.

Надьварад — Венгрияда шәхер. Бу ат „улы гала“ диен манудадыр (*нади* — „улы“, *варад* — „гала“).

Назарет — Палестинада шәхер. Бу ат семит (арап, еврей) диллеринде „назар эдилйән ер“, „гөзегчилик пункты“, „диң“ ялы манылары аңладяр.

Найман — Гыргызыстаның Ош областында посёлок, Орта Азияда ве Газагыстанда энчеме обаларың атлары. *Найман* — тайпа ады. Бу сөз монгол дилинде „секиз“, ягны „8 тайпаның бирлешиги“ диен маныны аңладяр. Умуман, монголлар *секизогуз* тайпасына *найман* дийипдирлер.

Нальчик — Кабарда-Балкария АССР-ниң пайтагты. Бу ады черкес дилиндәки *налшыч* („атың налыны гопарян палчыклы ер)“ дийип дүшүндирйәрлер. Бу адың „налжык“ („нал ялыжа эгри ер“) диен маныда болмагы хем мүмкиндир.

Наманган — Өзбегистанда шәхер ве область. Илкинжи гезек „Бабурнама“ (XV асыр) диен эсерде душ гелйән бу адың манысы хенизе ченли анықланан дәлдир.

Намцо — Хытайда (Тибетде) белент дагың үстүнде ерлешен көл. Тибет дилинде бу ат „асмандакы көл“ диен маныдадыр. Монголлар оңа *Теңринур* дийййәрлер: *теңри* — „асман“, *нур* — „көл“.

Нанкин — Хытайда шәхер. Бу ат „гүнортадакы пайтагт“ диен маныдадыр: *нань* — „гүнорта“, *кин* — „пайтагт“. Ене сер.: Пекин.

Нант — Францияда шәхер. Бу ат *намнетлер* тайпасы билен багланышыклыдыр.

Наньшань — Хытайда даг. Хытай дилинде *нань* — „гүнорта“, *шань* — „даг“ („гүнортадакы даг“).

Нара — Ока дерясының чеп гошанды. Бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) эрзя дилиндәки *нар* („чеменлик“) сөзүнден; б) рус дилиндәки *нырять* („чүммек“) сөзүнден; в) „тирсек“, ягны „деряның эгрелйән ери“ манысында.

Нарва — Чудь көлүнден башланып, Фин айлагына гуйян деря ве Эстонияда шу деряның ады дакылан шәхер. 1221-нжи йылда хем душ гелйән бу ады вепс

дилиндәки „шаглавук“, „деряның босагалы ери“ манысыны аңладян *нарваине* сөзүнден хасаплаярлар.

Нарвик — Норвегияның демиргазыгында шәхер. Бу ат көне скандинав диллериндәки *нарду вик* сөзлеринден болуп, „даралып гидйән айлагың кенарындакы оба“ диен маныдадыр.

Нарев — Буг дерясының саг гошанды. Онуң адыны *Нара* гидроними билен асылдаш хасаплаярлар. Сер. Нара.

Наро-Фоминск — Москва областында Нара дерясының боюнда ерлешйән ве шол деряның ады дакылан шәхер. XVI асырда шу ерде *Фоминское* обасы бар экен. Оңа *Фоминский мыт* хем дийлипдир: *Фомин* — бириниң фамилиясы; *мыт* — „пач“, ягны „Фоминиң пач алян ери“.

Нарым — 1. РСФСР-иң Томск областында тарыхы юрт. Бу ады ханты дилиндәки *нарым* („батгалык“) сөзи билен багланышдыряарлар. 2. Иртыш дерясының саг голы. Бу ат *Нарын* сөзи билен асылдаш болса герек. Е. Койчубаев оны адам ады, М. Н. Мельхеев болса „батгалык“ манысындакы *нарым* сөзи билен багланышдыряарлар.

Нарын — Гыргызыстанда шәхер, область, деря (Сырдеряның саг голы). Бу ады монгол дилиндәки *нарын* („дар“, „сай деря“) сөзүнден хасаплаярлар. Е. Койчубаев бу адың илки белент даг ве гум депелериниң адыны аңладандыгыны беллейәр.

Нарынкол — Газагыстаның Алмаата областында деря ве онуң ады дакылан поселок. Монгол дилинде бу ат „даражык деря“ диен манызадыр.

Нарьян-Мар — РСФСР-иң Архангельск областында шәхер, Ненец автоном округының меркези. Ненец дилинде *нарьян* — „гызыл“ (революцияның символы); *мар* — „шәхер“.

Нассау — ГФР-де деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ат „батгалы деря“ диен манызадыр.

Наталь — Гүнорта Африка Республикасында провинция. Португалиялы Васко да Гаманың экспедициясы 1498-нжи йылың дини рождество байрамчылыгы гүнүнде шу кенарда дүшлейәр ве оңа *Коста до Натале* („Рождество кенары“) дийип ат дакяр. Шу ерде дөрән шәхере-де соңра *Порт-Наталь* диен ат галяр. 1824-нжи йылда бу шәхериң ады *Дурбан* сөзи билен

чалшырыляр (*Б. д'Урбан* — Кап колониясының губернаторы).

Нафталан — Азербайҗан ССР-нде курорт шәхер, шыпалы нафталаның (небитиң бир гөрнүшиниң) чыкян ери.

Нахичеван — Азербайҗанда автоном республика ве онуң пайтагты (азербайҗанча Нахчыван). Чаклама гөрә, бу ат эрмениче *нах* („биринҗи") ве *ижҗиван* („кенара чыкан") сөзлеринден болуп, бу шәхер бүтин дүнйәни сув аланда, Нухуң гәмисиниң кенара илкинҗи чыкан ери хасапланыляр. Азербайҗан алымлары бу пикири инкәр эдйәрлер ве *Нахчыван* (я-да *Наксуан*) сөзүни тайпаның (я-да тайпа серкердесиниң) ады билен багланышдырярлар.

Неаполь — Италияда, шәхер. Бу ат гадымы грек дилинде *Неаполис* гөрнүшинде болуп, „тәзе шәхер" диен маныны аңладяр: *неа*—„тәзе", *полис* — „шәхер".

Небитдаг — Красноводск областында небитли даг ве онуң ады дакылан шәхер. Өңлер небитиң ериң йүзүне чыкып, акып ятандыгы үчин, дага Небитдаг дийип ат берлипдир. Соңра Улы Балканың этегинде шәхер дөрәп, оңа хем шу дагың ады дакыляр. Шәхер небитчилер посёлогы хөкмүнде 1933-нҗи йылда дөрәп, 1946-нҗы йылда ол шәхере өврүлйәр.

Небит дашлары — Азербайҗанда, Каспи деңзиниң җүммүшинде, полат сүтүнлериң үстүнде гурлан посёлок ве небит промысели. Бу ат „небитли дашлар" диен маныдадыр.

Небраска — АБШ-да деря ве онуң ады дакылан штат. Ерли индейлериң дилинде бу ат „дүзлүк" („дүзлүкден акян деря") ве „сай (деря)" ялы манылары аңладяр.

Нева — Ленинград областында Ладога көлүнден баш алып, Фин айлагына гуйян деря. Бу ат фин дилиндәки *нева* („батгалык") сөзүндендир.

Невада — АБШ-ның бир штаты. Оңа гоңшы штатда (Калифорнияда) ерлешен даг гершиниң ады дакылыпдыр. Ол гершиң испанча *Сиерра Невада* диен ады „гарлы даг" манысындадыр.

Невельск — Сахалиң адасында шәхер. Японларың басып алан дөврүнде (1904—1944) *Хонт* дийлен бу шәхере 1946-нҗы йылда рус алымы, узак Гүндогары барлан Г. И. Невельскиниң (1813—1876) ады дакылды.

Невельский богазы — Сахалин адасы билен материгиң аралыгындан гечйән дар богаз. 1849-нжы йылда Г. И. Невельский (сер. Невельск) шу богаздан гечип, Сахалиниң ададыгыны илкинжи гезек аныклаяр. Богаза, айлага ве бир дага шу алымың ады дакыляр.

Невшатель — Швейцарияда шәхер, кантон, шәхериң ады дакылан көл. Бу ат „тәзе көшк", „тәзе гала" диен маныдадыр.

Невьянск — РСФСР-иң Свердлов областында Нейва дерясының кенарында ерлешен шәхер. Оңа деряның ады дакылыпдыр. *Нейва*—фин дилиндәки *нева* („батгалык") сөзүндендир.

Негрос — Филиппин адаларының бириси. Испан дилинде бу ат „гара (адамлар)" диен маныдадыр. 1780-нжи йылда испаниялы Маурелле негрлер яшаян бу ада шу ады дакяр.

Негря — Молдавияда энчеме деряларың ве оларың атлары дакылан илатлы пунктларың атлары. Молдав дилинде *негря*, румын дилинде *нягру* сөзлери „гара" диен манынадыр („гара сувлы деря")

Нежд — Сауд Арабыстанында область. Арап дилинде бу ат „белентлик", „ясы даг" диен маныдадыр.

Нежин — УССР-иң Чернигов областында шәхер. Алымлар бу топоними адам ады билен багланышдырярлар.

Неймеген — Голландияда шәхер. Антик дөвүрде Новиомагус гөрнүшинде душ гелйән бу ат „тәзе ачылан мейдан" диен маныдадыр.

Неккар — ГФР-де деря, Рейн дерясының саг гошанды. Бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: (хинди-европа диллериндәки неик аха („чалт акян сув") сөзлеринден; б) иңлис дилиндәки никор, немец дилиндәки неккер („сув худайы") сөзлеринден.

Неман — СССР-де Балтика деңзине гуйян деря. Бу адың манысы барада бирнәче чаклама бар: а) *наминис* — „бизиң дерямыз", ягны литвалыларың дерясы; б) „эгри деря"; в) „юваш деря" ве ш. м.

Ненец автоном округы — РСФСР-иң Архангельск областында автоном округ. *Ненец* — халк ады. Ненец дилинде бу сөз „адамлар" диен маныны аңладяр.

Непал — Гүнорта Азияда дөвлет (тибет дилинде онуң ады Бал-по). *Непал* сөзүни санскрит дилиндәки

нипалайя („дагың этегиндәки юрт") ве *ниямпал* („мукаддес юрт") дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Нерчинск — РСФСР-иң Чита областында Нерча дерясының ады дакылан шәхер. Эвенк дилинде *нёрча* сөзи „бай", „мешхур" диен маныны аңладяр.

Несебыр — Болгарияда, Гара деңзиң кенарында шәхер. Б. э. өңки 510-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере өң *Месемерия* дийлипдир. Бу сөз „деңзиң ичине сүснәп гиден дилкавдакы (бурундакы) шәхер" диен маныдадыр.

Нестеров — 1. УССР-иң Львов областында шәхер (1951-нжи йыла ченли онуң ады *Жолква*). Бу шәхере мешхур рус лётчиги, Жолква угрундакы сөвешде батырларча гурбан болан штабс-капитан П. Н. Нестеровың (1887—1914) ады дакылды. 2. РСФСР-иң Калининград областында шәхер (1946-нжы йыла ченли онуң ады *Шталлупен*). Оңа Совет Союзының Гахрыманы, шу шәхер угрундакы сөвешде вепат болан полковник С. К. Нестеровың (1906—1944) ады дакылды.

Нефтеабат — Тәжигистанда посёлок. Бу ат „небитли шәхер" „небит шәхери" диен манылдадыр.

Нефтегорск — РСФСР-иң Краснодар үлкесинде посёлок. Бу ат „небитли дагдакы посёлок" диен манылдадыр. Шейле атлы посёлок Куйбышев областында хем бар.

Нефтекамск — Башгырдыстан АССР-нде, Кама дерясының боюнда шәхер. 1963-нжи йылда небит промыселиниң янында дөрән бу шәхериң адының манысы „Каманың боюндакы небитли шәхер".

Нефтекумск — РСФСР-иң Ставрополь үлкесинде, Кума (Күми) дерясының якынында шәхер ве район. *Нефтекумск* — „Кума дерясының боюндакы небитли шәхер".

Нефтеюганск — Ханты-Мансы автоном округында, Юган дерясының кенарында шәхер (өңки ады *Усть-Балык*). *Нефтеюганск* — „Юган дерясының кенарындакы небитли шәхер".

Нефтчала — Азербайжан ССР-нде шәхер, даг, небите бай ер. Бу ат „небит чукуры", „небит чыкарылан чукур" диен манылдадыр.

Нейбранденбург — ГДР-де шәхер. 1248-нжи йылда маркграф Иоанн Бранденбургский шу шәхериң дүйбү-

ни тутуп. оңа „Тәзе Бранденбург“ (*нёй*—„тәзе“) диййип ат дакяр. *Бранденбург* (сер.) — пайтагт шәхериң ады.

Ниагара — АБШ билен Канаданың аралыгында Эри көлүнден баш алып, Онтарио көлүне гуйян деря ве шу деряның мешхур шаглавугы. Бу ат „әпет шаглавук“ диен маныдадыр. Шаглавугың якынында, деряның хер кенарында (бири АБШ-а, бейлекиси Канада дегишли) *Ниагара-Фолс* диен ики шәхер бар. Оларың *фолс* сөзи хем „шаглавук“ диймекдир.

Нива — Кола ярым адасында деря. *Нива* — „чалт акян (деря)“.

Нигер — Африканың гүнбатарында деря ве онуң ады дакылан дөвлет (Нигер Республикасы — пайтагты Ниамей). Ерли туареглериң дилинде ***нигер*** (***негирен, егирен***) сөзи „деря“ диен маныдадыр. Шу этрапда яшаян бейлеки халклар оңа *Желиба* („улы деря“), *Ковара, Квора, Майо* („деря“) диййәрлер.

Нигерия, Нигерия Федератив Республикасы — Африканың гүнбатарында *Нигер* (сер.) дерясының ады дакылан дөвлет (пайтагты *Лагос*).

Нидерландлар — Европада дөвлет, Голландияның ресми ады. Герман диллеринде *Нидерланд* — „песдәки юрт“ диен маныдадыр, чүнки бу юрдуң демиргазык кенары ве гүнбатар тарапы тутушлыгына дениз дережесинден песде ерлешййәр (сувуң өңүне гачы галдырылыпдыр). Нидерландлар *Голландия* сөзүни өзлериниң ики велаятының ады хөкмүнде уланярлар. Бу ат хем (*Хал-ланд*) „песдәки юрт“ диен маныдадыр.

НижнийТагил — РСФСР-иң Свердлов областында шәхер. Бу ат „Тагил дерясының ашак (акымында ерлешен шәхер)“ диен маныдадыр. Онуң ёкары акымында *Верхний Тагил* („ёкаркы Тагил“) шәхери хем бар. *Тагил* сөзи угр диллеринде „акым“, „деряның голы“ ялы манылары аңладяр.

Ниигата — Японияның Хонсю адасында порт шәхер. Япон дилинде бу ат „тәзе гәми дуралгасы“ диен маныдадыр.

Никарагуа — Меркези Америкада дөвлет ве көл. 1522-нжи йылда испанлар басып алан деврүнде, бу юрда ерли индейлерден *Никарагуа* диен серкерде баштутанлык эдипдир. Онуң ады соңра тутуш юрда дакыляр.

Никель — РСФСР-иң Мурманск областында шәхер, никель алынян ер.

Никельтау — Газагыстаның Актюбинск областында никелли даг.

Никозия — сер. Н и к о с и я.

Николаев — УССР-де шәхер ве область. В. А. Никоновың пикириче, 1784-нжи йылда руслар гала салярлар, соңра бу ер Гара деңизде гәми гурлушыгың эсасы меканына өврүлйәр. Заводың илкинжи ясан „Святой (мукаддес) Николай" диен гәмисиниң ады хем шәхере дакыляр. М. С. Боднарский бу адың дөрейшини башгача дүшүндирйәр, ягны Потёмкин 1788-нжи йылың 6-нжы декабрында, *мукаддес Николай* диен дини байрам гүни Очаков шәхеринде түрклериң үстүне хүжүм эдйәр ве шол гүн шәхериң дүйбүни тутүп, оңа *Николаев* диен ады дакяр.

Никопол — Болгарияда, Дунайың кенарында шәхер. VII асырда дөрән бу шәхере грекче *Никополис* — „еңиш шәхери" диен ат дакыляр.

Никополь — УССР-иң Днепропетровск областында шәхер. 1781-нжи йылда Никитин обасының орнунда дөрән бу шәхере грекче *Никополь* диен ат дакыляр: *Нико* — еңиш худайының ады; *полис* — „шәхер".

Никосия, Н и к о з и я — Киприң пайтагты. Бу ат *Нико* диен еңиш худайының ады билен багланышыклыдыр.

Нил — Африканың иң улы дерясы. Дүнйәде иң узын деря (6671 км) хасапланян Нилиң адыны семит-хамит диллериндәки *нагал* („деря") сөзүнден хасапларлар.

Нимбурк — Чехословакияда шәхер. Немец дилинде бу ат „тәзе шәхер" диен манырадыр.

Ницца — Францияда курорт шәхери, Ерорта деңзиниң кенарында порт. Шәхере еңиш худайы *Никоның* (*Нисаның, Ниццаның*) ады дакылыпдыр. Бу ат б. э. өңки III—II асырларда греклер лигуриялылары еңенден соң дөрейәр.

Новабат — Овганыстанда шәхер; Тәжигистанда ики посёлок. Бу ат „тәзе шәхер" диен маныдадыр: тәжикче *нов* — „тәзе", *абат* — „шәхер", „абат ер".

Новайы — Өзбегистан ССР-нде бейик шахыр Алышир Новайының — Мыралының (1441—1501) хорматына ат дакылан шәхер ве область. Шәхериң өңки ады

Кермене. Орта асырларда шәхере *Карминия*, Бухаралы алым Наршахының эсерлеринде *Кармина* дийлипдир. Бу адың манысы белли дәл, онуң „гала“ манысындакы *кермен* сөзи билен багланышыклы болаймагы мүмкиндир. Бу шәхериң өң *Дештек* („чөлҗагаз“) ве *Бадияи-Хурдак* („кичи чөл“) ялы атлары хем болупдыр.

Новгород — Волхов дерясының ики кенарында ерлешен шәхер ве область. IX асырда дүйби тутулан бу гадымы рус шәхериниң ады рус дилинде „тәзе шәхер“ диен маныны аңладяр. Арап алымлары бу шәхере *Славия* („славян юрды“), скандинавиялылар болса *Хольмгард* (*холм*—„ада“ ве „депе“; *гард* — „шәхер“) дийипдирлер.

Новгород-Северский — УССР-иң Чернигов областында гадымы шәхер. 1044-нжи йылдан бәри белли болан бу шәхериң ады „демиргазыклыларың тәзе шәхери“ диен маныдадыр. Демиргазыкда яшан славянлара *демиргазыклылар* (русча *северяне*) дийлипдир.

Новогрудок — БССР-иң Гродно областында шәхер. Поляк дилинде бу ат „тәзе шәхер“ диен маныны аңладяр.

Новокузнецк — РСФСР-иң Кемерово областында шәхер. Демир эредилендиги үчин, XVI асырда бу шәхере *Кузнецк* („демирчилер шәхери“) диен ат дакылыпдыр. Пенза областындакы Кузнецк шәхеринден тапавутландырмак үчин, соңра бу адың өңүне *ново* — („тәзе“) сөзи гошулды.

Новомосковск — 1. РСФСР-иң Тула областында шәхер, Москваның этеклериндәки дашкөмүр бассейниниң меркези. Оңа илки *Бобрики* обасы дийлипдир (*Бобрик* диен чешмәниң адындан, чешмә болса шу оба эелик эден граф Бобринскиниң ады дакылыпдыр). Соңра оба *Бобрик-Донской* дийилди, чүнки оба Дон дерясының ёкары акымында ерлешйәр. Барха улалып шәхере өврүлен бу пункта 1930—1961-нжи йылларда *Сталиногорск*, соңра хем *Новомосковск* („тәзе Москва шәхери“) дийип ат дакылды; 2. УССР-иң Днепропетровск областында шәхер. 1687-нжи йылда рус дөвлетиниң иң чети болан Самара дерясының боюнда *Самара* галасы салнып, онуң янында *Самарчик* диен шәхер дөрейәр. Бу шәхере *Новоселице* („тәзе оба“)

хем дийилйәр. 1784-нжи йылда шәхер башга ере гөчүрилип, оңа *Новомосковск* диен ат дакыляр.

Новоржев — РСФСР-иң Псков областында шәхер. 1777-нжи йылда дөрән бу шәхере *Ржев* диен чешмәниң ады дакылыпдыр. Гидроним рус дилиндәки *ржавый* сөзи билен асылдаш болуп, „послы", „хеңли" диен манымададыр (демир гатанчлы я-да буланык сув хеңли ялы гөрүнйәр. Адың *ново*-(„тәзе") диен бөлеги бу шәхери Волга дерясының боюндакы Ржев шәхеринден тапавутландырмак үчин соңра гошулыпдыр.

Новороссийск — 1. РСФСР-иң Краснодар үлкесинде шәхер, Гара деңзиң кенарында порт (түрклериң агалыгы дөврүнде *Суҗуккала*). Бу этрап түрклерден азат эдиленден соң, оңа *Новороссийск* („тәзе Руссия") диен ат дакылды. 2. Днепропетровск шәхериниң өңки ады. Сер. Днепропетровск.

Новосибирск — Обь дерясының кенарында Сибириң улы шәхери, область (өңки ады *Новониколаевск*, патыша Николай I-ниң хатырасына дакылан ат). 1926-нжы йылда оңа *Новосибирск* („Сибириң тәзе шәхери") диен ат гоюлды.

Новоузенск — РСФСР-иң Саратов областында, Узен дерясының кенарында шәхер. XVIII асырың икинжи ярымында оңа *Чортанлы* („чортан диен балыклы"), 1835-нжи йылдан соң *Новый Узен* („тәзе үзен"), соңра хем *Новоузенск* диен ат дакыляр. Түрки диллерде *үзен* сөзи „деря", „чешме" диен манымададыр.

Новочеркасск — РСФСР-иң Ростов областында, Тузлов ве Аксай деряларының кенарында шәхер. 1805-нжи йылда бу ере Дон боюндакы Черкасск обасындан илат гөчүрилип гетирилйәр ве оңа *Новочеркасск* („тәзе Черкасск") диен ат дакыляр. Дон боюндакы обада түрклериң агалыгы дөврүнде, XVI асырың башында черкеслер яшаян экен.

Новшәхер — Эйранда, Каспи деңзиниң кенарында шәхер. *Новшәхер* — „тәзе шәхер".

Ногай сәхрасы — Терек ве Кума деряларының аралыгындакы гиң сәхра. *Ногай* — түрки халкың ады. Бу халка Чингиз ханың агтыгы, Жучының оглы, Дондан тә Дуная ченли аралыгы соран татар хөкүмдары Ногайың (? — 1300) ады гечипдир.

Ногинск — РСФСР-иң Москва областында шәхер. Өңки атлары: *Рогожи* (*Рогоза*, ягны „екенли" деря-

сының ады билен багланышыклы); *Көне Рогож ямы* (*ям* — „почта станциясы“); *Богородицк* (бутхананың ады боюнча). 1930-нжы йылда бу шәхере көне большевик В. П. Ногиниң (1878—1924) ады дакылды.

Нолинск — РСФСР-иң Киров областында Ноля дерясының ады дакылан шәхер. Бу ады манси дилиндәки *нол* („бурун болуп дуран депе“) сөзүнден хасаплаярлар.

Ном — АБШ-а дегишли Аляскада, Беринг богазының кенарында шәхер: *Ном* — „ат“ диймекдир. Бу адың йүзе чыкыш тарыхы шейле: бир деңизчи француз офицери шу пункты карта гечиренде, онуң деңинде „?номе“ диен беллик гойяр. Сораг аламатлы бу сөз „атсыз“, „ады нәбелли“ диймекдир. 1849-нжы йылда навигацион карта дүзүленде сораг аламатына үнс бермән, *номе* сөзүни бу ериң хакыкы ады хөкмүнде карта гечирйәрлер.

Норвегия — Европаның Скандинавия ярым адасында дөвлет. Орта асырларда норманлар шу этрапдакы сув ёлларыны шейле атландырыпдырлар: *Аустрвег* — „гүндогар ёл“ (Балтика сув ёлы); *Вестрвег* — „гүнбатар ёл“ (Демиргазык деңзинден Англия барян сув ёлы); *Норвег* — „демиргазык ёл“ (Скандинавияның кенарлары билен демиргазыга гидйән ёл). Соңкы ат IX асырда дөвлете дакыляр.

Норденшельд архипелагы — Кара деңзинде адалар топлумы. Олара швед алымы, 1878—1879-нжы йылларда Демиргазык деңиз ёлы билен Европадан Юваш океана йүзүп гечен А. Э. Норденшельдиң (1832—1901) ады дакылыпдыр.

Нордкап — Европаның иң демиргазык четинде, Норвегия дегишли Магерё адасында бурун болуп дуран улы гая. Норвег дилинде *нордкап* сөзи „демиргазыкдакы бурун“ диен манын аңладяр.

Норильск — РСФСР-иң Красноярск үлкесинде 1937-нжи йылда никель комбинатының янында дүйби тутулан шәхер. Бу ады *нор* сөзи билен багланышдыряр-лар. Гүнбатар сибирлилер сувлы чукура, монголлар көле *нор* диййәрлер.

Нормандия — Францияның демиргазыгында тарыхы юрт. Бу ат *норман* диен халкың ады билен багланышыклыдыр, чүнки X асырда шу ери норманлар эелейәр. *Норман* сөзүни герман диллериндәки *норд* („де-

миргазык“) ве *манн* („адам“) сөзлеринден хасаплаярлар.

Нортгемптон — Англияда шәхер. 917-нҗи йылда *Хамтун* гөрнүшинде душ гелйән бу ат „оба“ диен маныны аңладяр, чүнки бири-бириниден узак аралыкда ерлешен фермаларың меркези обасына шу ады дакыпдырлар. *Норт* — „демиргазык“ диймекдир. Гүнорта Гемптон шәхериниден тапавутландырмак үчин, шәхере шейле ат берлипдир.

Норфолк — Англияда порт шәхер. Бу ат „демиргазыкдакы илат“ диен маныдадыр. Онуң гоңшы территориясына *Суффолк* („гүнортадакы илат“) дийлипдир.

Норчёпинг — Швецияда шәхер. Бу ат „демиргазыкдакы базар“ диен маныдадыр. Шу ерде *Сёдерчёпинг* („гүнортадакы базар“) хем бар.

Ноттингем—Англияда шәхер. 868-нҗи йылда *Снотгингем*, соңра *с* сеси дүшүп галыпдыр. *Сноттингем*— „Снотуң адамларының яшаян обасы“ диен маныдадыр.

Нөкүс (русча Н у к у с) — Гарагалпагыстан АССР-ниң пайтагты. Орта Азияның гадымы топонимлериниң бири болан бу адың аслы *Нузкас* болуп, ол хорезмлилериң *нуз* („тәзе“) ве *кас* („гала“, „шәхер“) сөзүнден эмеле гелипдир („тәзе гала“). *Кас* сөзи *кат, кәт* гөрнүшинде-де уланыляр. Хорезмиң гадымы пайтагты *Кәт* шу ере гөчүрилип, оңа *Нузкас* диен ат берилйәр.

Нубия — Африкада, Нил дерясы билен Гызыл дениз аралыкдакы территорияның гадымы ады (X асыра ченли онуң ады *Куш* я-да *Каш*). Мүсүр дилинде *Нуба* — „алтын“ диймекдир.

Нукус — сер. Н ө к ү с.

Нурата — Өзбегистаның Самаркант областында шәхер, район, даг. Классык шахырларымызың гошгуларында көп гайталанян бу ат *нур* („ялкым“, „ышык“, „нур“) ве *ата* (ягны „мукаддес“, „зыяратхана“) сөзлеринден эмеле гелипдир. Орта асыр алымы Наршахы шу ере узак үлкелерден хем зыярата гелинйәнлигини, оңа „Бухараның нуры“ хем дийилйәндигини язяр.

Нурек — Тәҗигистан ССР-ндәки Вахш дерясында ГЭС гурулян дөврүрде дөрән шәхер. *Нурек* сөзүни шу ерде яп газан адамың ады хасаплаярлар.

Нусай — Ашгабадың этегинде мешхур гадымы шәхериң харабачылыгы, Парфия дөвлетиниң гадымы пай-

тагты (Көне ве Тәзе Нусай дийлип атландырылян ики гала). М. Е. Массон өң *Нисайя* гөрнүшинде уланылан бу парс сөзүни „отурымлы ер“, „оба“ дийип дүшүндирйәр. Грек тарыхчысы Ф. Арриан греклериң чакыр худайы Дионисиң өз энекеси Нисаның хатырасына шәхере *Ниса*, бу этрапа болса *Нисайя* дийип ат дакандыгыны белләпдир. Абу Са'д ас-Сам'ани (XII асыр) бу адың арапча „аяллар“ диен манысыдадыгыны, чүнки араплар шу ери алҗак боланларында, галадакы аялларың олара берк гайтавул берендигини язяр. Эмма бу нәдогрудыр, себәби бу ат араплар Орта Азияны алманка хем болупдыр. Хас өң Нусай *Митридаткирд* („Мидридат шәхери“) дийлип атландырылян экен. Рус дилинде бу ат *Ниса* гөрнүшинде уланыляр.

Нуха — Азербайҗан ССР-нде шәхер. Бу ады авар дилиндәки *нух* („ёл“) сөзүнден чаклаярлар, чүнки Улы Кавказ гершинден ашян ёл шу ерден гечйәр.

Ньиредьхаза — Венгрияда шәхер. Бу ат венгр дилиндәки *нйирес* („берёза токайы“) ве *хаз* („өй“) сөзлеринден эмеле гелип, „берёза токайлыгында ерлешен оба“ диен маныны аңладяр.

Нью-Гемпшир — АБШ-ның штаты. 1622-нҗи йылда Англиядан гөчүп геленлер бу штата өзлериниң *Гемпшир* графлыгының адыны дакярлар. *Нью* — „тәзе“ диймекдир.

Нью-Дели — Хиндистаның пайтагтының тәзе бөлеги. *Нью* — „тәзе“ („тәзе Дели“).

Нью-Җерси — АБШ-ның штаты. Бу ат „тәзе җерси“ диен манысыдадыр. Штата Ла-Маншдакы Җерси адасындан илкинҗи гөчүп гелен ве онуң губернаторы болан Беркли шейле ат дакыпдыр.

Нью-Йорк — АБШ-да иң улы шәхер ве штат. Оңа XVII асырда голландлар *Тәзе Амстердам* дийип ат дакярлар. 1664-нҗи йылда иңлислер бу ери голландлардан басып алып, онуң адыны *Нью-Йорк* билен чалышяр. *Нью* — "тәзе"; *Йорк* — иңлис королының эркек доганының фамилиясы (нисбасы). Умуман, *Йорк* сөзи Англиядакы гадымы шәхериң адыдыр.

Нью-Касл — Англияда шәхер. Бу ат „тәзе гала“ диен манысыдадыр.

Нью-Мексико — АБШ-да штат. Бу ат „тәзе Мексика“ диен манысыдадыр, чүнки ол Мексиканың еридир.

Ньюпорт — Англияда шәхер. Адың манысы: „тәзе порт“.

Ньюфаундленд — Атландик океанда Канада дегишли ада. Ж. Кабот 1497-нжи йылда бу аданы тапяр ве оңа „тәзе тапылан ер“ диен ады дакяр.

Ньюхейвен — АБШ-да шәхер; 1638-нжи йылда иңлислер тарапындан дүйби тутулан бу шәхере „тәзе гәми дуралгасы“ диен ат дакыляр.

Ньяса — Африканың гүнорта-гүндогарында көл. Банту дилинде ньяса — „көл“ диймекдир.

Нюрнберг — ГФР-де (Баварияда) шәхер, Икинжи жахан уршы дөврүнде адамзада гаршы эден женаятлары үчин фашистик желлатларың суд эдилен ери. Немец дилинде бу ат „гаялы, хасылсыз даг“ диен манысдадыр.

О

Оахака — Мексикада улы шәхер. Бу ат ерли ацтеклериң дилиндәки *хуаксьакак* („ябаны гандым“) сөзүндендир, чүнки 1486-нжы йылда шейле өсүмлигиң көп еринде шу шәхериң дүйби тутуляр.

Об — Францияда деря. Бу ат *алба* („ак сув“) сөзүниң гысгалан гөрнүшидир.

Обва — Кама дерясының саг голы. Кәбир алымларың пикириче, бу адың *об* ве *ва* бөлеклериниң икиси-де „сув“, „деря“ манысындадыр.

Обигарм — Тәжигистанда, Душенбәниң якынында курорт посёлогы. Тәжикче *об* — „сув“; *гарм* — „гызгын“. Бу ерден гызгын сув чыкяр.

Обь — Сибирде улы деря. Бу ады эйран диллериндәки „сув“, „деря“ манысындакы *об, аб* сөзүнден хасаплаярлар. Татарча бу деря *Умар* (манысы белли дәл), манси дилинде *Ас* („сув“, „деря“), кет дилинде *ю* (*чу, су*, ягны „сув“) дийилйәр.

Овганыстан, Овганыстан Демократик Республикасы, ОДР — Азияда дөвлет. Бу ат „овган халкының юрды“ диен манысдадыр.

Овруч — УССР-иң Житомир областында шәхер. *Овруч* — славян диллеринде „чешме“ манысындадыр.

Огайо — АБШ-да деря, Миссисипиниң иң көп сувлы чеп голы. Ерли илатың дилинде бу ат „овадан“ дий-

мекдир. Француз дилине бу ат „овадан деря“ гөрнүшинде терҗиме эдилипдир.

Огурҗалы (рус дилинде Огурчинский) — Красноводск областында, Челекениң якынында Каспи деңзиниң бир адасы (оңа *Айдак* хем дийилйәр. Бу сөз „ада“ диен сөзүң гадымы формасыдыр). Түркмен топонимиясында *огры* сөзи „чет“, „гизлин“, „сова“ ялы манылары аңладяр. Диймек, бу ат илки Огруҗаада, ягны „гизлин кичи ада“, „четде ерлешен адаҗык“ гөрнүшинде йүзе чыкыпдыр. Муны XIV асырда, ягны Темирлениң йөришлериниң тарыхында бу адың *Огурча* ве *Агырча* (ягны „огруҗа“) гөрнүшинде язылышы хем тассыклаяр. Балкан төверееклеринде яшаян түркменлериң бир бөлеги (эсасан, дүеҗилер) монголларың (галмыкларың) чозушларындан горанмак максады билен шу гизлин ада гөчйәрлер. Олара Огурҗалы, ягны „Огурҗада яшаянлар“ диен ат берилйәр. Каспини барлан илкинҗи рус деңизчилери бу ады *Огурчинск* гөрнүшинде ёюп уланярлар. Олар бу адың составындакы *огры* сөзүниң асыл манысындан угур алып, Огурҗалы (Огурчинск) топонимине „огрулар меканы“, „деңиз галтаманларының адасы“ ялы нәдогры дүшүндириш берипдирлер.

Оденвальд — ГФР-де, Рейн, Майн ве Неккар деряларының аралыгында даг. Немец дилинде бу ат „гүр токайлы даг“ диен маныдадыр.

Одер — сер. Одра.

Одер боюндакы Франкфурт — ГДР-де, Одер дерясының боюнда шәхер. Муңа ГФР-дәки Майн боюндакы Франкфуртың ады гечипдир. Бу ерде франклар (переңлер) яшамандыр.

Одесса — УССР-де гахрыман шәхер, Гара деңзиң кенарында улы порт, область. 1795-нҗи йылда Хаҗыбай диен түрк обасының орнунда гурлан шәхере Екатерина I-ниң буйругы боюнча Гара деңзиң демиргазык кенарындакы гадымы *Одессос* шәхериниң адыны дакыляр.

Одинцово — РСФСР-иң Москва областында шәхер. Бу ере өң А. И. Одинец-Домотканов диен баярың эелик эдендиги үчин, оңа *Одинцово* диен ат дакыляр.

Одра — Меркези Европада Балтика деңзине гуйян деря (немецче ады *Одер*). Алымларың аглабасы бу ады „деря“, „акым“ манысындакы сөзден хасаплаяр.

Ока — Волга дерясының саг голы. Бу адың манысы барада бирнәче чаклама бар: а) фин дилиндәки *йокки* („деря“) сөзүнден; б) герман диллериндәки *аха* („сув“, „деря“) сөзүнден. *Ока* диен деря атлары башга-да бар.

Океания — Юваш океаның меркези ве гүнорта-гүнбатарындакы адалар топлумы. XIX асырың башында бу адалар топлумының әхлисине *Океания* („океандакы юрт“, „океан юрды“) диен ат дакыляр.

Окжетпес — Газагыстанда Көкшетау дагының мешхур гаясы. Газакча бу ат „ок етмез“ диен маныдадыр.

Оклахома — АБШ-да штат. Бу ат ерли индейлериң дилиндәки *окла* („халк“, „илат“) ве *хома* („гызыл“) сөзлеринден эмеле гелип, адамларың реңки билен багланышыклыдыр.

Окленд — Тәзе Зеландияда шәхер. Хениз гурлуп башланманка, бу шәхере лорд Оклендиң ады дакыляр (Англия). *Окленд* диен шәхер АБШ-да хем бар.

Оксенфурт — ГФР-де шәхер. Немец дилинде бу ат „өкүз гүзери“ диен маныдадыр.

Оксфорд — Англияда шәхер, Бу ат иңлис дилиндәки *окс* („өкүз“) ве *форд* („гүзер“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Октемберян — Эрменистан ССР-нде шәхер. Бу ат „Октябрь“ диен маныдадыр. Шәхере 1947-нжи йылда Бейик Октябрың 30 йыллыгында шу ат дакылды. Онуң өңки ады *Сердарабат* („сердарың шәхери“).

Олденбург — ГФР-де шәхер ве онуң ады дакылан тарыхы область. Немец дилинде бу ат „көне шәхер“ диен маныдадыр.

Оленегорск — РСФСР-иң Мурманск областында шәхер. Оңа сугунлы дагың ады дакылыпдыр. Рус дилинде бу ат „сугунлы дагың үстүндәки шәхер“ диен маныдадыр.

Олимп — Грецияның демиргазыгында даг. Роваята гөрә, ол мукаддес даг, Зевс диен худайың баштутанлыгында әхли худайларың болян ери хасапланяр. Грек дилинде бу ады „шөхле сачян“ дийип дүшүндирйәрлер, эмма В. А. Никонов оны греклерден хас өң дөрән ат хасаплаяр ве бу адың „даг“ манысында болаймагының мүмкиндигини чаклаяр. *Олимпиада* сөзи хем шу дагың ады билен багланышыклыдыр.

Олонец — Карелия АССР-нде Олонка дерясының ады дакылан шәхер. Бу ат *алан* („песлик“, „чөкетлик“) сөзүнден эмеле гелипдир.

Ольборг — Данияда порт шәхер. Бу ат *але* („даражык чешме“) ве *бург* („шәхер“) сөзлеринден дүряр, чүнки шәхер Лимфьорд дерясының ёкары акымында (дар еринде) ерлешйәр.

Ольгополь — УССР-иң Винница областында шәхер. 1795-нжи йылда Екатерина II Рогузка-Чечельник диен ерде шәхер гурмагы буюряр ве оңа Ольгополь („Ольга шәхери“) диен ады дакяр.

Ольховатка — УССР-де посёлок, дерялар ве обалар. *Ольховатка* (украин дилинде *Вильховатка*) — „ольхалы“, „ольха агажының бол ери“.

Ольховка — РСФСР-де, УССР-де, БССР-де дерялар, обалар, посёлоклар. Бу ат „ольхалы“ диен маныдадыр.

Ольхон — Байкал көлүниң бир адасы. Бурят дилинде *ольхон* — „гурак“ диймекдир.

Ольшанка — Украинада ве РСФСР-иң гүнортасында энчеме дерялар, посёлоклар, обалар. Бу ат хем *ольха* диен агач билен багланышыклыдыр.

Ольштын — Польшаның демиргазыгында шәхер. Бу ат немец дилиндәки *Алленштейн* („Алле дерясының боюндакы көшк“) диен адың үйтгән гөрнүшидир. Алле дерясының ады болса „хайваны көп ер“ диен маныны аңладяр.

Оман — Арабыстан ярым адасында дөвлет. Илки гадымы шәхере дегишли болан ве б. э. башларында-да душ гелйән бу ады дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) *оман* диен халкың адындан; б) арапча „отурымлы ил“ манысындакы сөзден (ягны чарвадан отурымлылыга гечен илат); в) шәхериң дүйбүни тутан Омар бин Ибрагим диен адамың адындан.

Омаха — АБШ-да, Миссури дерясының боюнда шәхер. Бу сөз ерли индейлериң бир тайпасының ады болуп, ол „дёряның ёкары акымындакылар“ диен маныны аңладяр.

Омдурман — Суданда, Ак Нилиң кенарында шәхер. Онуң ады, В. А. Никоновың пикириче, шу ерде яшан мусулман руханысы Ум-Мариумың (1646—1730) ады билен багланышыклыдыр.

Омск — Сибирде шәхер ве область. 1716-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере Ом дерясының ады дакылыпдыр (ол Ом дерясының Иртыша гуйян еринде ерлешйәр). Деряның адыны бараба татарларының сөзи хасаплаярлар ве оны „юваш акян“ дийип дүшүндирйәрлер.

Онега — РСФСР-иң Архангельск областында деря, шу деряның гуйян айлагы ве шәхер. Илки деряның ады болан *Онега* сөзүни дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) „сес“ манысында, ягны деряның шаглап акышы билен багланышыклы; б) фин дилиндәки *ено* („улы“) ве *йокки* („деря“) сөзүнден.

Онега көли — СССР-иң Европа бөлегиниң демиргазык-гүнбатарында көл. Бу ады „чәгели чөкетлик“ дийип дүшүндирйән болсалар-да, онуң хакыкы аңладян манысы анык дәл.

Онтарио — Демиргазык Америкада көл ве Канадада онуң ады дакылан провинция. Ерли индейлериң дилинде бу ат „овадан көл“ диен манырадыр.

Опава — Чехословакияда деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ады хинди-европа диллериндәки *ап* („сув“, „деря“) сөзүнден хасаплаярлар. Адың ызындакы *ава* сөзи хем „сув“ диен маныда болса герек.

Опатия — Югославияда (Хорватияда) курорт шәхер, порт. Бу ат *аббатия* („аббатлык“, ягны католик бутханасы) сөзүндендир.

Опатув — Польшада ики шәхер. Бу ат хем *опат* („аббатлык“, ягны католик бутханасы) сөзи билен багланышыклыдыр.

Ополе — Польшада шәхер. Бу ады „горанмак үчин дөредилен тайпалар бирлешиги“ манысындакы *ополе* (*ополчение*) сөзүнден хасаплаярлар.

Опорто — сер. Порту.

Опочка — РСФСР-иң Псков областында шәхер. Бу ат *опока* (гурлушык дашының бир гөрнүши, чакмак дашына меңзеш даш) сөзүндендир.

Ор — Газагыстаның ве РСФСР-иң территорияларындан акян деря, Уралың чеп голы. Бу ат түрки диллердәки *ор* сөзүндендир. Түркмен дилинде-де ол *ор*, *орача*, *уры* сөзлеринде сакланып, „гарым“, „арым“ манысыны аңладяр.

Орадя — Румынияда шәхер. Бу ат венгр дилиндәки *вар* („шәхер“) сөзүнден ве *ад* гошулмасындан эме-

ле гелипдир. Оларың ызына соңра роман диллеринде орун билдирйән *иа* (*я*) аффикси гошулыпдыр.

Оран — Алжирде шәхер ве велаят. Бу ады орта асыр бербер дөвлетиниң баштутанларының бири *Вараханың* ады билен багланышдырярлар.

Оранжевая—Гүнорта Африкада улы деря ве Гүнорта Африка Республикасында онуң ады дакылан велаят. 1777-нжи йылда голландлар бу деря Голландияның хөкүмдары герцог Оранскилериң адыны дакярлар, соңра бу ат *Оранжевая* гөрнүшине гечйәр. Илат арасында онуң йөргүнли ады „улы дерядыр",

Оргеев — Молдавияда шәхер. Бу ат венгр дилиндәки *вар* („шәхер"; *хейу* („орун", „ер") сөзлеринден ве славян диллериндәки *ев* гошулмасындан дуряр.

Ордубат — Нахичеван АССР-нде шәхер. Бу ат түрки диллердәки *орда* („шәхер") ве эйран диллериндәки *абат* („шәхер") сөзлеринден эмеле гелипдир.

Орегон — АБШ-ның Юваш океаның кенарындакы штаты. Бу ат картографың гойберен ялңышлыгы себәпли йүзе чыкяр: 1715-нжи йылда *Висконсин* дерясының адыны *Уарикон-синт* гөрнүшинде карта ялңыш гөчүрйәр. Онуң *Уарикон* сөзи соңра *Орегона* өврүлйәр ве штата дакыляр.

Орель — УССР-де деря, Днеприң саг голы. Гадымы рус дилиндәки бу ады (*Ерель* сөзүни) „эгри", „чүңк" дийип терҗиме эдйәрлер. В. А. Никонов бу адың түрки диллердәки „эгрили", „эйрили" сөзүнден эмеле гелендигини беллейәр.

Оренбург — РСФСР-де, Урал дерясының кенарында шәхер ве область. 1735-нжи йылда Ор дерясының боюнда (хәзирки Орск шәхериниң орнунда) дүйби тутулан бу шәхере патыша хөкүмети Оренбург („Ор шәхери", „Оруң боюндакы шәхер") дийип, немецче ат дакяр. 1739-нжы йылда шәхер Сакмар дерясының боюна, 1743-нжи йылда болса өңки орнундан (Орскиден) 280 км гүнбатара гөчүрилйәр, эмма онуң ады сакланяр. 1938—1957-нжи йылларда бу шәхере *Чкалов* хем дийилди.

Орехово-Зуево — Москва областында шәхер. 1917-нжи йылда Орехово, Зуево, Никольское, Дубовка обалары бирлешип, шәхере өврүлйәр. Оңа Орехово ве Зуево обаларының ады дакыляр.

Орёл — РСФСР-де, Ока дерясының кенарында шә-

хер ве область. В. А. Никонов бу ады гадымы рус дилиндәки *орель* („эгри“, сер. Орель) сөзи билен багланышды яр.

Орҗоникидзе — Демиргазык Осетия АССР-иниң пайтагты. 1931-нжи йылда оңа Коммунистик партияның ве Совет дөвлетиниң гөрнүкли ишгәри Г. К. Орҗоникидзәниң (1886—1937) ады дакылды, чүнки ол шәхери ак гвардиячылардан горамак ишине ёлбашчылык этди. Шәхериң орнундакы оба өң *Капкай* („гапы“, ягны „дагың даражык гечелгеси“), 1784-нжи йылдан соң *Владикавказ* галасы ве шәхери (*владеть Кавказом* — „Кавказа эелик этмек“, Екатерина II-ниң дөврүнде дакылан ат), 1944—1954-нжи йылларда *Дзауҗикау* (*Дзауҗи* — адам ады; *кау* — „оба“) дийилди. Балкарлар бу шәхере *Терекбашы* („Терек дерясының башы“), чеченлер *Терккале* („Терек галасы“) диййәрлер. *Орҗоникидзе* диен шәхер УССР-иң Днепропетровск областында-да бар.

Орҗоникидзеабат — Тәҗигистан ССР-нде шәхер ве район. Шәхериң өңки ады *Яңыбазар* („тәзе базар“). Оңа 1936-нжы йылда Г. К. Орҗоникидзәниң ады дакылды; *абат* — „шәхер“.

Ориноко — Гүнорта Америкада (Венесуэлада ве Колумбияда) деря. Ерли кариб индейлериниң дилинде *ориноко* — „деря“ диймекдир.

Орисаба — Мексикада вулкан, шәхер, штат. Мексиканың иң белент (5700 м) нокады болан бу вулкана ерли илат Цитлальтепетл („йылдыз дагы“) диййәр. Оңа *Орисаба* диен ады испанлар дакыпдырлар. Дагың этегиндәки шәхериң *Агуайалисапан* („аҗайып сув“) диен ерли адыны олар *Орисаба* гөрнүшинде ёюп, илки вулкана, соңра штата дакярлар.

Орк апу — Перекопың түркче ады. Сер. Перекоп.

Оркней адалары — Великобританияда адалар. Оларың адыны иңлис дилиндәки *оркн* („дельфин“) ве *эй* („ада“) сөзлеринден хасаплап, „дельфинли адалар“ дийип дүшүндирйән болсалар-да, бу адың хакыкы манысы белли дәл, чүнки б. э. I асырында ол *Оркадес* гөрнүшинде душ гелйәр.

Орлеан — Францияда шәхер. Б. э. башында оңа *Кеннабиум* (кельт дилинде *кенна* — „депе“) дийилйән экен. Ю. Цезарь тарапындан юмрулан бу шәхери III

асыр Рим императоры Аврелиан дикелдип, оңа өз адыны дакяр. *Аврелиан* соңра *Орлеана* өврүлйәр.

Ормуз богазы — Парс ве Оман айлагларыны тапышдырян богаз. Оңа өз ичиндәки адаларың бириниң — Ормузың ады дакылыпдыр. *Ормуз* сөзүни гадымы парсларың *Ормузда* диен нур худайының ады хасаплаярлар.

Орск — РСФСР-иң Оренбург областында шәхер. Оренбург шәхериниң илкинҗи дүйби тутулан еринде гала хөкмүнде эмеле гелен бу шәхере *Ор* (сер.) дерясының ады дакылыпдыр („Ор галасы").

Орта Азия — Өзбегистан, Түркменистан, Тәжигистан, Гыргызыстан ССР-лерини ве Газагыстан ССР-ниң хем гүнорта бөлегини өз ичине алян гиң территория. *Азия* (*Асыя*) — ассириялыларың *асу* („гүндогар") сөзүндендир. Меркези Азиядан тапавутландырмак үчин, бу ере Европа (рус) алымлары шейле ат дакярлар. Революциядан өң оңа *Түркустан* дийилйәрди.

Ортаер деңзи — сер. Е р о р т а д е ң з и.

Орхус — Данияда шәхер. XI асырда оңа Арос („деряның аягы") дийилйән экен.

Орша — Белоруссия ССР-ндәки Орша дерясының аягында ерлешип, шол деряның ады дакылан шәхер. 1067-нҗи йылда *Рша* гөрнүшинде душ гелйән бу адың манысыны дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) Балтика деңзиниң кенарында яшаян халкларың диллериндәки *рус* („юваш акян") сөзүнден; б) „ягты", „ак" манысындакы *рось* сөзүнден; в) *Ржев, Ржавец* гидроними билен асылдаш (сер. Р ж е в).

Орьенте — Куба Республикасының гүндогарында ерлешен шәхер. Испанча *орьенте* — „гүндогар".

Оряхово — Болгарияда шәхер. Илки Дунайың бир адасының ады болан *Оряхово* сөзи „хозлы" диен маныдадыр.

Осака — Японияның Хонсю адасында улы шәхер. Япон дилинде *Оо-са-ка* — „улы депе" диймекдир.

Осетия — Улы Кавказ гершиниң ики тарапында ерлешен территория. РСФСР-иң составындакы Демиргазык Осетия АССР-и ве Грузия ССР-ниң составындакы Гүнорта Осетия автоном областы шу территориядадыр. Осетиялылар өзлерине *иронлар* диййәрлер. Гадымы тарыхы чешмелерде олара *аланлар,* рус тарыхы язгыларында *яслар* (ягны *аслар*) дийлипдир. *Осети-*

ялы (рус дилиндәки *осетин*) сөзи шу территорияның ады билен багланышыклыдыр: *ас* — этноним, *етия* — грузин дилинде орун билдирйән гошулма (*сван* — *Сванетия*, *ас* — *Асетия*, *Осетия*).

Осиек — Югославияда (Хорватияның гүндогарында) шәхер. Славян диллеринден болан бу ат „токайы чапылып ачылан ер" диен манызададыр.

Осинники — РСФСР-иң Кемерово областында шәхер. Бу ат „осииа агажының бол ери" диен манызададыр.

Оскол — СССР-иң Европа бөлегинде дерья, онуң ады дакылан ики шәхер: *Тәзе* ве *Көне Оскол*. *Оскол* сөзүниң манысы барада бирнәче пикир бар: а) эйран диллериндәки *ворс* („ак", ягны „ак сув") сөзүнден; б) славян диллеринде „шарлаян" манысындакы *вркати* сөзүнден; в) „гаялы", „бөлек-бөлек гая" манысындакы *осколок* сөзүнден ве ш. м.

Осло — Норвегияның пайтагты. 1048-нжи йылда викинг (варяг) Харольд *Х*ардрад тарапындан дүйби тутулан бу шәхериң ады *ос* (*ус*, рус дилинде *устье* — „агыз", ягны дерьяның аягы, деңзе гуйян агзы) сөзүнден ве *Ло* диен дерьяның адындан дуряр („Ло дерьясының аягындакы шәхер"). Норвег алымларының кәбири бу ады *асс ог ло* („токайдакы айманча") дийип дүшүндирйәрлер.

Осман империясы — XV асырдан тә Биринжи жахан уршуна ченли довам эден Түркие солтанларының империясы (Европада оңа *Оттоман империясы* хем дийилйәр). Түркийәни, Балкан ярым адасының әхли ерини, Африканың демиргазыгындакы энчеме юртлары, Месопотамияны, Демиргазык Кавказы ве бейлеки ерлери өз ичине алан бу империяның ады огузларың гайы тайпасындан болан Осман бейиң (1258(9)—1324) ады билен багланышыклыдыр. Эртогрулың оглы Осман бей *Осман I Гара Осман*, *Осман паша* ялы атлар билен хем мәлимдир. Атасы Эртогрул өленден соң, Осман бей өзүни *гарашсыз хөкүмдар* (*паша*) дийип ыглан эдйәр ве Осман империясының башлангыжыны гойяр. Империя-да онуң ады дакыляр.

Оснабрюк — ГФР-де шәхер. Бу ат *Осна* (дерья ады) ве *брюк* (*брук* — „көпри") сөзлеринден дуряр („Осна дерьясының көпрүсиниң янында гурлан шәхер").

Осойе — Югославияда энчеме илатлы пунктларың

атлары. Бу ат серб-хорват диллериндәки *осой* сөзүнден болуп, „гузай“, „дагың“ байрың, депәниң гүн дүшмейән демиргазык тарапы“ диен маңыны аңладяр.

Остенде — Бельгияда, Демиргазык деңзиң кенарында шәхер. Бу ат „гүндогарда ерлешен иң четки пункт“ диен манысындадыр.

Остия — Италияда, Тибр дерясының аягында шәхер, гадымы Римиң гәми дуралгасы ве харабалары. Бу ат *остиа* (рус дилинде *устье* — „деряның аягы, деңзе гуййан агзы“) сөзүндендир.

Острава — Чехословакияда, Одра дерясының кенарында шәхер. Бу ады славян диллериндәки *остров* („ада“, „деряның адасы“) сөзи билен багланышдырярлар.

Остров — РСФСР-иң Псков областында шәхер; славян юртларында энчеме обаларың ве ерлериң атлары. *Остров* — „ада“ диймекдир. Бу сөз диңе бир сувуң адасыны дәл, эйсем токайың ичиндәки бош ери, дүзлүкдәки токайы ве ш. м. аңладяр.

Острог — УССР-иң Ровно областында шәхер. 1100-нжи йылда душ гелйән бу ат ёгын агачлар дикилип эдилен гермеви, беркитмәни аңладяр. Соңра бу сөз „түрме“ манысында хем уланылмага башлаяр.

Остроленка — Польшадакы Нарев дерясының кенарында, деряның йити бурч эмеле гетирйән, ягны бирден эгрелйән еринде ерлешйән шәхер. Бу адың *остро* (*острый*) сөзи „йити“, *ленка* сөзи хем *лука* — „тирсек“, „эгрем“ манысындадыр.

Отлы Ер — Чилиде ве Аргентинада, Магеллан богазының гүнортасында адалар. Магеллан 1520-нжи йылда шу ерде гижесине өрән көп ышык гөрендиги үчин, бу адалара *Отлы Ер* дийип ат дакяр.

Отранто — Италияда шәхер ве богаз. Бу ат грек дилиндәки *гидрунтум* („сувлы“) сөзүндендир.

Отрар — Газагыстандакы гадымы Фарап шәхериниң бир ады. А. Абдырахманов оны „отурар“ диен түрки сөзден хасаплаяр („отурымлы ер, шәхер“).

Оттава — Канаданың пайтагты ве деря. Бу ат ики хили дүшүндирилйәр: а) *Оттава* илки деряның ады болуп, ерли индейлериң дилинде „улы деря“ диен маңыны аңладяр; б) бу ат *оттава* („тәҗир“, „сөвдагәр“) диен индей тайпасының адындандыр.

Охота — РСФСР-иң Хабаров үлкесинде деңиз ве

оңа гуюлян деря. Деңзе деряның ады дакылыпдыр. Деряның хакыкы ады Оката болуп, ол тунгус-манжур диллеринде „деря“ диен маныны аңладяр. XVII асырда руслар ерли *Оката* диен ады рус дилиндәки *Охота* („ав“) сөзи билен чалышярлар.

Охотск — РСФСР-иң Хабаров үлкесинде шәхер. Охота деңзиниң кенарында ерлешендиги үчин, оңа шу деңзиң ады дакылыпдыр.

Охрид — Балкан ярым адасында улы көл ве Югославияда онуң ады дакылан шәхер. Адың манысы барада шейле чакламалар бар: а) *Мохри* диен болгар патышасының адындан; б) серб-хорват диллериндәки *хрид* („гая“) сөзүнден.

Охта — Нева дерясының бир голы ве онуң кенарындакы ерлер. Чаклама гөрә, бу ат *охт* („айы“) сөзүндендир.

Очаков — УССР-иң Николаев областында шәхер. Б. э. өң онуң ады *Алектор*. 1492-нжи йылдан соң оңа түрклер *Гаракермен* („гара гала“) диен ады дакярлар. Соңра бу шәхере *Очак* (белки, *Ожак*) диен ат берилйәр.

Оять — РСФСР-иң Вологда ве Ленинград областларында деря. Бу ат карел дилиндәки *ойя* („чешме“, „булак“) сөзүндендир.

Ө

Өгүзарал — Балкаш көлүниң бир адасы. Газак дилинде *өгүз*—„деря“, *арал*—„ада“ („чешмели ада“).

Өгүзсай — Газагыстанда деря. Түрки диллерде өгүз — „деря“, сай — „деряның орны“, „кәл“.

Өзбегистан — Орта Азияда социалистик республика. Бу ат „өзбеклер юрды“ диен маныдадыр. Халкың ады Алтын Орданың ханы, Чингиз ханың невереси Өзбек ханың (?—1342) ады билен багланышыклыдыр.

Өли деңиз — Алынкы Азияда (Иордания ве Ысрайылың территорияларында) шор сувлы улы көл. Сувуның дузлудыгы үчин, онда кәбир бактериялар болаймаса, хич хили жандар яшап билмейәр. Шонуң үчин муңа шейле ат дакылыпдыр.

Өли голтук (рус дилинде Мёртвый Култук, хәзирки ады Комсомолец) — Каспи деңзиниң демиргазык-гүндогар кенарында айлаг. *Голтук* — „су-

вуң голтугы“, „айлаг“, „бухта“, „гәми дуралга“ ялы манылардадыр. Кенарында өсүмлик битмейәнлиги үчин, оңа „өли“ дийлен болса герек.

Өлүм жүлгеси — АБШ-дакы Мохане чөллүгинде сувсуз чуң жүлге. Ыссының дережеси 56,7 градуса етйән бу жүлгеде 1849-нжы йылда алтын гөзлейжилериң сувсуз гырландыгы үчин, оңа шейле ат галыпдыр.

П

Павлово — РСФСР-иң Горький областында шәхер. 1608-нжи йылдан бәри мәлим болан бу шәхере илки *Павлов Перевоз* („Павел диен адамың гүзери, дерядан адам гечирйән ери“), соңра *Павлов острог* („Павелиң галасы“) дийлипдир.

Павловск — 1. РСФСР-иң Волгоград областында шәхер. 1709-нжы йылда Пётр I-ниң буйругы билен шу ерде гала гурлуп, мукаддес Павелиң ады дакыляр. 2. РСФСР-иң Ленинград областында шәхер. Екатерина II бу ери шазада Павеле мүлк эдип берйәр. Бу ерде гурлан көшге, соңра оба ве шәхере онуң ады дакыляр.

Павловский Посад — Москва областында шәхер. Бу ат „Павел посёлогы“ диен манысыдадыр.

Павлоград — УССР-иң Днепропетровск областында шәхер. XVIII асырың икинжи ярымында дөрән бу шәхере шазада Павелиң ады дакыляр. *Павлоград* — „Павел шәхери“.

Павлодар—Газагыстанда шәхер ве область. Бу ат „Павелиң совгады“ диен манысыдадыр. 1720-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере илки *Коряков галасы* дийилйән экен. 1861-нжи йылда оңа *Павлодар* диен ат дакыляр.

Па-де-Кале — Францияның ве Великобританияның аралыгындан гечйән богаз. Француз дилинде бу ат „Кале шәхериниң богазы“ диен манысыдадыр. Иңлислер оңа „Дувр шәхериниң богазы“ диййәрлер.

Падуя — Италияның демиргазыгында шәхер. 302-нжи йылда *Патавиум* гөрнүшинде уланылан бу ады „смолалы агач“, „сосна“ дийип дүшүндирйәрлер.

Пазаржык — Болгарияның гүнортасында округ ве онуң меркези шәхери. XIV асырда дөрән бу шәхере

илки *Татар пазарҗык* (ягны базаржыгы) дийипдирлер.

Пайде — Эстония ССР-нде шәхер (онуң 1917-нжи йыла ченлики ады Вайсенштейн). Фин дилинде *пайде* сөзи „даш плита“ диен маныны аңладяр („даш плитадан салнан җайлар“).

Пай-Хой — РСФСР-иң Архангельск областында (Ненец милли округында) даг герши. Бу ат ненец дилиндәки *пай* („даг“) ве *хой* („тундра“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Пакистан, Пакистан Ыслам Республикасы — Азияда дөвлет. 1931-нжи йылда Лондон конференциясында Кембриж университетиниң студенти пенжаплы Чаудхри Рахмат Алы Хиндистаның демиргазык-гүнбатарындакы мусулман районларыны өзбашдак юрт хөкмүнде бөлүп айырмагы ве оңа Пакистан дийип ат дакмагы теклип эдйәр. Арап язувында *Пакстан* гөрнүшинде язылян бу ат гелжекки юрды эмеле гетирҗек велаятларың адының баш харпларындан дуряр: *п* — Пенжап, *а* — Афгания (Овганыстан), *к* — Кашмир, *с* — Синд, *тан* — Булуҗыстан диен адың соңкы богны. Урду дилинде *пак* сөзи „пәк“, „арасса“ диен маныны аңладяр. Шейлеликде, Ч. Р. Алының пикириче, бу ады „пәк мусулманларың юрды“ дийип дүшүнмек хем мүмкин. Реакцион ыслампаразлар бу идеяны голдап, *Пакистан* диен адың мазмуныны хас хем гиңелдйәрлер: *п* — Пенжап, *а*—Афгания, *к*— Кашмир, *и*— Иран (Эйран), *с*—Синд, *т*—Тохарыстан, *а*—Афганыстан, *н*— Булуҗыстан (соңкы харпы). 1947-нжи йылда дин эсасында Хиндистандан бөлүнип айрылан дөвлете хем шу ат дакыляр.

Палау — Юваш океанда адалар. Меланезия диллеринде бу ат „адалар“ диен маныдадыр.

Палванташ — Өзбегистаның Андыжан областында посёлок. Бу ат „пәлван даш“ (ягны „улы дашлы ер“) диен маныдадыр. Красноводск областының гумлук районларында дүзлүкде я-да ёлуң угрунда ятан улы дашлы ерлере *Бөкедаш* дийилйәр (*бөке*—„пәлван“, ягны „пәлваның гөтерип билҗек дашы“).

Палдиски — Эстония ССР-нде шәхер. Бу ат рус дилиндәки *Балтийский порт* („Балтика порты“) диен адың эстонча гөрнүшидир.

Палембанг — Индонезияның Суматра адасында улы

порт шәхер. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) „гырманчалы деря“; б) „алтын ювлуп алынян ер“.

Палермо — Италияның Сицилия адасында порт шәхер. Гадымы грек дилинде *Панормос* гөрнүшинде уланылан бу ат *пан* („тутуш“, „бүтин“) ве *хормос* („дабыр ташланян ер“) сөзлеринден эмеле гелипдир.

Пальма — Испания дегишли Балеар адаларында порт шәхер. Бу ат „пальмалы“ диен маныдадыр. Финикиялылар хем оңа *Тамар* („пальма“) дийипдирлер.

Памир — Орта Азияда улы даглык юрт. Бу адың манысы барада энчеме пикирлер бар: а) хинди мифологиясына гөрә, *Упа-Меру*: *упа* — „ашак“, „аяк“; *Меру* — дүнйәниң меркези хасапланян дагың ады, ягны „Меру дагының этеги“; б) санскритче Памир — „көлли даг“ (дагда көл көп); в) тәҗикче *По-и-мург* — „гушуң аягының ашагындакы (юрт)“; г) тәҗикче *Бом-и-дуньё* (*Бом-и-мир*) — „дүнйәниң депеси“; д) *По-и-михр* — „гүнүң ашагы“, ягны депеси гүне етйән даг ве ш. м.

Памплона — Испанияның демиргазыгында шәхер. Б. э. өңки 68-нҗи йылда дүйби тутулан бу шәхере илки *Помпейо полис* („Помпей шәхери“) дийипдирлер. Ол Италиядакы Помпей билен багланышыклыдыр.

Панагюриште — Болгарияда шәхер. Гадымы грек дилинде *панигюрис* сөзи „умумы йыгнанышык“ (ягны дине уйянларың үйшмелениниң болян ери) манысындадыр. Түрклер бу ере *Отлукөй* („отлы оба“) дийипдирлер, соңра бу *Атлыкөе* өврүлипдир.

Панама — Меркези Америкада дөвлет ве онуң пайтагты. Бу ады ерли индейлериң дилиндәки „балыклы“ манысындакы сөзден ве *панама* диен улы кебелеклериң адындан хасаплап, ики хили дүшүндирйәрлер.

Пан-ди-Асукар — Бразилияда даг. Португал дилинде „бир келле гант“ диен маныны аңладян бу ат дагың формасы билен багланышыклыдыр. Бу этрапда конус шекилли депелере шейле ат берилйәр.

Паннония — Хәзирки Венгрияның, Югославияның ве Австрияның территорияларында ерлешен тарыхы область, VIII асырда Римиң бир провинциясы. Бу ат „паннонлар диен халкың юрды“ диен маныдадыр.

Панфилов — Газагыстан ССР-ниң Талдыкурган об-

ластында шәхер. 1942-нжи йылда Җаркент шәхерине Совет Союзының Гахырманы, Москваның этегинде болан сөвешде эдерменлик гөркезен генерал-майор И. В. Панфиловың (1893 — 1941) ады дакылды. *Җаркент* диен ат „җарлы оба“ диен маныдадыр.

Папанин бурны — Таймыр ярым адасының бир бурны. Оңа Арктикада барлаг гечирен гөрнүкли совет алымы, Совет Союзының ики гезек Гахрыманы И. Д. Папанинин (1894-нжи йылда доглан) ады дакылды.

Папуа—Океанияда Папуа—Тәзе Гвинея дөвлетиниң бир бөлеги. *Папуа* (я-да *папуас*) — ерли илата малайалар тарапындан дакылан ат болуп, *папувах* („буйра сачлы“) я-да *пуа-пуа* („гарамтыл-меле адамлар“) диен маныны аңладяр.

Парагвай — Гүнорта Америкада дөвлет. Оңа Парана дерясының саг голы болан Парагвай дерясының ады дакылыпдыр. Ерли индейлериң дилинде *пара* — „деңиз“, *гуай* хем „чешме“ диймекдир. В. А. Никонов бу сөзи тайпа ады хасаплаяр.

Параиба — Бразилияның бир штаты, 1930-нжы йыла ченли шәхер (онуң хәзирки ады *Җуан-Песоа*). Булара деряның ады дакылыпдыр. *Параиба* — „эрбет сувлы“ диймекдир.

Парамарибо — Суринамың пайтагты. Ерли индейлериң дилинде *пара* — „сув“, „деңиз“, *марибо* — „илат“ диймекдир („деңиз илаты“, „адада яшаянлар“).

Парамушир — Курил адаларының иң улусы. Айнларың дилинде *пара* — „гиң“, „улы“, *мушир* хем „ада“ диен маныны аңладяр.

Парана — Бразилияда ве Аргентинада деря, Аргентинада онуң ады дакылан шәхер, Бразилияның бир штаты. Ерли индейлериң дилинде *парана* — „улы деря“ диймекдир.

Париж — Францияның пайтагты. Бу ат *паризилер* диен тайпаның адындандыр. *Паризй* этнонимини „гайыкчы“, „гәми ясаян“ манысындакы *пар* сөзүнден хасаплаярлар. Оны „серхетдәки халк“ дийип дүшүндирйәнлер хем бар.

Парма — Италияда деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ады семит (арап) диллериндәки *барма* („деряның эгреми“, „тирсек“) сөзи билен багланышдырярлар.

Парнаиба — Гүнорта Америкада деря, Парана дерясының бир голы. Бу ат ерли индейлериң дилинде „эрбет сувлы (деря)“ диен манының аңладяр.

Парнас — Грецияда даг, гадымы грек мифологиясына гөрә, ылма ве сунгата хемаят эдйән Муза худайының яшаян ери, ылхамың, йүрек җошгунының меканы. Бу ады „ыбадатхана“ дийип дүшүндирйәрлер.

Парри архипелагы — Демиргазык Бузлук океанда, Канада дегишли адалар. Иңлис деңизчиси У. Э. Парри (1790—1855) тарапындан 1819—1820-нҗи йылларда ачылан бу адалара шол барлагчының ады дакыляр.

Парс — Эйраның гадымы ады. Сер. Эйран.

Парс айлагы — Эйранда Хинди океанының бир айлагы (оңа *Арап айлагы* хем дийилйәр). *Парс* (*фарс, перс*) сөзи халк адыдыр.

Парфия — Каспи деңзиниң гүнорта-гүндогарында б. э. өңки 250-нҗи йылдан бизиң эрамызың 224-нҗи йылына ченли гүлләп өсен гүйчли дөвлет (пайтагты Нусай). *Парфия* — „парф халкының юрды“ диен манысындадыр. Эйран дилли парфлар соңра парсларың, түркменлериң составына сиңип гидипдир.

Пасха адасы — Юваш океаның гүндогарында ада. Голландиялы Роггезен 1722-нҗи йылың дини пасха байрамчылыгы гүнүнде бу аданы ачяр ве оңа шу ады дакяр. Ерли илат ада *Рапануи* диййәр.

Патна — Хиндистанда Бихар штатының меркези. *Патна* — „шәхер“ диен манысындадыр.

Пахтакор — Өзбегистаның Жызак областында шәхер. Өзбек дилинде *пахтакор* — „пагтачы“ диймекдир.

Пахтусов адалары — Кара деңзинде адалар. Олара шу адалары ачан рус деңизчиси П. К. Пахтусовың (1800—1835) ады дакылыпдыр.

Пекин (Бейцзин, Бэйпин) — Хытай Халк Республикасының пайтагты. Дүнйәниң иң гадымы шәхерлериниң бири болан бу шәхериң ады *бэй* („демиргазык“) ве *цзин* („пайтагт“) сөзлеринден дуряр. Монголлар оңа *Ханбалгат* (*Ханбалык*, ягны „ханың шәхери“) дийипдирлер.

Пекша — РСФСР-иң Ярославль областында деря. Бу ат мордва дилиндәки *пекше* („липа“) сөзүндендир.

Пелопоннес — Грецияда ярым ада ве тарыхы—географик область. Бу ат „Пелопс адасы“ диймекдир. Грек мифологиясына гөрә, *Пелопс*—Танталың оглы, пеласг-

ларың тайпабашысыдыр. Ол араба чапышыгында Элида патышасыны еңип, онуң гызыны ве шу ярым аданы утуп аляр. Ярым ада *Морea* („тут агаҗы“) хем дийилйәр.

Пемба — Хинди океанында Танзания дегишли ада. Араплар оңа *Жезират-ал-Кхазра* („смарагдларың адасы“) я-да *Жезират-ал-Кхутра* („яшыл ада“) диййәрлер.

Пенди — Мары областында, Мургап дерясының ёкары акымында оазис. Бу ат аслында *Пенҗдех* болуп, парсларың *пенҗ* („бәш“) ве *дех* („оба“) сөзлеринден эмеле гелипдир („бәш оба“), соңра бу ат түркмен дилиниң фонетикасына уйгунлашдырылыпдыр: *Пенҗдех—Пенҗде—Пенде—Пенди.* XII асырың гөрнүкли алымы Ас- Сам'ани бу топоними *Хамскара* гөрнүшинде уланяр ве оңа *Пенҗоех* хем дийилйәндигини ятлаяр. Арап дилинде „бәш оба“ диен маныны аңладян ве Пенҗдехиң гөс-гөни арапча терҗимеси болан *Хамскара* сөзи шейле дүшүндирилйәр: „*Хамскара*, оңа *Пенҗдех* хем диййәрлер. Бу *Алган, Мараст, Мадуя, Карикан* ве *Бахвана* диен бирлешен обалардыр. Шонуң үчин-де олары *Хамскара*—„бәш оба“ дийип атландырярлар“. 1220-нҗи йылда, эдил монгол чозушларының өң янында бу обаны гөзи билен гөрен Якут өң бири-бирине якын ерлешен бу бәш обаның бирлешип, хәзир шәхериң кварталларына өврүлендигини ве онуң болса Хорасаның овадан хем-де ровач шәхерлериниң биридигини язындыр. Х. Казвининиң (XIII асыр) пикириче, бу шәхери солтан Меликша гурдуряр.

Пенҗ — Амыдеряның чеп голы. Тәҗик дилинде бу ат „бәш“ (деря)“ диен маңыдадыр. Ол бәш деряның хайсылардыгы барада дүрли пикирлер бар: а) Памир, Алычур, Бертең, Язгулем, Ванч; б) Памир, Вахан, Гунт, Бертең, Ванч; в) Вахан, Гунт, Шахзара, Яхсув, Гөкҗе. Тәҗигистаның Көлап областында, шу деряның кенарында ерлешен шәхере-де *Пенҗ* диен ат дакылды (онуң өңки атлары: *Сарайкомар, Бауманабат, Кировабат*).

Пенҗап — Хинд дерясының чепинде хәзир Пакистана ве Хиндистана дегишли географик область. Бу ат *пенҗ*—„бәш“ ве *аб*—„сув“, „деря“ сөзлеринден эмеле гелипдир. Ол 5 деря шулардыр: Желам, Чынап, Рави, Биас ве Сетлеж (Хинд дерясының чеп голлары).

Пенжикент — Тәжигистаның Ленинабат областында шәхер. Бу ат *пенжә*—„бәш“ ве *кент*—„оба“ сөзлеринден болуп, пеншенбе гүни шу ерде болян базар билен багланышыклыдыр. Өң бу ере *Пеншенбе* хем дийлипдир.

Пенза — РСФСР-де область ве шәхер. Шәхере деряның ады дакылыпдыр. Маныcы белли дәл.

Пеннин даглары — Англияда даг. Бу ат кельт дилиндәки *пен* („даг“) сөзүндендир.

Пенсильвания — АБШ-да штат. 1681-нжи йылда иңлис королы Карл II-ден бу ери Вильям Пенн диен руханы сатын аляр. Оңа, соңра шу ерде дөрән штата *Пенсильвания* диен ат дакыляр. *Пен*—фамилия; латынча *сильванис*—„токай“ („Пениң токайы“).

Пентагон — Вашингтоның яңынында АБШ-ның Харбы министрлигиниң жайы. Грек дилиндәки бу сөз „бәш бурчлы“ диен маныдадыр, чүнки жай бәшбурчлук гөрнүшинде гурлупдыр.

Пентидактилон — Кипрде даг. Грек дилиндәки бу ат „бәш бармак“ диен маныда болуп, даг депелериниң саны билен багланышыклыдыр.

Первомай — Болгарияда зәхметкешлериң халкара райдашлык гүни болан 1-нжи Майың хорматына ат дакылан шәхер. XVII асырда оңа *Хажы Елез* дийилйән экең (*Хажы Елез*—шу ере эелик эден феодалың ады). 1894—1944-нжи йылларда бу шәхере *Борисоград* („Борис шәхери“) дийилди. *Борис*—болгар патышасы Борис Кобурскиниң ады.

Первомайск — СССР-де 1-нжи Майың хорматына ат дакылан энчеме шәхерлер, посёлоклар, обалар.

Первоуральск — РСФСР-иң Свердлов областында шәхер. Өңки ады *Шайтанка* (Шейтан дерясының адындан). Шу ерде Уралда илкинжи гезек металлургия заводы гурлуп, оңа ве тәзе дөрән шәхере 1933-нжи йылда *Первоуральск* диен ат дакыляр (*Первоуральск*—„илкинжи Урал шәхери“).

Перекоп — УССР-иң Крым областында шәхер. Крым ханлыгы дөврүнде Крым ярым адасыны материк билен тапышдырып дуран инчежик гуры ер золагында харбы максат билен гарым газылыпдыр (Гара деңзинден Сиваш айлагына ченли). Оңа түрки халклар *Оркапу* (*ор*—„гарым“, *капу*—„гапы“), руслар болса *Перекоп* („гарым“) дийипдирлер.

Перемышль — Польшадакы *Пшемысль* шәхериниң русча ады. Сер. П ш е м ы с л ь.

Переславль-Залесский — РСФСР-иң Ярославлъ областында шәхер. В. А. Никоновың пикириче, бу шәхериң өңки *Переяслав* диен ады Днеприң боюндакы Переяслав-Хмельницкий билен багланышыклыдыр. Бу шәхерлери бири-бириңден тапавутландырмак үчин, *Залесский* („токайың аңырсындакы") сөзи гошулыпдыр.

Переяслав-Хмельницкий — УССР-иң Киев областында шәхер. 906-нжы йылда *Переяслав* гөрнүшинде дүш гелйән бу ады адам ады билен багланышдырярлар. 1953-нжи йылда шәхериң адының ызына гетман Богдан Хмельницкиниң ады хем гошулды, чүнки 1654-нжи йылда Украинаның Руссия билен гошулмагы барада шу шәхерде йөрите карар кабул эдилди. Онуң инициаторы ве ёлбашчысы Б. Хмельницкий болупды.

Перловка — Москваның якынында посёлок ве демир ёл станциясы. Гечен асырың ахырларында бу ер чай сөвдасыны эдйән Перлов диен тәжире дегишли экен.

Перл-Харбор — Гавайа адаларында АБШ-ның харбы базасы ве аматлы гәми дуралга. Өң мерҗен алнандыгы үчин, оңа иңлислер *Перл-Харбор* („мерҗенли голтук") дийип ат дакыпдырлар.

Пермь — РСФСР-де шәхер ве область. *Пермь* сөзүни халк ады хасаплаярлар. Оны „тайга" дийип дүшүндирйәнлер хем бар.

Пернамбуку — Бразилияның бир штаты, өң шәхер (шәхериң хәзирки ады *Ресифе*). Бу ат ерли индейлериң дилиндәки *парана* („улы деря") ве *мбуку* („гол", „деряның голы") сөзлериндендир, чүнки шәхер деряның ики айрылян еринде ерлешйәр.

Персеполь — Эйранда, Ширазың якынында гадымы шәхер. *Перс* (*парс*) — халк ады; грекче *полис* — „шәхер".

Перу — Гүнорта Америкада дөвлет. XVI асырда испанлар оңа шу ердәки *Биру* я-да *Пиру* диен деряның адыны дакярлар (өң бу ериң ады башга экен). *Биру* сөзи ерли индейлериң дилинде „деря" диен маныдадыр.

Перушица — Югославияда шәхер. Бу ат серб-хорват диллериндәки *перач* („алтын ювлуп алынян ер") сөзүндендир.

Петербург — сер. Л е н и н г р а д.

Петергоф — сер. П е т р о д в о р е ц.

Петр 1 адасы — Беллинсгаузен деңзинде ада. Оңа

1821-нжи йылда Пётр I-ниң ады дакылды. Бейик Пётруң ады дакылан ерлер башга-да бар: Япон деңзиндәки *Бейик Пётруң айлагы*; Меркези Азиядакы *Пётр I герши* диен даг.

Петровск — РСФСР-иң Саратов областында шәхер. 1698-нжи йылда Пётр I шу ерде галаның дүйбүни тутяр, оңа-да шол императорың ады дакыляр.

Петроград — сер. Ленинград.

Петродворец — Ленинград областында шәхер. 1943-нжи йыла ченли оңа *Петергоф* („Пётруң көшги") дийилди. Бу немецче адың соңра русча варианты кабул эдилди (*Петродворец*—„Пётруң көшги"). Шу ердәки көшк ве гәми дуралгасы 1709-нжы йылда Пётр I-ниң буйругы эсасында гурлуп башланды.

Петрозаводск — Карелия АССР-ниң пайтагты. 1703-нжи йылда Пётр I шу ерде топ ясалян заводың дүйбүни тутяр, оңа *Пётруң заводы* дийип ат дакярлар. 1777-нжи йылда бу ат *Петрозаводскә* өврүлйәр.

Петрокрепость — Ленинград областында шәхер. Бу ат „Пётруң галасы"диен маныдадыр. 1323-нжи йылда Новгородлылар Орехово („хозлы") адасында гала салып, оңа *Орешеск* (соңра *Орешек*, ягны „хозлы") дийип ат дакярлар. 1611-нжи йылда бу ери швед феодаллары басып алып, *Нотебург* („хозлы шәхер") диййәрлер. 1702-нжи йылда Пётр I оны гайтарып аляр ве *Шлиссельбург* („ачар—шәхер", ягны Балтика деңзине чыкмак үчин ачар, гапы) дийип ат гойяр. 1943-нжи йылдан соң шәхериң ады *Петрокрепостдыр*.

Петропавловск — Демиргазык Газагыстанда шәхер. 1752-нжи йылда гала хөкмүнде дүйби тутулан бу шәхере мукаддес Пётруң ве Павелиң ады дакыляр.

Петропавловск-Камчатский — РСФСР-иң Камчатка областында шәхер. 1740-нжы йылда В. Берингиң экспедициясына дегишли „Мукаддес Пётр" ве „Мукаддес Павел" гәмилери шу портда гышланы үчин, илки оба, соңра порта ве шәхере *Петропавловск* диен ат дакыляр. Бейлеки атдашларындан тапавутландырмак үчин, бу адың ызына *Камчатский* („Камчаткадакы") сөзи гошуляр.

Петрополис — Бразилияда 1845-нжи йылда дүйби тутулан шәхер. *Петро*—Бразилия королы Педро II-ниң ады; *полис*—„шәхер",

Печ — Югославияда ве Венгрияда шәхерлер. Бу ат

славян диллериндәки *пещера* („говак“) сөзи билен асылдаш болса герек.

Печенга — РСФСР-иң Мурманск областында деря ве шәхер (фин дилинде оларың ады *Петсамо*). Бу ады фин-угр диллериндәки „сосна“ манысындакы сөз билен багланышдырярлар.

Печора — СССР-иң Европа бөлегинде деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ады *пещера* („говак“) сөзүнден хасаплаярлар. *Печора* диен тайпа хем болупдыр.

Пешавар — Пакистанда гадымы шәхер, Бу ат санскрит дилиндәки *Пураша-пура* сөзлеринден болуп, „серхетдәки шәхер“ диен манывы аңладяр.

Пиза — Италияда, Арно дерясының аягында шәхер, Галилейиң ватаны. Йыкылып барян дини билен мешхур болан бу шәхериң адыны „деряның аягында ерлешен“ дийип дүшүндирйәрлер.

Пикардия — Францияның демиргазыгында тарыхы область. XIII асырдан бәри мәлим болан бу ат „найзалы“, „найза билен ярагланан илат“ диймекдир.

Пилат — Швейцарияда Альп дагларының бир бөлеги. Латын дилиндәки бу ады *пилеут* — „кече телпек“ дийип дүшүндирйәрлер ве оны дагың депесини бүрәп дуран булутлар билен багланышдырярлар.

Пинд — Грецияда даг герши. Бу ат (*Пиндос*) гадымы грек дилинде „ак башлы (ягны хекли) даг“ диен маныдадыр. Кәбир алымларың пикирине гөрә болса бу ат хинди—европа диллериндәки *пен* („даг“) сөзүнденди.

Пинега — РСФСР-иң Архангельск областында деря. Бу ады фин диллериндәки *пиени йога* („кичи деря“) ве *пени-йокки* („ит дерясы“) сөзлеринден хасаплаярлар.

Пирей — Грецияда порт шәхер, Афиның гәми дуралгасы. Бу ат „аңыркы (аңры тарапкы) шәхер“ диен маныдадыр (грекче *Переиос*), чүнки Страбоның дөврүнде бу шәхериң орны өзбашдак ада экен.

Пиреней даглары ве ярым адасы — Францияның ве Испанияның аралыгында даг. Бу ат Баск дилиндәки *пирен* („даг“) сөзүндендир. Пиреней ярым адасына-да шу дагың ады дакылыпдыр.

Пирин — Болгарияда даг. Бу ат хем *Пиреней* (сер.) сөзи билен манывдаш болса герек.

Пирна — ГДР-де, Эльбаның боюнда шәхер. Славян

диллеринде бу ады „аммар“,„сарай“ дийип дүшүндирйәрлер. Кәбир алымлар болса оны гадымы славянларың *Перун* диен худайының ады билен баганышдырярлар.

Пирятин — УССР-иң Полтава областында шәхер. Онуң ады *Пирята* диен адам адындан ве *-ин* дегишлилик гошулмасындан дуряр.

Питермарицбург — Гүнорта Африка Республикасында шәхер. *Питер* ве *Мариц* — шу ере илки гөчүп гелен хем-де ерли илаты (кафр тайпасыны) өз юрдундан ковуп чыкаран голландиялы колонизаторларың ёлбашчыларының ады; *бург*—“шәхер“,

Питиуз адалары — Пиреней ярым адасының якынында Ерорта деңзиниң адалары. Бу ат грек дилиндәки *питиос* („сосна“) сөзүндендир („сосналы адалар“).

Питсбург — АБШ-ның Пенсильвания штатында шәхер. Французлар тарапындан 1754-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере илки *Форт Дюкэнь* дийилйәр (ол Канаданың. французлары хөкүмдарының адыдыр). 1758-нжи йылда бу ери иңлислер басып аляр ве шәхере Англияның министри У. Питтиң адыны дакяр: *Питсбург*—„Питт шәхери“.

Пичеляй — РСФСР-иң Тамбов областында деря. Бу ат мордва дилиндәки *пиче* („сосна“) ве *ляй* („деря“) сөзлериндендир: „сосналы деря“.

Пишпек — сер. Ф р у н з е.

Плевен — Болгарияда шәхер ве округ. Бу ады „йүздүрмек“ манысындакы *плавам* сөзи билен багланышдырярлар (кесилен агачларың акдырылян ери).

Плещеев көли — РСФСР-иң Ярославль областында көл. Бу ат *Плёс* (сер.) билен маныдаш болса герек (ягны „көл“ манысында). Оңа *Переяслав көли* хем дийилйәр, чүнки көлүң кенарында Переяслав-Залесский шәхери ерлешйәр.

Плёс — РСФСР-иң Иваново областында шәхер. Гадымы рус дилинде *плёс* сөзи „көл“ манысында уланылыпдыр. Хәзир бу сөз деряның чуң участогыны аңладяр.

Плимут — Англияда порт шәхер. Бу ат „Пли дерясының аягы, деңзе гуюлян агзы“ диен манададыр. Шәхер Пли дерясының аягында ерлешйәр.

Пловдив — Болгарияда, Марица дерясының кенарында шәхер. Б. э. өңки 359-нжы йылда Македонияның патышасы Филипп II (Исгендер Зулкарнейниң атасы)

тарапындан дүйби тутулан бу шәхере грекче *Филиппополис* („Филипп шәхери") диен ат дакыляр. Дак тайпасы бу ады *Пульпудава* (*Пульп*—„Филипп", *дава* — „шәхер") гөрнүшинде уланяр. *Пульпудава* сөзи соңра *Пловдиве* өврүлйәр. Шәхериң иң гадымы ады *Эвполис* болуп, ол „говы шәхер" диен маныны аңладяр.

Плоешти — Румынияда шәхер ве область. Бу ат румын дилиндәки *Плоае* сөзүнден (түркмен дилиндәки Ягмыр билен манындаш адам адындан) ве-*ешти* гошулмасындан ыбаратдыр.

Пльзень — Чехословакияда шәхер. Алымлар бу ады *оползень* („ериң сүйшмеси", ягны сүйшен я-да чөкен ер) дийип дүшүндирйәрлер. Бу адың чех дилинде „хасыллы ер" манысының тарапыны тутянлар хем бар.

Пномпень — Кампучияның пайтагты. Бу ат кхмер дилинде „болчулык дагы" диен маныны аңладяр.

По — Италияның иң улы дерясы. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) лигуриялыларың дилинде „дүйпсүз", „чуң" манысында; б) галлиялыларың дилиндәки *пади* („сосна") сөзүнден; в) „канал", „гарым" манысында.

Подкумок — РСФСР-иң Ставрополь үлкесинде *Кума* (сер.) дерясының саг голы. Рус дилинде бу ат „Кумажык", „кичи Кума" диен маныдадыр.

Подолье — Днестр ве Гүнорта Буг деряларының аралыгында тарыхы область. Бу ат „этек", „дагың (Карпатың) этеги" диен маныдадыр.

Подольск — Москва областында Пахра дерясының кенарында ерлешен ве шонуң үчин хем илки *Подол-Пахра* („Пахраның этеги", ягны Пахраның боюндакы песлик ер) дийип ат берлен шәхер.

Подпорожье — Ленинград областында шәхер. Рус дилинде бу ат „деряның босагасындан ашакдакы ер" диен маныдадыр, чүнки шәхер Свирь дерясының босагасының янында ерлешйәр. Бу ерде ГЭС гурулды.

Пожаревац — Югославияда (Сербияда) шәхер. Бу ат „якылан ер" диен маныдадыр. От-чөпи, токайы якылып ачылан ере шейле ат берлипдир.

Познань — Польшада шәхер. 970-нжи йылда бу ат *Познани кивитас* („Познан диен адамың мүлки") гөрнүшинде уланылыпдыр.

Пола — Ильмень көлүне гуйян Ловать дерясының

саг голы. Бу ат „батгалык“ манысындакы *пал* сөзүндендир.

Полесье — БССР-де ве УССР-де географик область. Славян диллеринде бу ат „токайлык“ диен маныдадыр.

Полинезия—Океанияның гүндогарында ерлешен адалар топлумының тутуш ады (оңа Гавайа, Феникс, Таити, Кук, Самоа, Маркиз ве бейлеки архипелаглар дегишлидир). Бу ат грек дилиндәки *поли* („көп“) ве *несос* („ада“) сөзлеринден болуп, ол португалиялы Баррос тарапындан XVI асырда дакыляр.

Полисть — Ильмень көлүне гуйян Ловать дерясының чеп голы. Бу ат „батгалык“ манысындакы *пал* сөзүндендир.

Пологи — УССР-иң Запорожье облас́тында шәхер. Бу ат *по-* гошулмасындан ве *лог* („җүлге“) сөзүнден дуряр: „җүлгедәки оба“.

Полота — Белоруссияның демиргазыгында деря, Демиргазык Двинаның саг голы. Бу ады *пал* („батгалык“) сөзи билен багланышдырярлар.

Полоцк — Белоруссияда Полота дерясының ады дакылан шәхер.

Полтава — УССР-де шәхер ве область. Булара деряның ады дакылыпдыр. Деряның *Лтава* (*Олтава*) диен адыны латыш дилиндәки *лутум* („батгалык“) сөзи билен багланышдырярлар.

Польша, Польша Халк Республикасы, ПХР—Европада дөвлет. Бу ат *полянлар* диен халкың ады билен багланышыклыдыр. Түрклер бу юрда *Лехистан* („лехлер юрды“) дийипдирлер. *Лех* (русча *лях*) — этноним.

Померания, Поморье—Балтика деңзиниң гүнорта кенарында тарыхы область. Бу ат *поморлар* диен славян тайпасы билен багланышыклыдыр.

Поморие — Болгарияда, Гара деңзиң кенарында шәхер. Бу ат „деңзиң кенары“ диен маныдадыр.

Пондишери — Хиндистаның гүнортасында шәхер. Бу ат *подутшери* („тәзе шәхер“) сөзлериндендир.

Понтий даглары — Түркиеде, Гара деңзиң кенарында даг. Бу ат *Гара деңзиң* (сер.) *Понт* диен ады билен багланышыклыдыр.

Понтуаз — Францияда, Уаз дерясының кенарында шәхер. *Понт*—„көпри“, *Уаз*—деря ады („Уазың көпрүсиниң якынындакы шәхер“).

Попокатепетль—Мексикада вулкан. Бу ат *попокани* („түсселәп дуран") ве тепетль („даг") сөзлериндендир.

Поронай — Сахалин адасында деря. Айн дилинде *поро*—„улы", *най*—„деря": „улы-деря".

Порт-Артур — Хытайдакы Люйшунь шәхериниң өңки ады. Сер. Люйшунь.

Портленд — Англияда шәхер, Ла-Маншың боюнда порт. Бу ат „порт ер", „порт үлкеси" диен манышдадыр. Шу шәхерден чыканлар АБШ-да ики шәхере Портленд диен ат дакыпдырлар.

Порт-Луи — Маврикий дөвлетиниң пайтагты. Бу ат „*Луи порты*" диймекдир (*Луи*—адам ады).

Порто-Веккьо — Италияның Корсика адасында шәхер. Бу ат „көне порт" диен манысындадыр.

Порт-Ново — Бенин дөвлетиниң пайтагты, Гвинея айлагында порт. Бу ат *португал* дилинде „тәзе порт" диймекдир.

Порт-Саид — Мүсүрде, Суэц каналының кенарында ерлешен порт шәхер. Бу ат „Сейидиң порты" диен манысдадыр. 1860-нжы йылда, Суэц каналының гурлушыгы дөврүнде дүйби тутулан бу шәхере Түркийәниң Мүсүрдәки хөкүмдары Сейит пашаның (1822—1863) ады дакылыпдыр.

Портсмут — Англияда, Ла-Манш богазының кенарында ерлешен шәхер. Бу ат „богазың агзындакы порт" диен манышдадыр. АБШ-дакы Порсмута шу шәхерден баранлар ат дакыпдырлар.

Порту — Португалияда Дору дерясының Атлантик океанына гуйян еринде порт шәхер (оңа *Опорто* хем дийилйәр). Бу ат „порт" сөзүндендир. Гадымы римлилер шәхере *Портус-Гале* („йылы порт", „сувы доңмаян порт") дийипдирлер. Португалия дөвлетиниң ады хем шу атдан эмеле гелипдир.

Порту-Алегри — Бразилияда порт шәхер. Бу ат „гелим-гидими көп болан порт" диен манышдадыр.

Португалия — Европада, Пиреней ярым адасында дөвлет. XI асырда *Портус-Гале* („йылы порт", хәзирки *Опорто*) шәхериниң төверегинде графлык, XII асырда болса короллык эмеле гелип, оңа *Португалия* диен ат дакыляр. Бу ериң гадымы ады *Лузитаниядыр* (*лузитанлар*—халк ады).

Порт-Элизабет — Гүнорта Африка Республикасында шәхер. 1820-нжи йылда колонияның губернаторы Р. Дун-

кин бу порт шәхере өзүниң өлен аялының адыны дакяр.

Посьет айлагы — Япон деңзиниң бир айлагы. Оңа рус деңизчиси, 1852—1855-нжи йылларда шу төверекде барлаг гечирен К. Н. Посьетиң (1819—1899) ады дакылыпдыр.

Потсдам — ГДР-де шәхер ве округ. В. А. Никоновың пикириче, 993-нжи йылда *Поступими* гөрнүшинде душ гелйән бу ат *Постап* (*Постамп*) диен адам ады билен багланышыклыдыр.

Починок — РСФСР-иң Смоленск областында шәхер; РСФСР-иң Европа бөлегинде әнчеме обалар ве посёлоклар. Бу ат „тәзе ачылан ер", „токайдан арассаланып, экише тайяр эдилен ер" ялы маныны аңладяр.

Прага — Чехословакияның пайтагты. *Прага* диен атлар славян юртларында башга-да көп. Меселем, Варшаваның Висла дерясының кенарындакы бөлегиниң *Прага* диен адыны чех дилиндәки *прах* (рус дилинде *порог*, ягны „деряның шаглавугы") сөзүнден хасаплаярлар, чүнки шу ердәки Карл көпрүсиниң янында шаглавук бар. Чехословакиядакы Прага шәхерине-де бир шаглавугың ады дакылан болса герек.

Прахова — Румынияда деря ве онуң ады дакылан жудец (область). Бу ады *порог* („деряның шаглавугы") сөзүнден хасаплаярлар, чүнки деряда шаглавук көп.

Пресня — Москвада деря. Бу ат „сүйжи сувлы" диен маныдадыр.

Претория — Гүнорта Африка Республикасының пайтагты. Оңа Африкадакы Голландия гошунларының серкердеси Андрис Преториусың (1799—1853) ады дакылыпдыр.

Пржевальск — Гыргызыстан ССР-нде Ыссыкөл областының меркези (өңки ады *Каракөл*). Шәхере 1889-нжы йылда гөрнүкли рус сыяхатчысы, Меркези Азияны барлаң ве шу шәхерде арадан чыкан Н. М. Пржевальскиниң (1839—1888) ады дакылды.

Прибылов адалары — Беринг деңзинде АБШ-а дегишли адалар. Олара 1786—1787-нжи йылларда шу ерде барлаг гечирен ве адалары ачан рус деңизчиси Г. Л. Прибыловың ады дакылыпдыр.

Приволжск — РСФСР-иң Иваново областында шәхер. Рус дилинде бу ат „Волганың якынындакы (кенарындакы) шәхер" диен манызадыр.

Прилуки — УССР-иң Чернигов областында шәхер. Бу ат „деряның эгреминдәки (оба, шәхер)“ диен маныдадыр.

Приморск — 1. Ленинград областында, Фин айлагының кенарында шәхер (1949-нжы йыла ченли ады *Койвисто*); 2. РСФСР-иң Калининград областында, Балтика деңзиниң кенарында шәхер (1946-нжы йыла ченлики ады *Фишхаузен*). *Приморск*—„деңзиң кенарындакы (оба, шәхер)“ диен маныны аңладяр.

Принц адалары — Мермер деңзинде Түркийә дегишли 9 саны ада. Бу ат „шазаданың адалары“ диен маныдадыр. Түрклер оңа *Кызыл адалар* („гызыл реңкли адалар“) диййәрлер.

Приозёрск — Ленинград областында, Ладога көлүниң кенарында шәхер. Рус дилинде бу ат „көлүң якасындакы (шәхер)“ диен маныдадыр. 1948-нжи йыла ченли онуң ады *Кексгольм*. Бу ат карел дилиндәки *Кекки-саари* („икатёклы ада“) сөзлериниң швед дилине гөни терҗиме эдилен гөрнүшидир.

Приштина — Югославияда шәхер. Чех дилинде бу ат „чешме“, „деря“ диен маныдадыр.

Прованс — Францияда тарыхы область. Рим империясы дөврүнде бу ере *провинция* („область“) дийлип, соңра ол хас ада өврүлйәр ве *Прованс* гөрнүшинде бирнеме үйтгедилип уланыляр.

Пронск — РСФСР-иң Рязань областында *Проня* дерясының (сер.) ады дакылан шәхер.

Проня — Ока дерясының саг голы. Бу ады чех дилиндәки *прони* („чалт акян“, „окгунлы“) сөзи билен багланышдырярлар.

Прохладный — Кабарда-Балкария АССР-нде шәхер. Рус дилинде бу ат „салкын“ диен маныдадыр.

Пруссия — Европада (Германияда) тарыхы область. Бу ат „пруслар юрды“ диен маныдадыр. *Пруслар*—Балтика кенарларында яшан, соңра XII-XIII асырларда немецлер тарапындан ёк эдилен халк.

Прут — СССР-иң ве Румынияның арачәгинде деря, Дунайың чеп голы. Б. э. өңки V асырда Геродот бу деряның адының „гүзер“ манысыны беллэпдир. Хинди-европа диллеринде *пруд, брод*—„гүзер“.

Псков — РСФСР-де гадымы рус шәхерлериниң бири, область. Шәхере деряның ады дакылыпдыр. *Псков, Пьсков, Пльсков, Плескав* гөрнүшлеринде уланылан

бу адың манысы барада дүрли пикирлер бар: а) „чәге“ манысындакы *песок* сөзүнден; б) „шаглаян“, „гүвлейән“, „чырпынян“ манысындакы сөзден; в) „смола“ манысында ве ш. м.

Птичь — Белоруссияда деря. Бу ады „гуш сувы“ дийип дүшүндирйәрлер.

Пуатьё — Франциядa гадымы шәхер. Бу ат *пиктавлар* я-да *пиктонлар* диен халкың адының гүйчли үйтгешмә сезевар эдилен гөрнүшидир.

Пугачёв — РСФСР-иң Саратов областында шәхер (1835-нжи йыла ченли онуң ады *Метжитли* обасы, 1918-нжи йыла ченли *Николаевск* шәхери, патыша Николай I-ниң адындан). 1918-нжи йылда бу шәхере дайханлар гозгалаңының баштутаны Е. И. Пугачёвың (1742—1775) ады дакылды. 1772-нжи йылда Пугачёв шу шәхерде дүшләпдир.

Пусан — Гүнорта Кореяда улы порт шәхер. Япон дилинде бу ат „голча—даг“ манысында болуп, дагың формасы билен багланышыклыдыр.

Пушкин — РСФСР-иң Ленинград областында шәхер. Илки оңа *Саари* обасы дийипдир. Эстон дилинде *саари*—„ада“, „депе“. XVIII асырың башларында бу обаның ады *Сарское село* („Сар обасы“) гөрнүшинде душ гелйәр. XIX асырың башында ол ат *Царское село* („патышаның обасы“) ялы үйтгедилйәр, чүнки бу ер патышаның якынларының дынч алян ерине өврүлйәр. 1918-нжи йылда шәхере *Детское село* („чагалар обасы“) диен ат дакыляр, чүнки оны чагаларың дынч алян ерине өвүрмек планлашдырыляр. Пушкиниң яшлык йылларының шу ерде гечендиги, лицейи шу шәхерде тамамланлыгы үчин, 1937-нжи йылда оңа бейик шахырың ады дакыляр.

Пушкино — Москва областында шәхер. XIV асырда бу ер Григорий Пушка диен баяра дегишли экен. Онуң *Пушка* („топ“) диен лакамы илки обаның, соңра шәхериң ады хөкмүнде уланылмага башлаяр: *Пушкино*— „Пушкиниң обасы“.

Пуэбла — Мексикада шәхер ве штат. Испан дилинде бу ат „оба“, „шәхер“ диен маныдадыр.

Пуэрто-Рико — Антил адаларының бириси. 1493-нжи йылда Колумб бу аданы ачып, оңа *Сан-Хуан* дийип ат дакяр (бу ат католик дининиң бир байрамчылык гүнүни билдирйәр. Ада шол гүн ачыляр). Онуң демир-

гязык кенарындакы айлага Колумб *Пуэрто-Рико* дийип ат дакяр: Испанча *пуэрто*—„порт“, *рико*—„бай“. Портуң ады соңра тутуш ада гечйәр, аданың *Сан-Хуан* диен ады болса шәхере дакыляр (ики объектиң ады өзара ерини чалышяр).

Пфальц — ГФР-де тарыхы область. Бу ат латын дилиндәки *палатиум* („көшк“) сөзүниң немец дилинде гүйчли үйтгешмә сезевар эдилен гөрнүщидир.

Пхеньян — Кореяның (КХДР-иң) пайтагты. Корей дилинде бу ат „дүзлүк“ диен маныдадыр.

Пшемысль — Польшада шәхер. Илки *Премысль*, рус дилинде *Перемышль* гөрнүшинде уланылан бу ат *Премысл* диен адам ады билен бағланышыклыдыр.

Пьемонт—Италияның демиргазык—гүнбатарында шәхер. Италиялыларың дилинде *Пие ди Монте*—„дагың этеги“ диен маныдадыр.

Пьятра-Нямц — Румынияда Быстрица дерясының кенарында шәхер. Румын дилинде бу ат „немецлериң галасы“ (гаясы) диең маныда болуп, XIII асырдакы *Тевтон лагери* диен адың терҗимесидир.

Пэктусан — сер. Байтоушань.

Пэнхуледао — Хытайда, Тайвань богазында адалар. Хытай дилинде бу ат „дашгын көллериң адасы“ диен маныдадыр.

Пярну — Эстония ССР-нде деря ве онуң ады дакылан шәхер. Эстон дилинде *пярн*—„липа“; *йоки*—„деря“ („липалы деря“).

Пятигорск — РСФСР-иң Ставрополь үлкесинде курорт шәхери. Бу ат түркче *Бештау* диен адың терҗимесидир. Сер. Бештау.

Пятихатки — УССР-иң Днепропетровск областында шәхер. Украин дилинде бу ат „бәш өйли оба“ диен маныдадыр.

Р

Рабат — Марокконың пайтагты. 1306-нҗы йылда дүйби тутулан бу шәхериң ады арап дилиндәки *рабат* („кичиҗик шәхер“, „гала“, „дашы беркидилен кервенсарай“) сөзүнден эмеле гелипдир.

Рава — Польшада, БССР-де, Украинада дерялар ве оларың ады дакылан шәхерлер, обалар. Бу сөз хинди-европа диллеринде „чешме“, „деря“ диен маныдадыр.

Равалпинди — Пакистанда шәхер. Б. э. өң *Гаджи-*

пур дийлен бу шәхери XIV асырда монголлар юмуряр, эмма чалт оны гаккар тайпасының серкердеси Равал хан дикелдип, оңа өз адыны дакяр.

Радехов — УССР-иң Львов областында шәхер. Бу ат шу ере эелик эдей *Радех* диен адамың адынланды.

Радом — Польшада шәхер. Бу ат *Радомир* диен адам адының гысгалан гөрнүшидир.

Радомышль — УССР-иң Житомир областында шәхер. Бу ат *Радомысл* диен адам адындан эмеле гелипдир.

Ражастхан — Хиндистанда тарыхы область. Бу ат „ражлар (ханлар) юрды" диен манысындадыр.

Разград — Болгарияда шәхер. Түрклериң агалыгы дөврүнде эмеле гелен бу шәхере илки *Хразград*, *Аразград* дийлип, соңра онуң биринжи сеси дүшүп галыпдыр. Бу адың *Хезарград* гөрнүшинде-де уланыландыгыны назара алсак, онуң „хазар (халкының) шәхери" манысындадыгыны чакламак мүмкин.

Раменское — Москва областында шәхер. Бу ат рус шивелеринде „токайдан арассаланан ер", „токай" ялы манылары аңладян *рамень* сөзүндендир.

Рангун — Бирманың пайтагты. Бу шәхериң өңки атлары *Оккала* ве *Дагон*. *Дагон* сөзи будда храмының ады болуп, ол бирма дилиндәки *такун* („тогалак агач") сөзүндендир. *Дагон* соңра *Рангуна* өврүлипдир. Шәхериң адыны „еңишли шәхер" дийип дүшүндирйәнлер хем бар.

Рацибуж — Польшада шәхер. Бу ат *Ратибор* диен адам адындан, *Ратибор* болса *рать* — „гошун" ве *бороть* — „еңмек" сөзлеринден эмеле гелипдир.

Ревда — РСФСР-иң Свердлов областында деря ве шәхер. А. К. Матвеев бу ады фин-угр диллериндәки *раута* („демир") сөзүнден хасаплаяр. Бу ер гара ве реңкли металлургияның меркезидир.

Регистан — Овганыстанда чөл. Бу ат парс-тәҗик диллеринде „чөлүстан" диен маныдадыр. Орта Азия шәхерлеринде гум (чәге) дөкүлен мейданчалара-да *Регистан* дийлипдир. Меселем, Самаркантдакы ве Бухарадакы Регистанлар.

Ред-Ривер — АБШ-да ве Канадада дерялар. Иңлис дилинде бу ат „гызыл деря" диен маныны аңладып, ол буланык сувуның гызгылт реңки билен багланышыклыдыр.

Рейкьявик — Исландияның пайтагты. Исланд дилинде бу ат „түссели (буглы) голтук (я-да оба)“ диен маныда болуп, гейзерлерден чыкян буг билен багланышыклыдыр.

Реймс — Францияда шәхер. Оңа галлиялыларың *рем* диен тайпасының ады дакылыпдыр.

Рейн — Гүнбатар Европада деря. Кельт диллеринде *рейн* сөзи „деря“ манысындадыр.

Ренн — Францияда шәхер. Ирки орта асырларда *Редоннес* гөрнүшинде уланылан бу ат *редон* тайпасы билен багланышыклыдыр.

Речица — БССР-иң Гомель областында деряның ады дакылан шәхер. *Речица*—„деряжык“ диймекдир.

Решица — Румынияда шәхер. Бу ат славян диллериндәки *речица* (сер. Речица) сөзи билен манидашдыр.

Реюньон — Хинди океанында Франция дегишли ада Француз дилинде бу ат „бирлешик“ диен маныда болуп, 1792-нжи йылың 10-нжы августында, революция дөврүнде марселлилериң милли гвардия билен бирлешмегиниң хатырасына дакылыпдыр.

Ржев — РСФСР-иң Калининград областында шәхер. *Ржев* (*ржава*, ягны „послы“, „послы реңкли“) сөзи илки сувлы ериң (чешмәниң, көлүң, ята сувуң) ады болуп, сувуң реңки билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр.

Рига — Латвия ССР-ниң пайтагты. Даугава дерясының кенарында XII-XIII асырларда дөрән бу шәхериң ады барада ики дүрли чаклама бар: а) славян диллериндәки *река* („деря“) сөзүнден; б) литва дилиндәки ринга („деряның эгреми“, „тирсек“) сөзүнден.

Рига айлагы — Балтика деңзиниң айлагы. Оңа Рига шәхериниң ады дакылыпдыр. Эстонлар бу айлага *Лива айлагы* диййәрлер (*лива*—халк ады).

Риека — Югославияда, Андриатик деңзиниң кенарында деряның ады дакылан порт шәхер. Славян диллеринде *риека* (*река*)—„деря“ диймекдир.

Рила — Болгарияда даг (болгарча *Рила планина*). Оңа деряның ады дакылыпдыр. Бу сөз *рыть* („газмак“, „көвмек“, ягны кенарыны юмурян деря) сөзи билен асылдашдыр.

Рим (адың хакыкы болмалысы Рома, кәбир юртларда Ром, Рум) — Италияның пайтагты, дүнйәниң

„бакы шәхер“ дийип ат алан иң гадымы шәхерлериниң бири. Роваят бу ады мөҗек эмип улалан Ромул ве Рем диен экиз доганлар билен багланышдыряр, эмма алымлар гадымы *Рума* сөзүни шу шәхериң ичинден акып гечйән хәзирки Тибр дерясының өңки ады хасаплаярлар.

Рио-Гранде — Латын Америкасы юртларында дерялар. Испан дилинде *рио* — „деря“; *гранде* — „улы“.

Рио-де-Жанейро — Бразилияда улы порт шәхер. Америго Веспуччи 1502-нҗи йылың 1-нҗи январында (тәзе йылың илкинҗи гүни) шу айлагы гөрйәр, оны дерякың аягыдыр өйдйәр ве „январың дерясы“ дийип ат дакяр (испан дилинде *рио* — „деря“, *жанейро* — „январь“). Шу айлагың кенарында 1566-нҗы йылда дөрән шәхере-де шу ат гечйәр.

Рио-Негро — Гүнорта Америкада дерялар. Испан дилинде бу ат „гара деря“ диен маныдадыр (оларың сувуның реңки гарамтыл).

Риони — Грузияда деря. Бу ат сван дилиндәки *риен* („улы деря“) сөзүндендир.

Рио-Бранку — Бразилияда дерялар ве шәхерлер. Бу ат португал дилинде „ак деря“ диен маныдадыр.

Рио-Гранди — Бразилияда дерялар ве шәхерлер. Португал дилинде бу ат „улы деря“ манысындадыр.

Риу-Негру — Бразилияда гарамтыл сувлы деря. Адың манысы: „гара деря“.

Риф — Мароккода, Ерорта деңзиниң кенарында тарыхы область. Арап дилинде бу сөз „кенар“ диен маныдадыр.

Ровно — УССР-де шәхер ве область. Бу ады славян диллериндәки *ров* („гарым“, „җар“) ве *ровный* („дүзлүк“, „текизлик“) сөзлери билен багланышдырып, ики хили дүшүндирйәрлер.

Рогачёв — БССР-де шәхер. Бу ады *Рогач* диен адам ады (лакамы) билен багланышдырярлар. Эмма онуң „шах“ манысында болмагы хем мүмкиндир (сер. К р и в о й Р о г), чүнки бу шәхер Днепр ве Друть дерյаларының чатрыгында ерлешйәр.

Род-Айленд — АБШ-ның бир штаты. Оңа аданың ады дакылыпдыр. Голланд дилинде бу ат „меле (чал) топраклы ада“ диен маныдадыр.

Родезия — Гүнорта Африкада тарыхы юрт. 1884-нҗи йылда Англия тарапындан басылып алнан бу ере колонизатор Сесиль Родсуң (1853—1902) ады дакылыпдыр (*Родезия* — „Родс юрды“).

Родники — РСФСР-иң Иваново областында чешмәниң ады дакылан шәхер. Рус дилинде *родник*—„чешме".

Родоп — Болгарияның гүнортасында даг. Бу ады латын дилиндәки *ардус* („белент" „учут") сөзи билен багланышдырярлар. Түрклер оңа *Деспотдаг* дийипдирлер (түркче *деспот*—„епископ"), чүнки бу ерде бутхана дегишли ер болупдыр.

Родос — Эгей деңзинде Греция дегишли ада. Бу ат грек дилиндәки *родон* („бәгүл") сөзүндендир, чүнки адада шол гүл көп.

Рождество адасы — Юваш океанда ада. Жеймс Кук тарапындан 1777-нжи йылың рождество байрамчылыгында (Исаның доглан гүнүнде) ачыландыгы үчин, оңа шейле ат берлипдир.

Рока бурны — Португалияда даг бурны, Европаның иң четки гүнбатар нокады. Португал дилинде *рока*—„гая" дийлмекдир.

Рона — Францияда деря. Бу ады „чалт акян" дийип дүшүндирйәрлер. Онуң бир голы болан Сонаның ады „юваш акян" диен маңыдадыр.

Рославль — РСФСР-иң Смоленск областында шәхер. 1150-нжи йылдан бәри душ гелйән бу ады князь Владимир I-ниң оглы Ярослав билен багланышдырярлар.

Росс деңзи — Юваш океаның Антарктида сүсңәп гиден бир деңзи. 1841-нжи йылда иңлис деңизчиси Ж. К. Росс (1800—1862) тарапындан ачыландыгы үчин, оңа шол деңизчиниң ады дакыляр.

Россошь — РСФСР-иң Воронеж областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Украин диалектлеринде *Россошь*—"жар" диен маңыдадыр.

Ростов — 1. РСФСР-иң Ярославль областында шәхер. 862-нжи йылдан бәри мәлим болан бу шәхериң адының маңысы белли дәл (белки, адам ады); 2. Дон боюндакы Ростовың йөргүнли ады (сер.).

Росток — ГДР-де, Балтика деңзиниң кенарында порт шәхер. 1219-нжы йылдан бәри мәлим болан бу шәхериң ады славян диллериндәки *раз* (*разделение*, ягны „бөлүнен") диен приставкадан ве *ток* (*течение*, ягны „акым") сөзүнден дуряр („икә бөлүнйән акым, деря"), чүнки шәхер Варнов дерясының икә бөлүнйән еринде ерлешйәр.

Роттердам — Голландияда, Ротте дерясының аягын-

да шәхер. *Дам* (*дамба*) — „гачы“ диймекдир: „Роттердеряның гачысының янындакы шәхер“.

Рочестер — 1. Англияда шәхер. Бу ат латын дилиндәки *руфус каструм* („гызыл гала“) сөзлериндендир; 2. АБШ-да бирнәче шәхер. Олара Англиядан геленлер өңки шәхерлериниң адыны дакыпдырлар.

Рошфор — Францияда, Бискай айлагының кенарында шәхер. Бу ат *рош* („гая“) ве *фор* (*форт*, „гала“) сөзлеринден дуряр: „гаяның үстүндәки гала“.

Руанда — Африкада дөвлет. *Руанда*—халк ады.

Рубежное — УССР-иң Ворошиловград областында шәхер. Бу ат „арачәкде (серхетде) ерлешен (шәхер)“ диен маныдадыр.

Руб-эл-Хали — Арабыстан ярым адасында чөл. Бу ат „чәръек чөл“ диен маныдадыр (ярым аданың чәръек территориясы).

Рувензори — Гүнорта Африкада даг. Адың манысы: „булутлар хәкими“. Даг өрән белент, 5109 м.

Рузаевка — Мордва АССР-нде шәхер. 1631-нжи йылда *Ураз* (*Уразай*) диен татар ханына шу ер мүлк эдилип берилйәр. Илки шол мүлке, соңра демир ёл станциясына ве шәхере хем онуң ады гечйәр (*Оразай*) Бу ады руслар *Рузаевка* гөрнүшинде уланярлар.

Рум — Түркийәниң Орта Азияда уланылан йөргүнли ады. Бу ат гадымы Рим дөвлетиниң (шәхериниң) *Рома*, *Рум* диен адындандыр. Онуң манысы барада сер.: Рим.

Румыния, Румыния Социалистик Республикасы, РСР — Европада дөвлет. Бу ат „румынлар юрды“ диен маныдадыр. Шу этрапда яшан дак ве мизия тайпалары Римден гөчүп геленлер билен гатышяр. Олара *румынлар* („румлулар“, ягны „римлилер“) диен ат дакыляр. Түрклериң агалыгындан дынан Валахия ве Молдова 1861-нжи йылда бирлешйәр, оңа-да *Румыния* диен ат дакыляр.

Русе — Болгарияда порт (онуң түркче ады *Рущук*). Бу ады славян диллериндәки *рус* („гызыл“) сөзи билен багланышдырярлар.

Руссия, Руссия Совет Федератив Социалистик Республикасы, РСФСР— союз республика. Бу ат „руслар юрды“ диен маныдадыр.

Рустави — Грузия ССР-нде шәхер. Грузин дилинде бу ат „каналың башланян ери“ диймекдир (*ру*—„баш-

лангыч", *тави*—„канал"), чүнки Кура дерясының чеп кенарындан чекилен канал шу ерден баш алян экен.

Рыбачье — Гыргызыстанда шәхер. Бу ат „балыкчылар (шәхери)" диен манышдадыр.

Рыбинск — РСФСР-иң Ярославль областында шәхер. Бу ат хем „балыкчылар (шәхери)" диен манышдадыр.

Рыльск — РСФСР-иң Курск областында шәхер. Оңа Рыло дерясының ады дакылыпдыр. *Рыло рыть*—„газмак" сөзүнден болуп, „сувуң газан, көвлән ери" диен манышдадыр.

Рымник — Румынияга шәхер. *Рымник* (*рыбник*) сөзи славян диллеринде „көл", „балыклы ер" диен манышдадыр. Илки көле ве деря, соңра шәхере шу ат дакылыпдыр.

Рюкю—Юваш океанда Япония дегишли адалар. Япон дилинде бу ат „зүмеррет шар" диен манышдадыр („зүмерретли тогалак ада?").

Ряжск — РСФСР-иң Рязань областында шәхер. Оңа шәхериң 30 км гапдалындан акян Ряса дерясының ады дакылыпдыр. *Ряса*—„батгалык" диймекдир.

Рязань — РСФСР-де шәхер ве область. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) *ряса* („батгалык") сөзүнден; б) мордваларың *эрзянь* тайпасының адындан (руслар гелйәнче, эрзянлар шу ерде яшапдыр).

С

Саар — Францияда ве ГФР-де деря, ГФР-де онуң ады дакылан область (оңа *Саарланд*—„Саар юрды" хем дийилйәр). Деряның адыны санскрит дилиндәки *сарас* („сув", „деря") сөзи билен багланышдыряр лар.

Саарбрюккен — ГФР-де, Саар дерясының боюнда шәхер. Немец дилинде бу ат „Саар дерясының көпрүси(ниң янындакы шәхер)" диен манышдадыр.

Сааремаа — Балтика деңзинде Эстония дегишли ада. Эстон дилинде *сааре*—„ада", *маа* хем „ер" диймекдир („ада ери", „ада юрды").

Сабырабат — Азербайжанда шәхер ве район. Олара гөрнүкли азербайжан шахыры М. А. Сабырың ады дакылды; *абат*—„шәхер".

Сабырлылык айлагы ве ярым адасы (русча залив Терпения) — Сахалинде айлаг, ярым ада ве бурун.

Голланд деңизчиси М. Г. Фриз 1643-нжи йылда думан зерарлы узак вагтлап шу айлагда дураны үчин, оңа шейле ат дакяр.

Сайгон — сер. Х о ш и м и н.

Сайда — Ливанда, Ерорта деңзиниң кенарында порт шәхер. Бу ат финикиялыларың *сидон* („балык тутулян ер") сөзүндендир.

Сайрам — Газагыстаның Чимкент областында дерья ве онуң ады дакылан гадымы шәхер. М. Кашгарының язышына гөрә, *Акшәхер* ве *Исфиҗаб* хем дийлен Сайрам шәхериниң ады „сай сув" диен маныдадыр (*сайрам сув*—„топукдан пес акян аз сув").

Саки — УССР-иң Крым областында курорт шәхер. Бу ат гадымы *сак* тайпасының ады билен багланышыклыдыр.

Сакмара — Урал дерясының бу голы. Оренбургли алым Б. А. Моисеев бу түрки адың көне карталарда *Саркарама* гөрнүшинде язылышындан угур алып, оны „чалт акян" дийип дүшүндирйәр. *Сакмара* сөзүни *сокма* (*сокмак*, ягны „ёда") ве башгырт дилиндәки *сакма* („чакмак даш") сөзлери билен багланышдырянлар хем бар. Бу ат барада Г. Е. Корниловың пикири хакыката лайыкдыр. Ол бу ады үче бөлйәр: *сак*—гадымы халк ады; *мар*—„деря", *-ы*—дегишлилик гошулмасы („сакларың деряcы").

Сакраменто — АБШ-да деря ве шәхер. Испан дилинде бу ат „сырлы (деря)" диен манынадыр.

Саксония — ГФР-де тарыхы область. Бу ат „саксонлар юрды" диен маныда йүзе чыкыпдыр.

Сал — Дон дерясының чеп голы. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) ногай дилиндәки *салт* („чалт акян") сөзүнден; б) *сол* („чеп гол") сөзүнден; в) галмык дилиндәки *сал* („деряның голы") сөзүнден. *Сал* сөзүниң тайпа ады болмагы хем мүмкиндир. Сер. С а л я н.

Салават — Башгырдыстанда шәхер. Оңа Пугачёвың эгиндеши, шахыр ве серкерде Салават Юлаевиң (1752—1800) ады дакылды.

Салгир — Крымда деряның ады. Бу ат түркменлериң салыр тайпасының адындандыр. XIII асырда Салтык Бабаның ёлбашчылыгында салырлар бу ере гөчүп гелипдирлер ве яшапдырлар.

Салдус — Латвия ССР-нде шәхер. Бу ат „леззетли",

„якымлы“ диен манымдадыр. Немецлер бу шәхере *Фрауенбург* („аяллар шәхери“) дийипдирлер.

Салехард — Ямал-Ненец милли округының меркези шәхери. Ненец дилинде саля—„бурун“, „даг бурны“, *хард*—„жай“ („даг бурнуның үстүндәки жай“). Хантылар оңа *Пулинг-ават-ваш* дийипдирлер: *Полуй*—деря ады; *ават*—„бурун“; *важ*—„шәхер“. XVI асырдан тә 1933-нжи йыла ченли рус дилинде бу ат *Обдорск* гөрнүшинде уланылды: *Обь*—деря ады; коми дилинде *дор*—„юрт“.

Салми — Карелия АССР-нде шәхер. Фин дилинде бу ат „богаз“ („сув богазы“) диен манымдадыр.

Салоники — Грецияда шәхер (греклер оңа *Фессалоники* диййәрлер). Б. э. өңки 315-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхериң адыны Исгендер Зулкарнейниң овадан гыз доганы Фессалоники билен багланышдырярлар. Башга пикире гөрә, бу ат греклериң фессаллары еңмеги билен багланышыклыдыр. Грек дилинде *нике*—„еңиш“ диймекдир.

Салуин — Хытайың ве Бирманың территорияларындан акян деря. Тибет дилинде бу ат „гөк сувлы деря“ диен манымдадыр.

Сальвадор — Меркези Америкада дөвлет. Ерли илат оңа *Коцкатлан* („гымматбаха дашларың меканы“) дийипдир. Испанлар бу ери эеләнден соң, 1525-нжи йылда шу ерде гала салып, оңа *Сан-Сальвадор* („мукаддес халасгәр“, Иса пыгамбериң лакамы) диен ат дакярлар. Соң бу ат шәхериң, онуң *Сальвадор* („халасгәр“) сөзи болса юрдуң ады хөкмүнде уланылмага башлаяр.

Сальск — РСФСР-иң Ростов областында шәхер. Оңа *Сал* (сер.) дерясының ады дакылыпдыр. Шу ердәки гиң сәхралыга-да *Сал сәхрасы* дийилйәр.

Салян — Азербайжанда шәхер. Ерли алымлар бу адың „сал тайпасының меканы“ диен манысының тарапыны тутярлар.

Самара — Волга ве Днепр дерялмарының чеп голлары; Куйбышев шәхериниң өңки ады. Алымлар бу ады түрки диллердәки *самар* („окара“, ягны „ой“) сөзи билен багланышдырярлар.

Самаркант — Өзбегистанда шәхер, Орта Азияның иң гадымы шәхерлериниң бири. *Мараканда, Самариана, Сараманка, Саканна, Шамаркент, Самаран*

ялы дүрли гөрнүшлерде уланылан бу адың *кант* бөлеги „оба", „шәхер" манысындакы *кент* сөзүниң өңдәки ёгын чекимлили сөзе ассимиллешен гөрнүшидир Бируны, Кашгары, Бабыр, Мирхонд, Клавихо ялы алымлар *Самаркант* сөзүни „семиз кент", ягны „улы шәхер" дийип дүшүндирипдирлер. Рясянен бу ады *самар* диен түрки сөзден хасаплаяр (сер. Самара). Фасмер болса онуң эйран диллериндәки *асмара* („даш", „дашдан бежерилен") манысында болаймагының мүмкиндигини беллейәр.

Самоа — Юваш океаның гүнортасында 14 саны ада. Бу адың манысы барада ики хили пикир бар: а) шу адалара илкинҗи гелен илатың серкердесиниң ады; б) дүегушлар машгаласына дегишли *моа* диен әпет гушуң месгени (*самоа*—„моа юрды"),

Самос — Эгей деңзинде Греция дегишли ада. Грек дилинде бу ат „даг герши" диен маныдадыр (адада даг бар).

Самсун — Түркиеде, Гара деңзиң кенарында порт шәхер ве ил. Бу ады лаз дилиндәки *сами-зенс* („үч гат ер", ягны белентли-песли үч гат ер) сөзлеринден хасаплаярлар.

Сандомир — Польшада шәхер. Бу ат *Судомир* диен адам ады билән багланышыклыдыр.

Сандыклы — Амыдеряның саг кенарында Түркменистана дегишли чөллер. *Сандыклы*—кичи түркмен тайпаларының биридир. Сандыклыларың эсасы кәри чөле ве онуң одунларына гөзегчилик этмек болупдыр. Шонуң үчин хем илки Фарап районындакы чөллере Сандыклы чөли дийлипдир. Соңра илкинҗи топографлар ве картографлар тарапындан бу ат саг кенар чөллериң тутуш ады хөкмүнде карталара гечирилип, көпчүлиге яйрадылыпдыр. Фарапдан башга ерде бу чөлүң Сандыклы диен ады йөргүнли дәлдир.

Сан-Марино — Апеннин ярым адасында, Италияның ичинде ерлешен дөвлет. IV асырда Маринус диен җай уссасы шу ерде юрт тутуныпп, төверегине адам йыгнаяр. Соңра бу ил өзбашдак дөвлете өврүлйәр. *Сан-Марино* — „кераматлы Марино (Маринус)" диймекдир.

Санников богазы — Демиргазык Бузлук океанда Новосибирск адаларының аралыгында богаз. Ол 1808—1811-нҗи йылларда Я. Санников тарапындан ачыляр.

Сан-Паулу — Бразилияда шәхер ве штат. Дини эсасда 1554-нжи йылда дакылан бу ат „кераматлы Павел“ диен маныны аңладяр. Ерли индейлер өң бу ере *Пира-Тининг* („балык какадылян ер“) диййән экенлер.

Сан-Сальвадор—Сальвадорың пайтагты. Сөр. Сальвадор.

Сан-Себастьян — Испанияда порт шәхер. VIII асырда дүйби тутулан католик ыбадатханасына, соңра шәхере дакылан бу ат „кераматлы Себастьян“ диен маныдадыр (дини ат).

Санта-Клара — Кубада шәхер. Испан дилинде бу ат „кераматлы Клара“ диен манызадыр.

Санта-Крус — Латын Америкасында шәхерлер, испанларың агалыгындакы ерлерде адалар, посёлоклар. Испан дилинде бу ат „мукаддес хач“ диен маныда болуп, католик дининиң байрамы билен багланышыклыдыр.

Санта-Роса — Аргентинада шәхер. Бу ат „кераматлы Роза“ диен маныдадыр (дини ат).

Санта-Фе — АБШ-да ве Аргентинада шәхерлер. Испан дилинде бу ат „мукаддес дин“ диен маныдадыр.

Санто-Доминго — Доминика Республикасының пайтагты. 1496-нжы йылда испанлар бу шәхериң дүйбүни тутуп, оңа шу ады дакярлар. Адың манысы: „мукаддес екшенбе“.

Санторин — Еророта деңзинде Греция дегишли ада. Бу ат „кераматлы Ирина“ манысындадыр.

Сантус — Бразилияда шәхер. Бу ат „әхли кераматлылар“ диен маныда болуп, дини байрамчылык гүни билен багланышыклыдыр. Португаллар 1515-нжи йылың шол гүнүнде бу шәхериң дүйбүни тутярлар.

Сантьяго — Чилиниң пайтагты. 1541-нжи йылың *Яго* (*Иаков*, *Якуп*) диен дини байрамчылык гүнүнде испан колонизаторлары тарапындан дүйби тутулан бу шәхере „кераматлы Яго“ диен ат дакыляр. Шу атдакы шәхерлер Кубада ве Испанияда хем бар.

Сан-Франциско — АБШ-да, Юваш океаның кенарында порт шәхер. Бу ат „мукаддес Франциско“ диен маныдадыр. 1776-нжы йылда католик дининиң франциско орденининң монахлары шу шәхериң дүйбүни тутярлар.

Сан-Хосе — Коста-Риканың пайтагты. 1780-нжи йылда испанлар тарапындан дүйби тутулан бу шәхере

кераматлы Хосе, (ягны *Иосиф, Юсуп*) диен дини ат дакыляр. Сан-Хосе диен шәхерлер АБШ-да ве Гваемалада хем бар.

Сан-Хуан — Пуэрто-Рикода ве Аргентинада шәхерлер. Бу ат „кераматлы Хуан“ (ягны *Иоанн, Иван*) диен манындадыр (дини ат).

Сапун-гора — Крымда, Севастополың якынында белент байыр, Бейик Ватанчылык уршы дөврүнде газаплы сөвешиң болан ери. Өң түрки халклар бу дага (байра) *Сабындаг* дийипдирлер, чүнки ягыш яганда онуң үсти тайганчак болян экен. Руслар бу ады бирнеме үйтгедипдирлер; *Сабындаг—Сапун-гора.*

Сарагоса — Испанияда шәхер. Римлилер б. э. өңки 27-нжи йылда шу ердәки Салдуба шәхерини басып алып, оңа император Августың адыны дакярлар; *Цезареа Августа* (ягны „патыша Август“). Бу ат соңра *Сарагоса* гөрнүшине гечйәр.

Саргт — Ашгабат областында гадымы шәхериң галындылары ве онуң ады дакылан посёлок. Бу адың гадымы формасы ве ерли халк тарапындан уланылышы *Сарахс* болуп, онуң манысы белли дәл. Орта асыр тарыхчылары бу сөзи адам ады хасап эдйәрлер. Месселем, ас- Сам-ани бу шәхериң *Серахс* диен галтаман тарапындан салнандыгыны язяр. Якутың географик сөзлүгинде хем шу пикир гайталаняр, онда *Серхас* я-да *Сархас* Жударзың оглы эдилип гөркезилйәр. XIX асыр Эйран тарыхчылары хем бу ады Гударзың оглы *Серахс* билен багланышдырярлар. II асыр грек алымы Птолемейиң ишлеринде Саргт оазисиниң *Сиракена* („сираклар юрды“) диен гадымы адына дүш гелйәрис.

Сараево — Югославияда шәхер. XVI асырда түрк пашасы Хузров бег шу ерде көшк салып, оңа *Боснасарай* диен ат дакяр (*Босна*—деряның ады; түрк дилинде *сарай*—„көшк“). Соңра бу ат *Сарай* гөрнүшинде гысгалдыляр (славян диллеринде *Сараево*).

Сарай-Бату — Алтын Орданың биринжи пайтагты (1254—1480). Бу ат „Батыйың көшги, сарайы“ диен манысындадыр. *Көнесарай* хем дийилйән бу шәхериң харабалары Астрахан областының Селитренное обасының янындадыр.

Сарай-Берке — Алтын Орданың икинжи пайтагты (онуң харабалары Волгоград областының Царёв обасы-

ның якынындадыр). Бу ат „Берке ханың көшги“ диен маныдадыр.

Сарайжык — Алтын Орда, соңра Ногай Ордасына дегишли болан орта асыр шәхериниң галындысы (ол Гурьев областында, Урал дерясының боюнда, хәзирки Сарайжык обасында ерлешйәр). Бу ат „кичи Сарай“ (ягны „көшк“, „шәхер“) диен маныдадыр. Е. Койчубаев оны „чик тайпасының сарайы“ дийип нәдогры дүшүндирйәр.

Саранск — Мордва АССР-ниң пайтагты. Бу ат шу ердәки Инсар дерясының адындандыр. Мордва дилинде *инә*—„улы“, *сар* сөзи „батгалык, „чалпав“ диен маныдадыр.

Сарапул — Удмуртыстан АССР-нде дөря. Чуваш дилинде *сарапул* (*сара*—„сары“, *пул*—„балык“)—„чөкебалык“ диен маныдадыр (балыгың бир гөрнүши, стерлядь).

Саратов — РСФСР-де, Волганың кенарында порт шәхер ве область. Бу ат татар дилиндәки *Сарытау* („сары даг“) сөзлериндендир. Волганың саг кенарында сары реңкли даг бар (оңа хәзир *Соколов дагы* дийилйәр).

Саргассо деңзи — Атлантик океанда дениз. Португал дилинде *саргассо*—сув өсүмлигиниң ады. Сувуң йүзүнде шол өсүмлик өрән көп.

Сардиния — Ерорта деңзинде Италияның бир адасы. Бу ады гадымы иберияларың *сардлар* тайпасы билен багланышдырярлар.

Сарыагач — Газагыстаның Чимкент областында шәхер. Газак дилинде *сарагаш* (*сарыагач*)—мивели агаҗың—зиригиң адыдыр („зирикли ер“).

Сарыдаг — түрки халкларың яшаян ерлеринде сары даглар (вариантлары: *Сарытау, Сарытоо, Сарытуу*).

Сары дениз — Хытай билен Кореяның аралыгында Юваш океаның бир деңзи. Бу ат хытайча *Хуанхай* („сары дениз“) диен адың терҗимесидир. Хуанхэ дерясының буланык („сары“) сувуның гуюляндыгы үчин, деңзе шейле ат дакылыпдыр.

Сарыкопа — Газагыстанда шор сувлы улы көл. Газак дилинде *копа*—„батгалы“ диймекдир: „сары, батгалы (көл)“. Е. Койчубаев топонимиядакы *сары* сөзүни „гиң“ дийип дүшүндирйәр. Эмма муна ынанмак кындыр.

Сарымойын—Газагыстанда көл. Бу ат „сары боюн", ягны „көлүң дүйәниң бойны ялы эгри ве сары гумлы адасы" диен маныдадыр.

Сарымсакты — Газагыстанда даг ве дерйә. Газак дилинде бу ат „сарымсаклы" (ягны ябаны сарымсага бай даг) диен маныны аңладяр.

Сарыөзек —Газагыстаның Талдыкурган областында сары өзегиң (деряның акан угруның) ады дакылан шәхер.

Сарысуу — Газагыстанда сары сувлы деря. Онуң буланык, меле сувы бар.

Саскачеван — Канадада деря ве онуң ады дакылан шәхер. Бу ат ерли индейлериң дилинде „деряның эгрелен ери" я-да „чалт акян деря" диен манытадыр.

Сасык, Сасыккөл — түркн халкларың яшаян ерлеринде порсы сувлы көллер. *Сасык*—„порсы", „ыслы" диймекдир.

Сату-Маре — Румынияда шәхер. Румын дилинде бу ат „улы оба" диен маныны аңладяр (*сат*—„оба", *маре*—„улы").

Сауд Арабыстаны — Арабыстан ярым адасында дөвлет. Оңа 1932-нжи йылда король Ибн-Саудың ады дакыляр.

Сахалин — СССР-иң гүндогарында, Охота ве Япон денизлириниң аралыгында ада. Чаклама гөрә, бу ат Амур дерясының манжурча ады *Сахалянула* („гара деря") сөзлериндендир, чүнки ол деряның деңзе гуйян еринде ерлешйәр. Шу ерде яшаян айн халкы оңа *Крапто* дийипдир, японлар бу ады *Карафуто* гөрнүшинде үйтгедипдирлер.

Сахара — Африкада улы чөллүк. Бу ат арапларың *сәхра* сөзүндендир.

Саян даглары — Азияда даглар. Бу ады монгол дилиндәки *саган* („ак", ягны „гарлы") сөзи билен багланышдырярлар.

Сванети —Грузияда тарыхы область. Бу ат *сван* тайпасының адындандыр, *-ети*—орун билдирйән гошулма.

Свердловск — РСФСР-де шәхер ве область. 1721-нжи йылда Пётр I тарапындан дүйби тутулан бу шәхере *Екатеринбург* („Екатерина шәхери") диен ат дакыляр (*Екатерина*—Пётруң аялы). 1924-нжи йылда бу

ат Коммунистик партиянын ве Совет дөвлетиниң гөрнукли ишгәри Я. М. Свердловың (1885—1919) ады билен чалшырыляр.

Свиленград — Болгарияда шәхер. Бу ат болгар дилинде „йүпек шәхери“ диен манышдадыр, чүнки бу ер йүпекчилигиң меркезидир. Түрклериң агалыгы дөврүнде шәхере *Мустафа паша* дийилйән экен (түрк везириниң ады).

Севан — Эрменистанда улы көл ве онуң ады дакылан шәхер. Эрмени дилинде *севан* сөзи „гөк көл“ диен манышдадыр. Түрки халклар бу көле *Гөкча* („гөк чай“, „гөк сув“) дийййәрлер.

Севастополь — Крымда, Гара деңзиң кенарында порт шәхер. 1783-нжи йылда *Актиар* диен татар обасының орнунда бу шәхериң дүйби тутулып, оңа грекчә *Севастополь*, ягны „белент мертебели шәхер“ диен ат дакыляр. Бу адың *Актиар* (*акҗаяр*?) диен ады „ак гая“ манысындадыр.

Север Донеци — СССР-иң Европа бөлегинде деря, Дон дерясының саг голы. Бу ады *Северный* („демиргазык“) *Донец* дийип нәдогры уланярлар. *Северлер* — славян тайпасы; *Донец*—рус дилинде „кичи Дон“ диймекдир.

Севилья — Испанияда порт шәхер. Бу ады „ашакы“ (ягны Гвадалквивир дерясының ашак акымындакы шәхер) дийип дүшүндирйәрлер.

Сейхун — сер. Сырдеря.

Сейшель адалары — Хинди океанында адалар ве оларда ерлешен дөвлет. 1756-нжы йылда олара Франциның малие министри М. Сейшелиң ады дакыляр.

Селенга — МХР-иң ве Бурятыстан АССР-иниң территорияларындан акян деря. Бу ады тунгус-манжур диллериндәки *селе* („демир“) сөзи билен багланышдырярлар. Бу этрапдан сейрек душ гелйән металлар ве алтын алыняр.

Селигер — РСФСР-иң Калинин ве Новгород областларында көл. Чаклама гөрә, бу ат фин дилинде „дуры көл“ диен манышдадыр.

Семаранг — Индонезияның Ява адасында шәхер. Ерли дилде бу ат „хөвүртге“ диен маныны аңладяр.

Семипалатинск — Газагыстан ССР-инде шәхер ве область. 1718-нжи йылда дүйби тутулан шәхере руслар *Каменные мечети* („даш метжитлер“) дийип ат дак-

ярлар, чүнки бу ерде гадымы даш жайларың харабалары бар. Соңра оңа *Семипалатинск* диен ат берилйәр; рус дилинде *семь*—„еди"; *палата*—„көшк".

Семиречье — сер. Жетисуу.

Сена — Францияда деря. Бу ат кельт дилиндәки *сог-хан* („юваш акян деря") сөзлериндендир.

Сенегал — Америкада деря ве онуң ады дакылан дөвлет. Бу ады шу ерде яшан зенага диен бербер тайпасы билен багланышдырярлар.

Сент-Луис — АБШ-да шәхер. Бу ат „кераматлы Луи" (Луис) диен маныда болуп, католик дининиң байрам гүни билен багланышыклыдыр. *Сен-Луи* диен шәхерлериң ады хем шейле маныны аңладяр.

Серафимович — РСФСР-иң Волгоград областында 1933-нжи йылда язы́жы А. С. Серафимовичиң (1863—1949) ады дакылан шәхер. Язы́жы шу этрапда догулды.

Сербия — Югославияда социалистик республика. Бу ат „серб халкының юрды" диен маныдадыр.

Сердобск — РСФСР-иң Пенза областында, Сердоба дерясының кенарында шәхер. Бу ат *сердоба*—„совук сувлы" диен маныда йүзе чыкыпдыр.

Сеул — Гүнорта Кореяда шәхер. Бу ат *Сиеур* диен корей адының хытайча формасы болуп, „улы шәхер" диен маныны аңладяр. Шәхериң өңки ады *Ханг-Янг* („Хан галасы") Японлар оңа *Кеййо* („улы шәхер") диййәрлер.

Сефидруд — Эйранда Каспи деңзине гуйян деря. Парс дилинде *сефид*—„ак", *руд*—„деря" („ак деря").

Сиалкот — Пакистанда шәхер. Бу ат хинди диллериндәки *сиал*—„шагал", *кот* (*кент*, *кат*)—„юрт", „месген" сөзлеринден эмеле гелипдир („шагалларың меканы").

Сибирь — СССР-иң Азия бөлегиниң Узак Гүндогардан, Газагыстандан ве Орта Азиядан бейлеки территориясы. Илкинжи гезек парс тарыхчысы Решидеддиниң (1247—1313) ишлеринде душ гелйән ве түрк-монгол диллеринде *Сибирь, Шибир, Шивер, Шебер* гөрнүшлеринде уланылян бу адың манысы барада өрән көп чакламалар орта атылды: а) *север*, ягны „демиргазык"; б) „түрме"; в) түрки диллердәки *сибир-жак, сыпыржак* сөзүнден; г) монгол дилиндәки *субр*—„даг мөжеги" сөзүнден; д) *Сибэр* диен ит адындан; е) *север* диен халк

адындан ве Ш. м. Бу пикирлериң хич бириси хем хакыката лайык гелмейәр. *Сибирь (Шибер)* сөзүни В. В. Бартольд монголча хасаплап, оны „батгалык“ дийип дүшүндирйәр. Өзбек алымы С. Караев бу ат барада йөрите ылмы макала язды. Онуң пикириче, *Сибирь, Шибир* диен топонимлер түрки ве монгол халкларының яшаян ерлеринде өрән көп болуп, олар „батгалык“, „отлы-сувлы ер“ ялы манындаы аңладяр. Түркменистандакы *Сибир* ве *Сибирала* диен ерлер хем батга, сув билен багланышыклыдыр. Түркмен дилиндәки *шыбырдамак*, онуң шивелериндәки *шибирдемек* („шыбыр-шыбыр“), *шибер яра* („сувлы яра“) сөзлери хем *Сибир, Шибир* диен топонимлери эмеле гетирен сөзлер билен асылдашдыр. Диймек, *Сибирь*—„батгалык“, „сувлы ер“ диен манымадыр.

Сибиряков адасы — Кара деңзинде ада. Оңа рус капиталисти А. Сибиряковың (1849—1893) ады дакылды, чүнки ол шу этрапы өвренмек үчин иберилен экспедицияларың харжыны өз үстүне алыпдыр.

Сивас — Түркиеде шәхер ве ил. Бу ат гадымы грек дилиндәки *себастос*—„шанлы“, „белент мертебели“ диен манындадболуп, император Августың титулы билен багланышыклыдыр. Шәхериң өңки атлары: *Кабира* („улы“, „белент“), *Диасполис* („алланың шәхери“), *Мезаполис* („белет мертебелиниң, ягны Помпейиң шәхери“).

Сиваш — Крымың гүндогар кенарында Азов деңзиниң айлаглары (олара *Чүйрүк деңиз* хем дийилйәр, чүнки сувунда чүйрүгиң ысы бар). Бу ат түрки диллердәки *сываш* (*сувашмак*) сөзүнден болуп, „хапаланмак“, „сувашып дурмак“ ялы манылары аңладяр („палчыклы“).

Сигет — Румынияда, Тиса дерясының кенарында шәхер. Венгр дилинде бу ат „ада“ (деряның адасы) диен манындадыр.

Сидней — Австралияда шәхер. 1788-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере Англияның министри лорд Сиднейиң ады дакылыпдыр.

Сидра — Африканың кенарында Ерорта деңзиниң айлагы (оңа *Улы Сирт* хем дийилйәр). Бу ат грек дилиндәки *сиртис* („ялпак сув“) сөзүндендир.

Сикоку — Японияда ада. Япон дилинде *си*—„дөрт“, *коку*—„провинция“, чүнки бу ада дөрт провинциядан ыбарат.

Силезия — Польшада ве Чехословакияда тарыхы область. Оңа Слензa дерясының ады дакылыпдыр. Славян диллеринде бу ат „өл“, „сувлы“ диен манынадыр.

Силистра — Болгарияда шәхер. Бу ат гадымы *Дуростурум* („берк гала“) сөзлериниң гүйчли өзгердилен гөрнүшидир.

Симферополь — УССР-иң Крым областында, Салгир дерясының кенарында шәхер. Крымда түрк агалыгы сынандан соң, 1784-нжи йылда оңа шу ат дакылды: грек дилинде *симферо*—„бир ере йыгнанан“ я-да „пейдалы“, *полис*—„шәхер“. Шәхериң өңки ады *Акметҗит* (ак метжит бар экен).

Сингапур — Малакка ярым адасының якынында ада, шол ада́да ерлешен шәхер ве дөвлет. Санскрит дилинде бу ат „ёлбарс шәхери“ диен манынадыр (*синга*— „ёлбарс“, *пур*—„шәхер“),

Синьцзян — Хытайда Синьцзян—Уйгур автоном районының гысга тутулян ады. Хытай дилинде бу ат „тәзе серхет“, „тәзе мүлк“ диен маныны аңладяр, чүнки ол бейлеки әхли велаятлардан Хытая соң бирикдирилип, оңа 1758-нжи йылда шу ат дакыляр. Революциядан өң Руссияда бу үлкә *Гүндогар Түркүстан* дийилйәрди.

Сирет — Румыния ве СССР-иң территорияларындан акян деря, Дунайың чеп голы. Бу ады „акым,“ „деря“ дийип дүшүндирйәрлер

Сирия, Сирия Арап Республикасы, САР — Азияда дөвлет. Б. э. хас өң *Сури* гөрнүшинде душ гелйән бу ады кәбир алымлар *Ассирия* сөзүниң гысгалан гөрнүши хасаплаярлар. Өңлер орта Азияда, шол санда Түркменистанда бу дөвлете *Шам* дийлипдир. *Шам* сөзи „чепдәки (юрт)“ диен манынадыр. Сер. Йемен.

Сисак — Югославияда шәхер. Кельт дилинде *сисак*— „батгалык“.

Сихотэ-Алинь — Узак Гүндогарда даг. Бу ады манжур дилинде „кенардакы гериш“ (*сихотэ*—„кенар“, *алинь*—„гериш“) ве хытай дилинде „гүнбатардакы деряның улы герши“ дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Сицзян — Хытайың гүнортасында деря. Хытай дилинде бу ат „гүнбатар деря“ диен манынадыр. Оңа *Та-хо* („улы деря“) хем дийилйәр.

Сицилия — Ерорта деңзиниң Италия дегишли иң

улы адасы. *Сицуллар* тайпасы билен бағланышыклы болан бу ады „оракчылар“ дийип дүшүндирйәрлер.

Скагеррак — Балтика ве Демиргазык деңизлерини бирлешдирйән богаз. Бу ат голланд дилиндәки *скаги* — „бурун“, „белент депе“ ве *рак* — „өз ханасындан акян“, „жошмаян“ сөзлеринден эмеле гелипдир.

Скадовск — УССР-иң Херсон областында шәхер. Бу ердәки оба өң помещик Скадовскә дегишли экен.

Скандинавия — Европада улы ярым ада. Онуң адыны „говы ада“ дийип дүшүндирйәрлер.

Сковородино — РСФСР-иң Амур областында шәхер (1938-нжи йыла ченли *Рухлово*). Оңа Рухловода поссоветиң башлыгы болан ве 1921-нжи йыл япон интервентлери тарапындан атылан А. Сковородиниң ады дакылды.

Скопин — РСФСР-иң Рязань областында шәхер. Бу ат *Скопа* диен гадымы рус адам ады билен бағланышыклыдыр.

Славгород — РСФСР-де шәхерлер. Рус дилинде бу ат „шөхратлы шәхер“ диен манысыдадыр.

Славянск — УССР-иң Донецк областында курорт шәхер. Илки шу ерде, Тор дерясының кенарында *Тор галас*ы гуруляр. Соңра оңа *Солянай* („дузлы“) диййәрлер. 1784-нжи йылда Екатерина II шәхере *Славянск* („славянлар шәхери“) диен ат дакяр.

Сланцы — Ленинград областында шәхер, сланец газылып алынян ер.

Сливен — Болгарияда шәхер. Болгар дилинде *сливен* — „гаралылы“ диен маныдадыр.

Слободской — РСФСР-иң Киров областында шәхер. Оба ве шәхер атларында көп душ гелйән *слобода* сөзи рус дилиндәки *свобода*(„азат“) сөзүниң бир гөрнүши болуп, „тархан оба“, ягны „белли бир гуллук үчин салгытдан бошадылан оба“ диен маныны аңладяр.

Словения — Югославияда социалистик республика. Бу ат „словене халкының юрды“ диен маныдадыр.

Случь — Днеприң бассейнинде бирнәче деря. Бу ат „сув“, „чыг“ манысындакы сөзден эмеле гелипдир.

Слюдянка — РСФСР-иң Иркутск областында шәхер, слюда газылып алынян ер.

Смоленск — РСФСР-де шәхер ве область. Бу ат *смола* сөзүнден болуп, ерли илатың кәри билен баг-

ланышыклы йүзе чыкыпдыр, чүнки бу ерде смола өндүрилип, онуң билен гайыклары реңкләпдирлер.

Сиейк — АБШ-да деря. Бу ат „йылан" („йыланлы") диен маныдадыр.

Советабат — Өзбегистаның Андыжан областында шәхер. Бу ат „советлер шәхери" диен манылададыр.

Согд, Согдиана — Орта Азияда Зеревшан ве Кашгадеря бойларыны өз ичине алан тарыхы юрт, б. э. өңки I мүңйыллыгың ортасында Согдиана дөвлети, цивилизацияның гадымы меркезлериниң бири. *Согд* сөзүниң манысы хакында шейле пикирлер бар: а) немец алымы И. Маркварттың пикириче, ол эйран диллеринде „нур сачян", „янян", „ялдыраян" манысындакы *сух* сөзүнден; б) „сув топланян пес ер" („Гыясуллугат"); в) В. Л. Вяткиниң пикириче, *согд* — „суварылян ер", „өнүмли ер". Крымдакы *Судак* (*Сугдак*) диен шәхер хем шу ат билен баглыдыр.

Созопол — Болгарияда курорт шәхери. Онуң өңки ады *Аполония* (*Аполлон* диен худайың адындан). III асырда бу ер христиан динине салнандан соң, оңа *Созопол* („халас эдилен шәхер") диен дини ат дакылыпдыр.

Сокол — РСФСР-иң Вологда областында шәхер. Оңа гечен асырда гурлан *Сокол* („лачын") диен кагыз фабригиниң ады гечипдир.

Солигалич — РСФСР-иң Кострома областында шәхер. Рус дилинде бу ат „Галич шәхериниң дузы" диен маныдадыр. Бу ерден ирден бәри дуз алыняр.

Солигорск — БССР-иң Минск областында шәхер, дуз алынян ер. Солигорск — „дузлы даг (шәхери)".

Соликамск — РСФСР-иң Пермь областында, Кама дерясының кенарында шәхер. Бу адың манысы: „Кама дузы".

Солтанвейис дагы — Гарагалпагыстанда даг (*Солтануиздаг* гөрнүшинде хем языляр). Дага мусулманлары теркидүнйәлиге чагыран ве VII асырда Арабыстанда яшан Карны Увайс (Вейис) диен руханының ады дакылыпдыр. Ол өмрүнде Орта Азия гелмедик хем болса, ерли руханыларың тагалласы билен дагың Солтанбаба дийлен еринде шол шахсың „мазары" дөредилипдир. Орта Азияда онуң „жайланан" ерлери башга-да көп.

Солтан Санжар мавзолейи — Байрамалы шәхерин-

ниң 7 км гүнбатарында мешхур мавзолей, селжукларың солтаны Санҗарың (XII асыр) җайланан ери. Санҗар өлмәнкә, 1140-нжы йылларда сарагтлы мешхур усса Мухаммет ибн Атсыза гүммезли җай гурдурып, оңа „Ахырет өйи“ дийип ат берйәр. Санҗар өленден соң (1157-нжи йыл) оны шу мавзолейде җайлаярлар.

Солт-Лейк-Сити — АБШ-ның Юта штатында шәхер. Бу ат „дузлы көлүң кенарындакы шәхер“ диен манындадыр.

Сольвычегодск — РСФСР-иң Архангельск областында шәхер. Бу адың манысы „Вычегда дерясының кенарындакы дуз алынян ер“.

Соль-Илецк—РСФСР-иң Оренбург областында, Илек дерясының кенарында шәхер, даш дузуң меканы. („Илек дузуның алынян ериндәки шәхер“).

Сомали — Африкада дөвлет. Бу ады „гара (халк)“ дийип дүшүндирйәрлер.

Сомерсет — Англияда графлык. Иңлис дилинде бу ат „язлаг“ диен маңыдадыр. Канада дегишли адаларада шу ерден баранлар шейле ат дакыпдырлар.

Сона — Францияның гүндогарында деря, Ронаның саг гошанды. Бу ады „юваш (акян деря)“ дийип дүшүндирйәрлер.

Соңудаг — Көпетдагың гүнорта-гүнбатарда гутаран бөлеги, соңы. Э. Мурзаев бу адың *Сангу-даг* гөрнүшинде русча язылышындан угур алып, оны „даш дагы“ дийип терҗиме эдйәр. Бу нәдогры болса герек, чүнки оңа „соңкы даг“, „дагың соңы“ дийип ат берипдирлер. Магтымгулы бу ады *Соңдаг* ве *Соңудаг* гөрнүшлеринде уланыпдыр.

Сопот—1. Болгарияда шәхер, Сер. В а з о в г р а д. 2. Польшада шәхер. Бу ат славян диллеринде „чешме“ диен манындадыр.

Сормово — Горький шәхерине гошулан тарыхы шәхер. Марьино көлүниң кенарында ерлешен шәхериң (илки обаның) ады болан бу сөз *сорма* („гырманчалы көл“) диен түрки сөздендир.

Сорока — Карелияда деря ве онуң ады дакылан шәхер (шәхере хәзир *Беломорск* диен ат дакылды). Рус дилиндәки сорока („алахекек“) сөзүне уйгунлашдырылып уланылян бу ат аслында карел дилиндәки *сара-йоки* („йылаклы деря“) я-да *саари-йоки* („адалы деря“) сөзлериндендир.

Сороки—Молдавия ССР-нде шәхер. Молдав дилинде бу ат „гарыплар (шәхери)“ диен манададыр.

Соська — Краснодар үлкесинде деря, Ея дерясының чеп голы. Бу ат түрки *сасык*—„ыслы“ диен сөздендир.

София — Болгарияның пайтагты. Б. э. өңки VIII-VII асырларда шу ердәки оба *Сердика* дийлипдир (бу сөз *сердлер* тайпасы билен багланышыклыдыр). VI асырда славянлар ол ады өз *Средина* („орталык“, „меркез“) сөзүне меңзедип, *Средец* гөрнүшинде уланыпдырлар. XIV асырда шәхере христиан ыбадатханасы *Кераматлы Софияның* ады дакыляр. Гадымы грек дилинде София диен адам ады „парасатлы“ диен манының аңладяр.

Сочи — Краснодар үлкесинде порт шәхер ве курорт. Бу ат *соатше* диен черкес тайпасы билен багланышыклыдыр.

Спарта — Грецияда, Пелопоннес ярым адасында шәхер (онуң түркче ады *Истарта*). Чаклама гөрә, бу ат грек дилиндәки *спеиро* („дагамак“, „сечилмек“) сөзүнден болуп, шәхериң энчеме депелериң үстүнде ерлешйәндиги билен багланышыклыдыр.

Спас-Клепики — РСФСР-иң Рязань областында шәхер. *Спас—спаситель* („халасгәр“) диен рус сөзүниң гысгалан гөрнүши болуп, Иса пыгамбериң бир эпитетидир. Бу сөз билен гелйән атлар дини байрам билен багланышыклыдыр. *Клепики*—„балык арассаланян ер“ диен манададыр.

Спасск — РСФСР-де шәхерлер, посёлоклар, обалар, Булара *Спасск* диен ыбадатханаларың ады дакылыпдыр. *Спас* (*спаситель*, ягны „халасгәр“) сөзи Иса пыгамбериң (Исос Христосың) эпитетидир.

Сплит — Югославияда шәхер, Адриатик деңзиң кенарында порт. Бу ат *палатиум* (*спалато*, ягны „көшк“) сөзүндендир.

Спорада — Эгей деңзинде Греция дегишли адалар (Д е м и р г а з ы к ве Г ү н о р т а С п о р а д а адалары). Бу ат грек дилиндәки *спорадес* сөзүнден болуп, „пытраңны“ диен манададыр.

Сретенск — РСФСР-иң Чита областында шәхер. Оңа ыбадатхананың, ыбадатхана болса *сретение* диен дини байрамың ады дакылыпдыр.

Сринагар — Хиндистанда шәхер. Жамму ве Кашмир штатының меркези. Санскрит дилиндәки бу ат

сри—„мукаддес“ ве *нагар*—„шәхер“ сөзлеринден эмеле гелипдир („мукаддес шәхер“). *Сри* сөзүни *Шри* диен худайың ады билен багланышдырянлар хем бар.

Ставрополь — РСФСР-де үлке ве 1777-нжи йылда дүйби тутулан шәхер. Грек дилинде бу ат „хач шәхери“ диен маныны аңладяр.

Стамбул (түрк дилинде Истанбул) — Түркиеде улы порт шәхер ве ил. Б. э. өңки 658-нжи йылдан бәри белли болан бу шәхере өң *Бизант* (*Византия*) дийлипдир. Бу ат шәхериң дүйбүни тутан *Бизас* диен адам я-да тайпа билен багланышыклыдыр. Б. э. 330-нжы йылында император Константин Рим империясының пайтагтыңы шу шәхере гөчүрип, оңа *Тәзе Рим* дийип ат дакяр, эмма бу ат дәл-де, *Константинополь* („Константиниң шәхери“) диен ат кабул эдилйәр. 1453-нжи йылда бу ери түрклер басып алып, шәхериң адыны *Истанбул* гөрнүшинде уланмага башлаярлар. Бу ат Константинополың гысгалдылан гөрнүшидир. Түркменлер Стамбул диен ады *Ыссамбыл* гөрнүшинде уланярлар.

Становой герши — Узак Гүндогарда даг герши. Бу ат рус дилиндәки *становой* (ягны *основной*, „эсасы,“ “меркези“) диен манырадыр („эсасы гериш“).

Стара-Планина — Болгариядакы Балкан дагларының ерли ады. Болгарча *стара*—„көне“, *планина*—„даг“. Ир заманда бу дага *Хемус*, түрклер болса *Балкан* дийипдирлер.

Старица — РСФСР-иң Калинин областында шәхер. Рус дилинде бу ат „деряның көне орны“, „деряның көне ханасы“ диен манырадыр.

Степанаван — Эрменистан ССР-нде шәхер (онуң өңки ады *Желал-оглы*). *Степан* — 26 Баку комиссарларының бири Степан Шаумяның (1878—1918) ады; эрмени дилинде *аван*—„юрт“.

Степанакерт — Азербайжан ССР-нде шәхер, Даглы Гарабаг автоном областының меркези (өңки ады *Ханкенди*, ягны „хан обасы“). Шәхере революционер Степан Шаумяның ады дакылды; *керт*—„шәхер“.

Стерлитамак (башгыртча Стәрлетамак) — Башгырдыстан АССР-нде шәхер. Бу ат *Стәрле* дерясының адындан ве *тамак* („дамак“, ягны деряның деңзе я-да башга деря гуйян агзы, аягы) сөзүнден дуряр, чүнки шәхер деряның дамагында ерлешйәр. *Стәрле*

диен ат башгыртча *өс төрле* („үч дүрли") сөзлеринден болуп, деряның үч чешмеден башланяндыгыны аңладяр.

Стокгольм — Швецияның пайтагты. Швед дилинде бу ат *сток* ве *холм* („ада") сөзлеринден дуряр. *Сток* сөзүниң „сувуң голтугы" ве „сүтүн" (маяк) ялы манылары бар („маяклы ада" я-да „айлаглы ада").

Страсбург — Францияда, Рейн дерясының боюнда шәхер. Бу ат немец дилинде „ёл шәхер" („ёлуң үстүндәки шәхер") диен маныдадыр, чүнки Рейнден гүнбатара гидйән ёл шу ерден гечйәр.

Стромболи — Тиррен деңзинде Италия дегишли вулканлы ада. Бу ат грек дилинде „тогалак" диен маныны аңладяр.

Струма — Балкан ярым адасында деря. Хинди-европа диллериндәки бу ат „акын", „деря" диен манымдадыр.

Стрый — УССР-иң Львов областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Деряның ады *Струма* (сер.) диен ат билен асылдашдыр.

Стырь — УССР-де ве БССР-де деря. Онуң ады хем *Струма* (сер.) билен асылдашдыр.

Суботица — Югославияда шәхер. Бу ат „шенбе гүни (базар болян ер)" диен маныдадыр.

Судак — УССР-иң Крым областында посёлок. 212-нжи йылда дүйби тутулан бу посёлогың түркче адыны гадымы *Согдайя* диен адың үйтгедилен гөрнүши хасаплаярлар. *Судак* сөзүни осетиялыларың *суйдяк* („мукаддес") сөзи билен багланышдырянлар-да бар.

Судан — 1. Африкада Сахара билен Атлантик океаның ве Абиссиния дагларының аралыгында ерлешен гиң территория. 2. Шу территорияда ерлешен дөвлет, Судан Демократик Республикасы. Бу ат арап дилиндәки *Билад-ас-Судан* („гара адамларың юрды") сөзлериниң гысгалан гөрнүшидир. Шу областда араплар негрлер билен серхетдеш ве гатышып яшаярлар.

Суздаль — РСФСР-иң Владимир областында гадымы рус шәхерлериниң бири. Адың манысы барада бирнәче чаклама бар; а) *сух-дол*, ягны „батгасы гурап барян ер"; б) эстон дилиндәки *сузи* („мөжек", „бөри") сөзүнден.

Сукарнпура — Индонезияда шәхер. Бу ат „Сукар-

но шәхери“ диен маныдадыр, оңа Индонезияның президенти Сукарноның (1901—1970) ады дакылды.

Сукре — Боливияның ресми пайтагты. Оңа 1839-нжы йылда шу шәхери Испания агалыгындан азат эден А. Х. Сукрәниң ады дакылыпдыр.

Сул — Гүнбатар Түркменистанда, Каспи деңзиниң кенарында шәхер, мешхур түркмен күштчүси ас-Сулының доглан ери. Г. Гейбуллаевиң пикирине гөрә; *сул (сол, сур, чур, чул, чөл)* сөзи гадымы түрки тайпаның адыдыр, бу тайпа V асырда Балкан төвереклеринде яшапдыр. Г. Гейбуллаев Ашгабадың якынындакы Чүли җүлгесиниң адыны хем шу тайпа билен багланышдыряр.

Сула — СССР-иң Европа бөлегинде дерялар, Днепр, Неман, Мезень, Печора деряларың голлары. Бу адың көп дүрли дүшүндирилиши бар. Оларың ичинде хакыката лайыгы „сувлы“ диен түрки сөздүр.

Сумбар — Түркменистаның ве Эйраның территорияларындан акян дерья, Этрек дерясының саг голы. X асырда *Симбар* гөрнүшинде душ гелйән бу ат, бизиң пикиримизче, *Сүнт* („даг“, деряның саг кенарындакы бир дага-да Сүнт дийилйәр) ве *вар* („гала“) сөзлеринден хасыл болуп, илки деряның кенарында, дагың үстүнде салнан галаның адыдыр (*Сүндвар—Сүнтбар—Сүнбар—Сумбар*). Соңра бу ат деря дакылыпдыр. *Сумбар* сөзүниң „сумлы (говаклы) гала“ диен маныда болмагы мүмкиндир, чүнки *сум* сөзи шу деряның боюнда горанмак, мал ятырмак, гаяның бейлеки тарапына сув гечирмек ве ш. м. максатлар үчин эдилен говаклары аңладяр, бу сөз ерли геплешикде көп уланылып, *Сум, Сумлуятак, Сумлугая* ялы топонимлериң составында хем душ гелйәр.

Сумгайыт — Азербайҗанда шәхер ве деря. Г. А. Гейбуллаевиң пикириче, бу ат монгол союзына дегишли болан *сугайыт* (*сукаит*) тайпасы билен багланышыклыдыр.

Сунгари — Амур дерясының саг голы. Бу ат тунгус-манжур диллеринде „сүйт“, ягны „буланык сувлы деря“ диен маныдадыр.

Суоми — Финляндияның финлер тарапындан уланылян ады. Бу сөзи фин дилиндәки *суо*—„батгалык“ сөзүнден ве орун билдирйән *ма* гошулмасындан хасаплаярлар.

Суракарта—Индонезияда шәхер. Бу ат Санскрит дилиндәки сура—„гахрыман„, *карта*—„шәхер" сөзлериндендир.

Сурхандеря — Өзбегистанда деря, Амыдеряның сағ голы, онуң ады дакылан область. С. Караевиң пикиричe, бу адың манысыны ики хили дүшүндирмек мүмкин: а) *Сурхан*—тәҗик дилиндәки *сурхаб* („гызыл сув") сөзүнден, чүнки бу деряның ёкары акымына Гызылсув дийилйәр; б)түркменлериң *сурх*(*ы*) тиресиниң адындан ве-*ан* көплүк гошулмасындан: *сурх*(*у*)*лар*. Бу ерде *сурх* ве *сурхы* диен түркмен тирелериниң икиси-де яшаяр.

Сурхкөтел — Овганыстанда II-III асырлара дегишли ядыгәрлиги болан ер, дагың көтели. Бу ат „гызыл көтел" диен манысдадыр.

Сурхоб — Тәҗигистандакы Вахш дерясының бир бөлегиниң ады. Ол тәҗик дилиндәки *сурх*—„гызыл" ве *об*—„сув" сөзлеринден эмеле гелипдир.

Суссекс — Англияда графлык. Бу ат „гүнортада яшаян сакс тайпасы" диен манысдадыр.

Сууксу —Крымда курорт, археологик әхмиетли гадымы ер. Оңа совук сувлы чешмәниң ады дакылыпдыр.

Сухуми—Абхазия АССР-ниң пайтагты. Түрк дилинде *Сухумкала* гөрнүшинде уланылян бу ады түрки диллердәки *сув* ве *гум* сөзлеринден хасаплаярлар. Бу ады „батгалы" дийип дүшүндирйәнлер хем бар. Шу ердәки гадымы шәхере *Диоскурия* („алланың чешмеси"), соңра *Себастополис* („белент мертебели шәхер"), ахырында хем *Цхум* дийлипдир. Бу ат соңра *Сухум* ве *Сухуми* гөрнүшлерине гечипдир.

Сухэ-Батор — Монголияда шәхер. Оңа Монголия Халк Революцион партиясының дүйбүни тутуҗы Дамдины Сухэ-Баторың (1893—1923) ады дакылды.

Сучава — Румынияда деряның ады дакылан шәхер. Румын дилинде бу ат „эгрем-буграм деря" диен манысдадыр.

Суэц — Мүсүрде шәхер, онуң ады дакылан канал ве айлаг. Бу ады „башлангыч пункт" дийип дүшүндирйәрлер, чүнки шәхер каналың агзында ерлешйәр. Гадымы греклер бу шәхере *Клисма* („бент") дийипдирлер.

Сүйт дерясы (рус дилинде Молочная) — УССР-иң Запорожье областында деря (ёкары акымында оңа *Ток*-

мак дийилйәр). Бу ат сувуң буланыклыгы билен багланышыклыдыр.

Сүлейман адалары — Тәзе Гвинеяның гүндогарында адалар ве оларда ерлешен дөвлет (рус дилинде *Соломоновы острова*); Испанлар оңа 1567-нжи йылда Давудың оглы Сүлейманың (б. э. өңки X асыр) адыны дакыпдырлар. Төвратда (Библияда) язылышына гөрә, Сүлейман Офир диен юртдан алтын алыпдыр. Испанлар хем шу адаларда яшаянларың алтын шайларыны гөрүп, шу ери Офир юрды дийип чаклапдырлар ве адалара *Сүлейман* дийип ат берипдирлер.

Сыгнак — Газагыстаның Гызылорда шәхеринде гадымы шәхер. А. Абдырахмановың пикириче, бу түрки сөз „сыгмак" сөзи билен асылдаш болуп, „гала" манысындадыр.

Сызрань — РСФСР-иң Куйбышев областында шәхер. 1683-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере деряның ады дакылыпдыр. Онуң адыны түрки диллердәки *сызмак* сөзи билен багланышдырярлар („сызып чыкян сув").

Сыктывкар — Коми АССР-иниң пайтагты. Коми дилинде *Сыктав* — шу ердәки Сысола дерясының ады; *кар* — „шәхер".

Сырдеря — Орта Азияда улы деря. Тарыхда онуң энчеме ады душ гелйәр. Гадымы греклер оңа *Яхартес* (*Яксарт*) ве *Танаис* дийипдирлер. „Авеста" диен дини китапда деряның *Дану* ве *Яоша*, X асырда язылан „Худуд ал-әлем" диен китапда *Хашарт*, түрки руник язгыларда *Енчүөгүз* („хүнжи дерясы"), Фердөвсиниң „Шанамасында" *Гүлзаррийун*, арап алымларының эсерлеринде *Сейхун*, кәбир ишлерде болса *Хишарт* ве *Каңкар*, Бируныда *Хасарт* диен атлары душ гелйәр. Деряның акып гечйән ерлери билен багланышыклы онуң *Оби-Фаргана* („Фергана дерясы"), *Узген дерясы*, *Хожент дерясы*, *Нахр аш-Шаш* („Шаш, ягны Дашкент дерясы"), *Бинакет дерясы* ялы атлары хем беллидир. Яхартес, Яксарт, Хашарт, Хасарт, Енчүөгүз диен атлар „хүнжи дерясы" диен маныны аңладярлар. Өзбек топонимистлери Х. Хасаңовың ве С. Караевиң такыкламаларына гөрә, деряның *Сырдеря* диен ады хем гадымыдыр. Ол грек тарыхчысы Плинийиң (I асыр) ишлеринде *Силис* гөрнүшинде душ гелйәр. Бу сөз *Сыр* сөзүниң өңки формасы болуп, деряның ашак акымының ады

көкмүнде уланылыпдыр (ёкары акымына *Яксарт* дийилипдир).

Сыр сөзүни кәбир алымлар „сыр“, „реңк“ дийип дүшүндирйәрлер („сувы боялан, ягны буланык дерйә“). Эмма С. Караев бу пикириң нәдогрудыгыны, *сыр*, сөзүниң аслында тайпаның адыдыгыны беллейәр.

Сычуань — Хытайда велаят. Хытай дилинде *сы* — „дөрт“, *чуань* хем „деря“, „акын“ диймекдир.

Сьерра-Леоне — Африканың гүнбатарында дөвлет. Бу ат испан дилинде „ёлбарс дагы“ диен манырадыр.

Сьерра-Невада — Испанияда даг. Испанча бу адың „гарлы даг“ диен маныcы бар. Араплар бу дага *Жебел-ут-телж* („гарлы даг“) диййәрлер. АБШ-дакы даглара хем Испаниядакы шу дагың ады дакылыпдыр.

Сянган (Гонконг) — Хытайың гүнорта—гүндогарында ада ве шәхер, Англияның колонияcы. Хытай дилинде бу ат „хошбой ыслы айлаг“ диен манырадыр. *Сянган* диен ат ерли геплешикде *Хен-конг* ялы айдыляр. Иңлислер ол сөзи бирнеме үйтгедип, *Гонконг* гөрнүшинде уланмага башлапдырлар.

Т

Табарыстан — Каспи деңзиниң гүнорта кенары. Бу ат „*табар* (я-да *тапур*) диен гадымы халкың юрды“ диен манырадыр.

Табор — Чехословакияда шәхер. Венгр дилинде *табор* — „лагерь“.

Тавда — Уралда деря. Бу ады мансы дилиндәки *товт* („көйүк“, „янык“) сөзи билен багланышдырярлар.

Тавр — Түркиеде даг (түрклер оңа *Торослар* диййәрлер). Бу ат хинди-европа диллериндәки *тур* („даг“) сөзүнден болса герек.

Таврида, Таврия — Крымың гадымы ады. Бу ат *тавр* тайпасы билен багланышыклы дөрәпдир.

Таганай — Башгырдыстанда даг. Бу ады „айың таганы“ ве *туган ай*, ягны „айың догян тарапындакы даг“ дийип, ики хили дүшүндирйәрлер. Эмма онуң адам ады болмагы хем мүмкиндир. Шу этрапдакы Таганай обасына XVIII асырда яшан М. Ф. Таганаевиң ады дакылыпдыр.

Таганрог — РСФСР-иң Ростов областында шәхер. Бу ат *таган* диен түрки ве *рог* („шах“) диен рус сөзү

леринден эмеле гелипдир. Рус дилинде бурун болуп дуран депелере *рог* дийилйәр. Шу ердәки депеде таган отурдылып, онда от якылыпдыр ве маяк хөкмүнде пейдаланылыпдыр.

Таиланд — Азиянын гүнорта-гүндогарында дөвлет (оңа *Сиам* хем дийилйәр). Бу адың *таи* бөлеги ерли дилдәки *Мыанг-таи* („азат юрт) диен адың гысгалан гөрнүшидир; *ланд*—иңлисче „юрт“ диен манызадыр.

Таити — Юваш океанын гүнортасында ада. Бу ат ерли дилдәки *хити-нуи* сөзлериндендир: *хити*—„ярым ада“, *нуи*—„ада“.

Тайвань — Хытайың гүндогарында ада. Бу ат хытай дилинде „секмерли айлаг, голтук“ манысында болуп, илки кенары секмер-секмер болан айлага дегишли экен. 1516-нжы йылда португаллар оңа *Формоза* („ажайып“) дийип ат дакыпдырлар. Аданың шу ады хем көп юртларда уланыляр.

Тайга — РСФСР-иң Кемерово областында шәхер. Сибирде гүр токайлара *тайга* дийилйәр. Шәхер тайгада ерлешйәр.

Таймыр — Азиянын демиргазыгында ярым ада, шол ерде ерлешен көл. Бу ады „бай (юрт)“ дийип дүшүндирйәрлер.

Тайнань — Тайваның гүнортасында шәхер. Бу ат „гүнорта пайтагт“ диен маныдадыр. Аданың демиргазыгындакы шәхере *Тайбэй* („демиргазык пайтагт“) дийилйәр.

Тайшет — РСФСР-иң Иркутск областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Кет диллеринде *тай*—„совук“, *шет* хем „деря“ диймекдир.

Тайюань — Хытайда шәхер, Шаньси провинциясының пайтагты. Бу ат „иң четки дүзлүк“ диен маныдадыр.

Такла-Макан — Хытайың Синьцзян-Уйгур автоном районында чөл. Э. Мурзаев бу ады арапча хасаплаяр ве оны „ташланан мекан“ дийип дүшүндирйәр. Тарим дерясының сувуның етмезлиги себәпли, чөлде ве онуң гыраларында яшаян илат өз меканыны ташлап гитмәге межбур болуңдыр. Шейле оба ве шәхерлериң харабалары хәзире ченли сакланяр.

Такома — АБШ-да шәхер. Бу ат ерли индейлериң дилинде „гарлы улы даг“ диен маныдадыр.

Талас — Газагыстанда ве Гыргызыстанда дерья, тарыхы область, шәхер. Алымлар бу ады гадымы *Тараз* шәхериниң адындандыр чаклаярлар (*тараз*—„дерья", акын"?). Е. Койчубаев *талас* сөзүни этноним хасаплаяр.

Талгар — Газагыстаның ве Гыргызыстаның аралыгында даг. Е. Койчубаевиң пикириче, тал—„депе", гар—„даг".

Талдыбулак — Газагыстанда ве Гыргызыстанда чешмелер хем-де дерялар. Бу ат „таллы булак" диен манысындадыр.

Талды-Корган — Газагыстанда шәхер ве область. Адың манысы „таллы горган" (гала, депе).

Таллин — Эстония ССР-иң пайтагты. Бу ады эстон дилиндәки *таани*—„даниялы" ве *линна*—„шәхер", „гала" сөзлеринден хасаплап, Эстонияны даниялы феодалларың басып алан дөври (1227—1346) билен багланышдырярлар. Руссияда 1917-нжи йыла ченли бу шәхере *Ревель*, ондан хас өң (орта асырларда) *Колывань* дийилди.

Тальное — УССР-иң Черкасск областында шәхер. Бу ат *таллы*. диен түрки сөздендир.

Таман — Гара ве Азов деңизлериниң аралыгында ярым ада. Бу адың манысы барада бирнәче чаклама бар: а) черкеслериң *темен* („батга") сөзүнден; б) *Таман* диен адам адындан; в) *атаман* сөзүнден; г) орта асырлардакы *Тмутаракан* диен шәхериң адының гысгалан гөрнүши.

Тамбов — РСФСР-де шәхер ве область. Булара деряның ады дакылыпдыр. Бу ады ерли диллердәки *томбака* („гирдап") ве *томбакс* („батгалык") сөзлери билен багланышдырып, ики хили дүшүндирйәрлер.

Тампере — Финляндияда шәхер. Бу ады *тамми* („дуб") ве *коски* („шаглавук") диен фин сөзлериниң гүйчли үйтгән гөрнүши хасаплаярлар. Шведлер оңа *Таммерфорс* диййәрлер: *форс*—„шаглавук".

Танганьика — Африканың гүндогарында улы көл ве онуң төвереклери. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) „бирлешен" (деряларың бирлешен ери); б) банту диллериндәки *тонга* („көл") ве *хика* („дүзлүк") сөзлеринден. Ерли илат бу көле *Маага* („жошгун сув") диййәр.

Танжер — Мароккода порт шәхер. Бу ады бербер дилиндәки *анжи* („дерья") сөзи билен багланышдыряр-

лар. Эмма онуң гадымы ады [*Тингис* болуп, ол өң „порт“ манысыны аңладыпдыр.

Танзания, Танзания Бирлешен Республикасы — Африканың гүндогарында Танганьика ве Занзибар дөвлетлериниң бирлешмегинден эмеле гелен республика. Онуң ады хем шол дөвлетлериң атларының биринжи богунларындан ве „юрт“ манысындакы *ия* гошулмасындан дуряр: ***Тан-зан-ия.***

Тара — Иртыш деряcының саг голы. Бу адың гадымы түрки формасы *Тар* болуп, *-а* руслар тарапындан артдырылан гошулмадыр. *Тар (тарим, тармак)* — „деряның голы“, „деря“ диен маныдадыр.

Таранто — Италияда гадымы шәхер. Бу ат иллириялыларың *дарандос* („дублы“) сөзүндендир.

Тарбагатай — Газагыстаның гүндогарында ики саны даг герши. Монгол ве түрк диллеринде *тарбага* — дериси үчин авланылян хайваның ады (русча *сурок*). Бу адың *тай* бөлегини *тау* („даг“) дийип дүшүндирйәрлер, эмма ол *-ты* (-лы) гошулмасының монголча гөрнүши болса герек („тарбагалы“).

Тарим — Хытайың гүнбатарында (Синьцзянда) деря. М. Кашгарының язышына гөрә, *Тарим* сөзи көле гуйян я-да гумуң ичинде дагап, йитип гидйән деряларың адыдыр. Тарим хем Такла-Макан чөлүнде дагаяр. Умуман, *Тарим* (хас догрусы, *Тарым*) диен түрки ат „даргамак“ сөзи билен асылдашдыр.

Тарнув — Польшада шәхер. Бу ат *Тарн* диен адам адындан ве *-ув (-ов)* дегишлилик гошулмасындан дуряр.

Тарту — Эстония ССР-нде шәхер. Бу ады „Таар галасы“ дийип дүшүндирйәрлер (*Таар* — худайың ады). Руслар бу шәхери *Юрьев* дийипдирлер (*Юрий* — Киев князы Ярославың христиан ады). Немецлер басып алан соң, шәхере *Дерпт* дийип ат дакярлар.

Тархан — Орта Азияда, Сибирде, Волга бойларында, Закавказьеде обалар, илатлы пунктлар. *Тархан* — илки харбы-административ дереже болупдыр (меселем, Алтын Ордада), Соңра бу сөз хайсы-да болса бир гуллук үчин салгытдан бошадылан адама я-да оба дакылыпдыр.

Тарханкут — Крым ярым адасының гүнбатар чети. Бу ат *тархан* (сер.) ве *кут* („бурч“, „орун“, „ер“) сөзлеринден дуряр.

Тасман деңзи — Австралия билен Тасманияның арасында деңиз. Оңа шу ерде 1653-нжи йылда барлаг гечирен голланд деңизчиси А. Я. Тасманың (1603—1659) ады дакылды.

Тасмания — Австралияның гүнорта-гүндогарында ада ве шол ададa ерлешен штат. Оңа 1853-нжи йылда А. Я. Тасманың ады дакылды, чүнки ада илкинжи гезек 1642-нжи йылда шу деңизчи тарапындан ачылды.

Татар богазы — Сахалин адасы билен Азия материгиниң арасындакы богаз. В. А. Никоновың пикириче, европалылар тарапындан дакылан бу адың татар халкы билен дахылы ёк, чүнки олар әхли түрки ве тунгус-манжур халкларына *татар* дийипдирлер.

Татарбунары — УССР-иң Одесса областында шәхер. *Татар* — халк ады; *бунар* — „чешме“.

Татарск — РСФСР-иң Новосибирск областында шәхер. Бу ат „татар шәхери“ диен маныдадыр, чүнки онда Сибирь (Бараба) татарлары яшаяр.

Татарыстан — РСФСР-де автоном республика. Бу ат „татарлар юрды“ диен маныдадыр.

Татра даглары — Чехословакияда ве Польшада даг. Бу адың „гая“, „депе“, „гериш“ манысының тарапыны тутярлар.

Таураге — Литва ССР-нде шәхер. Бу ат *таурас* („зубр“) сөзүндендир.

Тахти-Сангин — Тәжигистаның гүнортасында, Вахшың Пенҗ дерясына гуйян еринде археологик әхмиетли улы гала, гадымы шәхер. Тәҗик дилинде бу ат „дашдан бежерилен тагт“ диен маныдадыр.

Тахядаш — Гарагалпагыстан АССР-нде шәхер. Илки Амыдеряның саг кенарындакы тахялы келлә меңзеш улы дашлы ериң ады болан бу сөз соңра шәхере дакыляр.

Таш-Кумыр — Гыргызыстан ССР-ниң Ош областында дашкөмүр алынян ерде шәхер.

Таштагол — РСФСР-иң Кемерово областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Ерли түрки диллерде *ташта* (*ташты*) — „дашлы“, *гол* хем „деря“ диймекдир.

Тба — Грузияда курорт. Бу ат грузин дилиндәки *тба* („көл“) сөзүндендир.

Тбилиси — Грузия ССР-ниң пайтагты (1935-нжи йыла ченли рус дилинде *Тифлис*). Бу ат грузин дилиндәки *тбили* („йылы“, „гызгын“) сөзүнден болуп, йылы

сувлы, күкүртли чешме билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр.

Теберда — Демиргазык Кавказда деря, Кубань дерясының чеп голы. Бу ат черкес дилинде „байырлы" манысындадыр.

Тебриз — сер. Төвриз.

Тегусигальпа — Гондурасың пайтагты. Ерли диллерде бу ат „күмүшли даг" диен маныдадыр.

Тежен — Ашгабат областында оазис, шәхер, деря (Герируд дерясының ашак акымы). В. В. Бартольд X асырда бу адың *Туҗен* формасында душ гелйәндигини, хыратлы алым Хафиз-и Абру (XIV асыр) хем Абывердиң бир округына *Теҗен* дийилйәндигини белләпдирлер. Г. Вамбериниң пикирине гөрә, *Теҗен* сөзи *тей-җент,* ягны *тей-кент (тей*—„ашак", *кент*—„оба", „шәхер"*)* сөзлеринден эмеле гелип, „ашакы шәхер" я-да „деряның ашак акымындакы, песдәки кент" диен маныны аңладяр. Шу пикириң догры болмагы мүмкиндир, чүнки *тей* сөзи билен гелйән атлар Тежен дерясының боюнда башга-да болупдыр (*Тейабат*—„ашакы оба"). Галыберсе-де, гечен асырда русча язылан ишлерде бу адың *Теджент* гөрнүши хем душ гелйәр. В. В. Бартольдың догры беллейши ялы, *Теҗен* диен ат илки деряның дәл-де, округың (бөлүгиң) адыдыр, чүнки деря өзүниң ёкары акымында *Герируд* (*Хыратруд*— ягны „Хырат дерясы", Саратгдан ашакда болса *Хушкруд* („гуры деря", „сувсуз деря") диен атлара эе болупдыр. Тежен шәхери улалып, важып пункта өврүленден соң, бу деря хем онуң ады дакыляр. Б. э. өң бу деря *Арий* хем дийлипдир.

Текели — Газагыстан ССР-ниң Талды-Корган областында шәхер. Бу ады „даг текесиниң көп ери" дийип дүшүндирйәрлер. Онуң этнсним билен багланышыклы болмагы хем мүмкиндир.

Текирдаг — Түркиеде даг, онуң ады дакылан шәхер ве ил. Түрк дилинде бу ат „ала даг" диен манададыр.

Телеорман — Румынияда гиң территория ве деря. Г. Е. Корниловың пикириче, бу ат түрки диллерде „тилки токайы" манысындадыр. Румын алымлары гыпжак халкларының дөреден бу адыны „гүр токай" дийип дүшүндирйәрлер.

Телец көли — сер. Алтынкөл.

Тель-Авив — Ысрайылың эсасы шәхери. Семит диллеринде бу ат „яз депеси“ диен манысыдадыр.

Темза — Англияда деря. Бу ады „гара (деря)“ дийип дүшүндирйәрлер.

Темиртау — Газагыстан ССР-ниң Караганда областында демирли даг ве онуң ады дакылан шәхер. Газакча *Темиртау*—„демир даг“. Шу атдакы даг Кемерово областында хем бар.

Темников — Мордва АССР-нде шәхер. XIV асырда дүйби тутулан бу шәхериң ады *темник* („орданың серкердеси“) диен сөздендир.

Темрюк — Краснодар үлкесинде, Азовың кенарында шәхер, айлаг. XVI асырда түрк галасы хөкмүнде дүйби тутулан бу шәхере кабарда князы Темрюк Айдаровың ады дакылыпдыр.

Тенерифе — Атлантик океанда Канар адаларының бириси, даг. Бу адың „ак даг“ диен манысы бар.

Теннесси—АБШ-да деря ве онуң ады дакылан штат. Ерли индей дилинде *Теннесси*—„эгри (деря)“.

Теңизкөл — Газагыстаның Целиноград областында көл. Газак дилинде бу ат „деңиз көл“ диен манысыдадыр.

Теплице — Чехословакияда, Кәнли дагының этегинде курорт шәхери· *Теплице*—„йылы (сувлы)“.

Терек — Кавказда деря. Бу адың манысы барада шейле чакламалар бар: а) „түрк“ сөзүнден, ягны „түрк дерясы“; б) балкарларың *терк* (ягны „чалт акян“) сөзүнден; в) түрки диллердәки „дерек“ сөзүнден.

Термез — сер. Т е р м и з.

Термиз — Өзбегистан ССР-нде шәхер, Сурхандеря областының меркези (өзбекче ве ерли илатың дилинде *Термиз*, русча *Термез*). Гечмишде *Тармад, Термед, Тармид, Термид, Тирмид, Тармиз, Термиз* гөрнүшлеринде уланылан бу гадымы адың манысы анык дәл, оны бактриялыларың *таромаетха* („деряның аңырсы“) ве греклериң *термос* („ыссы“) сөзлери билен бағланышдырып, ики хили дүшүндирйәрлер.

Тернополь — УССР-де шәхер ве область. Бу адың йүзе чыкышы барада ики пикир бар: а) шәхериң гүнбатарында өң Тарновскиниң мүлки боланы үчин, шәхере шу шахсың ады дакылыпдыр; грекче *полис*—„шәхер“; б) „терновикли (мивели өсүмлик) мейдан“ диен маныда.

Террор — Антарктидада вулкан. *Террор*—1841-нжи йылда шу ерде барлаг гечирен ве вулканы илки ачан Ж. К. Россуң гәмисиниң ады.

Терскей-Алатау — Тянь-Шанда даг. Газак-гыргыз диллеринде *терскей (тескей)* сөзи гүнүң дүшмейән (терс) тарапыны, гузайыны аңладяр. Диймек, бу ат „гузай Алатау (ала даг)" диен маныдадыр.

Тетуан — Мароккода шәхер. Бербер дилинде бу ат „чешме" диен маныны аңладяр.

Тибет — Азияда гиң даглык территория ве шонда ерлешен автоном район (ХХР). Ерли илат Тибете *Бод* я-да *Бод-юл* („Бод үлкеси") диййәр. Чаклама гөрә, пес дүзлүкде яшаян илат бу ере *Ту-Бот* (*тибет*, ягны „белент Бод") дийип ат дакыпдыр.

Тибр — Италияда деря. Бу ады *дубр* („сув", „деря") сөзүнден хасаплаярлар.

Тигр — Түркийәниң ве Ырагың территорияларындан акян деря. Бу ат санскрит дилиндәки *тигрис* („пейкам", „ок") сөзүнден болуп, деряның ёкары акымында сувуң батлы акышы билен багланышыклыдыр.

Тикси — Якутыстанда Лена дерясының аягындакы айлагың ады дакылан шәхер. Якут дилинде *тикси*— „сувуң голтугы", „гәмидуралга" диен маныдадыр.

Тимор — Австралия ве Индонезия аралыкда ада. Бу адың „гүндогар(дакы ада)" диен манысы бар.

Тирана — Албанияның пайтагты. Адың манысы барада ики хили чаклама бар: а) Сүлейман диен түрк патышасы 1600-нжи йылда шу шәхериң дүйбүни тутуп, оңа Тәхран шәхериниң адыны дакяр: б) *тиран*—халк ады.

Тирасполь — Молдавия ССР-нде шәхер (түрк агалыгы дөврүнде *Суклей* обасы). Шәхере 1795-нжи йылда дакылан бу ат *Тирас* (Днестр дерясының гадымы ады) ве *полис* („шәхер") сөзлериндендир.

Тиррен деңзи — Ерорта деңзиниң бир бөлеги. *Тиррен*—шу деңзиң кенарында яшан халкың ады.

Тиса, Тисса — Дунайың чеп голы. Бу ат хинди-европа диллеринде „деря", „сув" диен маныдадыр.

Титикака — Гүнорта Америкада шор көл, дүнйәде иң улы даг көли. Оңа ичиндәки аданың ады гечипдир. Бу ады „гүнешли ада" ве „гуршунлы даг" дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Титоград — Югославияда 1952-нжи йылда И. Б. Титоның ады дакылан шәхер; *град*—„шәхер". Онуң өңки ады *Подгорица*—„дагың этеги".

Тобол — Гүнбатар Сибирде дерямве онуң ады дакылан шәхер (Тобольск). Бу ады түрки диллердәки *тобол (тобыл,* русча *таволга)* диен гүлли өсүмлигиң ады билен багланышдырярлар.

Токай—Венгрияда шәхер. Бу ады славян диллериндәки *ток* („акым") сөзи билен багланышдырярлар. Онуң түрки диллердәки *тоқай* сөзүнден болмагы хем мүмкиндир.

Токио — Японияның пайтагты. 1869-нжы йылда пайтагт Киото (японча „гүнбатар пайтагт") шәхеринден шу ере гөчүрилип, оңа Токио („гүндогар пайтагт") диен ат дакыляр. Япон дилинде *То*—„гүндогар", *кио*—„баш шәхер".

Токтогул — Гыргызыстан ССР-ниң Ош областында шәхер, ГЭС. Оңа гыргыз совет акыны (шахыры) Тодтогул Сатылгановың (1864—1933) ады дакылды. Өң ук ере *Музтор* („бузлы чешме") дийилйәрди.

Толбухин — Болгарияда шәхер. Оңа 1949-нжы йылда совет маршалы, шу ери фашистлерден азат эден Ф. И. Толбухиниң (1894—1949) ады дакылды. Шәхере өң түрклер *Хаҗыоглы базары*, XVI асырдан соң *Пазарҗык**(„базарҗык") дийипдирлер. XVII-XVIII асырларда шәхере *Добрич* хем дийлипдир (адам ады).

Толедо — Испанияда гранит дагының үстүнде ерлешен шәхер. Бу ат „дат", „депе" диен маныдадыр.

Тольятти — РСФСР-иң Куйбышев областында шәхер. 1789-нжы йылда бу ере галмыклар сүрлүп гетирилйәр ве зор билен христиан динине (хаҗына) боюн эдилйәр. Оларың шәхерине-де Ставрополь („хач шәхери") диен ат дакыляр. 1964-нжи йылда Италия компартиясының баш секретары П. Тольяттиниң (1893—1964) хатырасына шәхере онуң ады дакылды.

Томари — Сахалинде шәхер. Айн дилинде бу ат „сувуң голтугы", „гәмидуралга" диен маныдадыр.

Томск — Томь дерясының ады дакылан шәхер ве область. А. П. Дульзон деряның адыны кет дилиндәки *тоом* („гара сув") сөзүнден хасаплаяр.

Тонга — Юваш океанда адалар ве оларда ерлешен дөвлет. Ерли дилде *Тонгатабу* гөрнүшинде уланыляң бу ат „мукаддес" диен маныдадыр. Илки ол шу адаларың диңе бирине дегишли экен.

Тонлесап — Кампучияда улы көл. Адың манысы „сүйжи сувлы (көл)“.

Тор — Север Донеци дерясының бир голы. Бу ат түрки диллердәки *тор* („чешме“) сөзүнден болса герек.

Торгай — Газагыстанда деря ве гиң сәхра, онуң ады дакылан область (рус дилинде *Тургай*). Е. Койчубаев бу ады *тор, дөр, дара* („дере“) сөзи ве кичилиги билдирйән *-гай* аффикси билен багланышдыряр.

Торез — УССР-иң Донецк областында шәхер (өңки ады *Чистяково*). Оңа Франция Компартиясының секретары Морис Торезиң (1900—1964) ады дакылды.

Торжок — РСФСР-иң Калинин областында шәхер. Бу ат рус дилиндәки *торг* („базар“) сөзүниң кичилиги аңладян гошулмалы гөрнүшидир („базаржык“).

Торонто — Канадада шәхер. Ерли индейлериң дилинде бу ат „йыгнанылян ер“ диен манададыр.

Торопец — РСФСР-иң Калинин областында *Торопа* дерясының ады дакылан шәхер. Бу ады рус дилиндәки *торопиться* („гыссанмак“) сөзи билен багланышдырярлар („чалт акян“).

Торрес богазы — Австралия билен Тәзе Гвинеяның аралыгындан гечйән богаз. Оңа 1606-нжы йылда шу богазы ачан испан деңизчиси Луис Торресиң ады дакылыпдыр.

Тоскана — Италияда тарыхы область. Бу ат *э труск* (*туск*) халкының адындандыр („тусклар юрды“).ы

Тохарыстан — Амыдеряның орта ве ёкары акамларында гадымы гиң территория. Бу ат „тохар х лкының юрды“ диен манададыр.

Төвриз (рус дилинде Т е б р и з, Т а в р и з) — Эйраның демиргазыгында шәхер. Бу адың хакыкы манысы белли дәл. Оны „ыстманың дерманы“ ве „Тарваз диен худайың адындан“ дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Трабзон — Түркиеде шәхер ве ил. Бу ады гадымы грек дилиндәки *трапедза* („стол“, „үсти текиз даг“, „тагт даг“) сөзи билен багланышдырярлар. Европада бу шәхериң ады *Трапезунд* гөрнүшинде хем уланыляр.

Трансвааль — Гүнорта Африка Республикасының бир провинциясы. Латын дилинде *транс*—„аңрысы“, „аркасы“ диймекдир, *Вааль* хем деря адыдыр („Вааль дерясының аңры йүзүндәки юрт“).

Трансильвания — Румынияда тарыхы область. Бу

ат *транс* (сер. Трансвааль) ве *сильва* („токай") диен латын сөзлеринден дуряр: „токайың аңырсындакы юрт".

Трансоксания — сер. Маверан нахр.

Трафальгар — Пиреней ярым адасында даг бурны. Бу арапча ады ики хили дүшүндирйәрлер: а) *траф*— „чүңк", „уч", *эл-гарб*—„гүнбатар"; б) *тараф эл-агхар,* ягны „сүтүнли говак".

Тренто — Италияда шәхер. Бу ат „үч диш" (ягны „үч депели даг") диен манудадыр.

Триглав — Югославияда иң белент даг. Бу ат „үч башлы (даг)" диен манудадыр.

Триест — Италияда гадымы шәхер. Бу ады „базар" дийип дүшүндирйәрлер.

Тринидад — Кичи Антил адаларының бириси. Испанча *тринидад*, русча *троица*—дини байрамчылыгың ады. Колумб 1498-нжи йылың шол байрамчылык гүни шу аданы ачяр.

Триполи — 1. Ливияның пайтагты. Бу ат „үч шәхерли" (Оза, Сабратх ве Лептис шәхерлери) диен манудадыр. 2. Ливанда шәхер. Манысы „үч шәхерли": Тир, Сидон ве Арад.

Трир — ГФР-де шәхер. Бу гадымы ат *тревер* тайпасы билен багланышыклыдыр.

Тронхейм — Норвегияда шәхер. Бу ат „трондр тайпасының юрды" диен манудадыр.

Трускавец — УССР-де, Карпат дагларында мешхур курорт. Оңа Трускавец дерясының ады дакылыпдыр. *Трускава*—өсүмлик ады.

Трухильо — Испанияда шәхер. Бу ат *Туррис Юлия* („Юлий Цезарың дини") сөзлериндендир.

Туамоту, Пуамоту — Юваш океаның гүнортасында адалар. Ерли дилде бу ат „узак адалар" диен манудадыр.

Туапсе — Краснодар үлкесинде шәхер. Ж. Коков бу ады „ики деря" дийип дүшүндирйәр: *ту*—„ики", *псы*—„деря".

Тува — РСФСР-иң составында автоном республика. *Тува*—түрки халкың адыдыр. Оңа өң *сойотлар* ве *урянхайлар* хем дийилди.

Туз — Түркиеде шор көл. Бу ат *дуз* сөзүндендир.

Тузла — Югославияда шәхер, дуз алынян ер. Оңа *Тузла* („дузлы") дерясының ады дакылыпдыр.

Тукуман—Аргентинада шәхер. *Тукуман*—тайпа ады.

Тукумс — Латвия ССР-нде шәхер. Латыш дилинде бу ат „депели, байырлы ер“ диен маныдадыр.

Тула — РСФСР-де шәхер ве область. 1146-нжы йылдан бәри бар болан бу адың манысы анык дәл. Литва дилинде бу сөзүң „тәзе оба“ диен манысы бар.

Тулон — Францияда шәхер. Бу ады „даг“, „гая“ манысындакы *тул* сөзи билен багланышдырярлар.

Тулуза — Францияда шәхер. Бу ат хем *тул* („даг“, „даг депеси“) сөзүндендир.

Тулча — Румынияда шәхер. Чаклама гөрә, бу ат түрки диллердәки *тилки* (*түлкү*) сөзи билен багланышыклыдыр.

Тунгуска — Енисейиң үч саны саг гошанды: Ёкары, Ашакы Тунгуска ве Подкаменная Тунгуска. Бу атлар *тунгус* халкы билен багланышыклыдыр. Хантылар эвенклере *тунгус* („узакдакы ил“) диййәрлер.

Тур — Францияда шәхер. Бу ат б. э. башларында шу ерде яшан *турон* тайпасының адындандыр.

Туран — Орта Азияны ве Газагыстаны өз ичине алян гиң юрт, пес дүзлүк. *Эйран* ве *Туран* сөзлери өң көпленч билеликде уланылыпдыр. *Эйран* (*Ариан*)—„арийлер юрды“, *Туран* хем „түрки халклар юрды“ диен маныда болса герек.

Турин — Италияда шәхер. Бу ат лигурияларың *таурин* тайпасының адындандыр. Этноними хем *тур* („сув“) сөзи билен багланышдырярлар („сувлы ерде яшаян илат“).

Турку — Финляндияда шәхер. Бу ат рус дилинден фин дилине аралашан *торг* („базар“) сөзүндендир.

Турсунзаде — Тәжигистанда шәхер, Регар районының меркези. Оңа Тәжигистаның халк шахыры, академик, гөрнүкли җемгыетчилик ишгәри, Социалистик Зәхметиң Гахрыманы Мирзо Турсунзадәниң (1911—1977) ады дакылды.

Турфан — Меркези Азияда, Тянь-Шаның гүнорта—гүндогарында чөкетлик. Онуң адыны *туба* (*туфа*) халкының адының үйтгән гөрнүши хасаплаярлар („туба юрды“).

Түркие — Азия ве Европада ерлешен дөвлет. Бу ат „түрклер юрды“ диен маныдадыр.

Түркмен (башгыртча Т ө р ө к м ә н) — Башгырдыстан АССР-нде обалар (Баймак районында *1-нжи ве*

2-нжи-Түркмен обалары, Туймазы районында *Түркмен* диен оба). Бу атлар түркменлер билен багланышыклыдыр.

Түркмен (русча Т у р к м е н с к и й) — РСФСР-иң Ставрополь үлкесинде район. Онуң аглаба обаларында түркменлер яшаяр.

Түркменгүзер — Самаркант шәхериниң гүндогар бөлеги (оңа *Туркменмәхелле* ве *Көлабат* хем дийилйәр). *Гүзер* я-да *мәхелле* — „квартал" диен маныдадыр. 250 йыл чемеси мундан өң ве ондан соңкы девүрлерде көл болуп ятан бу ери Чәрҗев областының Хоҗамбаз районының Олам обасындан гөчүп гелен илат аба эдипдир. Олар хәзир хем шу ерде яшаярлар.

Түркмен дагы (Т ө р ө к м ә н т а у ы) — Башгырдыстан АССР-ниң Баймак ве Туймазы районларында даг. Олара шу ердәки Түркмен диен обаларың ады дакылыпдыр.

Түркменистан — Орта Азиядакы Совет Социалистик республикаларының бири, ТССР. Бу ат „түркменлер юрды" диен маныдадыр.

Түркменсәхра — 1. РСФСР-иң Ставрополь үлкесинде човдур, игдир ве абдал түркменлериниң мал бакан гиң яйласы, Кума ве Калаус деряларының аралыгындакы гиң сәхра. Хәзир бу түркменлер үлкәниң Ипатов, Благодарненский, Түркмен, Нефтекумский ве Арзгир районларында отурымлы дурмушда яшаярлар. 2. Эйраның демиргазыгында түркменлериң көпчүликлейин яшаян гиң сәхрасы.

Түркүстан — Революциядан өң Орта Азияда, Хытайда ве Овганыстанда түрки халкларың яшаян гиң территориясының тутуш ады, хәзир Газагыстанда шәхер. Бу ат „түрки халкларың юрды" диен маныдадыр.

Тырговиште — Румынияда ве Болгарияда шәхерлер. Бу ат *торг* („базар") сөзүндендир; *Тырговиште* — „базар җайы".

Тәҗигистан — Орта Азиядакы Совет Социалистик республикаларының бири. Бу ат „тәҗиклер юрды" диен маныдадыр. Кәбир алымлар *тәҗик* сөзүни *тәч* (бу халкың геййән дөрт бурчлы тахясы), бирнәчеси болса *тай* диен халк билен багланышдыряр. Ыслам динини кабул эден тайлара *тәҗик* (*тай-җык*) дийлипдир. Илки бу сөз „арап", соңра „парс", ин соңунда хем „тәҗик" манысында уланылмага башлапдыр.

Тәзе Гвинея (Ириан) — Юваш океанда улы ада. Бу ере XVI асырда испанлар шейле ат дакярлар, хамала, оларың пикириче, бу ериң адамлары Африкадакы Гвинеяның адамлары билен меңзешмиш.

Тәзе Ер — Демиргазык Бузлук океанда, Баренц ве Кара деңизлериниң аралыгында адалар. Олара XII асырда рус поморлары шейле ат дакыпдырлар.

Тәзе Зеландия — Хинди океанында ики ада ве оларда ерлешен дөвлет. 1642-нжи йылда бу адалары ачан голландлар олара „(Нидерланд) штатларының юрды" дийип ат дакярлар, эмма соңра бу ат Тәзе Зеландия гөрнүшинде кабул эдилйәр. *Зеландия* (сер.)—Нидерландларың бир провинциясыдыр.

Тәзе Каледония — Юваш океанда, Франция дегишли адалар. 1774-нжи йылда Жеймс Кук олара шу ады дакяр. *Каледония*—Шотландияның гадымы адыдыр.

Тәзе Ладога — РСФСР-иң Ленинград областында шәхер. 1704-нжи йылда Пётр I Волхов дерясының боюнда шу шәхериң дүйбүни тутуп, оңа Көне Ладогадан илаты гөчүрип гетирйәр. Бу шәхере *Тәзе Ладога* дийип ат дакярлар.

Тәзе Орлеан — АБШ-да штат. 1718-нжи йылда французлар тарапындан дүйби тутулан бу шәхере Францияның Орлеан шәхериниң ады дакыляр („Тәзе Орлеан")

Тәзе Оскол — РСФСР-иң Белгород областында, *Оскол* (сер.) дерясының боюнда шәхер. 1647-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере *Тәзе Оскол* диен ат дакыляр, чүнки шу деряның боюнда *Көне Оскол* шәхери хем бар (эсасландырылан йылы 1593).

Тәзе Шотландия — Канадада Атлантик океаның ярым адасы. Оңа 1621-нжи йылда Шотландиядан гөчүп гелендөр шейле ат дакярлар.

Тәхран — Эйраның пайтагты. В. А. Никонов бу ады „дүзлүк" дийип дүшүндирйәр, эмма *Тәхран* сөзүниң манысы барада А. Гафуровың пикири хакыката лайыкдыр. Онуң язышына гөрә, гадымы Рей шәхериниң 3-4 км якынындакы кичи обаның илаты еркүмелерде яшапдыр, душман чозанда хем шоларда гизленипдир. Олара *тәхран*, ягны „ериң астында гизленйәнлер", „еркүмеде яшаянлар" дийип ат берипдирлер. XVII асырда ша Тахмасп I обаның дашына гала саляр, XVIII асырда болса Эйраның пайтагты шу ере гөчүрилйәр.

Тюмень — Гүнбатар Сибирде шәхер ве область. Роваята гөрә, татар ханы Тайбуга тарапындан дүйби тутулан бу шәхериң ады Эйранда, Самаркантда, Бухарада административ бирлик хөкмүнде уланылан *түмен* сөзи билен багланышыклыдыр. Аслында, *түмен* сөзи „он мүң“ диен маныны аңладяр (В. В. Бартольдың пикирине гөрә, харбы ишде ол он мүң динары билдирипдир).

Тюрингия — ГДР-де тарыхы область. Бу ат германларың *тюринг* тайпасы билен багланышыклыдыр: „тюринглер юрды“.

Тянь-Шань — Азияда улы даг системасы. Хытай дилинде бу ат „белент даг“ диен манададыр (*тянь*— „асман“, *шань*—„даг“). Ол гадымы түрки *Теңритау* („таңры даг“, „гөге етйән даг“) диен адың терҗимесидир. Бу ерде яшаян түрки халклар дагың *Тянь-Шань* диен адыны билмейәрлер, олар дагың хер бөлегине бир ат берйәрлер. XVIII-XIX асырда рус алымлары дагың әхли ерине тутушлыгына шу ады дакындырлар.

У

Уганда — Африканың гүндогарында дөвлет. Бу ат шу ерде яшаян *ганда* диен халк билен багланышыклыдыр.

Углегорск — Сахалинде ве Донецк областында шәхерлер. Рус дилинде бу ат „көмүрли даг(ың этегиндәки шәхер)“ диен манададыр.

Удмурдыстан — РСФСР-иң составында автоном республика. Бу ат „удмуртлар юрды“ диймекдир.

Ужгород — УССР-иң Закарпатье областында шәхер. Бу ат „Уж дерясының боюндакы гала (шәхер)“ диен манададыр. Венгр дилинде бу шәхере *Унгвар* дийилйәр (*вар*—„шәхер“).

Украина, УССР—союз республика. Бу ат рус дилиндәки *окраина* сөзи билен асылдаш болуп, „чет“, „гыра“, „серхет“ диен маныны аңладяр. XII асырда дөрән бу ат илки Переяславль, Галич этрапларыны, Гүнбатар Бугуң бойларыны өз ичине алыпдыр. Шу ерде украин халкы эмеле геленден соң, ол халкың адына өврүлип, украинлериң яйран әхли территориясының ады хөкмүнде уланылмага башлапдыр. Рус патышасы бу юрда *Малороссия* („кичи Русския“) диййип ат дакды, эмма ол ат йөргүнлилик газанып билмеди.

Улан-Батор — Монголияның пайтагты. 1639-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере *Оргоо* („орда", „көшк", „мекан") дийлипдир. 1924-нжи йыла ченли рус дилинде бу ат *Урга* горнушинде уланылды, шол йыл шәхере Монголия халк-демократик партиясының дүйбүни тутан Сухэ-Баторың (1893—1923) хатырасына *Улан-Батор* диен ат дакылды. Монголча *улан*—„гызыл" (революцияның символы), *батор*—„батыр".

Улан-Удэ — Бурятыстан АССР-иниң пайтагты. Бурят дилинде *улан*—„гызыл" (революцияның символы), *удэ*—Уда диен деряның ады.

Улугмузтаг — Хытайда даг, Кунлунь дагының иң белент нокады (7728 м). Шол ерде яшаян түрки халкларың дилинде бу ат „улы бузлы даг" диен манығдадыр.

Улы көллер — Демиргазык Америкада сүйжи сувлы *Ёкаркыкөл*, *Гурон*, *Мичиган*, *Эри* ве *Онтарио* диен 5 көлден ыбарат көллер системасы.

Улы Устюг (русча Великий Устюг)—Вологда областында, Юг дерясының Сухона дерясына гошуляң еринде шәхер. *Устюг (устье Юга)*—„Юг дерясының аягы" диймекдир.

Улы Хытай дивары — Демиргазык Хытайда б. э. өңки III асырда горанмак үчин салнан әпет дивар. Онуң узынлыгы 4 (башга маглумата гөрә 5) мүң км, бейикилиги 6,6—10 м, ини 7м. Бу әпет диварың көп ери хәзире ченли сакланяр.

Ульяновск — Волганың кенарында порт шәхер ве область (1924-нжи йыла ченли *Симбирск*). Шу шәхерде Ульяновларың машгаласының яшандыгы ве В. И. Лениниң догландыгы үчин, шәхере шу ат дакылды. 1648-нжи йылда шу ердәки Симбир дагларында гала гурлуп, оңа *Симбирск* диен ат дакыляр. *Симбир* сөзүни Алтын Орда я-да Газан ханлыгы дөврүнде яшан адамың (ханың) ады хасаплаярлар.

Умумы Сырт — Волга ве Урал деряларының аралыгындакы белентлик. Түрки диллерде *сырт* сөзи узалып гидйән үсти ясы белентликлери, гырлары аңладяр. *Умумы* сөзи бу ерде „орталык" диен маныдадыр, чүнки оны газаклар ве руслар билеликде уланыпдырлар.

Унжа — СССР-де дерялар, Волга ве Ока деряларының гошантлары. Адың манысы барада ики хили чаклама бар: а) мари дилиндәки *унгшо* („юваш акян") сөзүнден; б) селькупларың *унэж* („деря") сөзүнден.

Упа — СССР-иң Европа бөлегинде деря. Бу ады литва дилиндәки *упе* („деря“) сөзи билен асылдаш хасаплаярлар.

Урал — Европаның ве Азияның аралыгында даг. Алымларың көпүси бу ады түрки сөз хасаплаярлар: *Урал (орал)*—„оралмак“ сөзүнден. Башга пикире гөрә, ол түрк-монгол диллериндәки *арал* („ада“) сөзүнден болуп, „аралык“, „гуры ериң арасындакы ада“ манысындадыр. Гадым заманда түрки диллер билен бир дил машгаласына дегишли болан тунгус (эвенк) дилинде *урр*—„даг“, *урэл*—„даглар“ диен маныны хем аңладяр. XVIII асырдан өң руслар бу дагың демиргазыгына *Камень* („даш“, „даг“), *Пояс* („гушак“), *Каменный пояс* („даг гушак“), *Земной пояс* („Ериң гушагы“), гадымы греклер *Рифей даглары*, комилер *Из* („даш“, „даг“), мансилер *Нёр* („даг“), ненецлер *Нагарка-пэ* дийипдирлер. Башгыртлар ве бейлеки түрки халклар гадым эйямдан бәри оңа *Урал* дийиәрлер.

Урал— Урал дагларындан баш алып, Каспи дензине гуйян деря. 1775-нжи йыла ченли оңа *Яйык* дийилйәрди. Птолемей (II асыр) деряның адыны *Даикс*, рум тарыхчысы Менандр (VI) *Зайх*, Ибн-Фадлан *Жайык* гөрнүшлеринде уланыпдыр. *Яйык* сөзи түрки диллерде „яйылмак“, “яйлып ятан сув“ манысында болуп, түрки халкларың бу этрапларда бизиң эрамызың башларында-да яшанлыгына гүвә гечйәр. Екатерина II 1785-нжи йылда, ягны Е. Пугачевың гозгалаңының басылып ятырылмагындан 10 йыл гечинден соң, бу революцион ваканы ятдан чыкармак үчин деряның *Яйык* диен адыны *Урал* сөзи билен чалышмак барада буйрук берйәр.

Уральск — Газагыстан ССР-инде, Урал дерясының боюнда шәхер. 1775-нжи йыла ченли онуң ады *Яйык*. Деря *Урал* диен ат дакыландан соң, шәхере-де *Уральск* дийилди. Шу шәхер Е. Пугачевиң дайханлар гозгалаңының (1773—1775) меркези болупды.

Уругвай — Гүнорта Америкада деря ве онуң адыдакылан дөвлет (Уругвай Гүндогар Республикасы). Бу ат ики сөзден дуряр: *уру*—чаклама гөрә, гушуң бир гөрнүши; *гуай*—„чешме“, „деря“.

Урумчи — Хытайда Синьцзян-Уйгур автоном районының меркези. Оңа шу ердәки деряның ады дакылыпдыр. Бу ат газак дилиндәки *урум* (томсуна гура-

ан деряның ханасында галян бөлек-бөлек көллер) сөзүнден дир. Хытайлар бу деря *Дихуа*, монголлар болса *Архотэ* диййэрлер.

Уруп — Курил адаларының бириси. Айн дилинде *уруп* — „гызыл балык" (лосось) диймекдир.

Усолье — РСФСР-иң Пермь областында шэхер. 1606-нжы йылда дуз алынян ерде эмеле гелен бу шэхериң ады рус дилинде „дузлагың янындакы (шэхер)" диен маныдадыр.

Уттар-Прадеш — Хиндистаның бир штаты. Санскрит дилинде бу ат „демиргазык провинция" диен манылдадыр.

Уфа (башгыртча Өфө) — Башгырдыстан ССР-иниң пайтагты. Гала хөкмүнде 1574-нжи йылда дүйби тутулан бу шэхере илки *Тұратав* (дагың ады) ве *Имень-кала* („дуб галасы", ягны кесилен дублардан салнан гала), хас соң болса шу ериң орнунда өң бар болан *Уфа* диен галаның ады дакыляр. Башгырт алымлары *Уфа* сөзүни түрки диллерде „депе", „гала", „үйшмек" манысыны аңладян *уба (оба, уфа, өфө, өфэ, өпө)* сөзи билен багланышдырярлар. Бу адың манысы барада дүрли чакламалар хем бар. Ынха, оларың кэбири: а) башгыртларың тайпабашысы *Афтабийиң* адындан; б) венгрлериң *уфа* („тэзе чапылан агачлардан салнан гала") сөзүнден; в) башгыртларың *уфа* („гара сув") ве *уфак* („кичи") сөзлеринден; г) балтика диллериндэки *упэ* („деря") сөзүнден; д) эйран диллериндэки *аб* („сув") сөзүнден; е) башгыртларың *өпэй* диен тайпасының адындан ве ш. м.

Ухань — Хытайда, Хан дерясының Янцзы дерясына гуйян еринде ерлешен ве Ханькоу, Учаң ве Ханьян шэхерлериниң бирлешмегинден эмеле гелен улы шэхер. Онуң ады *Учан* ве *Ханькоу* диен атларың биринжи богунларындан дуряр.

Учансув — Крымда шаглавуклы деря.

Уэллингтон — Тэзе Зеландияның пайтагты. 1840-нжы йылда Англияның колониясы болан Тэзе Зеландияда дүйби тутулан бу шэхере Англияның довлет ве сыясы ишгэри, онуң шол вагткы хөкүмет ёлбашчысы герцог Артур Уэллингтоның (1769—1852) ады дакыляр.

Уэльс — Великобританияның гүнбатарында ярым ада, орта асырларда өзбашдак довлет. V-VI асырларда ма-

терикден шу ада гечип, оны басып, алан сакларың дилин де бу сөз „кесеки“ диен манысындадыр Саклар ве инлислер боюн эгмедик тайпалара шейле ат берипдирлер.

Ү

Устюрт — Каспи ве Арал деңизлериниң аралыгында ерлешйэн гиң дүзлүк. Бу ат „үстдэки юрт“, „белент дүзлүкдэки яйла“ диен манысындадыр, чүнки мейданы 200000 кв. км болан ве гүнорта тарапы керт гаялар (чүңклер) билен гуршалан бу яйла өз төверегиндэки дүзлүклерден 50—280 метр белентликде ерлешйэр. Бу адың гүнортада яшаян халклар—түркменлер тарапындан дакылан болмагы мүмкиндир, чүнки дүзлүгиң гүнорта тарапы белент ве керт гаялардан соң башланяр.

Үчгорган — Өзбегистан ССР-ниң Наманган областында үч горганлы (депели) ериң ады дакылан шэхер.

Үчгудук — Бухара областында үч гуюлы ериң ады дакылан шэхер.

Үштөбе — Газагыстан ССР-ниң Талдыкурган областында үч депели ериң ады дакылан шэхер. Газакча *үш*—„үч“, *төбе*—„депе“.

Ф

Файзабат —Хиндистанда, Пакистанда, Овганыстанда, Эйранда, Хытайда шэхерлер, Орта Азияда обалар, посёлоклар. Бу ат арап дилиндэки *файз* („болчулык“, „берекетли“) ве эйран диллериндэки *абат* („шэхер“, „оба“) сөзлериндендир.

Фарап — Газагыстанда, Арыс дерясының Сырдеря гуюлян еринде гадымы шэхер, Темирлениң арадан чыкан ери. Онуң бейлеки атлары: *Отрар, Гарачык*. Фарап диен ерлер ве обалар Чәржев, Фергана областларында ве Тәжигистанда хем бар. В. Ф. Минорскиниң пикириче,бу ат „дашгын сув“, „жошгунлы сув“ манысындакы *параб, бараб* сөзлериндендир. Г. Вамбери болса Фарабы „дуры сув“ дийип дүшүндирйэр.

Феодосия — Крымда, Гара-деңзиң кенарында шэхер. Б. э. өңки VI асырда грек колониясы болан бу ериң *Феодосия* диен ады „худай берди“ диен манысындадыр. Ерли илат оңа *Ардабда* дийипдир.

Фергана (өзбекче Ф а р г о н а) — Өзбегистанда шэхер ве область. Муг дагындан тапылан документлерде

(VIII асыр) ве арап тарыхчыларының ишлеринде велаят ады хөкмүнде агзалян бу гадымы топоним тәжик дилиндәки *паргана* ("диңе бир тарапындан гирилйән берк дере, жүлге") сөзүндендир. Хинди ве гадымы парс диллеринде бу сөз административ бирлиги хем аңладыпдыр. В. А. Лившициң пикириче болса *Фергана* сөзи Геродотың эсерлеринде душ гелйән *парикания* халкының ады билен багланышыклыдыр. Алымларың көпүси биринжи пикириң тарапындадыр. Араплар *Паргана* сөзүни *Фаргана* гөрнүшинде уланыпдырлар. Бу гадымы үлкеде 1876-нжы йылда дүйби тутулан шәхере илки *Тәзе Маргелан,* 1910-нжы йылдан соң *Скобелев* (М. Д. Скобелев—патыша генералы), 1924-нжи йылдан соң болса *Фергана* дийилди.

Филадельфия — АБШ-да шәхер. 1682-нжи йылда квакерлериң дини жемгыети шу ерде колония дөредип, онуң меркезине грекче *Филадельфия* („доганлара сөйги") диен ады дакяр.

Филиппинлер — Юваш океанда адалар ве оларда ерлешен дөвлет. 1543-нжи йылда испанларың колониясына өврүлен бу адалара испан шазадасы (соңра королы) Филипп II-ниң ады дакыляр.

Фин айлагы — Балтика деңзиниң гүндогар бөлеги, айлаг. *Фин*—халк ады.

Финляндия — Европаның демиргазыгында дөвлет. Финлер өз юрдуна *Суоми* дийййәрлер, чаклама гөрә бу сөз (*суоми*)—„көл", „чалпав" диен маңыдадыр. Шведлериң агалыгы дөврүнде бу юрда *Финляндия* диен ат дакыляр: *фин(н)* — халк ады, *ланд*—„юрт".

Фирвальдштет көли—Швейцарияда көл. Бу ат „токайлы дөрт кантоның көли" диен манындадыр. Көлүң кенарында 4 кантон: *Швиц, Ури, Унтервальден* ве *Люцерн* ерлешйәр. Бу кантонларың бирлешиги 1308-нжи йылда Швейцарияны дөредйәр. Көле *Люцерн көли* хем дийилйәр.

Фландрия—Бельгияның гүнбатарыны, Нидерландларың ве Францияның бир бөлегини өз ичиңе алян тарыхы область. Бу ады „батгалы песлик, чөкетлик" дийип дүшүндирйәрлер.

Флоренция—Италияда шәхер. Б. э. өң дөрән бу шәхериң ады латын дилинде „гүллейән (шәхер)" диен манындадыр.

Флорида—АБШ-да ярым ада ве штат. 1513-нжи йыл-

да католик календарының *Флорида Пасха* („гүллейән Пасха“) байрамчылыгы гүнүнде ачыландыгы үчин, бу ере шейле ат дакыляр.

Фожа — Италияда шәхер. Италиялыларың дилинде бу ат „батгалык“ диен маныдадыр.

Фолкленд адалары (я-да Мальвин адалары) — Атлантик океаның гүнорта-гүнбатарында, Аргентинаның якынында адалар. 1592-нжи йылда иңлис капитаны Жон Дэвис тарапындан ачылан бу адалара Англия деңиз флотуның шол вагтикы хазыначысы виконт Фолклендиң ады дакыляр.

Форли — Италияда шәхер. Латын дилиндәки бу ат *Форум Ливий* („Ливий базары“) сөзлериниң гысгалан гөрнүшидир, чүнки б. э. өңки 207-нжи йылда Рим илчиси Ливий Салинатор шу шәхериң дүйбүни тутяр.

Форт-Шевченко — Газагыстанда, Каспи деңзиниң кенарында шәхер. Руслар 1846-нжы йылда гала салып, оңа илки *Новопетровское укрепление*, соңра *Форт-Александровский* („Александр II-ниң галасы“) дийип ат дакярлар. 1939-нжы йылда бу ат *Форт-Шевченко* диен ат билен чалшырыляр, чүнки бейик украин шахыры Т. Г. Шевченко (1814—1861) 1850—1857-нжи йылларда шу галада сүргүнде боляр.

Форталеза — Бразилияда шәхерлер. Португал дилинде бу сөз „гала“ диен маныдадыр.

Франц-Иосиф Ери — Демиргазык Бузлук океанда СССР-е дегишли адалар. 1873-нжи йылда Австро-Венгрия экспедициясы тарапындан ачылан бу адалара император Франц-Иосифиң ады дакыляр.

Франция — Гүнбатар Европада дөвлет. Онуң ады герман тайпасы *франклар* (түркменче *переӊ*) билен багланышыклыдыр. *Франк* — „азат“, „эркин“ диен манысыдыр. Франклар дөвлети V асырда Рейн областында, Бельгияда ве Францияның демиргазык-гүндогарындакы даражык золакда ерлешйән экен. Эмма Бейик Карлың империясы дагандан соң, 843-нжи йылың Верден шертнамасы боюнча ол гелжекки Францияның өзенини дүзйәр. IX-X асырларда-да бу дөвлете шу ат дакыляр.

Фрейберг — ГДР-де, Кәнли дагда ерлешен шәхер. Немецче *фрей* — „азат“, „тархан“, *берг* — „даг“ (салгытдан азат эдилен ве дагда ерлешен шәхер).

Фрейбург—ГФР-де шәхерлер. Немецче *фрей*—„азат“, „тархан“, *бург*—„шәхер“.

Фрибур—Швейцарияда шәхер. Бу ат немецче *Фрейбург* (сер.) диен адың французча үйтгедилен гөрнүшидир.

Фритаун — Африкада Сьерра-Леоне довлетиниң пайтагты. 1787-нжи йылда гулчулыкдан азат эдилен негрлери ерлешдирмек ве олары арзан ишчи гүйжи хөкмүнде пейдаланмак максады билен иңлис компаниясы тарапындан салнан бу шәхериң ады иңлисче „азат шәхер“ диен маныдадыр.

Фрунзе — Гыргызыстан ССР-ниң пайтагты. Гечен асырың орталарында Кокант ханлыгында гурлан галаның *Пишпек* диен ады 1878-нжи йылда шу ерде дүйби тутулан шәхере гечйәр (хәзир демир ёл станциясына *Пишпек* дийилйәр). 1926-нжы йылда бу шәхере Коммунистик партияның ве Совет довлетиниң гөрнүкли ишгәри, шу ерде доглан М. В. Фрунзәниң (1885—1925) ады дакылды. Е. Койчубаев *Пишпек* сөзүни „бәш бейик“ дийип дүшүндирйәр, йөне бу пикир хениз ылмы тайдан долы субут эдилен дәлдир.

Фудзияма — Японияның Хонсю адасында вулкан, Японияның иң белент нокады (3776 м). Бу ады айн дилиндәки „от“, „ялын“ ве японча „берекетли даг“ манысындакы сөзлерден хасаплаярлар.

Фурманов — РСФСР-иң Иваново областында шәхер (өңки ады *Середа*). 1941-нжи йылда оңа шу ерде доглан язышы, В. И. Чапаевиң комиссары Д. А. Фурмановың (1891—1926) ады дакылды.

Фуцзянь — Хытайда провинция. Бу ат провинцияның *Фучжоу* ве *Цзяньчжоу* диен ики улы шәхериниң атларының илкинжи богунларындан дуряр.

Фучжоу — Хытайда шәхер. Бу ат хытайча „багтлы шәхер“ диен маныдадыр: *фу*—„багт“; *чжоу*—„шәхер“.

Фуэго — Гватемалада вулкан. Испанча *фуэго*—„ялын“ диймекдир.

Фырат — сер. Е в ф р а т.

Фюн — Даниядa ада. Бу ат „яйла“, „ери“ диен манызадыр.

Х

Хаапсалу — Эстония ССР-нде шәхер. Эстон дилинде *хааб*—„осина“, *салу* хем „гүр токай“ диймекдир.

Хабаровск — РСФСР-де үлке ве онуң меркези. 1658-нжи йылда рус казаклары шу ерде гаравулханасыны ве обаның дүйбүни тутуп, оңа тәзе ери ачыжы рус сыяхатчысы Е. П. Хабаровың хорматына *Хабаровка* дийип ат дакярлар, чүнки Хабаров 1649-нжы йылда илкинжи болуп Амура ченли баряр. Соңра шәхериң ады бирнеме үйтгедилйәр: *Хабаровск.*

Хаверан — Гадымы Сарагт округына дегишли болан ве Мәне, Чәче, Абыверт, Рохне ялы шәхерлери өз ичине алан ирки округ, шәхер. „Гыясуллугат" диен көне сөзлүкде язылышына гөрә, бу адың *хавер* диен бөлеги *харвер* сөзүнден болуп, эсасан, „гүндогар" диен маныда уланыляр, эмма китапларда „гүнбатар" манысында хем душ гелйәр, онуң *-ан* бөлеги болса көплүк саның гошулмасыдыр. Шол сөзлүкде Эйраның гүндогарында ерлешен бу округа Хаверан („гүндогар") диен адың дакыландыгы хем белленйәр.

Хажыпур — Хиндистанда ве Пакистанда шәхерлер. Хинди диллеринде *пур* — „шәхер" („хажының шәхери").

Хажытархан — сер. Астрахан.

Хазарасп — Хорезм областында район, посёлок. Бу ады парс-тәжик диллериндәки *хазар* („мүң") ве *асб* („ат", „ябы") сөзлеринден хасаплаярлар ве оны хан гошуны үчин шу ерден мүң атлының чыкарыляндыгы билен багланышдыряралар. Бу ады гадымы хазарлар билен багламак хакыката хас якындыр.

Хазария — Волга боюнда VII-X асырларда гүлләп өсен феодал дөвлет. Бу ат „хазарлар юрды" диен манададыр.

Хайдарабат — Хиндистанда шәхер (1584-нжи йыла ченли *Бхагнагор*). *Хайдар* — адам ады; абат — „шәхер". Шу атдакы шәхерлер Пакистанда ве Эйранда хем бар.

Хайнань — Гүнорта Хытай деңзинде ада. Хытай дилинде *хай* — „деңиз", *нань* — „гүндогар".

Хайфон — Вьетнамда порт шәхер. Бу ат *хай* — „деңиз", *фон* — „гораг", „гала" сөзлеринден дуряр, чүнки шәхер деңзиң кенарында гала хөкмүнде гурлупдыр.

Хакасия, Хакас автоном областы — РСФСР-иң Красноярск үлкесинде автоном область. *Хакас* — түрки халкың ады. С. Е. Маловың чакламасына гөрә, *хакас* — *гыргыз* сөзүниң хытайча гөрнүшидир я-да *каракас* (*гарагаш*) диен этнонимиң үйтгән формасыдыр.

Халап (Европада А л е п п о) — Сирияда шәхер. Түркмен дессанларында көп гайталанян бу адың манысы анык белли дәл. Кәбир алымлар оны *халдей* тайпасы билен багланышдыряр.

Халтурин — РСФСР-иң Киров областында шәхер (1923-нжи йыла ченли *Орлов*). Оңа илкинҗи ишчи-революционер, „Рус ишчилериниң демиргазык союзының" гурамачысы, шу шәхериң якынында доглан С. Н. Халтуриниң (1856/57—1882) ады дакылды.

Хамадан — сер. Х е м е д а н.

Хамар-Дабан — Байкалың гүнортасында даг гершси. Бурят дилинде *хамар*—„кедр хозы", *дабан* хем „даг гечелгеси" диймекдир.

Хамза — Өзбегистан ССР-ниң Фергана областында шәхер (өңки ады *Шахымердан*). Оңа өзбек халк шахыры, драматург ве жемгыетчилик ишгәри Хамза Хекимзада Ныязының (1889—1929) ады дакылды, чүнки ол байлар, миллетчилер ве руханылар тарапындан шу ерде өлдүрилди.

Ханлар — Азербайҗан ССР-нде шәхер (1938-нҗи йыла ченли *Еленендорф*—шу ере гөчүрилип гетирилен немецлериң дакан ады); район (онуң өңки ады *Нариманов*); Каспи деңзинде ада (өңки ады *Гуш адасы*). Булара революционер Ханлар Сафарлыевиң (1885—1907) ады дакылды.

Ханой — Вьетнамың пайтагты. Онуң өңки ады *Кечо*— „пайтагт", *Ханой* сөзи шу асырың башларында йүзе чыкды. Маныcы: „төвереги сув (деря) билен гурщалан".

Хантеңри — Тянь-Шанда белент даг герши (6695м). Топонимияда *хан* ве *ша* сөзлери, өз асыл маныларындан башга-да, „иң, хас (улы, белент, гиң...)" ялы маныларыны хем аңладяр. *Теңри* (түркменче *таңры*) сөзи „белент", „асман", „гөк" диен манададыр. Диймек, бу адың манысы „иң белент даг".

Ханты-Мансийск — Иртыш дерясының кенарында порт, Ханты-Манси милли округының меркези. *Ханты* ве *манси*—халк атлары.

Ханчжоу — Хытайда порт шәхер. Хытай дилинде *хан*—„гайык", *чжоу*—„шәхер" („гайыклар шәхери").

Хаңка (өзбекче Х о н к а) — Хорезм областының Яңыарык районында гадымы оба. Бу ады *Ханагәх* („зыяратхана") ве *Хангәх* („хан обасы") дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Харбы Грузия ёлы — Тбилисиден Баш Кавказ гершиниң үсти билен Орджоникидзә гидйән шоссе. 1799-нжы йылда уланылмага берлен, узынлыгы 208 км болан бу тарыхы ёл рус гошунлары тарапындан гуруляр ве оңа шу ат дакыляр.

Хартум — Суданың пайтагты. Ак ве Гөк Нилиң арасындакы белент бурна формасына гөрә, *Рас-эл-Хартум*—„пил холтумының ужы" диен ат дакылыпдыр.

Харьков — УССР-де шәхер ве область. XVII асырда дөрән бу шәхериң адыны шу ере илкинжи гөчүп гелен *Харька (Харитон)* диен казагың ады билен багланышдырярлар.

Хасар дагы — Тәжигистанда даг. *Хасар* я-да *хисор* сөзи „гала" диен маныдадыр. Шу атдакы даг Гаррыгала районында-да бар.

Хасково — Болгарияда шәхер. XIV асырың ахырында дөрән бу оба түрклер *Хас көйи* („солтан обасы") дийип ат дакярлар. Болгар дилинде бу ат соңра үйтгедилйәр (*Хаскөй—Хасково*).

Хатанга — Гүндогар Сибирде деря. Э. М. Мурзаев бу ады „деря" дийип терҗиме эдйәр.

Хвалынск — РСФСР-иң Саратов областында, Волганың кенарында шәхер. Илки *Сосновка,* соңра *Архангельское* диен оба 1780-нжи йылда шәхере өврүлйәр ве оңа *Хвалынск* диен ат дакыляр. Бу сөз—Каспи деңзиниң гадымы атларының бири.

Хебешистан — сер. Эфиопия.

Хелм — Польшада шәхер. Бу сөз (русча *холм*)—„депе" диен маныдадыр.

Хельсинки — Финляндияның пайтагты. XVI асырда шведлериң бу юртда агалык эдйән дөврүнде, олар шарлавугың янында *Хельсингфорс* диен шәхериң дүйбүни тутярлар: *хельсинги*—тайпа ады, *форс*—„шарлавук". Бу шәхере финлер *Хельсинки*, шведлер болса *Хельсингфорс* диййәрләр.

Хемедан — Эйраның гүнбатарында шәхер. Бу ады б. э. өңки II мүңйыллыкда бар болан *Амадана* шәхери билен багланышдырярлар. Б. э. өңки VII асырда Мидияның пайтагты болан бу шәхере соңра *Экбатана*, хас соң *Хагматана*, *Хамадан* дийлипдир. Адың манысы „бирлешик", „гурама". Түркменлер бу шәхере *Хемедан* диййәрлер, хатда „Хемедан даш болса, кәдибаш якын" диен накыл хем бар.

Херсон — УССР-де шәхер ве область. 1778-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере Крымдакы гадымы рум шәхери *Херсонесиң* ады дакыляр. Грек дилинде бу ат „ярым ада“ диймекдир.

Хибин дагларының — Мурманск областында даглар. Саам дилинде *хибен*—„депелик“ диймекдир.

Хинган (Улы ве Кичи Хинган) — Хытайың ве СССР-иң территорияларында даглар. Тунгус-манжур диллеринде бу ат „*байырлык*“, „*депели дүзлүк*“ ялы манылары аңладяр.

Хинд-Хытайың, Хиндистаның ве Пакистаның территорияларындан акян деря. *Хинд*—санскрит дилиндәки *синдху* („деря“) сөзүниң гысгалан гөрнүшидир (*с* сеси соңра *х* сесине өврүлипдир).

Хиндикүш — Меркези Азияда даг. С.Н. Панде бу ады *Хиндукаш*, ягны „көлли даг“ я-да „дагдакы деряларың баш алян көли“ диййип дүшүндирйәр.

Хинди океаны — Дүнйәниң дөрт океанының бири (улулыгы боюнча үчүнжи). Илкинжи гезек бу ат Шёнериң картасында (1515) душ гелйәр. Хиндистаның кенарларыны ювянлыгы үчин, европалылар оңа шу ады дакыпдырлар.

Хиндистан — Азияда улы дөвлет. Бу ат „хиндилер юрды“ диен маныдадыр. Халка *Хинд* (*Синд*) дерясының ады дакылыпдыр.

Хиндихытай — Азияда ярым ада. Европалылар оңа хиндилериң ве хытайларың адыны дакыпдырлар.

Хмельницкий — УССР-де шәхер ве область. 1954-нжи йыла ченли *Проскуров* диййлен бу шәхере Украинаның Руссия билен бирикмегиниң 300 йыллыгы мынасыбетли гетман Богдан Хмельницкиниң (1595—1657) ады дакылды.

Хобарт — Австралияның Тасмания адасында шәхер. *Хобарт*—Англияның колониялар министри. Шу ери сүргүн эдилйән ере өвренлиги үчин, 1803-нжи йылда шәхере онуң ады дакыляр.

Хожаили (түркче Кожаэли)—Түркиеде, Мермер деңзиниң кенарында улы ил (велаят). *Хожаили*—тайпа ады. *Хожаили* диен шәхер Гарагалпагыстанда-да бар.

Хожент — сер. Ленинабат.

Хоккайдо — Японияда ада. Бу ат „демиргазыкдакы ер“ диен маныдадыр.

Холм — РСФСР-иң Новгород областында шәхер. Рус дилинде *холм* — „байыр“.

Хонсю, Хондо — Японияның улы адасы. Бу ат „баш ада“ диен маныдадыр.

Хорасан — Эйранда тарыхы велаят. Бу ат „гүндогар“ диен маныдадыр. Парсча *күр* — „гүн“, асан — „чыкар“, „догар“. Парс ве Ырак велаятларының гүндогарында ерлешендиги үчин, оңа шейле ат берлипдир.

Хорватия — Югославияда социалистик республика. Бу ат „хорват халкының юрды“ диен маныдадыр.

Хорезм — Өзбегистанда область, өң Гарагалпагыстаны, Хорезм ве Дашховуз областларыны хем-де Чәрҗев областының Дарганата районыны өз ичине алан тарыхы юрт. Бизиң эрамыздан хас өңден бәри *Хуваразмиш*, *Хваирезм*, *Хваризем*, *Харазмын* гөрнүшлеринде уланылып гелйән бу ады алымларың бирнәчеси ики бөлеге бөлүп дүшүндирйәр. Онуң *зм, зим, зем* бөлеги, шүбхесиз, „ер“, „юрт“ диен маныдадыр (*земин* ве русча *земля* сөзлери билен асылдашдыр). Онуң биринҗи *хвар* (*хар*) бөлеги болса, оларын пикириче, шу манылары аңладып билер: а) „хасыллы“; б) „яман (җай)“; в) „пес (ер)“; г) *хварри* я-да *харри* — халк ады (С. П. Толстов); д) *хур* — „гүн“ („гүнешли юрт“) ве ш. м. М. Н. Боголюбовың пикирине гөрә, бу ат үч бөлекден дуряр: *ху* — „говы“, „оңат“; *вар* (*вара*) — „гала“, „дивар“, „арачәк“, *зим* — „ер“, ягны „говы галалы юрт“, „берк галалы ер“.

Хошимин — Гүнорта Вьетнамда шәхер. Оңа 1976-нҗы йылда гөрнүкли партия ве хөкүмет ишгәри, ВДР-иң президенти Хо Ши Миниң (1890—1969) ады дакылды. Шәхериң өңки ады *Сайгон*. Бу сөз шу ерден акян деряның ады болуп, „чәгели кенар“ я-да „кенардакы гачы“ диен маныны аңладяр. Адың икинҗи бөлегиниң (*гон, гонг* сөзүниң) „деря“ манысында болмагы хем мүмкиндир. Эгер шейле болса, онда бу ат „гүнбатардакы деря“ диен маныдадыр.

Хуанхэ — Хытайда улы деря. Бу ат „сары (сувлы) деря“ диен маныдадыр, чүнки сувы буланык.

Хубсугул — Монголияда көл. Монголча бу ат „бол сувлы көл“ диен маныдадыр.

Хух-Хото — Хытайда, Ичерки Монголияда шәхер. Бу монголча адың манысы „гөк шәхер“. Хытайлылар шәхере *Гуйсуй* диййәрлер.

Хырат — Овганыстанда шәхер, онуң ады дакылан велаят ве деря (ашак акымында оңа *Тежен* дийилйәр). В. А. Никонов илки деря *Хырат* (парсча *Харваид* — „көп сувлы") дийлендигини язса, Э. М. Мурзаев бу ады „даг дерясы" дийип дүшүндирйәр. С. Караевиң пикириче, тарыхы чешмелерде *Хери* ве *Хырат* гөрнүшлеринде дүш гелйән бу ат *хери* (*хири*, *арий?*) этноними билен баглыдыр,-*ат* болса көплүги билдирйән гошулмадыр.

Хытай, Хытай Халк Республикасы, ХХР (хытайча Чжунхуа женьмин гунхэго) — Азияда улы дөвлет. Орта ве Меркези Азияда бу юрда *Хытай* дийилйәр, бу сөз *кидан* диен халкың адындандыр. Бейлеки юртларда оңа *Хин*, *Чин* хем дийилйәр. Бу ат Хытайда хөкүм сүрен *Цин* династиясы билен багланышыклыдыр. Түркменлер Хытая *Чын*, *Чынмачын* хем дийипдирлер.

Хьюстон — АБШ-да улы шәхер. 1836-нжы йылда дүйби тутулан бу шәхере Техасы Мексикадан бөлүп алмагың гурамачысы Сэмюэл Хьюстоның (1793—1863) ады дакыляр.

Ц

Цайдам — Хытайда чөкетлик. Монголча бу ат „шорлук" диен маныдадыр.

Цейлон — Хинди океанында ада ве 1972-нжи йыла ченли онда ерлешен дөвлетиң ады (хәзирки ады *Шри-Ланка*). Көне эдебиятда *Тапрабан*, *Серендип* гөрнүшлеринде уланылан бу аданың ады (*Цейлон*—*Сингала дич*) „ёлбарс адасы" диен манымадыр.

Целиноград — Газагыстанда шәхер ве область. Рус дилиндәки бу адың манысы: „тарп ердәки шәхер". Оңа 1961-нжи йылда тарп ве боз ерлериң өзлешдирилйән дөврүнде шу ат дакылды. Өңки ады *Акмолинск* (*ак мола* — „ак мазар").

Цивильск — Чувашыстан АССР-нде улы Цивиль дерясының ады дакылан шәхер. Татар, чуваш диллеринде *Савал* гөрнүшинде уланылян бу ады түркче *яйыл* сөзи билен багланышдырярлар.

Цулукидзе — Грузияда шәхер (өңки ады *Хони*). Оңа 1936-нжы йылда шу шәхерде доглан гөрнүкли революционер А. Г. Цулукидзәниң (1876—1905) ады дакылды.

Цусима — Японияда адалар. Бу ат айнларың „узак", „даш" манысындакы *туима* сөзүндендир.

Цхакая — Грузияда шәхер. 1935-нжи йыла ченли онуң ады *Сенаки* болуп, бу сөз „хүжре" диен маныны аңладяр, чүнки ол гадымы бутхананың хүжрелериниң орнунда гурлупдыр. 1935—1976-нжы йылларда бу шәхере партия ве совет ишгәри *М. Г.* Цхакаяның (1865—1950) хорматына *Миха Цхакая* диен ат дакылды. *Миха*—Цхакаяның лакамы. 1976-нжы йылдан соң шәхере диңе *Цхакая* дийилйәр.

Цюрих — Швейцарияда шәхер. Гадымы римлилер оңа *Турикум* дийипдирлер: кельт дилинде *дур*—„сув", *-икум*—гошулма (шәхер улы көлүң якасында ерлешйәр.)

Ч

Чагатай улусы — XV асырда Орта Азияның демиргазык-гүндогар бөлеги. Чагатай (?-1242)—Чингиз ханың икинжи оглы; *улус*—„үлүш", „юрт".

Чад — Меркези Африкада улы көл ве онуң ады дакылан дөвлет. Чаклама гөрә, көлүң ады „улы сув" диен маныдадыр.

Чайковский — РСФСР-иң Пермь сбластында шәхер, бейик рус композиторы П. И. Чайковскиниң (1840—1893) доглан ери. Шәхере 1962-нжи йылда онуң ады дакылды.

Чаллы — Татарыстан АССР-нде шәхер, район ве энчеме обалар (русча *Челны, Набережные Челны*). Г. Ф. Саттаровың пикириче, татарча *чал*, чувашча *чул* сөзи „дащ" диймекдир, шәхере хем дашлы деряжыгың ады дакылыпдыр. *Даш (таш)* ве *чал* сөзлериндәки *д(т)—ч* хем-де *ш—л* сес гезеклешмеси түрки диллере махсусдыр.

Чанчунь — Хытайда шәхер. Бу ады „узак язлы" ве „бакы яшлык" дийип, ики хили дүшүндирйәрлер.

Чапаевск — РСФСР-иң Куйбышев областында гражданлык уршуның гөрнүкли серкердеси В. И. Чапаевиң (1887—1919) ады дакылан шәхер.

Чаплыгин — РСФСР-иң Липецк областында теоретики механика, гидро- ве аэромеханика боюнча гөрнүкли совет алымы академик С. А. Чаплыгиниң (1869—1942) ады дакылан шәхер.

Чарбаг — Орта Азия топонимиясында көп душ гелйән сөз. *Чарбаг*—„дөрт баг" диен маныдадыр, чүнки

квадрат гөрнүшли бу баглар өң дөрт бөлекден: үзүмчиликден, мивели агачлардан, паркдан ве бакжадан ыбарат экен.

Чарлстон — АБШ-ның Гүнорта Каролина штатында шәхер. 1670-нжи йылда оңа иңлис королы Карл (Чарл) II-иниң ады дакыляр, *тон (таун)* — „шәхер."

Чаталжа — Түркийәниң Европа бөлегинде шәхер. Түрк дилинде бу ат чатрык" диен манысыдадыр, *-жа* — -кичилиги билдирйән гошулма („чатрыкдакы шәхержик"). Шәхер Стамбула ве Мермер деңзиниң кенарына гидйән ёлларың чатрыгында ерлешйәр.

Чаткал—Гыргызыстанда даг ве жүлге. Бу адың манысы барада шейле пикирлер бар: а) белент көл; б) чуң жүлгелери болан дашлы белентликлер; в) берёзалы ер; г) ики дагың арасындакы чөкетлик, жүлге. Бу адың *чатрык* манысында болмагы хем мүмкиндир (сер. Чаталжа).

Чатырдаг — Крымда чадыра меңзеш даг. Рум дөврүнде оңа *Трапезус*—„стол ялы (даг)" дийлипдир.

Чебаркуль — РСФСР-иң Челябинск областында көл ве онуң ады дакылан шәхер. Көлүң ады „чыпар көл" диен манысыдадыр.

Чебоксары — Чувашыстан АССР-ниң пайтагты (чувашча *Шупашкар*). Г. Е. Корниловың пикириче, илки деряның ады болан бу сөз өң *Чабаксары* гөрнүшинде болуп, „чапак балыгының сазы, батгалыгы". „чапаклы батгалык" диен манына аңладыпдыр. Түрки диллерде *чабак*—„чапак балыгы", чувашча *сар*—„сазлык" („сувлы батгалык"), *-ы* хем дегишлилик гошулмасы („чапагың сазы"). Рус гошунлары Газан ханлыгының гаршысына гөрешмек үчин, шу ерде гала салып, оңа деряның адыны дакыпдырлар. Бу галаның якынында өң *Шубашкар* диен чуваш обасы ве галасы бар экен. Онуң ады *шубаш(ы)* (гадымы түрки диллерде *сувбашы*, ягны „гошун башлыгы") ве *кар* („гала", „шәхер") сөзлеринден ыбарат болуп, „серкерданиң галасы" диен манына аңладяр. Соңкы дөврүнде бүтеви шәхере өврүлен бу ики пунктуң тутуш ады хөкмүнде руслар *Чебоксары* дерясының, чувашлар хем *Шубашкар* диен галаның адыны уланмага башлапдырлар.

Чекалин— РСФСР-иң Тула областында шәхер (1944-нжи йыла ченлики ады *Лихвин*). Оңа 1941-нжи йылың 6-нжы ноябрында шу ерде гитлерчилер тарапындан

гыналып өлдүрилен 16 яшлы гахрыман комсомол А. Чекалининиң (1925—1941) ады дакылды.

Челекен — Красноводск областында, Каспиниң кенарында ярым ада (1925-нжи йылдан өң ада); шу ерде совет дөврүнде дөрән шәхер. *Челекен*—„дөрт кән", „дөрт байлык" манысындакы *чар кән* диен сөзлериң үйтгән гөрнүшидир (*Чаркән—Черекен—Челекен*), чүнки өң бу ерден небит, небитдакыл, дуз ве бояг („дөрт байлык") алныпдыр. Ерли яшулулар бу ады хәзир хем *Черекен* гөрнүшинде уланярлар, гечен асырда язылан ишлерде-де ол *Черекен* формасында душ гелйәр. Түркменлер бу ере *Небитдаг* хем дийипдирлер, чүнки бу небитли ада гүнорта-гүндогардан середенинде эдил даг ялы сувуң үстүне абанып дур. XIX асыр барлагчылары *Небитдаг* диен ады *Нефтяной* ве *Нефтяная гора* гөрнүшлеринде уланыпдырлар. Совет дөврүнде ярым адада хәзирки заман шәхери дөредилип, оңа хем *Челекен* диен ат дакылды. Бу шәхериң орнуна өң *Акҗаяр* дийилйән экен.

Челкар (газакча Ш а л к а р) — Газагыстанда көл ве онуң ады дакылан шәхер. *Шалкар*—„гиң көл" диен маныдадыр.

Челюскин бурны — Азия материгиниң демиргазыкдакы четки нокады, Таймыр ярым адасында бурун. Оңа шу этрапда 1741—1742-нжи йылларда барлаг гечирен рус деңизчиси С. И. Челюскиниң ады дакылды.

Челябинск — РСФСР-де шәхер ве область. Илки *Челеби* диен башгырт обасының орнунда 1787-нжи йылда дөрән бу шәхериң ады титул билен багланышыклы болса герек: Түрк дилинде *челеби* сөзи „худай", „женап", „хожайын", „алым", „языжы", „тербиели" ялы манылары аңладяр. В. А. Никонов бу ады „челек", „бедре" дийип нәдогры дүшүндирйәр.

Червоноармейск — УССР-иң Ровно областында 1940-нжы йылда Гызыл Гошунның хорматына ат дакылан шәхер. Украин дилинде *Червоная Армия*—„Гызыл Гошун".

Черек — Кабарда-Балкар АССР-нде деря. В. Я. Тепцовың пикириче, *черек*—„улы деря" диен маныдадыр.

Черкассы — УССР-де шәхер ве область. Бу ат XIII асырда Демиргазык Кавказдан Днеприң боюна гөчүп гелен черкеслер билен багланышыклыдыр.

Черкесск — Гарачай-Черкес автоном областының

меркези. 1803-нжи йылда казак обасының дүйби тутулып, оңа 1789-нжы йылда руслар билен болан сөвешде еңлен түрк серкердеси Батал пашаның ады дакыляр. 1880-нжи йылда шәхере өврүлен бу оба *Баталпашинск*, 1930—1937-нжи йылларда *Сулимов*, 1939-нжы йылдан соң болса *Черкесск* диен ат дакылды. *Черкес*— шу этрапда яшаян халкың адыдыр. Б. э. өңки VI-V асырларда Гара деңзиң кенарында яшан *керкетлери* черкеслериң гадымы ата-бабасы хасаплаярлар.

Черновцы — УССР-де шәхер. Бу ат *Черный* диен адам ады билен багланышыклыдыр.

Черногория — Югославияда социалистик республика. Бу ат „гара даг" диен манғыдадыр. Түрклер оңа *Гарадаг* диййәрлер.

Черногорск — Хакасияда даш көмүрли дагың ады дакылан шәхер. Рус дилинде бу ат „гара даг (шәхери)" диен манғыдадыр

Черняховск — РСФСР-иң Калининград областында шәхер. 1946-нжы йыла ченли *Инстербург* дийлен бу шәхере 3-нжи Белорус фронтуның командири, шу ердәки сөвешлерде гурбан болан генерал И. Д. Черняховскиниң (1906—1945) ады дакылды.

Чесапик айлагы — АБШ-да Атлантик океаның айлагы. Ерли индейлериң дилинде бу ат „гиң шор сув" диен манғыдадыр.

Чехов — РСФСР-де бейик языжы А. П. Чеховың (1860—1904) хорматына ат дакылан шәхерлер.

Чехословакия, Чехословакия Социалистик Республикасы, ЧССР—Меркези Европада дөвлет. Бу ат „чех ве словак халкларының юрды" диен манғыда болуп, ол 1918-нжи йылда Австро-Венгрия монархиясы дагандан соң дөрейәр.

Чечен-Ингуш АССР-и — Демиргазык Кавказда автоном республика. *Чечен* ве *ингуш*—халк атлары. Чеченлере яшаян обасының ады боюнча *чеченлилер* дийилйәр, олар өзлерине *нахчуо* ве *вейнах* дийип ат берйәрлер (*нах*—„адамлар" диен манғыдадыр). Ингушлара-да *Ангушт* обасының ады дакылыпдыр, олар өзлерине *хамур* („даглы") диййәрлер.

Чжанцзякоу — Хытайың демиргазыгында улы шәхер. *Чжан*—адам ады; *цзян*—„машгала"; *коу*—„җүлге" („чжанлар машгаласының җүлгеси"). Монголлар бу шәхере *Калган* („гечелге", „дервезе") диййәрлер.

Чжуцзян — Хытайда өң хүнҗи алнан деря. Бу ат „хүнжүли деря“ диен маныдадыр.

Чикаго — АБШ-да порт шәхер. 1803-нжи йылда дүйби тутулан бу шәхере деряның ады дакыляр. Ерли индейлериң дилиндәки *Чикаго* сөзүни дүрлүче дүшүндирйәрлер: а) „порсы (батгалык)“; б) гыммат баха дерили скунс диен порсы йыртыҗының адындан.

Чили — Гүнорта Америкада дөвлет. *Чили* сөзүниң манысы барада дүрли чакламалар бар: а) „совук“, „гыш“ манысында; б) ерли индейлериң тайпабашысының титулы.

Чимбай — Гарагалпагыстанда шәхер. Б. В. Андриановың пикирине гөрә, *Чимбай* — шу ере XV—XVI асырда гөчүп гелен түрки тайпаның адыдыр. К. Абдымырадов бу ады *Шыныбай* диен байың ады билен багланышдыряр.

Чимкент — Газагыстанда шәхер ве область. *Чим* — С. Караевиң пикириче, согд дилинде „гала“ манысындадыр; *кент* — „шәхёр“. В. А. Никонов *чим* сөзүни „отлук“ дийип дүшүндирйәр.

Чистополь — Татарыстан АССР-нде шәхер. Рус дилинде бу ат „арасса мейдан“ диен маныдадыр. 1781-нжи йылдан өң шәхериң орнундакы оба *Чистое поле* дийлипдир.

Чита — РСФСР-де деря ве онуң ады дакылан шәхер хем-де область. Тунгус-маңҗур диллеринде бу ат „батгалык“ диен маныдадыр.

Чкаловск — РСФСР-иң Горький областында гөрнүкли совет лётчиги В. П. Чкаловың (1904—1938) ады дакылан шәхер, онуң доглан ери.

Чойбалсан — Монголия Халк Республикасында гөрнүкли партия ве дөвлет ишгәри Х. Чойбалсаның (1895—1952) ады дакылан шәхер (өңки атлары: *Сен-Бейсе* ве *Баян-Түмен*).

Чокрак — Крымда көл ве УССР-де (Азов этрапларында) дерялар. Түрки диллерде *чокрак* — „көл“, „чешме“ диен маныдадыр.

Чоманой — Гарагалпагыстанда посёлок ве район (ресми ады *Шуманай*). Ерли илат *чоман* сөзүни шу ерде яшаян ёмутларың бир тиресиниң ады хасаплаяр; *ой* — „ой ер“, „оба“, „оба ве онуң төвереклери“ диен маныдадыр. К. Абдымырадов бу топоними *Чолпанай* диен гызың ады билен багланышдыряр.

Чу — Гыргызыстанда ве Газагыстанда деря, җүлге.

Э. М. Мурзаев бу ады „сув“, „чай“ сөзлери билен асылдаш хасаплаяр. Е. Койчубаевиң пикирине гөрә болса *Чу* сөзи гадымы түрклериң *чу, чуй, чуэ, шуй* диен тайпасының адындандыр.

Чувашыстан — РСФСР-иң составында автоном республика. Бу ат „чувашлар юрды“ диен манйдадыр. Чувашлары гадымы түрки *сувар* тайпасы билен бир хасаплаярлар.

Чудь көли — Эстония билен Псков областы аралыкда көл. *Чудь*—Онега көлүниң гүндогарындакы фин тайпаларының русча ады.

Чукотка — Магадан областында ярым ада, Демиргазык Буздук океанда шу ярым аданың ады дакылан дениз. В. Беринг 1728-нҗи йылда ярым ада шу ерде яшаян *чукча* (хакыкысы *чаучу*—„көп сугунлы“) халкының адыны дакяр. Бу халк өзүне *луораветлан*—„хакыкы адам“ дийип ат берйәр.

Чуя — Алтайда ве Иркутск областында дерялар. Булар *Чу* (сер.) деряеы билен атдаш болса герек.

Чыназ — Дашкент областында шәхер. *Чыназ*—этноним, манысы „бөри“.

Чынмачын — Орта асырларда гүнорта-гүндогар Азиядакы бирнәче юрдуң (көпленч, Хытайың ве Хиндихытайың) адыны билдирен сөз. Бу ердәки *Чын (Чин)* сөзи барада середиң: Хытай. *Мачын*—Хытайың гүндогар тарапының ады болуп, ол хинди дилинде *Маха-Чин* („улы Хытай“) диен манйдадыр.

Чыракчы — Өзбегистаның Кашгадеря областында район, посёлок. Бу ат „чырачы“ (руханыларың мазарларыны, өвлүйәлери сырып-сүпүрйән, мавзолейлерде чыра якян) диен манйдадыр. Оба илки шейле адама дегишли болупдыр.

Чырчык — Өзбегистанда деря ве онуң ады дакылан шәхер. Араплар бу деря *Нахр-е Түрк*, парслар *Аб-и-Түрк* („түрк дерясы“) дийипдирлер. Оңа *Парак, Фарак* („чалт акян“) хем дийлипдир. Э. М. Мурзаев *Чырчык* диен түрки ады *шыр* („шырлап акян“) ве *-җык* (кичелтмеги билдирйән гошулма) диен ики бөлеге бөлүп дүшүндирйәр. Бу адың манысы барада С. Караевиң пикири хакыката лайыкдыр. Ол *Чырчык* диен ады *Сырҗык* („кичи Сырдеря“) сөзүнден хасаплаяр.

Чәржев — Амыдеряның орта акымында область, шәхер, район, Бу топоним парс-тәҗик диллериндәки

чар (*чехар*, ягны „дөрт“) ве *җу* (*җуй*, ягны „арык“, „яп“, „канал“ сөзлеринден эмеле гелип, „дөрт арык“ диен манына аңладяр (*җоя* хем *җуй* сөзүндендир). Бабурың ишлеринде Чәрҗев гайык гечелгесиниң (ве галасының) ады XV асырда хем душ гелйәр. Чәрҗев шәхери өң гадымы Амул шәхериниң орнунда хәзирки Комсомол посёлогының гүнорта этегинде ерлешипдир. Ондан 10—12 км демиргазыкда, хәзирки станцияның төверегинде гадымы Диванабаг диен ерде гурлан демир ёл станциясына ве шәхере 1886-нҗы йылың 30-нҗы ноябрында ресми суратда *Тәзе Чарҗуй* диен ат берилйәр (шу сене Тәзе Чәрҗевиң дөрән гүни хасап эдилйәр). 1940-нҗы йылда *Чарҗуй* диен ат *Чәрҗев* билен чалшырылды. 1920-нҗи йылларда бу шәхере В. И. Лениниң ады хем дакылды.

Ш

Шам — Түркмен классык эдебиятында Сирияның йөргүнли ады. Сер. Сирия.

Шамахы — Азербайҗан ССР-нде шәхер ве район. В. А. Никонов бу ады араплaрың „белентлик“ манысындакы сөзүнден хасаплаяр. Азербайҗан алымларының чакламасына гөрә, бу ат тайпа я-да тайпа ёлбашчысының ады билен багланышыклыдыр.

Шампань — Францияда тарыхы область, шампань-чакырының илки өндүрилен ери. Бу ат латын дилинде „мейдан“, „дүзлүк“ диен маныдадыр.

Шамхор — Азербайҗан ССР-нде шәхер, район. *Шәмкир* (*Шамкур*) сөзүнден болан бу ат, ерли алымларың чакламасына гөрә, тайпа я-да онуң серкердесиниң адындан эмеле гелипдир.

Шантар адалары — Охота деңзинде 15 саны ада. Нивх дилинде *шантар*—„адалар“ диймекдир.

Шанхай — Хытайда улы порт шәхер. Хытай дилинде бу ат „деңзиң кенарындакы даг“, “деңзиң депесинде ерлешен шәхер“ диен маныдадыр (хытайча *шань*—„даг“, *хай*—„деңиз“).

Шаньдун — Хытайда ярым ада ве провинция. Хытайча *шань*—„даг“, *дун*—„гүндогар“, ягны „(Тайшань) дагының гүндогары“.

Шаньси — Хытайда ярым ада ве провинция. Хытайча *шань*—„даг“, *си*—„гүнбатар“, ягны „(Тайшань) дагының гүнбатары“.

Шари — Меркези Африкада Чад көлүне гуйян дерйя. Онуң ашак акымында яшаян ерли халкың дилинде бу ат „дерйя“ диен маныдадыр.

Шатт-эл-арап — Парс айлагына гуйян дерйя. Бу ат „арап дерясы“ диен манададыр (арапча *шатт*—„дерйя“).

Шафиркан — Бухара областының Вабкент районында гадымы оба, канал. Аслында парс-тәҗик диллеринде бу ат *Шапуркам* гөрнүшинде болуп, „шазаданың каналы“ диен маныда йүзе чыкяр (*шапур*—„шазада“; *кам*—„канал“), чүнки, С. Гараевиң язышына гөрә, Эйран патышасы, сасанитлер династиясының гөрнүкли векили Хысрав I Анушированың (VI асыр) неберелеринден бири Бухара гелип, шол ерде канал газдырйяр ве онуң якасында шу обаның дүйбүни тутяр.

Шахдаг — Кавказда белент даг („шах ялы даг“).

Шахҗаханпур — Хиндистанда Бейик Моголлар империясының шасы Шахҗаханың (1592—1666) ады дакылан шәхер. Хиндиче *пур*—„шәхер“.

Шахты — РСФСР-иң Ростов областында көмүрчилер шәхери. Бу ат „шахталар“ диймекдир.

Шварцвальд — ГФР-де токайлы даг. Бу ат „гара токай“ диен манададыр. Рум дөврүнде оңа *Сильва Маргиана* („серхетдәки токай“) ве *Сильва Нигра* („гара токай“), 968-нҗи йылдан соң хем *Шварцвальд* дийлипдир. Шу ерде *токай* сөзи „даг“ манысыны хем аңладяр.

Швейцария — Гүнбатар Европада дөвлет. Оңа *Швиц* диен кантонының ады дакылыпдыр. Немецче бу сөз „якылан“ (токайы якылып, ачылан ер) диен манададыр. Бу ат поляк дилинден рус дилине, ондан хем түркмен дилине гечипдир.

Швеция — Демиргазык Европада дөвлет. Бу ат „свен диен халкың дөвлети“ диен манададыр.

Шевченко — Газагыстаның Маңгышлак областының меркези (өңки ады *Актау*). 1964-нҗи йылда бу шәхере бейик украин язиҗысы Т. Г. Шевченконың (1814—1861) ады дакылды. Сер. Форт-Шевченко.

Шикотан — Курил адаларының бири. Айн дилинде *ши*—„улы“, „говы“, *котан*—„юрт“, „месген“.

Шилка — Амур дерясының бир голы. Эвенк дилинде *шилки*—„дар җүлге“.

Ширабат — Өзбегистан ССР-иң Сурхандеря областында шәхер, район. XVIII асырда Убейдылла ханың

эмеллдары, гоңрат тайпалы *Ширалы* диен адам тарапындан бу шәхериң дүйбитутуляр (*Шир*—„Ширалы“; *абат*—„шәхер“).

Шираз — Эйранда шәхер, Хапызың ве Сагдының меканы. Даг билен гуршалан бу ери образлы сөзлер билен „шириң гарны“ дийип атландырыпдырлар.

Ширмайы Кенар республикасы — Гүнбатар Африкада дөвлет, ширмайының (пил сүңкүниң) көп болан ери.

Шлиссельбург — сер. Петрокрепость.

Шокальский адасы — Кара деңзинде ада. Өң *Агнесса* дийлен бу ада 1926-нҗы йылда гөрнүкли совет географы Ю. М. Шокальскиниң (1856—1940) ады дакылды. Демиргазык Бузлук океанда бир богаз хем шу алымың адыны гөтерйәр.

Шорап — Тәҗигистанда шәхер. Оңа шор сувуң (тәҗикче *шураб*) ады дакылыпдыр.

Шотландия — Великобритания адасының демиргазык бөлеги. Бу ат „скот тайпасының юрды“ диен маныдадыр. Бу тайпа V-VI асырларда шу ере гелйәр.

Шпицберген — Демиргазык Бузлук океанда адалар. Руслар олара *Грумант* (шведче *Гренланд*—„яшыл юрт“) ве *Свальбард* („совук үлке“) хем дийипдирлер. 1596-нҗы йылда голландиялы В. Баренц бу адалара *Шпицберген* („дик депели даглар“) дийип ат дакяр.

Штутгарт — ГФР-де шәхер. 1229-нҗы йылда хем душ гелйән бу ат „байтал агылы“ диен манадыдыр,

Шуманай — сер. Чоманой.

Шуша — Азербайҗаның Даглы Гарабаг автоном областында 1752-нҗи йылда дүйби тутулан курорт шәхер, район. *Шуша* (*Шуши*)—эрмени дилинде адам адыдыр.

Шуя — РСФСР-иң Иваново областында деря ве онуң ады дакылан шәхер. Фин диллеринде бу ат „гар сувы“ диен манадыдыр.

Шэньси — Хытайда провинция. Бу ат „(Тайгуань) даг гечелгесиниң гүнбатары(ндакы ер)“ диен маныны аңладяр.

Шэньян, Мукден — Хытайда шәхер. Бу ат „Шэнь дерясының гүн дүшмейән (ягны демиргазык) кенары“ диен маныдадыр. Манжурлар бу шәхере *Мукден* („беленлик“) диййәрлер.

Шәхрисебз — Өзбегистан ССР-иң Кашгадерья областында шәхер, район. Тәҗик дилинде бу ат „гөк

(баглы) шәхер" диймекдир. Онуң гадымы ады *Кеш*, (*Каш*, *Кас*, ягны „дашы беркидилен оба", „гала").

Шәхритуз — Тәжигистан ССР-ниң Горгандепе областында район ве посёлок. Бу ат „дуэлы ердәки шәхер" диен манындадыр.

Шяуляй — Литва ССР-нде шәхер. Чаклама гөрә, бу ат *Саул* я-да *Савилис* диен адам адының көплүк сандакы гөрнүшидир.

Щ

Щецин — Польшада, Балтика деңзиниң кенарында порт шәхер. Бу адың манысы барада дүрли пикирлер бар: а) „ики деряның чатрыгы"; б) „гамышлы ер"; в) „белент ер".

Щорс — УССР-иң Чернигов областында шәхер (1935-нжи йыла ченлики ады *Сновск*) Оңа гражданлык уршуның гахрыманы, шу шәхерде доглан Н. А. Щорсуң (1895—1919) ады дакылды.

Ы

Ырак —Азияның гүнбатарында дөвлет. Бу ат арап дилинде „кенар" (Тигр ве Евфрат деряларының кенары), „песлик", „абат ер" ялы манылары аңладяр.

Ыргыз (русча Иргиз) — Волганың ики саны чеп гошанды; Газагыстанда (Актюбинск областында) деря. Хенизе ченли аныкланылмадык бу ат, бизиң пикиримизче, ики сөзден дуряр: *Ыр* ве *гыз*. *Ыртыш* ялы деря атларында душ гелйән *ыр* сөзүниң манысы белли дәл (белки, „деря"). Бу адың *гыз* бөлеги *өгүз*, *үгүз* („деря") диен түрки сөздендир.

Ысламабат — Пакистаның пайтагты. Бу адың манысы „ыслам шәхери".

Ысмайыл (русча Измаил) — УССР-иң Одесса областында шәхер. 1790-нжы йылда рус гошунларының забт эдип алан бу шәхери өң түрклериң галасы экен. *Ысмайыл*—түрк адамсы (кимдиги белли дәл).

Ыспыхан — Эйранда шәхер. Бу ат гадымы эйран диллериндәки *сипах* (*сыпайы*, ягны „эсгер") сөзүнден ве *-ан* көплүк гошулмасындан болуп, илки „гошунлар жайы", „харбы лагерь", „гала" манысында йүзе чыкяр, соңра ол бирнеме үйтгейәр (парсча *Эспехан*, арапча *Исфахан*, түркменче *Ыспыхан*).

Ысрайыл — Азияда, Еророта деңзиниң кенарында 1948-нжи йылда дөредилен дөвлет. Илки бу сөз тайпа ады болуп, соң еврей дөвлетиниң адына өврүлипдир.

Ыссыккөл — Гыргызыстанда көл ве онуң ады дакылан область. Гышына сувуның доңмаянлыгы үчин, көле *ыссык* („ыссы“) *көл* диен ат дакылыпдыр. Э. М. Мурзаев ве С. Умурзаков бу ады „ыдык (ысык, ягны мукаддес) көл“, Д. Исаев болса „овадан көл“ дийип дүшүндирйәрлер.

Э

Эбро — Испанияда деря. Латын дилинде бу ат (иберус) „деря“ диен маныдадыр. Деряның ады соңра шу юрда (*Иберия*) ве онуң илатына (*иберлер*) дакылыпдыр.

Эвбея — Эгей деңзинде Греция дегишли ада (ол көпри аркалы материк билен бирлешендир). Грек дилинде *эус*—„говы“, „оңат“, *боус*—„өкүз“ („говы өкүзли ада“).

Эверест — сер. Ж о м о л у н г м а.

Эгей деңзи — Еророта деңзиниң бир бөлеги. Бу ады грек дилиндәки *айгес* („толкун“) сөзи билен багланышдырярлар.

Эдил — Волга дерясының түрки халклар тарапындан уланылан йөргүнли ады (Ставрополь үлкесинде бир түркмен обасына хәзир хем Эдилбай дийилйәр, обаның адамлары илки Эдил боюндан, ягны Астрахандан гөчүп гелипдирлер). Чувашча *Атал*, татарча *Идел*, башгыртча *Изел* ялы уланылян бу ады Г. Е. Корнилов „чуң сув“, „деря“ дийип дүшүндирйәр.

Эдинбург — Шотландияда 617-нжи йылда Нортумбрия королы Эдвиниң галасы, көшги хөкмүнде дүйби тутулан шәхер. *Эдинбург*—„Эд(в)ин көшги“.

Эдирне — Түркиеде ил ве онуң меркези. Гадым дөврүрде оңа *Ускудама* (фракиялыкарың дилинде *ускy*—„белент“, *дама*—„там“, „жай“), Рум империясы дөврүнде хем *Адрианополь* (*Адриан*—Рим императоры, *полис*—„шәхер“) дийилипдир. XIV асырда түрклер бу ери басып алып, онуң *Адрианополь* диен адыны *Эдирне* гөрнүшинде уланмага башлаярлар.

Эйр — Австралияда шор сувлы улы көл. 1840-нжы йылда иңлис барлагчысы Эдуард Эйр (1815—1901) тарапындан ачылан бу көле шол шахсың ады дакыляр.

Эйран, Эйран Ыслам Республикасы — Азияда Түркменистан билен гоңшы дөвлет. 1935-нжи йыла ченли оңа *Персия* дийилди (*парслар*—шу ерде яшаян халкларың бириниң ады), эмма юрдуң хөкумети бу ады *Эйран* диен ат билен чалышды, Эйран (*ариан*) сөзи хинди-европа топара гирйән *арий* диен халкың адының көплүк сандакы гөрнүшидир. Санскрит дилинде *арий* сөзи „асыллы", „арасса" диен манюдадыр.

Экуадор — Гүнорта Америкада дөвлет. Ортасыны экваторың кесип гечйәнлиги үчин, оңа *Экуадор* („экватор") диен ат берлипдир. Латын дилинде *экватор* сөзи „деңлейжи" диймекдир.

Эланд — Балтика деңзинде Швеция дегишли ада. Гадымы швед дилинде бу ат „ада ер" диен манюдадыр.

Электросталь — Москва областында шәхер (өңки ады *Затишье* обасы). 1917-нжи йылда Руссияда биринжи гезек шу ердәки завод электрик токы аркалы полат эредени үчин, илки завода, соңра 1938-нжи йылда шу ерде дөрән шәхере Электросталь („электрик—полат") диен ат дакыляр.

Элиста — Галмыгыстан АССР-ниң пайтагты. Галмыкча *илис*—„чәге", *илиста*—„чәгели".

Эллада — Грецияның греклер тарапындан уланылян ресми ве гадымы ады. Сер. Греция.

Эльба, Лаба — Европада деря. Бу ады хинди-европа диллеринде „акым", „деря" манысыны аңладян *алб, элв* сөзи билен багланышдырярлар.

Эльбрус — Кавказда иң белент даг герши (5642 м). Бу ады эйран диллеринде „белент даг" ве „ялдыраян даг" (гарлы даг) дийип, ики хили дүшүндирйәрлер, Грузин дилинде оңа *Ялбуз* дийилйәр. Бу ат түрки диллердәки „ялдыравук буз" сөзлериндендир.

Эльбурс — Эйранда даг. Бу адың „ялдыраян", „ялпылдаян" диен манысы бар. Сер. Эльбрус.

Эл-Кантара — Мүсүрде шәхер. Арап дилинде бу ат „көпри" диен манюдадыр.

Эльтон — Волганың ашак акымында дузлы көл. Чаклама гөрә, бу ат галмык дилиндәки *алтын-нор* („алтын көл") сөзлериндендир.

Эмайыги — Эстонияда деря. Эстон дилинде *эма*—„эне", *йоги*—„деря" („эне, ягны баш деря").

Энгельс—РСФСР-иң Саратов областында Ф. Энгель-

сиң (1820—1895) хорматына ат дакылан шәхер (өңки ады *Покровск*).

Эрзурум — Түркиеде ил ве шәхер. Антик дөвүрде *Карин, Карана*, византиялыларда *Теодосиополис* (*Теодосий*—император Феодосийиң ады, *полис*—„шәхер“) дийлен бу шәхери 1049-нжы йылда селҗуклар басып алып, оңа *Арз-эр-Рум* („Рум юрды“) дийип ат дакярлар.

Эри — Америка билен Канаданың аралыгында көл, онуң ады дакылан шәхер. *Эри*—ерли индей тайпасының ады. Манысы „пишик“ (тайпаның тотеми).

Эритрея—Эфиопияда провинция. Бу ат грек дилиндәки *эритрос*—„гызыл“ сөзүндендир. Оңа шу ердәки *Гызыл деңзиң* (сер.) ады гечен болса герек.

Эски Крым — УССР-иң Крым областында шәхер. Крым ханлыгы дөврүнде оңа ***Солхат*** ве *Эски Крым* („көне Крым“) дийлипдир. Соңкы ат рус дилине терҗиме эдилип уланыляр (***Старый Крым***).

Эскикермен — Крымда, Бакҗасарайың янында V-XIII асырлара дегишли болан көне, говаклы шәхериң галындылары. Бу ат түрки диллерде „көне шәхер“ диен манымдадыр.

Эскишехир — Түркийәниң гүнбатарында ил ве шәхер. Гадымы *Дорилайон* диен бу шәхере түрклер *Эскишехир* („көне шәхер“) дийип ат дакыпдырлар.

Эссен — ГФР-де шәхер. 897-нжи йылда *Астнид* („метал эредилйән даг пежи“) гөрнүшинде уланылан бу ат соңра бирнеме үйтгедилипдир.

Эстония — Прибалтикада союз республика. Бу ат „эст халкының юрды“ диен маныдадыр. *Эст* сөзи балтика диллеринде „кенарда яшаянлар“ манысындадыр.

Этна — Италияда (Сицилияда) вулкан. Бу ат грек дилиндәки *айтос* („ялын“) сөзүндендир. Ерли илат оңа *Монгибелло* диййәр (латынча *монс* —„даг“, арапча *җебел*—„даг“). Араплар бу вулкана *Җебел-эл-нар* („отлы-ялынлы даг“) дийипдирлер.

Этрек — Эйраның ве Гүнбатар Түркменистаның территорияларындан акып, Каспә гуйян деря. Тарыхы чешмелерде илкинҗи гезек XIV асырда душ гелйән бу ат түрки диллердәки *этрек* (*атрак, атрав, атрау*) сөзүнден эмеле гелен болса герек. Э. М. Мурзаевиң пикиричe, *атрау* сөзи көлүң я-да деңзиң кенарыны, онда-да энчеме деряләр я-да җарлар гуйян кенарыны аңладяр. Шу алым Гүнбатар Газагыстаның ерли

илатының Каспи деңзини *Атрау* дийип атландырандыгыны, Балкаш көлүниң хем гечмишде *Атраккөл* диен адының боландыгыны беллейәр. Этрек дерясына хем энчеме акынлар (сил сувлары акян жарлар) гошуляр, деряның аягында онуң ханасы бирнәче бөлеге бөлүнйәр. Шонуң үчин хем оңа Этрек диен ат берлипдир. Г. Вамбери бу адың „түрклер“ манысындакы *этрак* диен арап сөзүнден эмеле гелендигини, чүнки араплaрың илки түрклериң яшаян ерини, соңра болса деряны шу сөз билен атландырандыгыны белләпдир.

Эфиопия — Африкада дөвлет. Бу ат грек дилиндәки *айтос*—„янан“, „көен“, *опс*—„йүз“, ягны йүзи гүне янан илатың юрды диен маныдадыр. Араплар бу халка *хабаш* („гара“) диййәрлер, шонуң үчин Орта Азияда бу юрдуң йөргүнли ады *Хебешистандыр*. Эфиопия көп юртларда *Абиссиния* хем дийилйәр. Бу ат *хебеш* сөзүниң португалча үйтгедилен гөрнүшидир.

Ю

Юваш океан — дүнйәниң иң улы океаны. Магеллан илкинжи гезек йүзүп геченде, океанда йүз гүнләп хич гай болмандыр, шонуң үчин ол бу океана *Асуда деңиз* дийип ат дакяр. Иңлис дилинден бу ат рус дилине *Тихий океан*, ондаң хем түркмен дилине *Юваш океан* дийлип терҗиме эдилйәр. Океаның икинжи ады *Бейик океан*.

Юг — СССР-иң Европа бөлегинде деря, Демиргазык Двинаның бир голы. Бу ат фин-угр диллериндәки *йокки, йога* („деря“) сөзүндендир.

Югнак — Газагыстан ССР Чимкент областының Түркүстан районында гадымы шәхер, хәзир оба. Бу түрки адың хакыкы манысы хениз долы аныкланан дәлдир. Өзбек алымы С. Караев оны „Хиббатул Хакайык“ диен мешхур эсериң авторы Ахмет ибн Махмут Югнакы диен XII асыр алымының адындандыр чаклаяр. Эмма терсине, алымың ады (нисбасы) онуң доглан ери болан Югнак билен багланышыклыдыр.

Югра Шары — Кара ве Баренц деңизлерини тапышдыряң богаз. *Югра*— угр халкының новгородлылар тарапындан уланылан ады; ненец дилинде *шар*—„богаз“.

Югославия, Югославия Социалистик Федератив Республикасы, **ЮСФР** — Европада дөв-

лет. Бу ат „гүнорта славянлар юрды“ диен маныдадыр. Бу славянлара серблер, хорватлар, словенлер, македонниялылар ялы халклар гирйәр.

Юкатан — Меркези Америкада ярым ада. Роваята гөрә, 1517-нжи йылда шу ере илкинжи гелен европалы Эрнандес Кордоба диен испан капитаны ерли индейлерден „бу ериң ады нәме?“ дийип сораяр. Олар *ю-катан* („дүшүнемок“) дийип жогап берйәрлер. Бу сөз ярым аданың хас ады хөкмүнде карта гечирилйәр.

Юкон — Демиргазык Америкада деря. Онуң ашак акымында яшаян ерли илатың дилинде *юк-хана* — „улы деря“ диен маныдадыр.

Юнгфрау — Швейцарияда Альп дагларының белент герши (4158 м). Немецче бу ат „яш аял“ диен маныдадыр. Гаршыдакы Монах диен гара дага середенде, бу ак дагың овадан гөрүнйәндиги үчин, оңа шейле ат берлен болса герек.

Юра — Францияда ве Швейцарияда даг. Бу ат галларың дилиндәки *юрис* („токайлы белентлик“) сөзүндендир.

Юрюзань — Башгырдыстан АССР-нде деря. Бу ат (башгыртча *юр үзән*) — „улы деря“ диен маныдадыр.

Юта — АБШ-ның штаты. *Юта* — шу ерде яшаян индей тайпасының ады. Ол „белентде яшаянлар“ диен маныдадыр.

Ютландия — ГФР-иң бир бөлегиниң ве Данияның ерлешен ярым адасы. Бу ат *ют* (герман тайпасы) ве *ланд* („юрт“) сөзлеринден дурйәр.

Я

Йблон герши — Чита областында даг герши. Бу ат бурят дилиндәки *Йаблени даба* („пыяда гечелгеси“) сөзлериндендир.

Ява — Индонезияда улы ада ве онуң ады дакылан дениз (Ява дензи). Бу ат санскрит дилиндәки *йава двипа* („арпалы я-да дарылы ада“) диен сөзлерден гысгалыпдыр.

Ягноб — Тәжигистанда даглык юрт. Ерли ягноб геплешигинде бу ат, ягны *йех-и-нов* сөзлери „совук жүлге“ диен маныдадыр.

Ягшы Умыт бурны — (русча мыс Доброй Надежды) — Африканың гүнортасында улы бурун. 1488-

-нжи йылда португал денизчиси Б. Диас Хиндистана барыш угруна шу бурны ачяр ве бу тупанлы ере *Гайлы бурун* дийип ат дакяр (бу ерде Атлантик ве Хинди океанларының гомлары тапышяр). Португал король Иоан II бу ериң тебигатына рас гелйән бу ады кабул этмейәр ве колонизаторлары горкузмазлык үчин, оңа Ягшы Умыт бурны диен ады дакяр.

Ядрин — Чувашыстан АССР-нде шәхер. Оңа Иван Грозный дөврүндәки заводың ады дакылыпдыр, заводда болса Газан ханлыгының гаршысына гөрешмек үчин топ окы (ядро) ясалыпдыр.

Йайла — Крымда гиң яйла. Түрки ат.

Яйпан — Өзбегистан ССР-ниң Фергана областында шәхер. С. Караев бу сөзи кичи тирәниң ады хасаплаяр.

Яйык — Урал дерясының түрки ады Сер. Урал.

Яксарт — Сырдеряның гадымы атларының бири. Сер. Сырдеря.

Якутск—Якутыстан АССР-ниң пайтагты. Бу ат „якутлар шәхери" диен манывдадыр.

Якутыстан, Якутия — РСФСР-иң составында автоном республика. Бу ат „якутлар юрды" диен манывдадыр. Бу халк өзүне *саха* („өзге",„кесеки", башга пикире гөрә, „яка" ягны якада, кенарда яшаянлар), эвенклер болса *еко* дийййәр. *т*—көплүк гошулмасыдыр.

Якын Гүндогар — Азияның гүнбатарында ве Африканың демиргазык—гүндогарында Мүсүр, Судан, Ысрайыл, Иордания, САР, Ливан, Түркие, Ырак, Сауд Арабыстаны, ЙАР, ЙХДР, Кувейт, Катар, Бирлешен Арап эмирликлери, Бахрейн, Кипр дөвлетлерини өз ичине алян улы территория. Бу ат Осман империясы дагандан соң, Гүнбатардакы өсен капиталистик юртларың Гүндогар юртларына гөз гыздырмагы нетижесинде йүзе чыкяр. Узакдакы Гүндогар юртлары (Япония, Хытай...) оларың тәсирине дүшенден соң, ондан хас якында ерлешен Гүндогар юртларына шу ат дакыляр. Бу ады дакан хем Гүнбатар Европадакы юртлардыр, чүнки шол юртларың гүндогарындакы бу территория СССР-иң гүнортасында, хатда гүнорта—гүнбатарында ерлешендир.

Ялта — Крымда курорт шәхери. Антик дөвүрде *Ялита* гөрнүшинде уланылан бу ат грек дилиндәки *ялос* („кенар") сөзүндендир.

Яуторовск — РСФСР-иң Тюмень областында шәхер. 1639-нжы йылда *Явлытур* диен татар галасының орнунда дүйби тутулан бу шәхериң ады *явлы тур* („ягылы, ёвлы, урушган шәхер") диен татар сөзлериндеи эмеле гелипдир.

Ямайка — Кариб деңзинде ада ве онда ерлешен дөвлет. Бу ат колонизаторлар тарапындан дүйбүнден ёк эдилен ерли араукан индейлериниң дилиндәки *хаймака* („чешмели ада") сөзүндендир, чүнки онда говы сувлы чешме көп.

Ямал — Кара деңзинде Тюмень областына дегишли ярым ада. Бу ат ненец дилиндәки *я*—„ер" ве *мал*—„соңы" сөзлеринден болуп, „ериң соңы, аягы" диен манына аңладяр.

Ямантау — Гүнорта Уралың иң белент герши (1640 м). Башгырт дилинде бу ат „яман даг" диен манынададыр, чүнки бу батгалык ве токайлык билен өртүлен даг мал бакмак үчин ярамсыздыр. Чарвалар ондан совлуп гечипдирлер.

Янгантау — Башгырдыстан АССР-нде курорт ер, даг („янан даг").

Янаул — Башгырдыстанда посёлок ве энчеме обалар. Бу ат „яңы оба", „тәзе оба" диен манынададыр.

Яңыарык — Орта Азияда энчеме каналларың ве оларың ады дакылан обаларың хем-де посёлокларың атлары („тәзе арык").

Яңыбазар — Өзбегистанда энчеме обалар ве посёлоклар („тәзе базар").

Яңыер — Өзбегистан ССР-ниң Сырдеря областында тарп ерлерде дөрән шәхер („тәзе ер")

Яңыкент — Сырдеряның чеп кенарында гадымы шәхер (харабалары Казалинск шәхеринден 25 км узаклыкда ерлешйәр). Бу ат „тәзе оба" диен манынададыр. Араплар оңа *Карият-ул-Хадыса, Медине-ул-Жедиде,* тәжиклер хем *Дехи нав* дийипдирлер (әхлиси „тәзе оба" манысында).

Ян-Майен — Атлантик океанда Норвегия дегишли ада. Оңа 1611-нжи йылда шу аданы икинжи гезек ачан голландиялы Ян Майениң ады дакыляр. Аданы биринжи гезек 1607-нжи йылда Гудзон ачяр.

Янтарный — РСФСР-иң Калининград областында янтарь алынян ве ишленилйән ер, посёлок.

Янцзы, Янцзыцзян — Хытайың улы дерясы. Европа юртларында кабул эдилен бу ат Хытайда аз, онда-да деряның ашак акымының ады хөкмүнде уланыляр. Ол шу ердәки Янчжоу шәхериниң адындандыр, *цзян*— „деря". Деряның ёкары акымына монголча *Улан-Мурэн* („гызыл деря"), орта акымына хем *Цзиньшацзян* дийилйәр. Хытайча бу деряның тутуш ады Чанцзяндыр („узын деря").

Япония — Азияда дөвлет. Японча *Ниппон* (*Нихон*) дийилйән бу юрдуң ады *ни* — „гүн" ве *пон*—„юрт" сөзлеринден болуп, „гүн юрды" диен маныдадыр. Европада бу юрдуң *Япония*—„гүнүң доган юрды", „гүндогар юрт" диен хытайча ады кабул эдилипдир.

Яркент — Хытайың Синьцзян— Уйгур автоном районында шәхер ве онуң ады дакылан деря. Бу ат түрки *яр* („жар", „керт гая") ве *кент* („оба", „шәхер") сөзлериндендир. Э. М. Мурзаев өң *Каркан* гөрнүшинде хем душ гелйәндигини назара алып, онуң „дашлы деря" манысында йүзе чыкан болаймагының мүмкиндигини беллейәр.

Ярославль — РСФСР-де область ве онуң меркези. Оңа 1024-нжи йылда шу шәхериң дүйбүни тутан Киев князы Ярославлың (978—1054) ады дакылыпдыр.

Ясная Поляна —РСФСР-иң Тула областында Л. Н. Толстойың доглан ери, хәзир музей. Рус дилинде бу ат „ачык мейдан" диен маңыдадыр.

Яссы — Румынияда шәхер. Бу сөзи аланларың русча *яслар* диен ады билен багланышдырярлар. Гыпжак дилинде *яс* (*ясы*) — „яйчы" диен сөздендир.

Яффа — Ысрайылда шәхер. Гадымы еврей дилинде бу ат „ялдыраян", „гөрнүкли" диен маңыдадыр.

Яшыл бурун — 1) Африканың гүнбатар четки нокады. 1445-нжи йылда оны Диниш Диашың ёлбашчылыгындакы португал экспедициясы ачяр. Чөллүк кенардан соң яшыл пальмалара бүренип отуран белент бурна гөзи дүшени үчин, ол бу ере шейле ат дакяр. 2) Ажарыстан АССР-нде курорт. Гөк агажа байдыгы, хатда мешхур Батуми ботаника багының хем шу ерде ерлешйәндиги үчин, оңа шейле ат берлипдир.

Яшыл бурун адалары — Африканың гүнбатар кенарында, Атлантик океанда бир топар ада. Олара *Яшыл буруның* ады дакылыпдыр.

Пейдаланылан эдебиятлар

Абдымырадов (Абдимуратов К.). Почему так названо? Нукус, „Каракалпакстан", 1970.

Абдырахманов (Әбдірахманов А.). Топонимика және этимология. Алматы, „Гылым", 1975.

Атаныязов С. Түркменистаның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. Ашгабат, „Ылым", 1980.

Бартольд В. В. Собрание сочинений в 10 т. (1-8 томлар). М., ИВЛ 1963—73.

Боднарский М. С. Словарь географических названий. М., 1954.

Воробьева И. Язык Земли. О местных географических названиях Западной Сибири. Новосибирск, 1978.

Гафуров А. Рассказы об именах. Душанбе, „Ирфон", 1968.

Гейбуллаев Г. А. К происхождению некоторых этнотопонимов Азербайджана.—Доклады АН АзССР, 1975, т. XXXI.

Гузейнзаде А. К происхождении топонима Апшерон.—Сов. тюркология, 1974, № 3.

Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. Минск, 1974.

Изучение географических названий. Вопросы географии. Сб. 70, М., „Мысль". 1966.

Инжеватов И. К. Топонимический словарь Мордовской АССР. Саранск, 1979.

Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры, Фрунзе, „Мектеп", 1977.

Йүзбашов Р., Элиев К., Сэдиев Ш. Азэрбайҹанын ҹографи адлары. Бакы, „Маариф", 1972.

Караев (Кораев С.), Географик номлар маъносини биласизми? (топонимик лугат). Тошкент, „Узбекистон", 1970

Караев С. (Кораев С.), Географик номлар маъноси. Тошкент, „Узбекистон", 1978.

Караев С. „Худуд ал-алем" и древнетюркские топонимы Чирчик—Ахангаранской долины.—Общественные науки в Узбекистане, 1978, № 4.

Кашгары М. Диван лугат ат-түрк. Терҗиме эден ве чапа тайярлан С. М. Муталлибов. I-III томлар. Тошкент, „Фан", 1960—1963 (өзбек дилинде).

Кисловский С. В. Знаете ли вы? Словарь географических названий Ленинградской области. Второе издание. Л., „Лениздат» 1974.

Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, „Наука", 1974.

Коков Дж. Н. Шахмурзаев С. О. Балкарский топонимический словарь. Нальчик, „Эльбрус", 1970.

Конкашпаев Г. К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, Изд-во АН Каз. .ССР, 1963.
Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, „Илим“, 1980. ,
Корнилов Г. Е. Почему по-русски Чебоксары, по-чувашски Шупашкар?—Ономастика Поволжья. 2. Горький, 1971.
Корнилов Г. Е. Продолжение пробных статей этимологического „Словаря собственных имен Поволжья и сопредельных территорий“. —Диалекты и топонимия Поволжья. Выпуск 3. Чебоксары, 1975.
Лавров А. П. Географик атларың эмеле гелшини дүшүндирмек. Ашгабат, Түркменистан дөвлет окув-педагогик неширяты, 1958
Матвеев А. К. Географические названия Урала. Краткий топонимический словарь. Свердловск, 1980.
Мельхеев М. Н. Географические имена. М., 1961.
Моисеев Б. А. Тюркские названия Оренбургской области.—Питання гидронимики. Киев, „Наукова думка“, 1971.
Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979.
Мурзаевы Э. и В. Словарь местных географических терминов. М., „Годграфгиз, 1959.
Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. М., „Мысль“, 1974.
Мурзаев Э. М. ,Умурзаков С. Гидронимы Иссык-Куль и Байкал.—Известия АН СССР, Сер. геогр. М., 1974, № 6.
Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. М. „Мысль“, 1966.
Ономастика Востока. М., „Наука“, 1980.
Поспелов Е. М. Топонимика в школьной географии. М., „Просвещение“, 1981.
Прохоров В. А. Надпись на карте. Географические названия Центрального Черноземья. Воронеж, 1977.
Савина В. И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана. М. , „Наука“, 1971.
Саттаров Г. Ни өчен шулай аталган? (Татарстан топонимнары). Казан , Татарстан китап нешрияты, 1971.
Сергеев И. В. Тайна географических названий, М, 1963.
Словарь топонимов Башкирской АССР. Составители: А. А. Камалов, Р. З. Шакуров, Р. Г. Ураксин, М. Ф. Хисматов Уфа, Башкиигоиздат, 1980.
Советский энциклопедический словарь. М., Изд-во „Сов. энциклопедия“, 1980.
Хасанов Х. Урта Осиё жой номлари тарихидан. Тошкент, „Фан“, 1965.
Хасанов Х. Ер тили. Тошкент, „Укитувчи“, 1977.

Солтанша Атаниязов
Путешествие в сокровищницу слов
(Краткий топонимический словарь)
На туркменском языке
Яшлар үчин
„Магарыф“ неширяты

Редактор *Х. Широв*
Суратчы *М. Гылыжов*
Сурат редакторы *В. Моисеенко*

Техники редакторы *Н. Башлыкова*

Корректорлар: *М. Оразгелдиева, Г. Аманмырадова*

ИБ №1475

Йыгнамага берилди 1/IX-83 й. Чап этмэге ругсат эдилди 26.06.84 й. Типография кагызы № 3. Китап гарнитурасы Ёкары чап эдилиш усулы. Форматы 84×108 1/32 Физ. чап листи 10,22. Учёт.-нешир листи 17,55. Тиражы 9000. МН № 1070 Заказ № 3496. И—02573.

Бахасы 1 м. 20 к.

„Магарыф" неширяты, Ашгабат, Хасанова проезди 16.